

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

Ş. Cem TUYSUZ

144597

İLHANLILAR TARİHİNDE ÇOBANOĞULLARI
(Sulduslar)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

144597

ERZURUM – 2004

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Dalının Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Y.Doç.Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

Danışman/Jüri Üyesi

Prof.Dr. Enver KONUKÇU

Jüri Üyesi

Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT

Jüri Üyesi

Doç.Dr. Mehmet İNBAŞI

Jüri Üyesi

Doç.Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 25/06/2004

Prof.Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
TRANSKRİPSİYON VE KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
KAYNAKLAR.....	3
I. BÖLÜM.....	26
1. Moğol İmparatorluğunun Kuruluşunda Suldus'lar.....	26
1.1 Suldus Kabilesinin Soy Kökeni.....	26
1.2. Cengiz Kagan Hanedanının Tabiiyetindeki Suldus Kabilesinin Durumu..	28
1.2.1 Cengiz Kagan Dönemi.....	28
1.2.1.1 Ataqaı.....	29
1.2.1.2 Taqaı Badur.....	29
1.2.1.3 Sorgan-Şira.....	31
1.2.1.4 Hada'an.....	32
1.2.1.5 Çıla'un.....	33
1.2.1.6 Çimbai.....	33
1.2.1.7 Natur ve Alaqa.....	33
1.2.1.8 Çara (Jara).....	33
1.2.1.9 Sudu (Sodo-Sudun).....	34
1.2.1.10 Tangutai.....	35
1.3 Hülagu ve Halefleri (İlhanlılar) Devrinde Sulduslar.....	37
1.3.1 Hülagü Han'ın Mengü Kağan Tarafından Batı Asya'ya Gönderilmesi	37
1.3.2 Suldus Kabilesi ve Beylerinin Hülagü Han ile Batı Asya'ya Gelişleri, İlhanlı Devletinin Kuruluşundaki Roller ve Anadolu'daki Faaliyetleri.....	40
1.3.2.1 Suncak (Suguncak) Noyan.....	43
1.3.2.2 Şadı Küreken.....	46
1.3.2.3 Tuda'un Noyan.....	47
II. BÖLÜM.....	53
2. Emir Çoban.....	53
2.1 Gazan Han Dönemi ve Emir Çoban.....	53
2.1.1 Geyhatu Han-Baydu Mücadelesi.....	54
2.1.2 Baydu-Gazan Han Mücadelesi.....	55
2.1.3 Gazan Han'ın İlhan İlan Edilmesi.....	56
2.1.4 Togaçar Noyan ve Baltu İsyanı.....	57
2.1.5 Sülemiş İsyanı ve Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gönderilmesi.....	62
2.2 Olcaytu Devrinde Emir Çoban.....	64
2.2.1 Olcaytu'nun Suriye Seferi.....	65
2.2.2 Türkmenlerin Ayaklanması ve Emir Çoban'ın Anadolu Seferi.....	66
2.3 Ebu Said Bahadır Han Döneminde Emir Çoban.....	67
2.3.1 Sultan Ebu Said Üzerindeki Otoritesinin Artması.....	71
2.3.2 İsyancı Emirlerle Muharebesi.....	73
2.3.3 İkinci Anadolu Hareketi.....	76
2.3.4 İktidardan Düşüşü ve Akibeti.....	77
2.3.4.1 Sultan Ebu Said'e İsyan Etmesi.....	79
2.3.4.2 Öldürülmesi.....	81

2.3.5 Emir Çoban'ın Kişiliği ve Eserleri.....	83
2.3.6 Emir Çoban'ın Çocukları ve İlhanlı Devletindeki Rollerini	84
2.3.6.1 Emir Hasan.....	87
2.3.6.2 Dımaşk Hâce	88
2.3.6.3 Şeyh Mahmud	91
2.3.6.4 Cılav Han	92
2.3.6.5 Bağdad Hatun.....	93
2.3.6.6 Ölümü.....	98
2.4 İlhanlıların Anadolu Genel Valisi Temurtaş	100
2.4.1 Temurtaş'ın Anadolu Genel Valiliği.....	100
2.4.1.1 Anadolu'da Hakimiyet Kurması.....	106
2.4.2 Türkmen Beyleri ile ilişkileri, Orta Anadolu'da Üstünlük Kurarak İstiklalini İlan Etmesi	107
2.4.2.1 Karamanoğulları Üzerine Yürümesi ve Konya'yı Kuşatması	107
2.4.2.2 Kilikya Ermeni Krallığına Seferi	107
2.4.2.3 İstiklalini İlan Etmesi	108
2.4.2.4 Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gelmesi ve Temurtaş'ı İtaat Altına Alması	109
2.4.2.5 Anadolu Genel Valiliğine İkinci Defa Tayini ve Anadolu Türkmen Beyleriyle İlişkileri.....	111
2.4.2.6 Konya'nın Yeniden Alınması	111
2.4.2.7 Eşrefoğulları Üzerine Hareketi ve Eşrefoğulları Beyliğinin Yıkılışı	112
2.4.2.8 Hamidoğulları Üzerine Hareketi	112
2.4.2.9 Sahip Ata ve Germiyanogulları Üzerine Hareketi	113
2.4.2.10 Mısır'a İlticası	115
2.4.2.11 Mısır'da Melik Nasır Tarafından Karşılması	118
2.4.2.12 Ebu Said'in Elçilerinin Mısır'a Gelmesi.....	120
2.4.2.13 Melik Nasır'ın Temurtaş'a Olan Güvenini Kaybetmesi ve Fikrinin Değişmesi	120
2.4.2.14 Öldürülmesi.....	123
2.4.2.15 Kişiliği.....	125
2.4.2.16 Askeri Gücü	129
2.4.2.17 Temurtaş'ın Mısır'a İlticasının Anadolu Siyasi Tarihi Üzerindeki Etkisi	130
III. BÖLÜM	132
3. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Noyan (717-744 /1337-1344)	132
3.1 Adı – Doğumu - Soy Kütüğü	132
3.1.1 Sultan Ebu Said'in Saltanatının Son Yıllarından Küçük Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkışına Kadar İlhanlı Devletinde Siyasi Durum.....	132
3.1.2 İlhanlı Devleti'nin Parçalanması.....	136
3.1.3 Arpağın'ın (Arpa Han) İlhan İlan Edilmesi	138
3.1.4 Musa Han'ın İlhan Olması	140
3.1.5 Muhammed Han'ın İlhan İlan Edilmesi.....	143
3.1.6 Toğatimur Han'ın Saltanat Mücadelesi	145
3.1.7 Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkışı ve Yalancı Temurtaş Olayı.....	149
3.1.8 Çobanlı-Celayirli Mücadelesi	151

3.1.9 Şehzade Satı Beg Hatun'un İlhanlığı	153
3.1.10 Togatimur Han'ı İlhan İlan Edilmesi, Çobanlılar ve Celayirliilerin İkinci Kez Karşılaşması	154
3.1.11 Celayirli Şeyh Hasan'ın Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a Karşı Faaliyetleri ve Süleyman Han'ın İlhan Seçilmesi.....	157
3.1.12 Süleyman Han'ın İlhan Seçilmesinden Sonraki Siyasi Gelişmeler .	165
3.1.13 Sutaylılarla Mücadelesi	166
3.1.14 Emir Eratna Üzerine Seferi	171
3.1.15 Öldürülmesi.....	175
3.1.16 Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Kişiliği	176
3.2 Melik Eşref (744-758 /1343-1358)	178
3.2.1 Siyasi Faaliyetleri.....	179
3.2.2 Çobanlı-Celayirli Mücadeleleri.....	183
3.2.3 Anadolu'da Siyasi Durum.....	184
3.2.4 İsfahan Seferi	186
3.2.5 Hakimiyetinin Zayıflaması, Camı Beg'in Tebriz'i Alması.....	187
3.2.6 Çobanlı Ahi Cuk	189
3.2.7 Çobanlı Hanedanının Sonu.....	194
IV. BÖLÜM	205
4. Çobanlılarda Kültür ve Medeniyet.....	205
4.1 Toplum Sınıfları ve Sosyal Hayat	205
4.2 Saltanat Hanedanı.....	209
4.2.1 Hükümdar.....	210
4.2.2 Hatunlar.....	212
4.2.3 Şehzadeler	214
4.2.4 Yas ve Taziye Merasimleri	215
4.3 Ordu.....	216
4.3.1 Beylerbeyi (Emîru'l-umerâ).....	217
4.3.2 Ulus Emirliği.....	218
4.3.3 Ülke Emirliği.....	219
4.3.4 Tümen Emirliği	219
4.3.5 Bin Emirliği (Binbaşılık).....	220
4.3.6 Yüz Emirliği (Yüzbaşılık).....	220
4.3.7 On Emirliği (Onbaşılık)	221
4.3.8 Ordu Bukavulu	221
4.3.9 Ordugahlar ve Ordular Yasavulu	222
4.3.10 Yurt ve Yurtçi	222
4.4 İdari Teşkilat	223
4.4.1 Divan-ı Saltanat.....	224
4.4.1.1 Saltanat Naibliği.....	225
4.4.1.2 Saltanat Divanı'nın Gelir ve Giderleri	226
4.4.1.3 Divan Hazinesi	226
4.4.2 Büyük Divan	226
4.4.2.1 Vezirlik.....	227
4.4.2.2 Vezir Naibliği (Niyabet-i vezaret).....	227
4.4.2.3 Ülke Genel Hakemi.....	228
4.4.2.4 Divan Malları Emîni	229
4.4.2.5 Vilayetler Kalemliği.....	229

4.4.2.6 Tamğa (Gümrük) İdaresi	229
4.4.2.7 Muhtesib	229
4.4.2.8 Defterler	230
4.4.2.9 Divan Askeri Teşkilatı	230
4.4.2.9.1 Şahnelik	230
4.4.2.9.2 Bekçiler Emirliği (Emaret-i Ases)	230
4.4.2.9.3 Bularğuçi	231
4.4.2.10 Büyük Divanın Gelirleri	231
4.4.2.10.1 Eyalet Vergi Gelirleri	231
4.4.2.10.2 Tamğa Vergisi Gelirleri	232
4.4.2.11 Maaşlar	232
4.4.2.11.1 İdrar	233
4.4.2.11.2 Mukassa	233
4.4.2.11.3 Edrar ile mukassa	233
4.4.2.11.4 Maişet	233
4.4.2.11.5 Mersumat	234
4.4.2.11.6 İktalar	234
4.4.2.11.7 Suyurğal	236
4.4.2.12 Hakimler ve Eyaletlerin İdaresi	236
4.4.2.12.1 Emanet	237
4.4.2.12.2 Ziman ve Mukataa	237
4.4.2.12.3 Tamğa Hakimliği	238
4.4.2.12.4 Zirai Eyalet Hakimliği	238
4.5 Mali Teşkilat	239
4.5.1 Divan-ı İstifa	239
4.5.1.1 Mustevfi-yi Memalik	239
4.5.1.2 Vilayet Nazırı	240
4.5.1.3 Tadil-i Kanun	241
4.5.1.4 Vergi Tahsildarları	241
4.5.2 Defterler	242
4.5.2.1 Ruznameçe	243
4.5.2.2 Avarece	243
4.5.3 Haraçlar-Vergiler (Tevcihat-Avariz ve Maliyat)	243
4.5.3.1 Bâc	245
4.5.3.2 Mevaşi ve Kupçur	245
4.5.3.3 Vergi Tahsildarları Vergisi	246
4.5.3.4 Ölçü ve Tahmin Vergisi	246
4.5.3.5 Ağnam Vergisi (Maliyat-i Ağnam)	247
4.5.3.6 Dükkan ve Pazarlar Vergisi	247
4.5.3.7 Tamğa (Gümrük) Vergisi	247
4.5.3.8 Köle Ticaret Vergisi	248
4.5.3.9 Cizye Vergisi	248
4.5.3.10 Zekatlar	248
4.5.3.11 Tahfif	249
4.5.3.12 Muafiyet	249
4.5.4 Para	249
4.5.4.1 Darphaneler ve Ayârlar Hakimi	249
4.5.4.2 Ayarlar-Ölçüler ve Sikkeler	250

4.6 Adalet Teşkilatı	253
4.6.1 Yarğu	253
4.6.1.1 Yarğu Emirliği	254
4.6.1.2 Bahşi	255
4.6.1.3 Heylhane Kadısı	255
4.6.2 Kaza Divanı	256
4.6.2.1 Başkadı	256
4.6.2.2 Vakıflar Hakimi	257
4.6.2.3 Başkadı Naibi ve Vakıflar Genel Hakimi	258
4.6.2.4 Kadı	258
4.6.2.5 Divan Katibi	259
4.6.2.6 Divan Emîni	259
4.6.2.7 Hacac ve Kabalat Müverrihi	259
4.6.2.8 Zekat Amili	259
4.6.2.9 Beytülmal İdaresi	260
4.6.3 Vakıflar	260
4.7 Divan-ı İnşa	261
4.7.1 Münşiyu'l-memâlik	262
4.8 Divan-ı Eşraf	263
4.9 Uluğ Bitikçi-yi Memalik	264
4.10 Güzel Sanatlar	265
4.10.1 Resim ve Minyatür	266
SONUÇ	268
BİBLİYOGRAFYA	271
EKLER	283
ÖZGEÇMİŞ	284

ÖZET
DOKTORA TEZİ
İLHANLILAR TARİHİNDE ÇOBANOĞULLARI

(Sulduslar)

Ş.Cem TUYSUZ

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Yıl: 2004

Sayfa: 294

Jüri: Yrd.Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Prof. Dr. Enver KONUKCU

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Doç Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Doç Dr. Mehmet İNBAŞI

Bu çalışmada, M.S. VI-VII. Yüzyıllar arasında çok sayıda boylara ayrılmış bir halde Moğolistan'ın doğusunda, Onon ve Kerulen Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasındaki bölgelerde yaşayan Suldus Kabilesi / Çobanoğulları'nın siyasi tarihi incelenmiştir. Çobanoğulları, XIII. Yüzyılın başından itibaren Moğolların hâkimiyeti altına girmiş ve onların büyük bir imparatorluk kurmasında önemli rol oynamıştır. 1253 de Hülagü Han ile birlikte Batı Asya'ya göç ederek hem İlhanlılar Devleti'nin kurulma aşamasından yıkılmasına kadar ki süreçte, hem de İlhanlıların yıkılmasından sonra onların mirasçısı olarak, başta İran olmak üzere, Anadolu'nun bir kısmı, Azerbaycan ve Gürcistan ile bugünkü Irak ve Ermenistan coğrafyalarının siyasi ve kültürel tarihinde derin izler bırakmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Suldus kabilesinin Cengiz Han dönemindeki durumu, bu kabilede yetişen önemli şahsiyetler ve bu şahsiyetlerin Moğol İmparatorluğu ile İlhanlılar Devleti içinde oynadıkları roller incelenmiştir. İkinci bölümde, Ebu Said Bahadır Han devrinden itibaren İlhanlılar Devleti içinde önemli rol oynayan Emir Çoban ve çocuklarının İlhanlı siyasi tarihi içindeki konumları, üçüncü bölümde ise, Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı devletinin yıkılma sürecinde Çobanoğulları-Celayirli mücadelesi ele alınmıştır.

ABSTRACT
Ph. D. THESIS
CHOBANS IN THE TIME OF IL-KHANS
(Suldus Tribe)

Ş. Cem TUYSUZ

Supervisor: Assist.Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Year: 2004

Page: 294

Jury: Assist.Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Prof. Dr. Enver KONUKCU

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Assoc. Prof Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Assoc. Prof Dr. Mehmet İNBAŞI

Our study is intended to examine the political history of Sulduz Tribe, who were dissolved into a lot of branches and who lived in the area between the Lake Baykal and Onon and Kerole rivers in the east of Mongolia between A.D. 6th and 8th centuries. Sulduz came under the reign of Mongols in the early 8th century and made a great contribution to them founding a great empire. They migrated to the West Asia with Hulagu Khan in 1253 and left deep traces in the political and cultural histories of today's Iran, Iraq and Armenia and Georgia and Azerbaijan both until the foundation of the Ilhanlı State and as their inheritors after the disintegration of this state.

This study consists of three chapters. The first chapter deals with the position of the Sulduz Tribe under the reign of Cengiz Khan, with the figures of importance and respect in this tribe, and with the roles these figures played in the Mongol Empire and Ilhanlı State.

The second chapter is concerned with the position and rank of Emir Çoban and his sons, who played a very important role in the history of Ilhanlı State as of the period of Ebu Said Bahadır Khan.

The third chapter gives an account of the Sulduz – Celayirli struggle during the disintegration process of Ilhanlı State after the death Sultan Ebu Said.

ÖNSÖZ

M.S. VI-VII. yüzyıllarda Moğolistan'ın doğusunda, Onon ve Kerulen (Keluren/Kerulan) Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasında kalan bölgelerde göçebe bir halde yaşayan Suldus kabilesi, Moğol İmparatorluğunun siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır.

Suldus Kabilesine mensup Sorgan Şira, Cengiz Han'ın hayatını kurtararak beklide dünya tarihinin seyrini değiştirmişti. Cengiz Han 603/1206 de çok sayıda Moğol kabilesi tarafından “*Ulu Hakan*” ilan edilmesinin ardından Suldus kabilesi de onun hâkimiyeti altına girmiş ve onun başarılarında etken olmuşlardı.

Gerek Cengiz Han hayattayken gerekse ölümünden sonra, halefleri devrinde, Çin'den Türkistan'a birçok sahaya yayılan Suldus kabilesi ve kabile reisleri gittikleri her yerde Cengiz Han'ın halefleri tarafından kurulan devletlerin kaderinde de etkili olmaya devam etmiş ve söz sahibi olmuşlardır.

Cengiz Han'ın hâkimiyeti altına giren Suldus Kabilesi, Mengü Han zamanında 1253'de yine bir Moğol şehzadesi olan Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelmiş, bu kabile ileri gelenleri, onun buralardaki fetihlerinde ve devlet kurmasında rol oynamışlar ve Türk-Moğol kabilelerine dayanan İlhanlılar Devleti'ni oluşturan en önemli unsurlardan biri, hatta en önemlisi olmuşlardır.

Suldus kabilesinin ileri gelenleri, liyakatsiz ilhanların iş başına geçmesi ile yıkılmaya yüz tutan İlhanlılar Devleti'nin kargaşa içinde geçen son dönemlerinde de yine ön planda olmuşlar, bu devletin yıkılmasından sonra onların mirasçısı olarak ortaya çıkmışlardır.

İran başta olmak üzere Azerbaycan, Anadolu'nun bir bölümü, Irak, Gürcistan ve bugünkü Ermenistan'ın bir bölümünü de içine alan geniş bir coğrafyada etkili olan Çobanoğulları, hâkimiyet sürelerinin büyük bir bölümü savaşlar ve kargaşalar içinde geçmesine rağmen bu coğrafyada siyasi, askeri ve kültürel açılardan etkili olmuştur.

Tez eserinin hazırlanmasında öncelikli olarak Suldus/Çobanoğulları hakkında bilgi veren kaynak ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Gerek

kaynaklarda gerekse araştırma eserlerinde karşılaşılan farklı bilgiler dipnotlarda belirtilmiştir.

Başta çalışmanın hazırlanması ve tamamlanmasında her türlü yardım, destek ve kolaylığı sağlayan Sayın Hocam Prof. Dr. Enver KONUKCU'ya, gerek kaynakların temininde gerekse diğer konularda desteklerini esirgemeyen Danışmanım Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, tezin incelenmesinde yardımlarını esirgemeyen KTÜ. Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEZCAN'a, fikirleriyle yol gösteren Doç. Dr. Mehmet İNBAŞI'ya, Okt. Saim YILMAZ'a; kaynak eserlerin tercüme edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Hasan ÇİFTÇİ, Yrd. Doç. Dr. Nurullah YILMAZ, Yrd. Doç. Dr. Sait UYLAŞ, Dr. Bülent YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım.

ERZURUM, 2004

Ş. Cem TUYSUZ

TRANSKRİPSİYON VE KISALTMALAR

ث	s	ص	ş	خ	h	ع	'-
ق	k	ض	d z	ظ	z	غ	ğ
ذ	z	ح	h	ط	t		

- 1- Transkripsiyonda DİA'nın kullandığı sistem uygulanmıştır.
- 2- Türkçede sık kullanılan ve bilinen Arapça-Farsça isimler, sözcük ve terimler (Ali, Mustafa, Ahmed, Hasan, Hüseyin, kadı, vb. gibi) transkripsiyona dahil edilmemiştir.
- 3- Transkripsiyon sadece eser ve müellif adları ile Türkçe'de az bilinen Arapça-Farsça terkip ve terimler için uygulanmıştır.

ACE.	: Azerbaycan Cobet Ansiklopediası
AÜ. DTCF.TAD	: Ankara Üniversitesi Dil veTarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CAJ.	: Central Asiatic Journal
HJAS	: Harvard Journal Of Asiatic Studies
çev.	: Türkçeye çeviren
çev-neşr.	: Çevirip neşreden
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DMBİ	: Dâiretü'l-Ma`ârif-i Bozorg-i İslâmî
DMF	: Dâiretü'l-Ma`ârif-i Fârsî
EI	: Encyclopedia of Islam
h.	: Hicri-kameri
hş.	: Hicri-şemsi
haz.	: Hazırlayan
İ.Ü. Edb. Fak.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
KM	: Konya Mecmuası
m.	: Miladi
neşr.	: Neşreden
Red.	: Redaktör
s.	: Sayfa
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
vr.	: Varak
yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

Temuçin'in babası Yesügei-ba'tur tarafından birleştirilen boylar arasında Taici'utlar da bulunmaktaydı. Fakat Yesügei'nin ölümünden sonra, Taici'utlar ve diğer boylar Yesügei'nin eşi Hö'elün-ücin ile çocuklarını terk edip ayrıldılar. Üstelik, bir müddet sonrada onları yok etmek amacıyla üzerlerine saldırdılar. Temuçin, bu baskından, ormana kaçarak hayatını kurtarmakla beraber, düşmanlarının ısrarlı takipleri sonucunda yakalanmış ve bukagı'ya vurularak Onon Nehrine doğru götürülmüştü.

Bozkırın asi bir o kadar da özgürlük savaşçısı Temuçin, bir fırsat yakalayıp kaçmanın planını yapıyordu. Belki de bu onun elde edeceği son şansı idi. Kendisini yakalayan Taici'utlar, Temuçin'i yakalamanın sevinciyle kendilerinden geçmişlerdi. Bu fırsatı kaçırmayan Temuçin, kendisini kontrol altında tutmakla görevli olan muhafızı etkisiz hale getirdikten sonra boynundaki bukagı'sı ile beraber Onon Nehrinin soğuk sularına kendini bırakmıştı. Artık geri dönüş yoktu.

Temuçin'in kaçtığını anlayan Taici'utlar, gecenin karanlığında, Temuçin'i aramaya koyuldular. Bunlar arasında Suldus kabilesinden Sorhan-Şira'da vardı. Sorgan –Şira, göz ucuyla baktığı çalılıkların arasında belli belirsiz bir süllet gördü. Biraz daha dikkatlice bakınca bunun Temuçin olduğunu anladı. Temuçin de onu görmüştü. Bir an içinden artık sonunun geldiğini düşünüyordu. Ama Sorgan –Şira alçak bir ses tonuyla, onu ele vermeyeceğini ve sabahın ilk ışıklarıyla uçarcasına kaçmasını söylüyordu.

Temuçin, hiçbir şey anlamamıştı. Tanımadığı bu yabancı kendisinin hayatını kurtarıyordu. Fakat, yorgundu, günlerdir yarı aç, yarı tok hayatta kalma mücadelesi vermişti. Üstelik şimdi ıslanan bedenini taşıyamaz hale gelmişti. Temuçin tüm bu olumsuzluklar içinde çıkış yolunu bulmuştu. Taici'ut'ların kendisini bulmasına engel olan Sorgan –Şira'nın ona yardım edeceğine emindi artık.

Moğolların Suldus boyundan olan sorgan Şira , Yesugey Bahadır'ın oğlu Temuçin'in hayatını kurtarmamış olmasaydı bugün bizler ne Cengiz Han'ı ne de Moğol tarihinden bahsedecektik. Sorgan Şira'nın tanımadığı genç bir insanın hayatını kurtarmakla kalmamış, tarihin akışını da değiştirmişti.

603/1206 de yapılan büyük kurultayda Han seçilen Temuçin'in, hizmetine giren Sorgan Şira, hayatını kurtardığı bu gencin, gelecekte de yanında yer almak istiyordu. Kendisi ve tüm kabilesi artık onun hizmetinde idiler. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Suncak ile Tuda'un liderliğinde ki Suldus kabilesi, Hülagu Han ile birlikte 1253'de Batı Asya'ya göç ederek İlhanlılar devletinin kuruluşunda söz sahibi oldular. Tuda'un Noyan, İlhanlı Devletinin sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamı üzerinde derin etkiler bırakmıştı. Kendisi, İlhanlı hakimiyetinde bulunan Anadolu coğrafyasında Mogolların şefkatli yüzü olmuştu. O, savaş meydanındaki ölümü üzerine, İlhanlı Han'ını hüzünlendirecek kadar derin etkiler bırakmış önemli bir İlhanlı emiri idi.

Özellikle bu hanedana ismini veren Emir Çoban, dirayetli, çalışkan ve aynı zamanda ahlaki kurallara bağlı bir emir idi. Bu özelliklerinden dolayı kendisi Gazan Han, Olcaytu ve Ebu Said Bahadır Han'ın vazgeçilmez emirleri arasındaydı. Emir Çoban, Sultan Ebu Said Bahadır Han döneminde gücünün ve otoritesinin zirvesine ulaşmış ve Suldus Kabilesi İlhanlı Devletinin kaderine etki etmeye başlamıştı. Kendisi hiçbir zaman sadakatle hizmet etmeye çalıştığı devlete isyan etmeyi düşünmemiş, otorite ve gücünün zirvesinde olduğu dönemde de asla bağımsız bir siyasi oluşum teşebbüsünde bulunmamıştır. Fakat zamanla oluşan siyasi şartlar onu sabit sayılacak bu fikrinden vazgeçmesine neden olmuş, devletiyle kendisini karşı karşıya bırakmıştır.

Emir Çoban'ın ölümü ile Ebu said'in hayatında yeni bir sayfa açılmış, aşık olduğu Bağdad Hatun'la evlenmişti. Sultan Ebu said, amacına ulaşmıştı. İhtiraslarının kölesi olan Sultan Ebu Said'in bir müddet sonra Bağdad Hatun'a olan bu büyük aşkı bitmiş ve yine bir Suldus kızı olan Dilşad Hatun'a gönlünü kaptırmıştı. Sultan Ebu said bitmek bilmeyen ihtirasları içinde kendisinden sonra saltanat varisi bırakmadan öldü. Onun ölümü ile yaklaşık yirmi yıl süren iç mücadeleler dönemi başladı. Bu mücadeleler İlhanlı devletinin parçalanmasına ve özellikle mücadele bölgesi olan İran ve Doğu Anadolu'nun harap ve halkının perişan olmasına neden oldu.

Yaşanan bu süreçte (Suldus Kabilesi) Çobanoğulları, Celayirliler'le mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Süleyman Han'ı ilhan ilan ederek İlhanlı devletine bağlılığını kanıtlamıştır. Asla istiklalini

ilan etmemiştir. Kendisinin halefi ve kardeşi Melik Eşref ise kardeşinin siyasi anlamda takipçisi olmuştur. Bu dönem içinde İlhanlı Devletini şeklen kukla İlhanlar yönetmiş, hükümet yetkisi Çobanoğulları'nda olmuştur.

Sorgan şira ile başlayan Suldus kabilesinin siyasi yaşamı İlhanlı siyasi hayatı içerisinde de artarak devam etmiştir. Her ne kadar bunlar kendi isimlerine hutbe okutup para kestirmedilerse de gerçekte kendi siyasi amaçları doğrultusunda Cengiz soyundan birisini İlhan ederek devletin mutlak hakimi oldular. Bu açıdan bakarsak Çobanlıların hakimiyeti Mogol İmparatorluğunun bir devamıdır.

Suldus Kabilesi'nin maddi ve manevi varlıkları hakim oldukları İran, Anadolu ve Azerbaycan'da tüm canlılığıyla kendisini hissettirmiştir.

KAYNAKLAR

Mogolların Gizli Tarihi (Mangholun Niuça Tobça'an):

Mogolların en eski devirlerden başlayarak 637/1240 yılına kadar ki tarihini anlatan ve Mogol dilinde kaleme alınan önemli bir kaynaktır. Uygurca olan aslı günümüze ulaşmamıştır. Eserin yazarı bilinmemektedir. Anlatım tarzından anlaşıldığı kadarıyla yazar, eserini telif ederken çoğunlukla gördüğü olaylara yer vermiştir. Eser, bir Bozkurt ve dişi bir geyikten türeyen Cengiz Han'ın en eski atası Bataçihan'ın dünyaya gelişinden itibaren, Mogolların mitolojik tarihinden başlayarak Cengiz Han'ın ölümü ve 637/1240 yılında Ögedey Kağan'ın tahta çıkışına kadar olan Mogol tarihini içermektedir.

Eserde **Suldus** kabilesinin **Cengiz Han'a** tabi olmaları ve bu kabileden yetişerek onun hizmetinde bulunan kişiler hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Reşîdeddîn Fazlullah, **Câmiu't-tevârih**'i telif ederken büyük ölçüde bu eserden yararlanmışır.

Bir çok tarihçi tarafından Çince, **Yüan Ch'ao Pi-şi** (Yüan Sülalesi'nin Gizli Tarihi) olarak da bilinen eser, önemine istinaden dünyanın bir çok ülkesinde parçalar halinde ya da tam olarak muhtelif dillere çevrilerek yayınlanmıştır.

Mogolların Gizli Tarihi, ilk olarak 1847'de Çin'de Li Wien tarafından orijinal metin halinde, 1903 yılında ise metne şerh eklenerek neşredilmiştir.

Batı dünyasında ise ilk defa Rus **Palladius** tarafından Mogolca metnin transkripsiyonu yapılmış, 1882 yılında **A.Pozdneyev**, Palladius'un

transkripsiyonunu taş baskı olarak neşretmeye başlamış, ancak tamamlayamamıştır¹.

Daha sonraları yine Çin'de 1908 yılında **Ye Teh hui** tarafından yayınlanmıştır. Çince hülasası 1899 yılında, **Naka** tarafından Japonca tercümesi ile birlikte Japonya'da neşredilen eserin tamamını **E.Haenisch**, 1935'te **Leipzig**'de yayınlamış ve daha sonra eserin transkripsiyonunu 1937'de², eserde geçen bütün kelimelerin Mogolca, Çince ve Almanca sözlüğünü ayrı bir cilt halinde 1939'da³, Almanca'ya tercümesini⁴ ise 1941'de neşretmiştir. Yine 1941 yılında **S. Kozin** eseri metin, sözlük ve Rusça tercümesi ile tek cilt halinde neşretmiştir⁵. 1949 yılında **Paul Pelliot** eserin bir bölümünü Fransızca'ya çevirerek⁶ Paris'te yayınlamıştır⁷.

F. W. Cleaves tarafından İngilizce çevirisi 1982 yılında Londra'da yapılmıştır. **Ahmet Temir**'in, **E.Haenisch**'in Almanca ve **Kozin**'in Rusça tercümesini, eserin Mogolca metni ile karşılaştırmak suretiyle yaptığı Türkçeye çevirisi 1948 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. **Şîrîn Beyânî**'nin, **Paul Pelliot**'nun Fransızca çevirisinden yaptığı Farsça tercümesi⁸ ise 1971 yılında Tahran'da basılmıştır.

Târîh-i Cihânguşâ-yi Cuveynî (تاریخ جهانگشا):

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Harezmşahlar ve İlhanlıların devlet mekanizmasında önemli bir rol üstlenen **Cuveynî** ailesinin bir mensubu olan **Âlâu'd-dîn Ata Melik Cuveynî** (öl.681/1282) tarafından 650-658/ 1252-1260 yılları arasında telif edilmiş önemli bir tarihi kaynaktır. Eser üç ciltten oluşmaktadır. Birinci cildinde mukaddimeden sonra Mogolların eski adet ve gelenekleri ve Cengiz Han Yasası hakkında iki bölüm yer almaktadır. Ardından Cengiz Han'ın ortaya çıkışından Harezmşahlar Devleti'nin yıkılmasına, ikinci cildi, Harezmşahlar, Karahitaylar, Karahanlılar ve İlig Hanlar Devletleri'nin tarihi

¹ Transkripsiya paleografiçeskago teksta Yuan-çaomişi.

² Mangholun Niuça Tobça'an (Yüan-ch'aopi-shi, die gehemie Geschichte der Mongolen.

³ Wörterbuch zu Manghol'un niuca tobca'an.

⁴ Die geheime Geschichte der Mongolen.

⁵ Sokrovennove Skazanie Mongol'skogo hronika 1240 g. pod nazvaniem Mangol-un Niguça Tobçıyan.

⁶ Histoire Secrète Des Mongols.

⁷ Temir, Ahmed, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. XIV-XXXI; Palliot, Paul, *Histoire Secrète Des Mongols*, Paris 1949, Farsçaya çev. Şîrîn Beyânî, mukaddime.

⁸ Târîh-i Sirri-yi Moğûlân.

ile Ögedey Kağan'ın hükümdarlık döneminden Hülegü'nün Batı Asya'ya hareketine kadar, üçüncü cildi ise Mengü Kağan'ın cülusundan başlayarak İlhanlılar Devleti'nin kurucusu kabul edilen Hülegü Han'ın İran'a gönderilmesi ve İsmaililer tarihini içermektedir. Müellifin İlhanlı devlet teşkilatında "**Sahib-i Divan**" makamına kadar yükselmiş olması nedeni ile verdiği bilgilerin büyük bir kısmı kendi yaşadıkları, gözlemleri ve duyduklarına dayanmaktadır. Bu nedenle kendisinden sonra telif edilen tarih kaynaklarının çoğunun istifade ettiği bir eser olmuştur⁹.

Eser ilk olarak **Mîrzâ Muhammed Kazvînî** tarafından üç cilt halinde 1912-1917 yılları arasında **Leiden**'de ve daha sonra **Leiden** baskısı esas alınarak 1373 hş. yılında Tahran'da neşredilmiştir. 1988 yılında **Mürsel Öztürk** tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Abu'l- Farac Tarihi:

Bar Hebraus olarak da tanınan **Malatyalı Gregorius Abu'l-Farac** tarafından 1296 yılında Süryani dili ile kaleme alınmış bir kronografyadır. Ancak eser, bir kronografya'da bulunması gereken bilgilerden daha fazlasını içermektedir. Birinci kısmı yaratılıştan başlayarak kendi zamanında gerçekleşen Mogol istilasına kadar siyasi tarihi, ikinci ve üçüncü kısım ise daha çok Süryani patrikleri ve kiliselerinin mukaddes tarihlerini içerir. 1286 yılında Abu'l-Farac'ın ölümü üzerine kardeşi **Bar Sawma** tarafından 1288, daha sonra da bilinmeyen bir kişi tarafından 1496 yılına kadar uzatılmıştır. Eserin özellikle 1286 yılına kadarki Anadolu'nun tarihini ilgilendiren kısmı Türk ve Mogol tarihi açısından önemlidir.

Eser, taşıdığı öneme binaen tam ve parçalar halinde dünyanın bir çok yerinde neşredilmiş ve bir çok dile çevrilmiştir. Daha önce bir kaç kez parçalar halinde metni ve tercümesi yayımlanan eser, ilk olarak 1789 yılında **P.J. Bruns** tarafından iki cilt halinde **Leipzig**'de yayımlanmıştır. Yayımlanan eserin birinci cildi Süryanice metin, ikinci cildi ise Latince çevirisinden ibarettir. İkinci olarak

⁹ Browne, Edward G., **A Literary History Of Persia**, I-IV, Cambridge, 1969, III/65-66; Kazvînî, Muhammed, **Târîh-i Cihân-guşây-i Cuveynî**, I/ 15-92; İkbâl, Abbas, **Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî**, Tahran, 1312 hş., s.485-486; Günaltay, M. Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları**, yay. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991, s.230-232; Âzzâvî, Abbas, **Târîhu'l-İrak Beyne'l-ihtilâleyn**, I-III, Bağdad, 1936-1939, I/9-11; Râzî Abdullah, **Târîh-i Kamil-i İran**, Tahran, 1372 hş., s.345; Togan, A. Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, İstanbul, 1985, s.179; Murtezevî, Menüçehr, **Mesâil-i Âsr-i İlhanân**, Tahran, 1370, s.378

1890 yılında **Paul Bedjan** tam Süryanice metni Paris'te tek bir cilt halinde yayımlamıştır.1932 yılında Ernest **Wallis Budge** eserin 1286 yılına kadarki siyasi tarih kısmını Süryaniceden İngilizceye çevirerek Londra'da, 1945 yılında ise **Ömer Rıza Doğrul**, Ernest Wallis Budge'un İngilizce tercümesini Türkçeye çevirerek Ankara'da yayımlamıştır¹⁰.

Câmiu't-tevârîh (جامع التواريخ):

Ünlü İlhanlı veziri **Reşîdeddîn Fazlullah Hemedânî** (645-718/1247-1318) tarafından 710-712/1310-1312 yılları arasında kaleme alınmıştır. Reşîdeddîn Fazlullah, İlhanlılar döneminin, hatta ortaçağın önde gelen devlet adamı, tarihçi, bilgin ve tabiplerinden biridir. Ayrıca dil, edebiyat, ilahiyat, ziraat ve mimari konularında da kendi devrinin önde gelen şahsiyetlerinden birisidir.

Fazlullah'ın bıraktığı çok sayıda eser arasından **Câmiu't-tevârîh** en önde gelmektedir. Gazan Han'ın emri üzerine yazmaya başladığı **Câmiu't-tevârîh** objektif ve modern anlamda yazılan ilk dünya tarihi kitabı olarak kabul edilmektedir.

Fazlullah, Çinli, Frenk, Yahudi, Hind, Arap ve diğer bir çok ulustan kimseyi toplayarak 20 ciltlik bir dünya tarihi kaleme almayı planlamıştır. Bu planını gerçekleştirip gerçekleştiremediği tam olarak bilinmemektedir. Zira eserin günümüze kadar sadece iki büyük cildi ulaşmıştır.

Fazlullah eserinde, diğer bir çok ulusun tarihine yer vermişse de asıl olarak Mogol ve Türk tarihini geniş bir şekilde ele almıştır. Eser iki büyük ciltten oluşmaktadır. Reşîdeddîn Fazlullah üçüncü bir ciltten daha bahsetmiştir. Ancak bu cildin tamamlanıp tamamlanmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Câmiu't-tevârîh'in birinci cildi **Olçaytu Han** zamanına kadar Türk ve Mogolların tarihine, ikinci cildi ise İslamiyet'ten önceki İran, Hazreti Muhammed, Halifeler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, Salgurlar, İsmaililer, Oğuzlar, Çinliler, İsrailoğulları, Frenk ve Hind kavimlerine ayrılmıştır. Eserin baş kısmında detaylı olarak Türk-Tatar ve Mogol kabilelerini tasnif ederek bu kabileler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Ayrıca eserde ulusların tarihlerinin dışında onların gelenekleri ve kültürlerini de işlemiş, Moğolca ve Türkçe bir çok terimi kullanarak bunların hangi anlamlara geldiklerini izah etmiştir. Bu yönleri ile de

¹⁰ Doğrul, **Abu'l-Farac Tarihi**, I/ 35-43; Togan, **Tarihte Usul**, s.179

eser kıymetli bir tarih kaynağı olmanın dışında sosyoloji, dil ve edebiyat sahalarında da bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Câmiu't-tevârih'te **Suldus** kabilesinin Batı Asya'ya gelmeden önceki yurtları, yaşam biçimleri, hangi soydan geldikleri ve **Suldus** kabilesinden yetişerek Cengiz Han ve haleflerinin devlet mekanizmasında kendine yer edinmiş olan kimseler hakkında çok değerli ve başka yerlerde bulunmayan bilgiler vermiştir¹¹.

Câmiu't-tevârih taşıdığı öneme binaen dünyanın bir çok yerinde bir çok kez parçalar halinde ya da tam olarak basılmış veya diğer dünya dillerine çevrilmiştir.

İlk olarak birinci cildin Cengiz Han'ın ölümüne kadar olan ilk kısmı 1855-1888 yılları arasında **İ. Berezin** tarafından Farsça metin ve Rusça çevirileri ile birlikte Saint Petersburg'da¹² Cengiz'in ölümünden sonraki dört kağan ile Çin Kağanları'nın tarihine ait olan kısım, sadece Farsça metin olarak 1912 yılında **Edwin Blochet** tarafından **Leiden**'de,¹³ İlhanlıların tarihini içeren bölümü ise 1936 yılında **Quatremere** tarafından Farsça metin ve Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te¹⁴ yayınlanmıştır.

Daha sonraki dönemlerde **Seyyid Celâleddîn Tehrânî**, **Quatremere**'nin neşrini 1945'te Tahran'da, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan Geyhatu Han'a kadar olan kısmı, Karl Jahn tarafından sadece Farsça metin halinde 1941'de Prag'da¹⁵, yalnız Gazan Han'ın tarihini anlatan bölüm yine **Karl Jahn** tarafından Farsça metin olarak 1940 yılında Londra'da¹⁶ yayınlanmıştır. Aynı şekilde İlhanlılar tarihi kısmının Rusçaya çevirisi **A.K. Karen** tarafından 1946'da Leningrad'da¹⁷ neşredilmiştir.

Bunların dışında **Câmiu't-tevârih** sekiz ayrı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle **A.A. Alizade**, **A.A. Romoskevi**, **A.A. Hetakuro** tarafından 1965 yılında iki cilt halinde Moskova'da, **Behmen Kerîmî** tarafından

¹¹ Browne, III/68-74; İkbâl, s.488-491; Âzzâvî, I/15-20; A.A.Alizade, **Câmiu't-tevârih**, I/3-6; Günaltay, s.279-284; Kerîmî, Behmen, **Câmiu't-tevârih**, I/7-31; Râzî, s.346-347; Togan, **Tarihte Usûl**, s.195.

¹² Sbornik Letopisey Reşideddina .

¹³ Histoire des Mongols.

¹⁴ Histoire des Mongols de la Perse

¹⁵ Geschichte der İlhane Abaga bis Geyhatu.

¹⁶ History Of Ghazan.

¹⁷ Reşideddin Sbornik Letopisey.

ilki 1338 hş.'de olmak üzere dört kez Tahran'da, Selçuklu ve Gazneliler'le ilgili bölümü 1960 yılında **Ahmed Ateş** tarafından Ankara'da, İsmaili ve Fatimîler kısmı ise ayrı olarak 1338 hş. yılında **Muhammed Takî Dânişpejûh** ve **Muhammed Muderrisî** tarafından yine Tahran'da neşredilmiştir¹⁸.

Ravzatu uli'l-elbâb fî Mârifet'it-tevârîh ve'l-ensâb (روضة اولى الباب فى معرفة (تاريخ بناكتى) (Târîh-i Benâketî) (التواريخ و الناساب):

Müellif eserine **Ravzatu uli'l-elbâb fî Mârifet'it-tevârîh ve'l-ensâb** adını koymakla birlikte müellifinin adına nispetle daha çok **Târîh-i Benâkitî** olarak meşhurdur. 717/1317 yılında **Fahru'd-dîn ebû Süleyman Dâvûd b.Tâcu'd-dîn ebû'l-Fazl** tarafından kaleme alınmıştır. **Fahr Benâketî** olarak tanınan müellif, İlhanlı sultanları Ğazan Han ve Olcaytu zamanında İlhanlı sarayında kendisine yer edinmiştir. Bir edip ve şair olan Benâketî, kendi ifadesine göre Gazan Han zamanında İlhanlı sarayında "**Meliku's-suèra**"lık makamına kadar yükselmiştir¹⁹.

Târîh-i Benâketî, genel bir dünya tarihidir. Hz.Adem'in yaratılışından başlayarak İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın İlhanlı Devleti tahtına çıkış tarihi olan 717/1317 yılı olayları ile son bulmaktadır. Eser toplam dokuz bölüme ayrılmış olup, birinci bölüm peygamberler ve veliler, ikinci bölüm eski Fars Sultanları, üçüncü bölüm Hz. Muhammed ve Abbasilerin yıkılışına kadar İslam tarihi, dördüncü bölüm İslamiyet'ten sonra İran'da hüküm süren hükümdarlar, beşinci bölüm Yahudiler, altıncı bölüm Hıristiyanlar, yedinci bölüm Hindistan ve Hind hükümdarları, sekizinci bölüm Çinliler, dokuzuncu bölüm ise Ebu Said Bahadır Han'a kadar olan Mogol sultanları tarihini içermektedir.

Benâketî eserini, Reşideddîn Fazlullah'ın **Câmiu't-tevârîh**'inden istifade ederek kaleme almıştır ve adeta onun bir özeti gibidir. Ancak kendisi de İlhanlı saray teşkilatında yer edinmiş biri olması nedeni ile eserin telifinde kendi görüp duyduğu olayları da nakletmiştir. Ayrıca olayların tarihlerini son derece isabetli

¹⁸ İkbâl, s.488-491; Âzzâvî, I/15-20; Alizade, **Câmiu't-tevârîh**, I/3-6; Günaltay, s.279-284; Kerimî, **Câmiu't-tevârîh**, I/7-31; Râzî, s.346-347; Togan, **Tarihte Usûl**, s.195.

¹⁹ **Fahru'd-dîn Ebû Süleyman b. Tâceddîn Benâketî, Ravzatu uli'l-elbâb fî Mârifet'it-tevârîh ve'l-ensâb**, neşr. Câfer Şi'âr, Tahran, 1348 hş., s. 1-2; İkbâl, s.520.

olarak vermiştir. Bu nedenle de muteber tarih kaynakları arasında kabul edilmektedir²⁰.

Eser, **Cafer Şi'âr** tarafından üç ayrı yazma nüshası karşılaştırılarak 1348 hş.(1969) yılında Tahran'da neşredilmiştir.

Târîh-i Olcaytu (تاریخ الجایتو):

Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Muhammed el-Kâşânî tarafından 718/1318 yılında telif edilmiştir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla müellif, Sultan Olcaytu zamanında İlhanlı sarayında bulunan münşi veya vakanüvislerden birisidir. Adından da anlaşılacağı üzere eserini sadece Sultan Olcaytu dönemi İlhanlı tarihi ile sınırlandırmıştır. Eserinde, Gazan Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına oturan Olcaytu'nun doğumundan başlayarak onun bütün saltanat dönemi tarihi ve Olcaytu'nun ölümünden sonra onun yerine geçen Ebu Said Bahadır Han'ın saltanatının başlarına kadarki olaylara yer vermiş ve 718/1317-1318 yılı olayları ile bitirmiştir.

Tarih-i Olcaytu, Reşîdeddîn Fazlullah'ın Câmîu't-tevârîh'inde bıraktığı tarihten başlayarak İlhanlı tarihini anlatması itibarı ile Câmîu't-tevârîh'in tamamlayıcısı sayılır ve bu itibarla tarih kaynakları arasında önemli bir yer tutar. Ayrıca anlattığı olayları bizzat yaşayarak ya da duyarak aktarması nedeni ile İlhanlı devrinin belli bir dönemi için elde mevcut tek kaynak olma niteliği taşımaktadır ve diğer kaynaklarda bulunmayan önemli bilgiler vermektedir.

Daha çok bir günlük (*ruzname*) niteliğinde kaleme alınmış olan eser 1348 hş.(1969) yılında **Mahin Hambly** tarafından iki ayrı yazma nüshadan yararlanılmak sureti ile Tahran'da neşredilmiştir²¹.

Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr (مسامرة الاخبار و مسایرت الاخبار):

Kerimü'd-dîn Mahmud b. Muhammed Aksarâyî tarafından 723/1323 yılında telif edilen **Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr**, **İbn-i Bîbî**'nin eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihi hakkındaki en önemli kaynak niteliğindedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Anadolu, Arab ve

²⁰ Semerkandî, Devletşâh, *Tezkiretu's-şuérâ*, neşr. Muhammed Abbâsî, Tahran, 1337 hş.,s.251-254;

Şi'âr, s.12-17; Browne, III/102; İkbâl, s.520; Râzî, s.349; Togan, *Tarihte Usûl*, s.196; Murtezevî, s.381-382

²¹ Günaltay, s.303-304; Hambly, *Târîh-i Olcaytû*, s.15-18; Togan, *Tarihte Usûl*, s.195; Murtezevî, s. 494-495.

Fars hükümdarları hakkında kronolojik bilgi, ikinci bölüm peygamberler ve halifeler tarihi, üçüncü bölüm, Irak-ı Acem ve Anadolu'da hükümet eden Selçuklu sultanları, dördüncü bölüm ise İlhanlı hükümdarları ve İlhanlılara tabi olarak hükümet eden Anadolu Selçuklu sultanlarının tarihini içermektedir. Koyu bir İlhanlı taraftarı olduğu anlaşılan Aksarâyî, eserini İlhanlıların Anadolu eyalet valisi Timurtaş'a ithaf etmiştir. Özellikle kendi yaşadığı dönem, yani İlhanlıların Anadolu'daki hakimiyetleri devri olaylarına ayırdığı dördüncü bölümde önemli bilgiler vermiştir.

Müsâmeretü'l-ahbâr'da **Suldus** kabilesinden yetişen ve Anadolu'da İlhanlı Devleti adına yüksek görevlerde bulunan emir ve devlet adamları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Eserin günümüze kadar ulaşan iki nüshası sadece İstanbul'da bulunmaktadır. İlk olarak bu iki nüshasının karşılaştırılması suretiyle 1944 yılında **Osman Turan** tarafından Ankara'da neşredilmiştir. Ardından 1362 hş.(1983) yılında Osman Turan'ın neşri üzerinde hiç bir değişiklik yapılmadan, Tahran'da yeniden basılmış, 1941 yılında da **Fikret Işıltan** tarafından yapılan Almanca özeti²² ise Leipzig'de yayınlanmıştır²³.

Tecziyetü'l-emsâr Ve Tezciyetü'l-âsâr (Târîh-i Vassâf) (تجزية الامصار و تزجية الاعصار):

İlhanlı tarihinin önde gelen kaynaklarından biri olan **Tecziyetü'l-emsâr Ve Tezciyetü'l-âsâr** daha çok **Târîh-i Vassâf** olarak tanınmaktadır. H. VII-VIII. asırlarda yaşamış olan **Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî** ya da daha çok tanınan adıyla **Vassâf'ul-Huzra** tarafından yazımına 699/1299-1300 yılında başlanmış ve 712/1312 yılında tamamlanmıştır.

Vassâf, Gazan Han zamanında İlhanlı sarayında bir vergi tahsildarı iken daha sonraları meşhur İlhanlı veziri Hâce Reşîdeddîn Fazlullah'ın himayeleri ile Gazan Han ve Olcaytu zamanlarında İlhanlı devlet teşkilatında önemli makamlara yükselmeyi başarmıştır.

Târîh-i Vassâf daha çok Cuveynî'nin eseri **Târîh-i Cihân-guşay**'ın bir zeyli olarak kabul edilebilir. **Cuveynî**'nin uslubu ile ve onun bıraktığı tarihten itibaren yani 656/1258 yılından başlayarak İlhanlıların tarihini Sultan Ebu Said

²² Die Seltshukangechichte der Aksarayi, Leipzig, 1941.

²³ Köprülü, M.Fuad, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, Ankara, Temmuz 1943, XXVII/389-391; Turan, Osman, **Müsâmeretu'l-ahbâr**, s.28-32; Togan, **Tarihte Usûl**, s.190; Murtezevî, s.388.

Bahadır Han'ın saltanat döneminin ortalarına denk gelen 728 /1327 yılına kadar getirmiştir.

Vassâf, beş cilde taksim ettiği eserinin yazımına Reşîdeddîn Fazlullah'ın emri ile 699/1299-1300 yılında başlamış ve ilk cildini 702/1302 yılında tamamlayarak Şam seferi sırasında Reşîdeddîn Fazlullah'ın aracılığı ile Gazan Han'a takdim etmiştir. Bu şekilde Reşîdeddîn Fazlullah'ın lütfunu ve beğenisini kazanan Vassâf eserinin ikinci cildini de 712/1312 yılında yine Fazlullah aracılığı ile bu kez Gazan'ın ölümünden sonra onun yerine İlhanlı tahtına oturan Sultan Olcaytu'ya takdim etmiş ve bu ilhan tarafından da takdir edilerek ödüllendirilmiştir²⁴.

Eser ilk olarak 1853 yılında **Hammer** tarafından Bombay'da taşbaskı olarak neşredilmiştir. Ardından Tahran'da 1338 hş. yılında Hammer'in neşri, **Muhammed Mehdî İsfahânî** tarafından tıpkı basım olarak yayınlanmıştır. Daha sonraları **Âbdu'l-Muhammed Âyetî** eseri sadeleştirerek ve fihrist ekleyerek 1346 h.ş yılında "*Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*" adı ile yeniden neşretmiştir.

Târîh-i Güzîde (تاریخ گزیده):

Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî (öl. 750/1349) tarafından 730 /1329-1330 yılında tamamlanarak Ebu Said Bahadır Han'ın veziri, Reşîdeddîn Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed'e takdim edilmiştir. **Târîh-i Güzîde** daha çok muhtasar bir İslam ve İran tarihi mahiyetindedir. Hamdullah Mustevfî eserinin telifinde başta **Reşîdeddîn Fazlullah'ın Câmîu't-tevârîh'i** ve **Cuveynî'nin Târîh-i Cihân-guşay**'ı olmak üzere diğer bir kaç tarih kaynağından istifade etmiştir. Olayların anlatımında İsmaililer dönemine kadar Reşîdeddîn ile paralel bilgiler vermiştir. Hatta bu nedenle **Târîh-i Güzîde** kimi tarihçiler tarafından Câmîu't-tevârîh'in bir özeti ve zeyli olarak kabul edilmektedir. Ancak Mustevfî, sadece Reşîdeddîn'in verdiği bilgiler ile yetinmemiş İslami dönem içinde İran'da hükümet etmiş olan diğer hanedanların tarihleri hakkında başka kaynaklarda fazlaca yer verilmeyen bazı bilgileri aktarmıştır. Özellikle kendi yaşadığı dönemde İran'da hüküm süren İlhanlılar Devleti tarihi hakkında verdiği

²⁴ Browne, III/67; İkbâl, s.486-487; Günaltay, s.301-302; Âzzâvî, I/12-15; Râzî, s.347; Âyetî, Âbdulmuhammed, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahran, 1346 hş., mukaddime; Nevâî, Âbdulhuseyn, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, s.16; Togan, *Tarihte Usul*, s.196; Murtezevî, s.378-380.

kapsamlı ve doğru bilgiler nedeni ile eser Türk-Mogol tarihinin muteber eserleri arasında kabul edilmektedir.

Târîh-i Güzîde, müellif tarafından altı bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde İslamiyet'ten önceki peygamberler, ikinci bölümde İslamiyet'ten sonraki ilk Müslüman İran hükümdarları, üçüncü bölümde Hazreti Muhammed'den Abbasi Halifeleri'ne kadar olan dönem, dördüncü bölümde Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Gurlular, Selçuklular, Harezmsahlar, İsmaililer, Cengiz Han ve halefleri, İlhanlılar ve Muzafferoğulları'nın tarihleri, beşinci bölümde mezhep imamları, din ve ilim adamları, bazı şairler, altıncı bölümde ise Kazvin'in tarih ve coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir.

Târîh-i Güzîde, ilk olarak 1910 yılında Londra'da **Edward Browne** tarafından müstensihî belli olmayan ve 857 senesinde istinsah edilen bir yazma nüshasının tıpkı basımı yapılarak neşredilmiştir. Browne'ın bu neşri daha sonra Tahran'da aynı yöntemle iki defa daha basılmıştır. **Âbdulhuseyn Nevâî** 1339 ve 1362 hş. yıllarında beş yazma nüshasından istifade ederek eseri yeniden yayınlamıştır.

Bunların dışında eserin bazı kısımları muhtelif dillere çevrilmiştir. İlk olarak **Barbier de Meynard**, Târîh-i Güzîde'nin Kazvin ile ilgili bölümü olan altıncı bölümü Fransızcaya çevirerek 1857 yılında **Central Asiatic Journal**'da yayınlamıştır. 1901 yılında Edward Browne, şairler, din ve bilim adamları hakkında bilgilerin yer aldığı beşinci bâbı eserin sekiz nüshasını karşılaştırdıktan sonra İngilizce'ye tercüme ederek neşretmiştir. Bundan iki yıl sonra 1903 yılında bu kez bir diğer Şarkiyatçı **Jules Gantin**, İran'da hüküm süren İslam devletlerin tarihinin anlatıldığı dördüncü bölümü Farça metin ve Fransızca çevirisi ile birlikte Paris'te yayınlamıştır²⁵.

Mecmâ'ü'l-ensâb (مجمع الانساب):

İlhanlıların son kudretli sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın saray şairi **Muhammed b. Ali . Muhammed b. Hüseyin b. Ebi Bekr Şabânkâreî** tarafından kaleme alınmış ve 733-741/1335-1340. yılları arasında tamamlanmıştır. **Şabânkâreî** eserini Ebu Said Bahadır Han'a sunmak üzere hazırlamışsa da onun

²⁵ Browne, Edward G., **Târîh-i Güzîde**, mukaddime; Âzzâvî, II/61-62; İkbâl, s.523-525; Nevâî, Âbdulhuseyn, **Târîh-i Güzîde**, Tahran, 1362 hş., mukaddime; Beyânî, Şîrin, **Târîh-i Âl-i Celayir**, Tahran, 1345 hş., s.412-413; Togan, **Tarihte Usul**, s.196.

736/1335 yılında ölümü üzerine veziri, Reşideddîn Fazlullah'ın torunu **Hâce Semsu'd-dîn Muhammed Zekeriyya**'ya takdim etmiştir. Ancak aynı yıl içinde Tebriz'de meydana gelen kargaşalar sonucunda eserin asıl nüshası kaybolmuş bunun üzerine **Şabânkâreî** eseri yeniden kaleme almış ve daha sonraki olayları da kitabına eklemiştir. İlhanlılar döneminde telif edilen önemli ve geçerli tarih kaynaklarından biridir. Eserde Hz Adem'den başlayarak İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han dönemine, 733/1332-1333 yılına kadar olan ve daha ziyade İran ve Horasan'da hakimiyet sürmüş olan devletlerin tarihi anlatılmıştır. **Şabânkâreî** eserini telif ederken **Cuveynî'nin Târîh-i Cihân-guşây'**ndan, **Târîh-i Yemînî'**den ve **Kâbûs-nâme'**den istifade etmişse de kendi yaşadığı dönem ve coğrafya hakkında diğer eserlerde zikredilmeyen bilgiler vermiştir. Özellikle de Loristan, Şabankare ve Hürmüz gibi bölgelerin mahalli tarihleri hakkında verdiği bilgiler başka kaynaklarda yer almamaktadır²⁶.

Mecmâ'ü'l-ensâb'a Şabânkâreî'nin ölümünden çok sonraları 783/1381 yılı civarında Giyâsu'd-dîn b. Ali Nâib Ferivmedî tarafından bir zeyl yazılmıştır. **Ferivmedî** bu zeylde, 736/1336 yılından sonra hükümet etmiş bazı mahalli melikler hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ancak bu zeylin üslubu Şabânkâreî'nin aksine oldukça kötü bir lisan ve üslup ile kaleme alınmıştır. Ayrıca verdiği bilgiler oldukça çelişkili ve tutarsızdır²⁷.

Mecmâ'ü'l-ensâb'ın İslamiyetten sonraki İran'da hüküm süren Saffârilere Devleti tarihinden başlayan kısmı, ilk kez 1343 hş.(1964) ikinci kez de 1376 hş. (1998) yıllarında **Mîr Hâşim-i Muhaddis** tarafından Tahran'da basılmıştır. **Muhaddis**, eserin İstanbul Yenicami'de bulunan bir nüshasını esas tutmak suretiyle İran'da bulunan diğer dört yazma nüshasını kullanmıştır. Ayrıca sadece Yenicami nüshasında bulunan "**Zeyl-i Mecmâ'ü'l-ensâb**"ı da aynı kitap içinde neşretmiştir.

Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib (دستور الكاتب في تعيين المراتب):

M. XVI asır alim ve devlet adamlarından biri olan **Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî** tarafından telif edilmiştir. Gerek babası **Fahreddin Hinduşah Nahcevanî'nin** İlhanlı devlet mekanizması içinde yer alması, gerekse

²⁶ Muhaddis, s.3-9.

²⁷ Browne, III/103; Âzzâvî, II/44; Râzî, s.349; Smith, John M., **Hurûc u Ürûc-i Serbedârân**, Farsçaya çev. Yâkub Ajand, Tahran, 1361 hş.; Togan, **Tarihte Üsul**, s.196; Murtezevî, s.382; Muhaddis, s.37.

kendisinin Ebu Said Bahadır Han'ın veziri **Giyaseddin Muhammed Reşîdî** ile yakın ilişki içinde olması ve bu itibarla bu vezir döneminde İlhanlı sarayında "Divan-ı İnşa"da görev yapması nedenleriyle devlet idaresi konusunda oldukça bilgi ve deneyim sahibi olmuştur²⁸. Onun bu özelliğinin farkına varan **Giyaseddin Reşîdî**, **Nahcevânî'yi**, Ebu Said Bahadır Han'ın yarlığı ile bu eserin yazımıyla görevlendirdi. Ancak Nahcevânî eserini Ebu Said Bahadır Han ve Vezir Giyaseddin Muhammed'in 736/1336 yılındaki ölümünden sonra tamamlayarak, saltanatının son dönemlerinde **Celayirli Devleti sultanı Sultan Uveys Bahadır Han'a** takdim etti²⁹.

Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib bir mukaddime ve bir sonuç kısmı ile birlikte toplam dört büyük bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü tamamen o dönemlerdeki yazışmalara (inşâ) ayrılmıştır. Her bir makam sahibinin yazışma türünün nasıl olması gerektiği örnekleri ile birlikte izah edilmiş, münşilik ve münşilerin nelere dikkat etmeleri gerektiği konularına değinilmiştir. Sultanların, vezirlerin, hatunların, şehzadelerin büyük ve küçük makam sahiplerinin hatta sıradan kimselerin birbirleri ile ya da kendilerinden alt seviyede olan kimselerle yazışmalarında dikkat etmeleri gereken hususlar anlatıldıktan sonra her bir yazışma türü için örnekler getirilmiştir³⁰.

Orjinal nüshası günümüze ulaşmayan **Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib**'in dünyanın bir çok yerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser, **Abdulkerim Alizade** tarafından 1964-1976 yılları arasında Moskova'da, birinci cildi iki büyük kısım olmak üzere toplam üç cilt halinde ve altı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle neşredilmiştir.

Târîh-i Şeyh Uveys (تاریخ شیخ اویس):

Ebubekr Kutbî el-Eherî tarafından 760/1358-1359 yılı civarında kaleme alınmıştır. Eserin müellifi hakkında kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere eser **Celayirli Devleti hükümdarı Sultan Uveys Bahadır Han** adına kaleme alınmıştır.

Özellikle XIV. yüzyıl Azerbaycan ve İran tarihi için önemli bir başvuru kaynağı niteliğinde olan eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hz

²⁸ Nahcevânî, Muhammed b. Hindüşâh, **Düstûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib**, I-II, neşr. Abdulkerim Alizade, Moskova, 1976, I-1/24; İkbâl, s.526.

²⁹ Nahcevânî, **Düstûru'l-kâtib**, I-1/13, II/361-367.

³⁰ İkbâl, s.526-527; Beyânî, s.415-416.

Adem'in yaratılışından itibaren İran ve civarında hüküm süren Pişdadiler, Keyaniler, Eşkaniler ve Sasaniler'in tarihi anlatılmaktadır. Ayrıca **Eheri** bu bölümde Hz Adem'den başlayarak Kuran'da adları geçen meşhur kimseler ve **Firdevsi**'nin Şehname'sinde bahsedilen eski İran kralları hakkında da biyografik bilgiler vermektedir. Eheri, kaynaklarından biri olan **Taberi Tarihi** ve Şehname'den aktarımlarda bulunmuş, İslamiyet'ten önceki İran krallarının tarihini kronolojik olarak anlatmıştır. Zaman zaman kendisinden önce yazılan diğer tarih kaynaklarından da istifade etmiştir.

İkinci bölümde ise İslamın erken tarihi ve ilk fetihler hakkında özet bir bilgiden sonra İslamiyet'in ortaya çıkışından itibaren İran ve Irak'ta hüküm süren Dört Halife, Emeviler, Mervaniler, Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar ile diğer küçük devlet ve hanedanların tarihleri yer almaktadır³¹.

Eser "**Şeyh Uveys'in Tarihi**" adını taşımakla beraber Sultan Uveys dönemi hakkında fazlaca bir bilgi içermemektedir. Zira müellif eserini Sultan Uveys'in 758/1356-1357 yılındaki Tebriz'i fethi ve ardından Sultan Uveys'in şecerelerini çıkardıktan sonra bilinmeyen bir sebeple bitirmiştir.

Van Loon, Târîh-i Şeyh Uveys'in Abaka Han'dan başlayarak Sultan Uveys Bahadır Han'ın Tebriz'i fethi ile son bulan bölümünün yer aldığı 134-184. varakları ve bütün bölümlerinin İngilizce tercümesini 1954 yılında **Lahey'de** yayınlamıştır.

Tuhfetu'n-nuzzâr fî Ğarâibi'l-emsâr ve 'Acâibi'l-esfâr (تحفة النظار فى غرائب (الرحلة) (er-Rihle) (الامصار و عجائب الاسفار

Asıl adı "**Tuhfetu'n-nuzzâr fî Ğarâibi'l-emsâr ve 'Acâibi'l-esfâr**" olmakla birlikte daha çok "**er-Rihle**" olarak anılmaktadır³². **İbn-i Battûta** adıyla tanınan **Muhammed b. Abdullah et-Tanci** tarafından 725/1325 ile 754/1354 yılları arasında yaptığı üç seyahat sonucunda kaleme alınmıştır. **İbn-i Battûta** 725/1325 yılında başladığı seyahatleri sırasında Mısır, Irak, Şam, Hicaz, İstanbul, Anadolu, İran, Yemen, Umman, Türkistan, Afganistan Hindistan'ın bir kısmı ile Çin, Endülüs ve diğer bir çok bölgeyi içine alan çok geniş bir coğrafyayı gezmiştir. Özellikle eserinde 725-750/1325-1349 yılları arasında Anadolu, İran,

³¹ Van Loon, s.1-5; Tauer, Felix, "*Timurlular Devrinde Tarihçilik*", çev. Ahmed Ateş, *Belleten*, XXIX/113-116, Ankara 1965, s.55; Smith, *Hürûc u Ürûc*, s.36.

³² Rûdgar, Kanbarali, *ez Beynu'n-nehreyn ta Mâverâu'n-nehr*, s.30.

Irak ve Türkistan'ın da aralarında bulunduğu çok sayıdaki ülkeyi gezdiği ilk seyahatinde edindiği izlenimleri aktardığı bölümler Mogol ve İlhanlı tarihleri, adet ve gelenekleri bakımlarından ilgi çekici ve önemlidir. Müellifin gezdiği coğrafyalardaki sosyo kültürel olaylara olan özel ilgisi onun sefer namesine ayrı bir özellik katmıştır. **İbn-i Battûta**'nın bu seyahatleri İlhanlıların son dönemleri ile Çobanlıların ilk dönemlerine denk gelmektedir ve Çobanlı hakimiyetinde kalan önemli merkezleri çoğunu görmüştür. Bu nedenle gerek Anadolu'da gerekse İran ve diğer bazı bölgelerde karşılaştığı ve aktardığı siyasi-sosyal ve kültürel olaylar, bölge halklarının adet ve gelenekleri ile bu dönem hakkındaki bir çok konuya ışık tutmaktadır³³.

Eser'in Arapça orijinali Paris Bibliotheque Nationale'de bulunan dört yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle 1853-1883 yılları arasında **C. Defremery** ve **B.R.Sanguinetti** tarafından Fransızcaya çevirisi ile birlikte dört cilt halinde neşredilmiştir³⁴. Daha sonra **H.A.R. Gibb**, **C. Defremery** ve **B.R. Sanguinetti**'nin neşrini İngilizceye çevirerek 1958,1961 ve 1971 yıllarında üç cilt halinde yayınlamıştır³⁵. Beş cilt olması planlanan eserin yayınlanması **R.Gibb**'in ölümü nedeni ile yarım kalmıştır. Bunların dışında eser, Arapça metin halinde **Mahmud el-Şarkâvî** tarafından Kahire'de, 1987 yılında ise Beyrut'ta neşredilmiştir. **Mehmed Şerif Paşa** tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1919-1925 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır. 1337 hş.(1958) yılında **Muhammed Ali Muvehhed** tarafından Farsçaya çevrilen eser üç cilt halinde ve "**Sefernâme-i İbn-i Battûta**" adı altında Tahran'da neşredilmiştir. **M.A.Muvehhed** 1376 hş. yılında kendi neşrini tashih ederek Tahran'da iki cilt halinde yeniden yayınlamıştır.

Târîh-i Âl-i Muzaffer (تاریخ آل مظفر):

Mahmud Kutbî tarafından 793/1390-1391 yılı civarında telif edilmiştir. İlhanlıların yıkılmasından sonra Celayiroğulları Devleti ile birlikte ortaya çıkan Muzafferoğulları Devleti'nin tarihidir. Müellif, Muzafferoğulları Devleti'nin devlet teşkilatında önemli görevler üstlenmiş olan bir ailenin çocuğudur ve kendisi de devlet mekanizmasında yer almıştır.

³³ Âzzâvî, II/52; Muvehhed, **Sefernâme-i İbn-i Battûta**, I/5-24; Beyânî, s.413; Murtezevî, s.304; Togan, **Tarihte Usûl**, s.248; Rûdgar, s.30-35.

³⁴ Voyages d' Ibn Battoutah, I-IV.

³⁵ The Travels of Ibn Battuta, I-III.

Eser tamamen bu devletin tarihinden ibarettir. Mahmud Kutbî eserine Muzafferoğulları Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen **Emir Mubârizu'd-dîn Muhammed b. Muzaffer**'in nesebi ve tarihinden başlayarak Timur'un 795/1392-1393 yılında Fars bölgesini ikinci kez istila ettiği döneme kadar, Şiraz, Kirman, Isfahan başta olmak üzere Orta ve Güney İran'ın önemli bir kısmında hükümet eden Muzafferoğulları Devleti hükümdarlarının siyasi tarihini anlatmıştır³⁶.

Târîh-i Âl-i Muzaffer, ilki 1335 hş. ikincisi de 1364 hş. olmak üzere **Âbdulhuseyn Nevâî** tarafından iki kez Tahran'da yayınlanmıştır.

Zeyl-i Târîh-i Güzîde (ذیل تاریخ گزیده):

Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî tarafından 794-802/ 1391-1399 yılları arasında telif edilmiştir. Sultan Ahmed Celayir'in iktidarında yüksek makamlara kadar çıkmış olan **Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî**, eserini babası **Hamdullah Mustevfî**'nin **Târîh-i Guzîde**'sini bıraktığı yerden yani, 744/1343 yılından itibaren başlatmıştır. Bu nedenle eser Zeyl-i Târîh-i Güzîde adı ile tanınmıştır.

Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, 742-743/1342-1343 yılı olaylarını **Târîh-i Guzîde**'den özetledikten sonra, 744-794/1344-1392 yılları arasındaki 50 senelik tarihi yıl esasına göre anlatmıştır. Celayirli devlet mekanizmasında yer almasından dolayı eser daha çok Celayirli Devleti tarihinin bir özeti olarak kabul edilebilir. **Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî**, eserini kaleme alırken daha çok Azerbaycan ve Batı İran ile yetinmiş Horasan ve Irak-ı Acem'de geçen olaylara uzak kalmıştır. Bu nedenle eser, hakimiyetleri daha çok **Azerbaycan ve Irak-ı Arab**'da geçen **Çobanlılar ve Celayirlilerin** bu bölgelerdeki tarihinin bir özeti sayılabilir. Müellif sadece kendi yaşadığı dönem ve coğrafya ile ilgili bilgi verdiği için daha ziyade gördüğü ve işittiği tarih olaylarını kaydetmiştir. Bu da eserin değerini daha da artırmaktadır. **Hâfız Abrû, Zübdetü't-tevârih** adlı eserini yazarken geniş ölçüde **Zeyl-i Târîh-i Guzîde**'den istifade etmiştir³⁷.

Zeyl-i Târîh-i Güzîde ilk olarak 1986 yılında **Bakü**'de, **Z.M.Bunyadov**'un gözetimi altında **M.D.Kazımov** ve **V.Z. Piriyev** tarafından

³⁶ Nevâî, Âbdulhuseyn, **Târîh-i Âl-i Muzaffer**, s.15-20; Togan, **Tarihte Usûl**, s.198.

³⁷ Bunyadov, s.1-12; İrec Afşâr **Zeyl-i Târîh-i Guzîde**, s.8-9.

Azeri Türkçesi'ne çevrilmiştir³⁸. Daha sonra **Afşar İrec** 1372 hş. yılında eseri Tahran'da neşretmiştir. Afşar, neşrine **Câfer Sultan el-Karâî'nin Risale-i Vakîa-i Tebriz** adlı risalesini de eklemiştir.

Mecmâu't-tevârîh-i Baysungûrî / Mecmâu't-tevârîh-i Sultânî /Zübdetü't-tevârîh (زبدة التواريخ) :

Yazımı, Timurlular döneminin önde gelen tarihçi, coğrafyacı ve Timurlular sarayının münşilerinden biri olan ve daha çok **Hâfız Âbrû** lakabı ile tanınan **Nurullah Abdullah b. Lütfullah b. Abdu'r-reşîd el-Havâfî** (öl.834/1430-1431) tarafından 830/1426-1427 yılında tamamlanmıştır. **Hâfız Âbrû**'nun külliyyatının bir bölümüdür. Ancak zaman zaman yanlışlıkla eserin tamamının adı olan **Mecmâu't-tevârîh-i Baysungûrî, Mecmâu't-tevârîh-i Sultânî** ve **Mecmuâ-i Hâfız Âbrû** gibi isimlerle de anılmaktadır. **Hâfız Âbrû** eserinde, insanlığın yaratılışından, tamamlayarak **Şehzade Baysungur**'a ithaf ettiği 830/1426-1427 yılına kadarki İslam ve İran tarihine yer vermiştir. Kitabın, Gazan Han'ın ölümüne kadar olan kısmı cümle cümle **Reşideddîn Fazlullah'ın Câmîu't-tevârîh**'inden alınmadır. Ancak Olcaytu döneminden itibaren kaleme aldığı bölüm geçerli bir başvuru kaynağıdır.

Mecmâu't-tevârîh dört büyük rub'dan oluşmaktadır. Birinci rub' İnsan oğlunun yaratılışından Hazreti Muhammed'in ortaya çıkışına, ikinci rub' Hazreti Muhammed'in hayatından Abbasi Hilafeti'nin yıkılışına, üçüncü rub' Saffariler Devleti'nin kuruluşundan Karahıtaylılara, dördüncü rub' ise Gazan Han'ın ölümünden 830/1426-1427 yılına kadarki İslam ve İran tarihi olaylarını içermektedir.

Eserin, **Hâfız Âbrû**'nun kendisinin adını **Zübdetü't-tevârîh** olarak koyduğu Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî olarak da anılan bölümü, Sultan Olcaytu'nun cülüsünden 830/1426-1427 yılına kadarki tarihi kapsamaktadır³⁹.

Zübdetü't-tevârîh'in 807/1404-1405 yılında Timur'un ölümü ve **Şahruh Mirza**'nın cülüsü ile başlayan ve 830/1326-1327 yılına kadarki Timur'un haleflerinin tarihinin anlatıldığı bölümü 1372 hş. yılında **Seyyid Kemal Cevâdî**

³⁸ Ancak bu tercümede eser, Hamdullah Mustevfi Kazvîni'nin telifi olarak işlenmiştir.

³⁹ Günaltay, s.365-368; **Hanbâbâ Beyânî, zeyl**, s.6-17; **Âzzâvî, I/20-21**; **Miškûfî, s.395**; **Smith, Hurûc u Ürûc**, s.9- 21; **Kerîmî, Behmen, Câmîu't-tevârîh, I/33-37**; **Beyânî, s.419-420**; **Togan, Tarihte Usûl**, s.198-199; **Murtezevî, s.480-486**; **Cevâdî, Zubdetu't-tevârîh**, mukaddime, I/1-40.

tarafından dört yazma nüshasının karşılaştırılması ile “Zübdetü’t-tevârih” adıyla ve iki cilt halinde Tahran’da basılmıştır.

Zeyl-i Câmiu’t-tevârih-i Reşîdî (ذیل جامع التواریخ رشیدی):

Hâfız Âbrû (öl.834/ 1430-1431) tarafından 830/1426-1427 yılında tamamlanan **Mecmâu’t-tevârih-i Sultânî**’nin diğer bir bölümüdür. **Reşideddîn Fazlullah’ın Câmiu’t-tevârih**’inin bittiği yerden yani Gazan Han’ın ölümünden sonraki olaylarla başladığı için “Zeyl-i Câmiu’t-tevârih-i Reşîdî” adı ile anılmaktadır. Gazan Han’ın ölümünden ve Olcaytu’nun cülusundan başlayarak 830/1426-1427 yılına kadar getirilmiştir. Bu bölümde Olcaytu’ dan başlayarak son İlhanlı sultanları, Timur’un ikinci İran seferine kadar olan Celayirli Devleti, Muzafferoğulları Devleti, Kert Melikleri, Toğatimurlular ve Serbedarların tarihleri anlatılmaktadır.

Eserin Olcaytu’nun cülusundan Timur’un beş yıllık ikinci İran seferine kadarki olayların anlatıldığı bölümü **Hanbaba Beyânî** tarafından 1954 yılında Prag’da⁴⁰ ve daha sonra 1349 hş. (1940) yılında ise **Tahran**’da yayınlanmıştır⁴¹.

Mücmel-i Fasîhî (فصیح خوافی) :

845/1441-1442 yılı civarında daha çok **Fasîh-i Havâfi** olarak tanınan **Fasîh Ahmed b. Celeddîn Muhammed-i Havâfi** tarafından telif edilmiş bir tarih kaynağıdır. 777/1375-1376 yılında Herat’ta doğan ve tahsilini burada tamamlayan **Fasîh**, bir süre **Mirza Şâhruh** ve **Baysungur Mîrzâ**’nın hizmetinde bulunduktan ve bilinmeyen bir nedenden dolayı 832/1428-1429 yılında görevinden azledildikten sonra eserini yazmaya başlamıştır. Fasîh eserine Hazreti Adem’den başlayarak kendi ölüm tarihi olan 845/1441-1442 yılına kadar getirmiştir. Olayları tarih sırasına göre kısa bölümler halinde anlatmıştır. Eser bir mukaddime, iki makale ve bir hatimeden ibarettir. Mukaddime kısmında Hazreti Adem’den başlayarak Hazreti Muhammed’e kadar, birinci makalede Hazreti Muhammed’in doğumundan hicrete kadar, ikinci makalede ise hicretten 845/1441-1442 yılına kadar gelişen tarih olayları kronolojik olarak kaydedilmiştir.

⁴⁰ Zail-i Gamî’u-t-Tavarih-i Rasidi de Hafiz-i Âbrû et son.

⁴¹ Günaltay, s.365-368; Hânâbâ Beyânî, s.18-51; Azzâvî, I/20-21; Nevâî, Âbdulhuseyn, **Târîh-i Âl-i Muzaffer**, s.17; Beyânî, s.419-420; Tauer, “**Timurlular Devrinde Tarihçilik**”, Belleten, XXIX/113-116, s.54-56; Sümer, Faruk, **Kara Koyunlular**, Ankara, 1967, s.3-4.

Hatime kısmında ise daha çok hicretten sonra Herat ve etrafında gelişen olaylardan bahsedilmektedir.

Aynı zamanda bir şair olduğu anlaşılan **Fasîh-i Havâfi**'den, **Mîrhând**, **Hândmîr** ve **Devletşah Semerkandî** kendi eserlerinde bahsetmekle birlikte **Mucmel-i Fâsîhî** hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Bu nedenle eserin XX. yüzyıla kadar varlığı bilinmemekte idi. **Fasîh-i Havâfi**'den ve eserinden ilk olarak İranlı yazar ve tarihçi **Muhammed Kazvîni**, 1320 hş.(1941) yılında neşrettiği **Hâfız Divanı**'nın mukaddimesinde, ikinci olarak da **Kâsım Ğanî**, 1321 hş.(1942) yılında yayınladığı "**Târîh-i Âsr-i Hâfız**" da bahsetmiş ve istifade etmiştir. Daha sonraları 1928 yılında **Edward Browne**, **A Literary History of Persia**, adlı eserinde hem **Fasîh-i Havâfi**'yi hem de **Mucmel-i Fâsîhî**'yi kapsamlı bir şekilde tanıtmıştır⁴². **Mücmel-i Fâsîhî**, 1339-1341 hş. yıllarında **Mahmûd Ferruh** tarafından dört ayrı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle, üç cilt halinde **Meşhed**'de yayınlanmıştır.

Matlâu's-sâdeyn ve Mecma`u'l-bahreyn (مطلع السعدين و مجمع البحرين):

Kemâlû'd-dîn Âbdu'r-rezzâk Semerkandî (810-887/1407-1482) tarafından 880/1475 yılında iki cilt olarak telif edilmiştir. Eserin birinci cildi, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın, ikinci cildi ise Timurlu Ebu Said'in tarihine ayrılmıştır. Bu nedenle de **Matlâu's-sâdeyn** adı ile anılmaktadır. **Semerkandî** de kendi eserine **Matlâu's-sâdeyn ve Mecma`u'l-bahreyn** adını koymuştur⁴³. Eserin birinci cildi, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın doğum tarihi olan 704/1304 yılı olaylarından, Timur'un 807/1404-1405 yılındaki ölümüne kadar geçen dönem içindeki İran ve Horasan'ın tarihini anlatmaktadır. Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1336 yılında ölümünden sonraki siyasi durum, ilhanlık mücadeleleri, Celayiroğulları, Muzafferoğulları, Serbedarlar ve bu dönemde teşkil edilen diğer siyasal teşekküllerin hükümdarları hakkında ve Timur'un ortaya çıkışından ölümüne kadarki olaylar tarih sırasına göre nakledilmiştir. İkinci cildi ise Mirza Şahruh'un saltanat tahtına oturmasından (807/1304) Sultan Hüseyin Baykara'nın tahta çıkışına kadarki (875/ 1470-1471) olayları içermektedir.

⁴² Browne, III/426-428; Ğanî, Kasım, **Târîh-i Âsr-i Hâfız**, I-II, Tahran, 1340 hş., mukaddime; Mişkûfî, s.396; Nevâî, Âbdulhuseyn, **Târîh-i Âl-i Muzaffer**, s.11-12; Ferrûh, **Mucmel-i Fâsîhî**, I/mukaddime.

⁴³ Kemâlû'd-dîn Âbdu'r-rezzâk Semerkandî, **Matlâu's-sâdeyn ve Mecma`u'l-bahreyn**, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş., s.38.

Semerkindî, Matlâu's-sâdeyn'in telifinde, özellikle birinci ciltte başta **Hâfız Âbrû**'nun **Mecmâu't-tevârîh**'i ve **Mevlana Mu'îne'd-dîn Yezdî**'nin **Mevâhib-i İlâhî**'si olmak üzere kendinden önceki güvenilir kaynaklardan yararlanmıştı. Bir çok yerde Hâfız Âbrû ile cümle cümle aynıdır. Ancak, Timurluların tarihini anlattığı ikinci cilt için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Bu cildi telif ederken bahsekonu kaynaklardan yararlanmasının dışında, kendi döneminde yaşadıkları, gözlemleri ve duyumlara, ayrıca Timurlu sarayının resmi belgelerine dayanmaktadır. Bu itibarla Timurlular devri için önde gelen muteber kaynaklar arasında kabul edilir⁴⁴.

Matlâu's-sâdeyn ve Mecma'u'l-bahreyn ilk olarak **Muhammed Şefî**' tarafından bir luğat eklenerek 1946 ve 1949 yıllarında üç cilt halinde Lahor'da taşbaskı olarak neşredilmiştir. Daha sonra sadece birinci kısmı **Âbdulhuseyn Nevâî** tarafından, ilki 1353 hş. ve ikincisi 1372 hş. yıllarında olmak üzere Tahran'da iki kez neşredilmiştir.

Târîh-i Ravzatu's-safâ (تاریخ روضة الصفا):

Daha çok **Mîrhând** olarak bilinen **Muhammed b. Seyyid Burhane'd-dîn Hâvendşâh** Belhî (öl.903/1498) tarafından telif edilmiş olan genel bir Asya ve İslam tarihidir. Timurlular döneminde kaleme alınan tarih kitapları arasında en kapsamlı olanıdır. Eser kainatın yaratılışından **Sultan Hüseyin Baykara** dönemine kadar geçen olayları içermektedir. **Mîrhând**, **Ali Şîr Nevâî**'ye ithaf ettiği eserini yedi cilt olarak kaleme almayı planlamıştır. Ancak 903/1498 yılında ölümü üzerine eser yarım kalmış, onun ölümünden sonra torunu **Hândmîr** tarafından 927/1522 yılına kadar getirilmiş ve yedi cilde tamamlanmıştır. **Mîrhând** eserini kendisinden önceki **Cuveynî, Reşideddîn, Vassâf** ve **Hâfız Abrû** ve diğer bütün tarih yazarlarının eserlerinden istifade ederek kaleme almıştır. Bu nedenle **Ravzatu's-safâ** Türk ve İslami şark kaynaklarının bir özeti olarak kabul edilebilir.

Ravzatu's-safâ'nın birinci cildi yaratılıştan itibaren peygamberler ve İslamiyet öncesi İran tarihi, ikinci cildi Hazreti Muhammed'in hayatı ve Dört Halife dönemi, üçüncü cildi On İki İmam, Emeviler, Abbasiler, dördüncü cildi

⁴⁴ Browne, III/428-430; Günaltay, s.385-386; Âzzâvî, III/17; Barthold, V.V., "Abdürrezzak", İA, I/109; Mişkûfî, s.397; Nevâî, Âbdulhuseyn, **Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn**, I/9-12; Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", **Belleten**, XXIX-113/61-62; Togan, **Tarihte Usûl**, s.200-201; Sümer, **Kara Koyunlular**, s.4-5.

Timur'un ortaya çıkışına kadar İran, beşinci cildi Mogol ve Tatar istilası dönemi İran tarihi, altıncı cildi Timur ve halefleri, yedinci cildi ise **Sultan Hüseyin Baykara** dönemi olaylarına ayrılmıştır. Eserde İlhanlılar sonrası ortaya çıkan durum, siyasi teşekküller ve onların siyasi tarihleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Ravzatu's-safâ daha sonraları torunu **Giyâsu'ddîn Hândmîr** tarafından "**Hulâsâtu'l-ahb**"adıyla özetlenmiştir.

Eser, günümüze kadar bir çok defa, parçalar halinde veya bütün olarak tercüme ve neşredilmiştir. İlk olarak Tâhirîler ve Saffârîlerin tarihlerinin anlatıldığı kısmı 1792 yılında **Jenisch** tarafından **Latinceye** çevrilerek **Viyana'da** basılmıştır⁴⁵. Daha sonra aynı bölüm **De Sacy** tarafından **Fransızca**'ya çevrilerek 1793 yılında Paris'te yayınlanmıştır. 1808 yılında ise Sâmânîler bölümü **Tred Wilkerm** tarafından **Latinceye** çevrilerek **Gottingen'de** neşredilmiştir. **Wilkem** ardından eserin Gazneliler ile ilgili kısmını da Latinceye tercüme etmiştir. **Wilkerm**'in bu tercümesi 1845 yılında **Fremery** tarafından **Fransızcaya**, Cengiz Han'a ait kısmı **Langies**, İsmaililer bölümü ise **Jourdian** tarafından **İngilizceye** tercüme edilmiştir. **Balatizâde** tarafından yapılan bir ve ikinci cildinin Türkçe çevirisi 1338'de İstanbul'da basılmıştır. Üçüncü ve dördüncü ciltleri ise **Sadrazam Rüstem Paşa**'nın emri ile **Mustafa b. Hasan Şah** tarafından **Türkçeye** çevrilmiştir⁴⁶.

Eser ilk olarak 1263-1271/1846-1854 yılları arasında tam ve yedi cilt halinde **Bombay'da** basılmıştır. 1338 hş. yılında ise **Abbâs Pervîz** tarafından Tahran'da dizin çıkarılmak sureti ile 12 cilt halinde neşredilmiştir. Son olarak **Abbas Zeryâb** tarafından sadeleştirilerek özetlenen eser 1370 hş. ve 1375 hş. yıllarında iki cilt halinde Tahran'da basılmıştır.

Târîh-i Habîbu's-siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer (تاریخ حبیب السیر):

Timurlular hanedanının son dönem tarihçilerinden olan ve daha çok **Hândmîr** adı ile tanınan **Giyâsu'd-dîn b. Humâmu'd-dîn el-Huseynî** tarafından 930/1524 yılında telif edilmiştir. **Habîbu's-siyer** bir mukaddime, her ciltte dört bölümün olduğu üç cilt ve bir hatimedden oluşmaktadır. Mukaddime kısmında yer

⁴⁵ L'Histoire des rois de Perse Sassanides.

⁴⁶ Homâî, I/32-36; Browne, III/431-433; Günaltay, s.400-402; Âzzâvî, II/18-19; Mişkûtî, s.398-399; Tauer, "**Timurlular Devrinde Tarihçilik**", **Belleten**, XXIX-113/s.62-63; Nevâî, Âbdulhuseyn, **Târîh-i Âl-i Muzaffer**, s.17-18; Togan, **Tarihte Usûl**, s.201; Zeryâb, **Abbâs, Ravzatu's-safâ**, I/mukaddime.

ve gökyüzünün ve mahlukatın yaratılışı, birinci ciltte peygamberler, ilk Müslüman Arap ve İran hükümdarları, Hazreti Muhammed, halifeler, ikinci ciltte On İki İmam, Emevi ve Abbasi Devletleri ile onların dönemindeki diğer mücavir devletler, üçüncü ciltte Türkistan Hanları, Türk ve Mogol kabilelerinin tarihi, Cengiz Han ile halefleri, İlhanlılar ve onların yıkılmasından sonra ortaya çıkan Celayirliler, Muzafferoğulları, Çobanlılar, Serbedarlar ve diğer küçük hanedanlar, Memlûklular, Timur ve halefleri, son olarak da Şah İsmail Safevî' nin tarihleri anlatılmıştır. Eser 1524 yılı olayları ile son bulmaktadır. Hatime kısmında ise cihandaki ilginç ve garip olaylardan bahsedilmektedir.

Gerek batılı gerekse diğer tarih araştırmacıları tarafından sık sık başvurulan kaynaklar arasında olan **Habîbu's-siyer**'in orijinal metni ilk olarak **Bombay**'da 1847 yılında iki cilt halinde taşbaskı olarak neşredilmiştir. Bombay baskısının Çağatay Hanları'na ait olan bölümü **M.C. Defrémery** tarafından **Fransızca**'ya çevrilerek 1852 yılında **Paris**'te yayınlanmıştır⁴⁷. Ardından 1855 yılında Tahran'da basılmıştır. Daha sonra yine Tahran'da **Celâlu'd-dîn Homâî**'nin mukaddimesi ile **Muhammed Debîrsiyâkî** tarafından ilki 1333 hş. yılında olmak üzere, 1353 hş. ve 1362 hş. yıllarında dört cilt halinde toplam üç kez basılmıştır⁴⁸.

Târîh u Coğrafya-yi Dâru's-saltana Tebrîz (تاریخ و جغرافیای دار السلطانه تبریز):

Şehzade Nadir Mirza tarafından 1300/1882 yılında kaleme alınmış, iki yıl sonra yine müellifin kendisi tarafından yeni eklemeler ve tashihler yapılmıştır. Eserde Tebriz ve Azerbaycan bölgesinin coğrafyası ve bu bölgede hükümet eden devlet, hanedan ve hükümdarların tarihi anlatılmıştır. Bunların yanı sıra Tebriz bölgesinin kültürü hakkında da bilgiler mevcuttur. Eser Tebriz'in kuruluşu hakkındaki muhtelif rivayetlerin kaydı ile başlamakta, ardından **Babek**'in 201/816-817 yılındaki mücadeleleri ve **İkinci Şah Abbas**'ın tarihi verilmektedir. Tebriz'in mamur yerleri ve coğrafyası hakkındaki bilgilerden sonra da şehirde hakimiyet süren hükümdarların tarihi ve bu hükümdarlar zamanında Tebriz'de meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Eser 1323 hş. yılında **Aga Mirza Hidayet**

⁴⁷ Histoire des Khan Mongols du Turkistan, extraite du Habib us-sier.

⁴⁸ Hândmîr, **Habîbu's-siyer**, I/9-10; Browne, III/434; Günaltay, s.408; Homâî, **Mukaddime**, I/1-43; Azzâvî, II/20-22; Mişkûfî, s.398; Tauer, "**Timurlular Devrinde Tarihçilik**", s. 64-65; Togan, **Tarihte Usûl**, s.201; Smith, **Hurûc u Ürûc**, s.3-4.

tarafından Tahran İkbâl Kütüphanesi adına istinsah edilmiştir. Eserin başına Müstensih tarafından bir mukaddime eklenmiştir⁴⁹.

Târîh-i Âl-i Celayir (تاریخ آل جلاير):

Celayiroğulları Devleti hakkında günümüze kadar yapılmış olan en kapsamlı çalışmadır. **Şîrîn Beyânî** tarafından gerçekleştirilen bu çalışma, 1345 hş. (1966) tarihinde Tahran Üniversitesi tarafından basılmıştır.

Beyânî eserini, “*Siyasi tarih*” ve “*Kültür-medeniyet*” olmak üzere iki ana bölüm üzerine kurmuştur. Târîh-i Âl-i Celayir’in ikinci ve daha geniş kısmı ise “Kültür ve Medeniyet” bölümüdür. Bu bölümde Beyânî, Celayirliler devrindeki ticaret, sosyal yaşam, ekonomi, sanat ve edebiyat konularına yer vermiş, özellikle dini hayat, devlet teşkilatı, tarım ve ordu gibi konularda, **Nahcevânî’nin Destûru’l-kâtib** adlı eserinden geniş ölçüde istifade etmiş, bu eserden çok sayıda örneği kitabına koymuştur.

el-Vâfi bi’l-Vefeyât (الوافي بلوفيات):

Selâhu’d-Dîn, Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Ebû’s-Safâ es-Safedî (öl. 1383) tarafından yazılmıştır. Eser 30 ciltlik çok büyük bir hal tercümesi olup **İbn Hallikan**’a zeyldir⁵⁰. Eserin bazı ciltleri dağılmış bir çok kütüphanede bulunmaktadır. Bazı ciltleri numaralandırılmıştır. Eserin önsözü **Amar** tarafından neşredilmiştir⁵¹. Daha sonraki tarihlerde **G. Gabriel** tarafından (14.000’den fazla hal tercümesinin bulunduğu) ayrıntılı bir şekilde incelemesi yapılmıştır⁵². Eserin İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshaları **H. Ritter** tarafından 1932’de yayınlanmıştır⁵³. Ayrıca eser 1971’de **F. Steiner** başkanlığındaki bir komisyon tarafından incelenerek **Muhammed Yusuf Necm** tarafından sekiz cilt olarak yayınlanmıştır⁵⁴.

⁴⁹ Mîrzâvâhid, Şehzade Nadir, *Târîh u Coğrâfyâ-yi Dâru’s-saltana Tebriz*, el yazması; Kûsî, Muhammed Ali, “*Nadir Mirza ve Tarih-i Tebriz*”, *Mecelle-i Yâdgâr*, yıl 1 sayı V, Tahran, Ocak 1946, s.15-26.

⁵⁰ Togan, *Tarihte Usul*, s.237.

⁵¹ J. A., 1911-1912, 10/XVII-XIX.

⁵² *Bibliotheca Islamica*, İst. 1932.

⁵³ *Bibliotheca Islamica*, İst. 1932.

⁵⁴ As-Safâtî, *Das Biographische Lexion*, Herausgegeben von Muhammed Youssef Najm, Wiesbaden, 1971.

A' yânu'l-'Asr ve A' yânu'n-Nasr (أعيان العصر و أعوان النصر):

Selâhu'd-Dîn, Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Ebû's-Safâ es-Safedî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, es- Safedî'nin diğer eseri olan el-Vâfi bi'l-Vefeyât'ın bir özeti sayılabilir. Eser altı ciltten oluşup, çağdaşlarının hal tercümelerini kapsamaktadır. Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî'ni, ed-Dûrerû'l-Kâmine fi A'yâni'l-mi'eti's-samine'yi yazarken bu eserden faydalanmıştır. Bu eser Abd al-Rahim al-Vâsifî'nin Tabakât al-hirkat al-sûfiya'sının basmasında, Tarâcim a'yân al-aşr adı altında zikredilmiştir⁵⁵.

ed-Dûrerû'l-Kâmine fi A' yâni'l-mi'eti's-samine (الدرر الكامنه فى أعيان المانت الثامنة):

Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî (ölm. 1440) tarafından kaleme alınmıştır⁵⁶. 701-800 h./1302-1398 m. yılları arasında vefat eden 4500 kişinin biyografisini içine alan eser Freitz Krenkow, Muhammed Seyyid Câdelhak ve Muhammed Abdülmuîd Han tarafından yayımlanmıştır. Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî'nin bu esere yazdığı zeyli de Adnân Dervîş neşretmiştir⁵⁷.

⁵⁵ Krenkow, F., "Safedî", İ. A. X/51-52; Togan, Tarihte Usul, s.237.

⁵⁶ Togan, Tarihte Usul, s.237.

⁵⁷ Kandemir, M. Y., "İbn Hacer el-Askalanî", TDVA., XIX/527; Arendonk, C. V., "İbn Hacer el-Askalanî", İ.A., V/III, s.737.

I. BÖLÜM

1. Mogol İmparatorluğunun Kuruluşunda Suldus Kabilesi:

1.1 Suldus Kabilesinin Soy Kökeni:

Suldus (سولدوس / سلدوز / سلدوس) kabilesinin veya Suldus ilinin hangi soydan olduğu konusunda tarihçiler arasında birçok farklı görüş ileri sürülmüş olmasına rağmen, temelde bu görüşler Türk veya Mogol soyundan geldikleri noktasında birleşmiştir. Ancak, Mogol soyundan oldukları noktası ağırlık kazanmıştır.

Değişik dillerde yazılan kaynak ve araştırma eserlerinde Türk, Mogol ve Tatar kelimelerinin kimi zaman aynı, kimi zaman da ayrı ayrı kavimler olarak kabul edilmesi ise Suldusların hangi soydan geldikleri konusunda ihtilaflara neden olmuştur. Reşideddîn Fazlullah dışında, Mogol-İlhanlı ve İlhanlı sonrası dönem hakkında bilgi veren birçok tarihçi, Suldus Kabilesi hakkında bilgi verirken onların soy kökenleri hakkında bilgi vermemiş veya siyasi birlik orijini noktasında Suldusları Mogol¹ ve İlhanlı Devletini oluşturan en önemli unsurlardan biri dolayısıyla Mogol kabul etmişlerdir².

Suldus kabilesinin kökeni konusundaki ikinci görüş ise Türk oldukları yönündedir. Bu konudaki en eski ve en doğru bilgileri Reşideddîn Fazlullah vermiştir. Fazlullah, Suldus kabilesi hakkında bilgi verirken bu kabileyi, Mogol İmparatorluğu döneminde Mogol diye adlandıran ancak, aslında Mogol olmayan kabileler arasında saymıştır. Câmîu't-tevârih'de "*Onlara şimdilerde Mogol*

¹ XII. Yüzyıl da asıl Moğollar, Vladimirtsov'un hem aşiret hem de küçük millet anlamına geldiğini söylediği çok sayıda ulus'a bölünmüştü. Bu bağımsız uluslar hem kendi aralarında hem de komşularına karşı özellikle Tatarlara karşı mücadele ediyorlardı. Cengiz han'ın mensup olduğu aile Borcigin kabilesinin (obok), Kiyat oymağına (yasun) bağlıydı. Daha sonra Cengiz Han'ın zaferinden sonra Moğol aşiretlerini Kiyat'lara mensup olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırmak geleneği yerleşmiştir. Birinciler ışığın oğullarını, saf olanlarını, nirunları teşkil ederken, diğerleri Dirlükün'ler daha az şöhrete sahiptiler. Nirun'lar arasında şu aşiretler yer alıyordu: Taiciy'ut, Uru'ud, Mangkud, Cacirat, Barulas, Salcigut, Kadagin'ler. Dürlükün'ler arasında Süldüs/Suldus, Arulat, Baya'ut, Korolas, İkires ve Kongiret ve Konkurat'lar bulunuyordu. Bkz.; Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, cev. Reşat Uzman, İstanbul 1993, s. 190-191.

² Eberhard, Wolfram, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, çev. N. Ulutuğ, s.180; Âzzâvî , Abbas, Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyn, I-III , Bağdad, 1936-1939, I/66; Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-tevârih, I-II, neşr. Behmen Kerimî, Tahran, 1374 hş, I/47; Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr, Muhammed Mehdî İsfahânî, tıpkıbasım, Tahran, 1338 h .ş., vr.308, vr. 558; Ebul Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, haz. Le Baron Desmaisons, St. Petersburg 1871, s.55; Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler, İstanbul 1970, s.246; Temir, Ahmed, "Suldus", İ. A., c. XI , s.9-11.

dedikleri, fakat eski zamanlarda her birinin ayrı dilleri, kendilerine mahsus isimleri, ayrı ayrı bey ve emirleri ve çok sayıda oymakları olan Celayir, Uyrat (اويرا), Tatar (تاتار) ve Tatar'ların Tarihinin (تاراغين) grubundan olan Sulduslar yurtları ve karargahları belli, yüz yapıları ve kelimeleri Mogol yüz ve kelimelerine benzeyen Türk kavimleri vardır” demektedir³.

Reşideddîn Fazlullah, bahse konu bu kabilelere neden Mogol denildiğini de şöyle izah etmiştir: *“Nitekim bu dönemde Cengiz Han ve Hanedanının kudretli olması nedeniyle –onlar Mogol oldukları için- Celayir (جلایر), Uyrat (اويرات), Ung-kut (اونگقوت), Kerayit (کرایت), Noyman (نایمان) Tang-kut (طانغوت / طاغوت), Suldus ve diğerleri gibi her birinin muayyen bir ismi ve özel lakapları olan bu Türk kavimleri kibirlenmek için kendilerine Mogol diyorlar. Halbuki bu doğru değildir. Eski zamanlarda bu ismi kullanarak kibirlenenlerin çocukları, kendilerinin eskiden beri Mogol adı ile anıldıklarını ve Mogollara mensup olduklarını sanıyorlar”*⁴.

Hamdullah Mustevfi ise Ergenekon'dan çıkan ve Tokuz'dan türedikleri bilinen daha sonra da Mogol ismi alan kabileler arasında Suldusları sayarak onların Türk oldukları bilgisini vermektedir⁵. Bu bilgilere ek olarak, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserinde Suldusları Mogol olarak kabul etmiş ve Maveraünnehr'e yerleşen Barulas (بارولاس), Celayir, Suldus ve Arulat (ارلات) gibi önceleri Mogolca konuşan Mogol kabilelerinin sonraları tamamen Türkleştiklerini söylemiştir⁶. **Faruk Sümer** ise Sulduslarla ilgili olarak iki ayrı eserinde farklı iki ifade kullanmıştır. *“Anadoluda Mogollar”* adlı makalesinde Suldusları Hülagü'nün emrinde İran'a gelen ve Mogolca konuşan ve doğrudan doğruya Mogol adını taşıyan topluluktan olduğu bilgisini vermiştir⁷. Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları isimli eserinde ise *“Batı Çağatay ulusunun en kalabalık ve en güçlü oymaklarından birini de Suldus meydana getiriyordu. Halbuki Suldusların pek mühim bir kısmı da Hülagü ulusu arasında yaşıyor ve İlhanlı*

³ Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/47.

⁴ Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/57

⁵ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1362 hş, s.567-568.

⁶ Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.82; Togan, Z.V., *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s.39.

⁷ Sümer, Faruk, *“Anadolu'da Moğollar”*, SAD., I (1969), Ankara 1970, s.11-12.

Devletinin dayandığı en büyük oymaklardan biri vasfını taşıyordu..." bilgisini vermiştir⁸.

Bu yaygın görüşler dışında tarih araştırmacıları arasında Suldusların Çağatay'da bir kabile olduğu yönünde diğer bir görüş de ileri sürülmüştür⁹.

Suldus kabilesinin oymaklarına konusuna gelince, bu konuda kaynak ve araştırma eserlerinde fazla bilgi yoktur. Reşideddîn, İldurkin kavminin, Suldusların bir şubesi olduğunu belirtmektedir (این قوم ایلدورکین شعبه ند از قوم سلدوس (ای)¹⁰).

1.2. Cengiz Han Hanedanının Tabiiyetindeki Suldus Kabilesinin Durumu

1.2.1 Cengiz Han Dönemi:

Mogol boylarından biri olan Sulduslar¹¹ Kingan Dağları eteklerindeki Onon Irmağı kıyılarında Cengiz Han'ın babası olan Yesukay (ییسوقای / یسوکای بهادر) Bahadır tarafından diğer boylarla birleştirilmiş olarak yaşıyorlardı¹². Yesukay'ın ölümünden sonra Temuçin adını alan Cengiz Han henüz 13 yaşında idi. Bundan dolayı Yesukay Bahadır'ın hakimiyeti altına aldığı kabileleri kendi hakimiyeti altında tutamadı. Aralarında Suldusların da bulunduğu çok sayıda kabile isyan ederek ondan ayrıldılar. Sulduslar da Yesukay'ın ölümünden sonra Taycı'ut (تایجیوت)'lar reisi Tarhu Tai (Targutay veya Tarkutay) Kiriltuh'un hakimiyetine girdiler.

Cengiz Han, düşmüş olduğu bu buhranlı dönemde tekrar boyları tek bir çatı altına toplama mücadelesine girişecektir. Gerek bu mücadele esnasında gerekse bundan sonraki mücadelelerinde Suldus kabilesinden bir çok askeri ve siyasi şahsiyetler onun emrinde yer alarak önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan, kaynaklarda haklarında bilgi verilenler şunlardır:

⁸ Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, I/344.

⁹ Atalay, B., *Abuşka Lüğatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970, s.292; Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Çağatay ve Türki Osmani*, İstanbul 1928, I-II; Radloff, Wilhelm, *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Gravenhage 1960, I-IV.

¹⁰ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/135; Ch'i Ta'ng, s.246; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.567-568.

¹¹ Suldus kelimesi Moğolca Sülde (saadet) ile Türkçe -z cemi ekinden meydana gelen bir kelime olduğu görüşü doğru değildir. Türkçe'ye geçen Moğolca kelimelerin sonlarındaki -s sesi -z olduğundan bu kelime sonları Suldus şeklini almıştır. Temir, A., "*Suldus*", *İ.A.*, XI/3.

¹² Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/133; Cleaves, Francis Woodman, *The Secret History of The Mongols*, England 1982, s.82; Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-çao Pi-shi)*, Moğolların Gizli Tarihi, çev, Ahmet Temir, Ankara, 1986, s.82.

1.2.1.1 Atakai:

Atakai¹³ Suldus kabilesindendi. Büyükbabası Takai-Badur cesur ve savaşçı bir insandı. Cengiz Han ile beraber Hei Nehri'nin (Kara Nehri yani Baljuna Nehri'nin) suyunu içti. Başarı kazanmış olduğundan dolayı Ch'ien-hu oldu. Babası Buka, yerine geçti. Öldükten sonra Atakai yerine geçti¹⁴.

Atakai, yakışıklı, kuvvetli ve diğerlerinden daha akıllı idi. Ulu Mareşal Urianghadai ile beraber Yün-nan'a sefere çıktı. (Savaşta) diğerlerinden daha önce düşmana hücum etti. Geri döndükten sonra Kubilay'ın şehzadelğinde hizmetinde bulundu. Kubilay Han ile beraber Ta-li (Yün-nan) ülkesine sefere çıktı. 1272'de Haiang-yang'a sefere çıktı. Sonrada Başvezir Bayon ile beraber Sung'lulara sefere çıktı. 1276 yılının 1. ayında Lin-an'a vardı. Hiang imparatoru onlara teslim oldu. Bayon ve Atakai, Sung imparatoru ve imparatorun annesini Mogol sarayına gönderdi. 1275 yılının 2. ayında saraya gitti. Hsing-chung-shu-shâng'ın sol başvezirliğine getirildi ve Lin-an'da karargah kurdu. 1283'de Chang-tung-hsing-shang'ın (Japonyayı fethetmek için kurulan Doğuya Doğru Sefer Emirliği) baş vezirliğine tayin edildi. Tayfuna uğradığından, gemileri battı, kuvvetlerini kaybetti. 1287'de Kubilay Han'ın muhafızı oldu. Naiyen'e sefere çıktı. Döndükten sonra başkent Pekin'e yerleşti. 1289 yılının 12. ayında, 56 yaşında öldü¹⁵.

1.2.1.2 Takai Badur:

Takai Badur, Suldus kabilesindendi. Önce abisi Cilagutai / Cilgatai / Ciyurgutay¹⁶ ve küçük kardeşi Taiç'udai¹⁷ ile beraber Camuka'nın hizmetinde bulundular. Daha sonra Camuka'dan ayrıлып Cengiz Han'a tabi oldular. Cilagutai, Cengiz Han'ın küçük kardeşi Hasar ile beraber bıçak takıp, Wu-la-tu-ch'ih (ulduç yani bıçakçı) olarak¹⁸ Cengiz Han'ın muhafız kıtasına katıldılar. Taiç'udai, Hu-t'u-mo-li-ch'ih ile beraber A-tu-wu-ch'ih (Aldu'uci) olarak atları yetiştiriyordu. Takai Badur, Arhai (Alkai)-Hasar, Sukegai, Ch'ti-wu-arh-hai ile beraber dört kişi

¹³ Ata-hai, Atakai, Moğolca "iğdiş edilmiş ve iğdişli" demektir. Bkz. Cleaves, Francis Woodman, "The History of The Baljuna Covenant" HJAS., December 1955, v.18, n.3-4, s.400, n.260

¹⁴ Cleaves, The Secret History, s.186; Ch'i T'ang, s.246

¹⁵ Cleaves, "Biography of Bayon of The Barin in The Yu'an Shih", HJAS., v.19, 1955, n.1-4, s.186-303

¹⁶ Cleaves, The Secret History, s.120-124

¹⁷ Cleaves, The Secret History, s.120

¹⁸ Cleaves, The Secret History, s.124

uzak ve yakın yerlerde devriye geziyordu. Cengiz Han bilhassa ona güvendi¹⁹. Takai Badur, Sukegai ile beraber Cengiz Han'ın elçisi olarak, Ong Han'ın yanına gitti²⁰. Sonradan Cengiz Han ile birlikte Baljuna Nehrinin suyunu içti. Cengiz Han tahta geçince Cilgutai'yi 14. binbaşılığa, Takai'yi ise 24. binbaşılığa tayin etti. Takai, Cengiz Han'ın batı bölgesine yaptığı sefere katıldı. Alak ve Sögetü ile beraber Benaket şehrine hücum etti ve onu kendisine boyun eğdirdi. Bundan sonra Hocend (خجند) şehrini kuşattı. Şehri müdafaa eden Emir Timur, 1.000 seçme askeriyile Seyhun Nehrinin ortasındaki kumlukta karargah kurdu. Ok ve mancınklar oraya varamazdı. Takai, taşlarla nehri tıkadıktan sonra devamlı olarak ilerledi. Timur karargahını müdafaa edemediğinden dolayı kaçtı. Bu sebepten Mogollar, Hocend şehrini ele geçirdi²¹.

Tablo 1: Atakai'nin soy kütüğü:

¹⁹ Cleaves, *The Secret History*, s.124

²⁰ Cleaves, *The Secret History*, s.177

²¹ Ch'i T'ang, s.247; Alaeddin Muhammed Atamelik Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşây*, I-III, neşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni, Tahran, 1375 hş, I/91-94.

1.2.1.3 Sorgan-Şira:

Bu boyun ilk büyük şahsiyeti olarak Sorgan-Şira'yı(صورغان شیرا) görmekteyiz²². Sulduslar, Yesukay'ın ölümünden sonra Taiçi'ut (Taycı'ut) kabilesine iltihak etti. Taiçi'ut'lar Temuçin'e düşman oldular ve Temuçin, Taiçi'ut reisi Tarqatai tarafından yakalandı. Boynuna boyunduruk vurularak, elleri bağlandı. Tarhu Tai ve diğerleri Temuçin'i yakalamış olmanın şerefine Onan nehrinde ziyafette iken, Cengiz Han, kendisini bekleyen muhafıza vurup bayılttıktan sonra nehirden kaçtı. Muhafız uyandıktan sonra bağıarak Temuçin'in kaçtığını söyledi. Taiçi'ut'lar Temuçin'i takip ettiği sırada Suldus Kabilesinden Sorgan-Şira, Temuçin'in nehrin içinde saklandığını görünce ona *“iyi saklanıyorsunuz, onlara söylemeyeceğim”* dedi. Taiçi'ut'lar Cengiz Han'ı bulamadılar. Sorgan-Şira, Taiçi'ut'lara *“bir adam boynunda tahta boyundurukla uzağa kaçamaz. Artık aramaktan yorulduk, yarın tekrar takip edip onu yakalayabiliriz”* dedikten sonra dağıldılar. Sonradan kendisi Temuçin'in saklandığı yere dönüp *“çabuk kaç ve hemen ailenin yanına git, eğer yolda yakalanırsan benim, seni görünce ele vermediğimi asla söyleme ”* dedi. Temuçin çok yorgundu, düşündü ki, eskiden onun evinde kaldığı zaman, Sorgan-Şira'nın oğulları Çila'un/Cila'un/Çilağun (جیلاغان / جیلاوعان) ve Çimbai/Cimbai (جیمبای) bana merhamet etmiştiler ve geceleyin tahta boyundurugumu açarak beni serbest bırakmıştılar. Şimdi neden onlara kaçmayayım. Temuçin aniden (onların evinin) kapısından içeri girdi. Sorgan-Şira buna çok şaşırıp ve onu içeri almak istemedi. Fakat Cila'un ve Çimbai beraberce *“kartal serçeyi takip ederken, çayır otu da onu örtebilir. Şimdi o muzdarip olduğu için bize kaçtı, onu kurtarmak istememek olur mu?”* dediler. Temuçin'i yün dolu arabanın içinde saklayıp kız kardeşleri Hada'an, Temuçin'i korudu.

Taiçi'ut'lar Sorgan-Şira'nın evine Temuçin'i bulmak için birer birer gelip, yün yığını arabayı görünce onu da aramak istediler. Sorgan-Şira onlara *“hava bu kadar sıcak, yün yığını arabanın içinde adam varsa nasıl yaşayabilir?”* dedi. Arayan adamlar gittiler. Sorgan-Şira, Temuçin'e at, çakmak reksu, yay-ok, pişmiş

²² Cleaves, *The Secret History*, s.82, 120, 186, 198; Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/133; Ch'i T'ang, s.249; D'ohsson C., *Histoire des Mongols*, I-IV, Çev. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342h., I/28; Roux, Jean -Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2001, s. 79-80; Grousset, s.196.

koyun eti ve at sütü verdi. Temuçin artık geri dönebilirdi²³. Böylece onlar Temuçin'e unutulmaz bir yardım yapmış ve hayatını kurtarmışlardı.

Temuçin, büyük bir mücadeleden sonra 603/1206 tarihinde "*Cengiz Han*" unvanıyla "*Ulu Hakan*" ilan edildi²⁴ ve Cengiz Han kendisine yapılan bu iyiliği unutmamış, Sorgan-Şira ile Suldus boyundan bazı kimseleri önemli mevkilere tayin etmişti²⁵.

603/1206 yılında ordusunu tanzim eden Cengiz Han, önemli hizmetler görenleri binbaşı yaptı. Bu arada Sorgan-Şira'ya da Tarhan unvanı, ahfadı için de Çorçi unvanı verdi (Sorgan-Şira 27. binbaşılığa tayin edildi)²⁶. Cengiz Han, Sorgan-Şira'ya kendisine yaptığı iyiliklerden dolayı teşekkür ederek şunları söylemişti: "*Karanlık gecelerde rüyamdasınız, gündüz aydınlığında gönlümdesiniz, ne arzu ediyorsunuz?*" Sorgan-Şira ve oğulları, Cengiz Han'a şu cevabı verdiler: "*Bize vergiye tabi olmayan bir mera ihsan et. Ben Merkit'lerin Selenga boyundaki arazisini serbest mera olarak isterdim.*" Cengiz Han bu isteği kabul etti ve "*neslinizin devamı müddetince okluk taşımak ve benimle yemek arkadaşlığı hakkına malik oldunuz*" dedi²⁷.

1.2.1.4 Hada'an:

Hada'an (حاداعن), Suldus boyundan Sorgan-Şira'nın kızıdır. Gizli Tarih'te anlatıldığına göre "*Cengiz Han, Onan nehrinde Taiçi'ut'ları mağlup ettikten sonra, nehrin üzerinde bir kadın, Temuçin beni kurtar!*" diye ağladığını duydu. Bu kadın Hada'an'dı. Kocasının yakalanarak öldürülmesinden korktuğu için Temuçin'den yardım istiyordu. Bunu duyan Temuçin hemen harekete geçti ama geç kalmıştı. Sonradan Temuçin, Hada'an'ı kendisine cariye olarak aldı (Hada'an, 4. Ordu'nun Hatunu oldu)²⁸.

²³ Cleaves, *The Secret History*, s.83-84; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/134; *Ch'i T'ang*, s.249

²⁴ Cleaves, *The Secret History*, s.124; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/307; Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş., V/43; Meşkûr, M. Cevâd, *Târih-i İrân-zemîn*, Tahran, 1372 hş., s.213; Howorth, Henry H., *Histry of The Mongols*, I-IV, Newyork 1876-1892, I/55-64

²⁵ Cleaves, *The Secret History*, s.124-127; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/134

²⁶ *Ch'i T'ang*, s.250.

²⁷ Cleaves, *The Secret History*, s.146, 147-148, 219

²⁸ Cleaves, *The Secret History*, s.85, 146, 219; *Ch'i T'ang*, s.249

1.2.1.5 Çila/Cila'un:

Cila'un, Sorgan-Şira'nın oğludur. Reşideddîn, Cila'un'un cesur ve yiğit bir savaşçı olduğunu ve Sorgan-Şira'nın oğlu, Sudu Noyan'ın babası olduğunu yazmaktadır (سورغان شیره از قوم سلدوس که پدر جیلاغان بهادر بود و او پدر سودو نویان)²⁹.

Mukali-Borçu ve Borkol³⁰ gibi ünlüydü. Bir gün düşmanla savaşırken attan düştü. Düşman generali onu vuracağı sırada Cila'un kalkıp düşman generalini öldürdü. Cengiz Han bunun için onu çok beğendi. Sonradan Cengiz Han ile birlikte Taiçi'ut'lara saldırırken, Tarkutai'ya mızrak atarak onu öldürdü³¹.

1.2.1.6 Çimbai/Cimbai:

Sorgan-Şira'nın diğer oğludur. Cengiz Han Kereyit (کرایت)'lerle savaşırken Çimbai Cengiz ordusunun sol kol komutanı görevindeydi. Ayrıca Merkitleri (مرکیت) Taihal Kalesi'nden çıkarıp emirlerinin göz altına alınması vazifesi de Çimbai'ye verilmişti³².

1.2.1.7 Natur ve Alakan:

Cila'un genç yaşta öldü. Onun iki oğlu vardı. Natur, imparatorluk aşağı bitikçi'si (بیتکچی - بیتکچی)³³ oldu. Bir defa Çinlileri cezalandırdığı için temayüz etti, başarı kazandı. Sonradan Tangut'lara karşı sefere çıktı. Bu savaşta öldürüldü. Diğer oğlu Alakan ise gayret ve sadakatle Cengiz Han'ın hizmetinde bulundu. Cengiz Han ağır yaralandığı zaman Alakan onu devamlı olarak yedi gün tedavi ederek iyileştirdi³⁴.

1.2.1.8 Çara (Jara):

Çara, Natur'un oğluydu. Cengiz Han'la beraber batı bölgesi seferinde temayüz ettiği için Yeh-li şehrinin Daruğacisi³⁵ oldu. Sonradan Ögedey Han ile birlikte Kuzey Çin'de muvaffakiyet kazandı. Sui-chou'daki askeri ve halk

²⁹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/135; Ch'i T'ang, s.250

³⁰ Cleaves, *The Secret History*, s.159-186; Ch'i T'ang, s.250

³¹ Cleaves, *The Secret History*, s.163, 177, 209, 219; Grousset, s. 201-203.

³² Cleaves, *The Secret History*, s.84, 85, 198, 219; Ch'i T'ang, s.250

³³ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, (I.cilt) neşr. A.A. Alizade, Moskova, 1965, s.18,31.

³⁴ Ch'i T'ang, s.250.

³⁵ Daruğaci, bugünkü anlamda Vali demektir. Bkz.,Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, Çev., A. İnan, Ankara 1995, s.152

Daruğacılığı'ne tayin edildi. Çara'nın oğlu Çuna, Kubilay'ın hükümdarlığında, Hu-kuang ve Chiang-hsi eyaletlerinde çeşitli vazifelerde bulundu³⁶.

1.2.1.9 Sudu (Sodo-Sudun):

Reşîdeddîn, Sudu (صادون)³⁷ hakkında, Sorgan-Şira'nın torunu ve Çıla/Cıla'un'un oğlu olduğu bilgisini vermektedir سوران شیره از قوم سلدوس که پدر (جیلاغان بهادر بود و او پدر سودو نویان)³⁸. Sodo veya Sudun Noyan, Cengiz Han'ın son zamanlarında ki kumandanları arasında bulunur ve Cengiz Han'ın bütün seferlerinde onunla birlikte büyük bir imparatorluk kurma mücadelesinin içinde bulunmuştur³⁹.

Sodo veya Sudun Noyan, ordunun sağ kanat emirlerinden idi. O, cesaretli ve oldukça önemli bir emirdi⁴⁰

Cengiz Han hükümdarlığının son dönemlerinde büyük ordusunu, dört oğlu (Cuci (جوجی خان), Çağatay (چغتای), Ögedey (اوکتای) ve Tulu (تولوی) arasında bölerek Sudu (Sudun Noyan)'un kumandasında olan Suldusları, Tulu'ya verdi. Tulu'nun ölümünden sonra Ögedey Kagan zamanında bu binliğin başında Sudu ve ondan sonra da oğlu Kacu (قاجو) bulundu⁴¹ ve yaklaşık yüz yıl yaşadı. Onun ailesinden bir emir ordunun sağ kanat emirlerinden Tugril (تغریل) isminde idi. Diğer oğlu Caran, Mönge Kagan'ın Bavercisi (باورجی) idi. Caran (چاران), Kubilay Han'ın hizmetinde bulunmuş, Arık Buka (اریق بوکا)'ya kötü şeyler öğrettiği için Kubilay, onu cezalandırmıştı⁴². Sudu (سدون)'nun çocukları, Hülagü ile İran'a gelmişlerdi. Sudu'nun oğlu Suncak (سونجاق) Noyan, Yarguci (يارغوجی) ve sağ kanat emiri olarak Kuka İlka (كوكه ايكا)'nın emri altında idi. Onun kardeşleri Kahtı Noyan (كهتی نویان), Ora Timur İdecı (ارا تیمور ایدجی), Tuda'un (تودان) ve Timur Buka (تیمور بوکا)'dır. Suncak Noyan'ın oğulları ise Baydu (بايدو), Arab (عرب), Argun (ارغون) idiler. Baydu'nun oğlu Bayan (بايان) adında Arab'ın oğlu ise Yemen (يمن) adında idi. Kahtı Noyan'ın oğlu Hitay (ختای) adında ve Hitay'ın oğulları Kavan (قوان) ve Zeki (زکی) adında, Tuda'un'un oğlu Malik (ملك), Melik'in oğlu Çoban (جوبان) idi. Timu Buka'nın oğulları Tahuga (تاھوگا), Şiktur (شیکتور) ve

³⁶ Ch'i T'ang, s.250.

³⁷ Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, (Alizade), s.88.

³⁸ Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/135.

³⁹ Ch'i T'ang, s.250.

⁴⁰ Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/135.

⁴¹ Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/187.

⁴² Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/136.

Mübarek (مبارك) idi. Sudu Noyan'ın Kubilay Kagan'ın hizmetinde olan çocukları Sertak (سرتاق) ve Abdurrahman (عبدالرحمن)'ı, Kubilay Kagan, Hülagü Han'ın hizmetine göndermişti⁴³.

Hülagü'nün karısı (Abaka'nın annesi) Yesünçin (يسونجين), Suldus kabilesinden idi.⁴⁴

1.2.1.10 Tangutai:

Alakan'ın erkek torunudur. Babası Sudu, Ho-hsi Kral Ködön'ün hizmetinde bulundu⁴⁵. Onun eşi Ködön'ün ve oğlu Chih-pi-t'ieh-mu-erh (Cebe Tümmür)'ün mürebbiyeydi. Tangutai, (Kral Ködön'ün) Keşig⁴⁶ ve ona ait işçilere kumanda ediyordu. Oğlu Chien-tu-pan, babası gibi (Prens Ködön'e) ait Keşig⁴⁷ ve Semu işçilerine kumanda etmişti⁴⁸.

⁴³ Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/136.

⁴⁴ Temir, A., "*Suldus*", *İ.A.*, s.9.

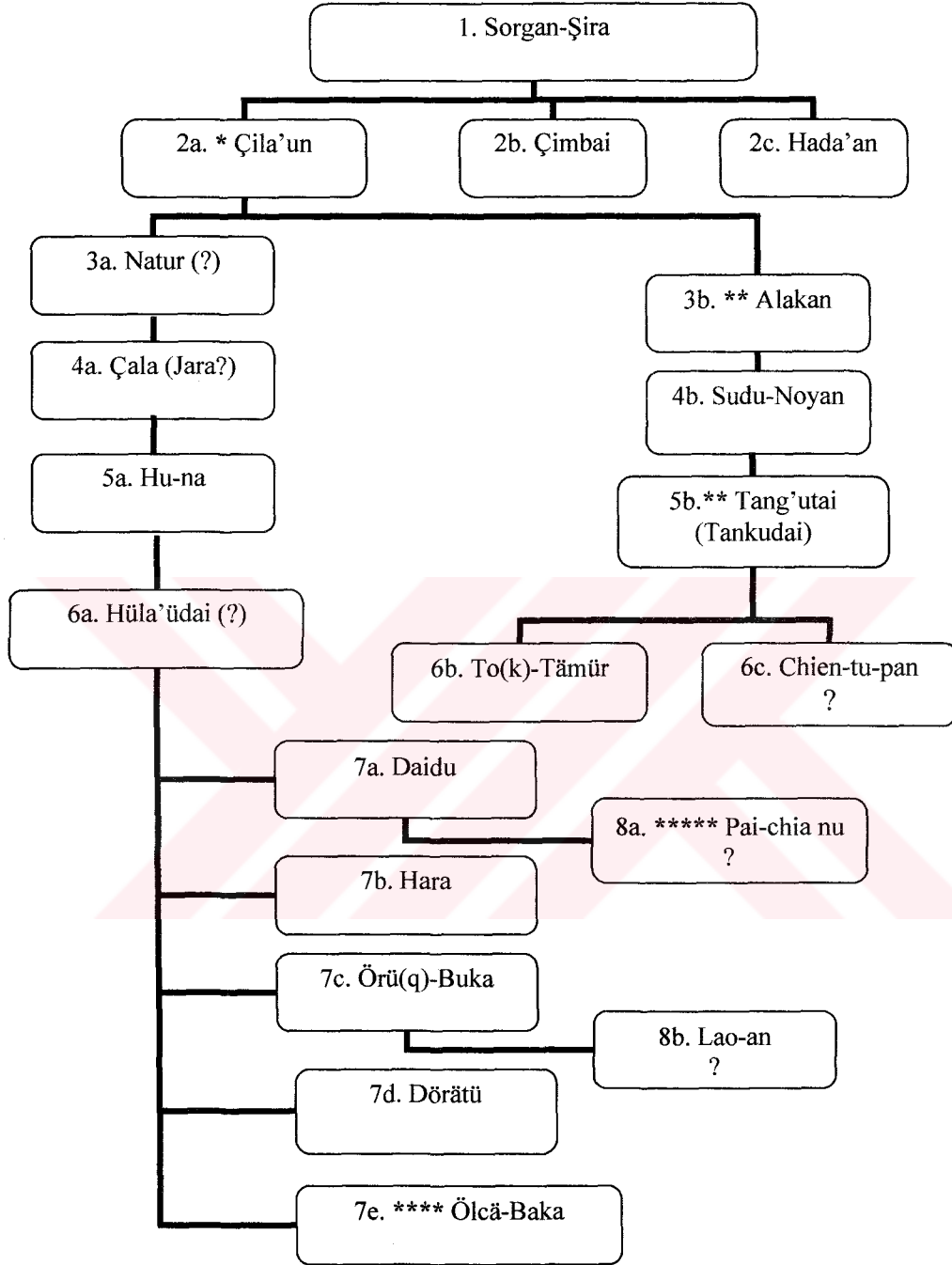
⁴⁵ Ch'i T'ang, s.250.

⁴⁶ Ch'i T'ang, s.250.

⁴⁷ Keşig (Keşik, Kezik) nöbetçi karakol demektir. Bkz. Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Terc. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s.298.

⁴⁸ Ch'i T'ang, s.250

Tablo 2: Çila/Cila'un'un soy kütüğü:

* Çila/Cilagun "taş" demektir. Bkz. Ch'i Ta'ng, s.248

** Alakan "elin ayası" demektir. Bkz. Cleaves, "Biography of Bayan of The Barin in The Yüan Shih", HJAS, s.217; Cleaves, F. W., "The Bodistw-a Cari-a Awatar-un Tayilbur of 1312", HJAS 17(1954), n.1-2, p.1-129 (s.44)

*** Tangutai, "Tangutlu" demektir. Bkz. Ch'i Ta'ng, s.248

**** Örü(k)-Buka "sükunetli boğa" demektir. Bkz. Ch'i Ta'ng, s.248

***** Pai-chia-nu, Çince "yüz aile kölesi" demektir. Ch'i Ta'ng, s.248

1.3 Hülagu Ve Halefleri (İlhanlılar) Devrinde Sulduslar:

1.3.1 Hülagü Han'ın Mengü Kagan Tarafından Batı Asya'ya Gönderilmesi:

Cengiz Han 615-621/1217-1223 yılları arasındaki altı yıl süren batı bölgesi seferi sırasında Türkistan'ın batısı, Kafkasya ve İran'ı ele geçirmiş, ardından Karakurum'a geri dönmüştür⁴⁹.

Cengiz Han'ın ayrılmasıyla bu bölgedeki Mogol hakimiyeti bozuldu ve Sultan Celaleddin Harezşah bu bölgedeki hakimiyetini yeniden tesis etti. Cengiz Han'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ögedey Kagan (624-639/1227-1241) tahta çıktığında İran'da henüz kargaşa ve Celaleddin Harezşah'ın hakimiyeti devam etmekteydi. Ögedey Kagan işleri düzene koyduktan sonra bölgede istikrar ve düzeni sağlamak, hakimiyeti ele geçirmek amacıyla Curmagun / Çormagun Noyan (جرم اغون / جور ماغون) komutasında 30.000 süvariden oluşan büyük bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Curmagun/Çormagun Noyan, bölgedeki Celaleddin Harezşah üstünlüğünü ortadan kaldırarak, Mogol hakimiyetin, tesis etti ve Celaleddin Harezşah'ın ülkesi dışında ona bağlı diğer devletleri de Mogol devletine bağladı⁵⁰. Curmagun/Çormagun Noyan, Muğan Ovasına karargahını kurarak Kafkasya, Anadolu, Irak ve Kuzey Suriye'ye yaptığı akınlar sonucunda Anadolu Selçukluları, Gürcistan, Ermenistan ve Musul Atabeyliği'ni de Mogol hakimiyet sahasına dahil etti⁵¹.

Curmagun/Çormagun Noyan'ın 641/1243 yılında ölümünden sonra yerine atanan Baycu Noyan (بایجو) döneminde de bölgede devam eden Mogol hakimiyeti, 645/1247 yılında Baycu Noyan'ın yerine atanan İlçigiday (ایلچیکتای) Noyan'ın zamanında yeniden zayıflamaya başladı.

649/1251 yılında Mengü Kagan (منکو قان - منکو قآن) Mogol İmparatorluğunun tahtına geçtiği zaman Batı Asya'da mutlak bir hakimiyetten söz

⁴⁹ Cuzcânî, Mînhâc Sirâc, *Tabakât-i Nâsiri*, I-II, neşr. Âbdul-hayy Habîbî, Tahran, 1343 hş., II/144-148; Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/353; Muhammed Hasan Han, *İtimadu's-saltana, Mirâtu'l-buldân*, I-IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî-Mîr Haşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş., IV/621-622; Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tahran, 1334 hş., s.318.

⁵⁰ *Cuzcânî*, II/158-161; Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/455; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.1-3

⁵¹ Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/686-690; Howorth, I/126-135; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11; Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)*, Kayseri 1997, s.52.

edilemezdi. Çünkü İsmaililer zaman zaman Karakurum'a elçiler göndermekle beraber tam anlamıyla Mogol hakimiyetine girmemişlerdi. Irak ve Huzistan bölgelerinde ise Bağdad Abbasi Halifeliğinin mutlak hakimiyeti devam ediyordu. Öte yandan Mısır ve Suriye'de hakim olan Memlûklular Devleti, Batı Asya'daki Mogol hakimiyeti için ciddi bir tehlike oluşturuyor, ayrıca Mogol ilerleyişinin önünde önemli bir engel oluşturuyordu⁵².

Bütün bu nedenler, merkezi otoriteyi güçlendirme siyaseti hedefleyen Mengü Kagan'ı bu bölgede mutlak hakimiyeti elde etmek için ek tedbirler almaya zorladı ve 650/1252⁵³ de yapılan kurultayda Kubilay Kagan (قوبیلاى) 'ın Çin'e; Hülagü (هولاكو) 'nün ise İran, Şam, Mısır, Anadolu ve Ermenistan'ı içine alan Batı Asya'ya gönderilmesi kararı alındı.

Yine bu kurultayda alınan bir diğer karara göre önceden Curmagun/Çormagun Noyan ile bu bölgeye gönderilen Baycu Noyan'ın emrindeki kuvvetler orada kalacaklar ve her şehzade emrindeki kuvvetlerin 10/2'sini Hülagü Han'ın emrine verecekti⁵⁴.

Hülagü'nün yola çıkmasından önce Kitbuka (کیتبوقا) 15.000 kişilik bir kuvvetle batıya hareket etti. Hülagü ise ordunun hazırlanmasından sonra 651/1273⁵⁵ yılında büyük bir orduyla Batı Asya'ya doğru harekete geçti⁵⁶.

Hülagü'nün bu seferdeki amacı İsmaililer'i ortadan kaldırmak, Abbasi Halifeliğini itaat altına almak ve ticaret yolları⁵⁷ üzerinde eşkıyalık yapan Lur ve Kürt aşiretlerini etkisiz hale getirmektir⁵⁸.

⁵² Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/585; Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldûn, *el-İber*, Farsçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (*Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI*) Tahran, 1375 hş, IV/778; Howorth, I/192; Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967, s.149; Boyle, J. A., "*Dynastic and Political History of The Ilkhans*", *The Cambridge History of Iran*, V/303-421, Cambridge 1968, s.340; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11; *Meşkûr*, s.255; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.51-52

⁵³ Yapılan kurultayın tarihini F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11'de 1256 m. olarak belirtmektedir.

⁵⁴ *Cuzcânî*, II/189; *Cuveynî*, III/90; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I/589-600, 685-686; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.576; İbn-i Haldûn, IV/778; Howorth, I/193; Muhammed Hasan Han, IV/623

⁵⁵ Howorth, Hülagü'nün sefere çıkış tarihini şubat 1254 m. olarak vermektedir. Howorth, I/193

⁵⁶ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/687; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/778; Howorth, I/193-194; Kazvîni, Yahya b. Abdullatif, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş., s.231; Yakubovski, A. Yu, *Altınordu ve Çöküşü*, Leningrad 1937, çev. Hasan Eren, Ankara 1976, s.31; Spuler Bertold, "*İlhanlılar*", İ.A., V/967

⁵⁷ *İlhanlılar zamanında Gazan Han devrinden itibaren ülkenin dört bir tarafı, özellikle de Tebriz, Sultaniye ve Bağdad doğu ile batı arasındaki en önemli ticaret merkezleri durumunda idiler. Bu amaç doğrultusunda ticareti korumak ve geliştirmek amacıyla İlhanlı Devlet*

teşkilatında özel birimler kurmuşlar ve bunlar gerekli tedbirler almışlardır. Suldus/ Çobanlılar da İlhanlı devletini kontrollerine aldıklarında bu kurumlara dokunmamış ve her hangi bir değişiklik yapmamışlardır. Bu dönemdeki ticaret yolları şunlardır:

1-Tebriz-Sultaniye-Kirman Kervan Yolu: Hindistan ile ticaretin asli güzergahı olan bu yol Tebriz'den başlayarak Miyanec ve Kazvin üzerinden Sultaniye'ye buradan da Hemedan, Kaşan ve Yezd üzerinden Kirman'a ulaşıyor, Kirman'da kollara ayrılıyordu. Hindistan'a gitmek isteyen tüccarlar daha çok bu güzergahtan Hürmüz'e gelerek buradan gemilerle Hindistan'a gidiyorlardı. Ticaret kervanları Tebriz-Hürmüz arasını iki ayda kat ediyorlardı (bkz., Togan, "Azerbaycan", İA, I/108; Beyânî, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş s.166; Pakalın, M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul 1993, II/244)

2-Basra-Bağdad-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi'ni Tebriz'e bağlayan yollardan bir diğeri ise İran Kürdistan'ı dağlarından geçerek Merağa'ya oradan da Tebriz'e giden Basra- Bağdad-Tebriz güzergahı idi (bkz., Beyânî, s.166).

3-Sıraf-Şiraz-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi ile Tebriz arasındaki üçüncü güzergah ise Sıraf'tan başlayarak Şiraz, İsfahan, Kaşan, Kum ve Kazvin'den geçerek Tebriz'e ulaşıyordu (Beyânî, s.165).

4-İskenderun-Tebriz Kervan Yolu: Bu güzergah İskenderun Limanı'nda bulunan Ayas'tan başlayarak Sivas, Erzincan ve Erzurum'a buradan da Malazgird, Erciş, Hoy ve Merend üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Bu güzergahın Erzurum-Tebriz arasındaki bölümüne Şahrah-i Garbî, Tebriz'den Semerkand'a kadar ulaşan bölümüne ise Şahrah-i Şarkî denilmekteydi (bkz.,Konukçu, Enver, "Şahrah-i Garbî", XII. TTK 1994, Kongre'ye Sunulan Bildiriler, I-II, Ankara, 1999, II/651). Ayrıca yine deniz yoluyla Trabzon'a gelen Venedik ve Cenevizli tacirler Buradan Erzurum'a gelerek bu güzergah üzerinden Tebriz'e ulaşıyorlardı. İlhanlılar devrinde özellikle Cenevizliler için vazgeçilmez bir güzergah idi. İran'dan batıya giden en önemli güzergah olan bu yolda Tebriz ile Erzurum arasında bu dönemde 14 gümrük noktası bulunuyor ve bu noktaların her birinde yabancılardan gümrük vergisi (Tamğa) alınıyordu. İlhanlılar devrinde her bir ticaret malı yüklü hayvandan 153 gümrük, 50 de yol koruma ücreti olmak üzere toplam 203 dirhem olarak bu vergi alınır (bkz., Togan,Z.V., "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, İstanbul 1931, I/16-17; Beyânî, s.165-166; Konukçu, "Şahrah-i Garbî", s. 650-651).

5-Astara-Erdebil-Tebriz Kervan Yolu:Kuzey eyaletleri ve Hazar Denizi kıyısındaki ülkeler ile bağlantıyı sağlayan bu yol Astara'dan başlayarak Erdebil üzerinden Tebriz'e buradan da Meyane'den geçerek Kazvin'e ulaşıyordu (bkz., Beyânî, s.289).

6-Tebriz-Tiflis Kervan Yolu: Gürcistan ile irtibatı sağlayan bu güzergah ise İsfahan ve Tahran'da geçerek Sultaniye üzerinden Tebriz'e ulaşan bu yol Tebriz'den sonra Merend ve Nahçıvan'dan geçerek Tiflis'e oradan da Trabzon'a yöneliyordu(bkz., Beyânî, s.289; Pakalın, II/244).

7-Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü Kervan Yolu: Sultaniye'den başlayan ticaret yollarından biri olan bu güzergah Zencan, Halhal, Erdebil'e ulaşır burada ikiye ayrılır Bacırevan, Pilsuvar ve Mahmudabad üzerinden geçerek Muğan vilayetine buradan da Bakü'ye ulaşır, diğer bir kolu ise Bacırevan-Bazarçık-Berdaà ve Gence üzerinden Tiflis'e giderdi (bkz., Togan, "Azerbaycan", s. 107-108; Mirza Bala, "Erdebil", İA, IV/290).

İlhanlı devlet Teşkilatında Ticaret ve Ticaret yolları ile ilgili kuramlar Şunlardır:
Meliku't-tüccar: Ticari işlemlerin kolaylaştırılması için devlet tarafından zengin, muteber ve deneyimli tüccarlar arasından "meliku't-tüccar" ünvanı ile biri seçilirdi. Bütün ticari işlemler onun kontrolü altında gerçekleşirdi. Bu kişinin görevi, diğer tacirlere başkanlık yapmak, diğer tüccarlar ile devlet arasındaki irtibatı temin etmek, gerekli hallerde Büyük Divan'da yapılan toplantılara katılmak suretiyle tacirlerin haklarını savunmak, sürekli olarak gelişmeleri takip ederek tüccarların haklarının kaybolmasını engellemektir. "meliku't-tüccar" ayrıca tacirler arasında bir ihtilaf ortaya çıktığında veya bir makam ile ihtilafa düştüklerinde onların haklarını savunmak için mahkemelerde hazır bulunurdu (bkz., Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, Destûru'l-kâtib fî Tâyini'l-merâtib, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976, II/158-160; Uzunçarşılı, İ., Osmanlı Devleti teşkilatına Medhal, Ankara 1988, s.254; Beyânî, s.162).

Tatağavul: "Tatağavul" Moğollarda yol muhafızı anlamında kullanılmıştır(bkz., Nahcevanî, Destûru'l-kâtib fî Tâyini'l-merâtib, II/165;). Nahcevanî, fermanlarda "tatağavul" kelimesinin yanı sıra Farsçada da aynı anlama gelen "rahdar" a da yer vermiştir (bkz., Nahcevanî,

1.3.2 Suldus Kabilesi ve Beylerinin Hülagü Han ile Batı Asya'ya Gelişleri, İlhanlı Devletinin Kuruluşundaki Roller ve Anadolu'daki Faaliyetleri:

Suldus Kabilesinin Batı Asya'ya ilk gelişleri Hülagü Han'ın 651/1253 seferi ile olmuştur. Hülagü Han'dan önce Batı Asya'ya gönderilen Curmagun/Çormagun ve Baycu Noyanların emrinde bu bölgeye gelenler olup olmadığı konusunda bir bilgi yoktur.

Mengü Kagan'ın Batı Asya bölgesinin idaresi için görevlendirdiği Hülagü'nün ordusunda Mogol hanedanı şehzadelerinin yanı sıra, gerek Mogol Devletinin kuruluşunda gerekse gelişmesinde önemli rol oynayan kabile ve kabile ileri gelenleri bulunuyordu. Hülagü ile Batı Asya'ya gelen kabile reisleri arasında öncelikle iki kabile, Suldus ve Celayir kabilelerine mensup olanlar en saygın devlet adamı ve komutanlar arasında yer alıyorlardı. Bunlar arasında Celayirliler ilk sırada Sulduslar ise ikinci sırada yer alıyorlardı. Ayrıca Hülagü'nün tesis ettiği

Destûru'l-kâtib fi Tayîni'l-merâtib, II/165; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/39).

Tatağavullar ya da rahdarlar ticaretin devamı ve gelişmesi için hayati derecede önem taşıyan ticaret kervanlarının, tacirlerin ve diğer yolcuların yol ve can güvenliğini sağlamaktan sorumlu devlet görevlileri idiler. Hükümet mekanizması içinde bu teşkilata geniş bir yer ayrılmıştı. Devlet için taşıdığı öneme binaen bu teşkilatın başına getirilecek olan kimse sultan tarafından seçilerek bir yarlıg çıkarılmak suretiyle atanıyordu.

Yolların korunması bakımından bu teşkilat doğu, batı, kuzey, güney gibi kısımlara ayrılıyor ve her kısım bir yol muhafızı, yani tatağavul tarafından korunuyordu. Bu görev cesur, deneyimli ve işbilir kimselere verilir. Tayinleri için çıkarılan yarlıglarda gönderildiği bölgedeki idarecilerden tatağavula yardımcı olmaları istenirdi. Yine bu fermanlarda kervan sahiplerinin tatağavula hükümet adına bac ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi emrediliyordu. Bu itibarla tatağavul ya da rahdar aynı zamanda "Bacdar" ünvanını da taşıyabiliyordu. Nahcevânî'nin kaydına göre kervan sahiplerinin her bir baş deve, katır, yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe bac denilen bir vergi ödemekle yükümlü idiler. Elbetteki bu oran kervan yolunun mesafesine göre de değişiklik gösteriyordu. Örneğin İlhanlılar devrinde İskenderun-Tebriz arasını kat edecek olan tacirler her bir baş ticaret malı yüklü hayvan için yol koruma vergisi olarak 50 dirhem ödüyorlardı. Tatağavul aldığı bu paraların bir kısmını verilen beratlar gereğince harcar geri kalanını ise Büyük Divan'a gönderirdi (bkz., Nahcevânî, Destûru'l-kâtib fi Tayîni'l-merâtib, II/165-169; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/16-17,39; Beyânî, s.166).

Kervan Komutanı (Kervansâlâr): Yol koruma teşkilatının diğer bir görevlisi de "kervansalar" yani kervan komutanı idi. Görevi kervan ve yolcularının hırsızlara karşı korunması ve güvenliğinin temini idi. Kervan komutanlarının emri altında kervandaki genel işleri düzenlemek üzere sayıları bazen 100'ü bulan bir grup silahlı muhafız bulunurdu. Yolculuk boyunca kervanda bulunan herkesin onun emirlerine uyması zorunluydu. Ayrıca yolcular, onların ve emrindekilerin ücretlerini vermek ve yolculuk boyunca bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda idiler (bkz., Nahcevânî, Destûru'l-kâtib fi Tayîni'l-merâtib, II/169-175; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/39; Beyânî, s.167.

⁵⁸ *Cuzcânî, II/189; Reşîdeddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-tevârih, II/687-690; Kirmânî, Nasfıru'd-dîn Munşî, Simtu'l-ülâ li'l-huzreti'l-ülyâ der Târîh-i Karahitâiyân-i Kirmân, neşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1328 hş, s.35; Howorth, III/90-91; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.11; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.56.*

İlhanlılar Devleti de daha ziyade Celayir ve Suldus kabilelerine dayanıyordu. Bu devletin en büyük yönetici ve komutanları çoğunlukla bu kabilelerden çıkıyor ve diğerlerinden daha fazla itibar görüyorlardı⁵⁹.

Sorgan-şira'nın torunu ve Sudun Noyan'ın oğlu olan Suncak (Suguncak Aka) Noyan da (سو غنجاق /سو غونجاق /سونجاق) Hülagü Han ile beraber Batı Asya'ya gelmiş ve beraberinde kabilesi ve aile fertlerini de getirmişti. Suncak Noyan, Hülagü ordusunun sağ kol kumandanı ve baş yargucusu (يار غوچی)⁶⁰ olarak görev yapmaktaydı⁶¹. Onunla birlikte oğulları Baydu, Arap, Argun ve kardeşleri Kahti Noyan, Tuda'un , Timur-buka ve Tuda'un oğlu Melik (Malik) ve Melik'in oğlu Çoban gibi bu boyun en büyük şahsiyetleri Hülagü'nün devletinde hizmet görmüşlerdir⁶².

Hülagü döneminde Suldus boyundan isimleri sayılan bu kişiler arasında en önemli simalar Suncak (Suguncak) ile kardeşi Tuda'un idi. Suldus kabilesini temsil eden Suncak ve Tuda'un Noyanlar ve onların çocukları, Hülagü Han'ın temelini attığı İlhanlı devletinin, kuruluşunda, torunları ise devletin gelişmesi ve Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra yaşanan yıkılma ve dağılma sürecindeki bütün aşamalarında etkin rol almışlardır.

Suncak Noyan , Tuda'un Noyan ve onların çocukları ve gelecek kuşakları İlhanlı Devletinin ve hakimiyeti altında bulunan coğrafalarında, sosyo-ekonomik ve siyasi tarihinde derin izler bırakmışlardır.

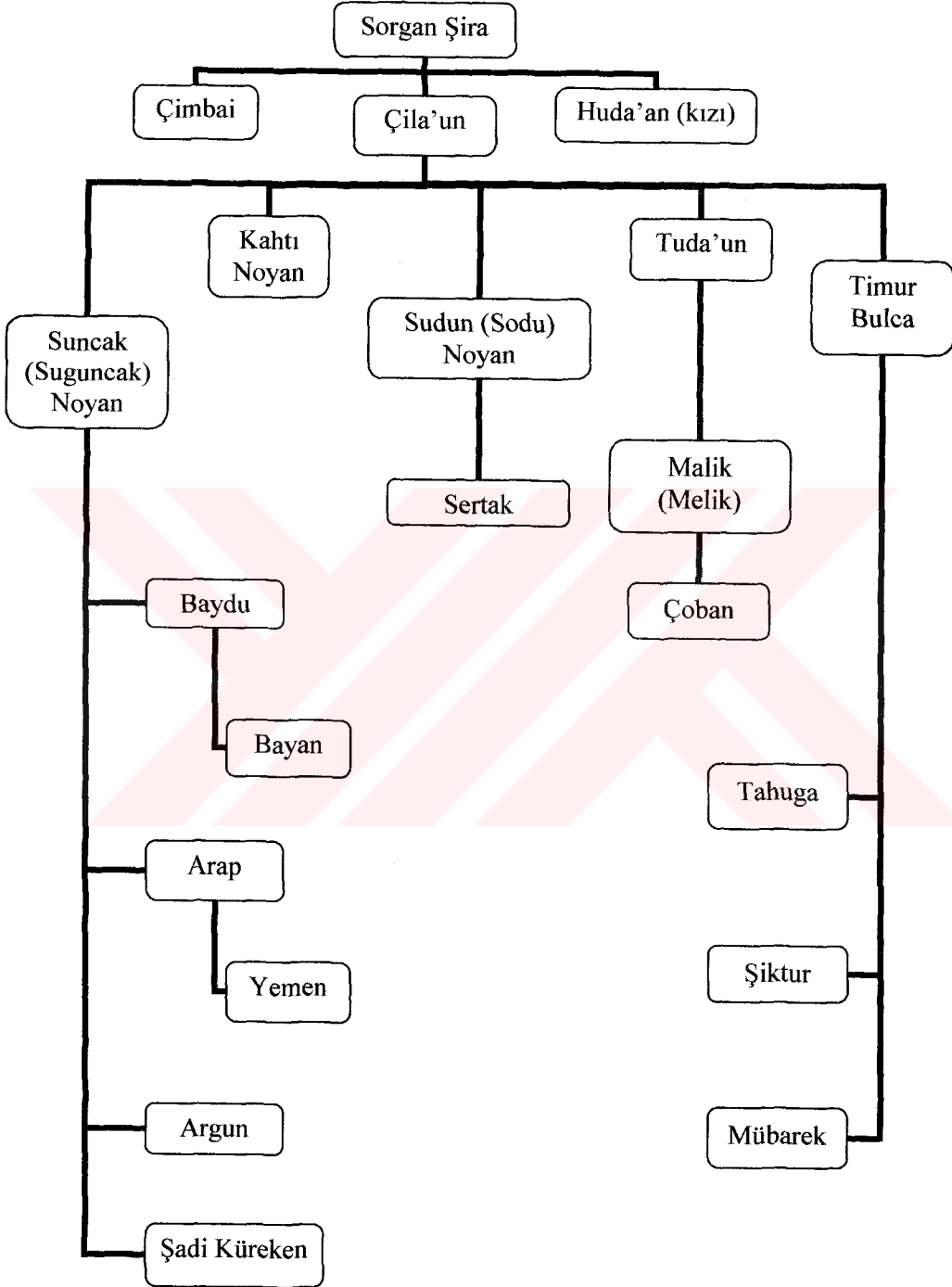
⁵⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.12-13; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.163.

⁶⁰ *Yarguci, Moğollarda ve İlhanlılarda hukuki, siyasi, idari, örfi ve askeri mahkeme işlerine bakan hakimlere verilen isimdir. Yarguci olan emir, Cengiz Han'ın Yasa'sını (Kanun) çok iyi bilen birisi olmak zorundaydı.* Ayrıntılı bilgi için bkz., Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, s.248-251; Spuler, B., *İran Moğolları*, s.417-422.

⁶¹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/135-136; *Cuveynî*, III/117.

⁶² Tablo için bkz: Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I/136; *Cuveynî*, III/117.

Tablo 3: Sorgan Şira'nın soy kütüğü:

1.3.2.1 Suncak (Suguncak) Noyan :

Hülagü Han 655/1255 senesi şevval ayında Abbasi hilafetinin merkezi Bağdad üzerine hareket emrini verdi. Suncak Noyan (سونجاق) ordunun sağ cenah öncü kuvveti olarak Erbil üstünden Bağdad'a yöneldi. Suncak Noyan'ın Dicle nehrinden geçmesinden kısa bir süre sonra Bağdad ordusuyla mücadele başladı ve Suncak Noyan bu mücadelede önemli bir başarı sağlayamadı. Hülagü Han 656/1256 muharrem ayında Bağdad'a ulaştı ve Bağdad'ın etrafının duvarla çevrilmesini emretti. Sulduslardan Buka Teymur (بوقا تیمور نويان) ve Suncak Noyan derhal bu duvar örme işine giriştiler. Buka Teymur, Huşmalık olan Bağdad'ın batı tarafından, Suncak Noyan ise İzzedi Hastanesi tarafından savaşa başladılar. 656 senesi muharrem ayının ikisinden başlayarak 6 gün ve 6 gece savaşarak Bağdad'ı hakimiyetleri altına aldılar⁶³.

Bağdad'ın fethinden sonra, Suncak Noyan ordunun sol kol komutanı oldu ve Hülagü ile birlikte Dımaşk üzerine sefere çıktı. Hülagü, Kitbuka'yı tam teçhizatlı bir orduyla öncü olarak gönderdi. Şiktur ve Baycu, Dımaşk üzerine yürüten Mogol ordusunun sol tarafında, Suncak Noyan ve diğer emirler sağ tarafında, Hülagü ise ordunun merkezindeydi. Dımaşk'ın kuşatılması esnasında Suncak Noyan, Dımaşk kapısında Hülagü ise Antakya kapısında mücadele etmekteydiler. Suncak Noyan'ın üstün gayretlerine rağmen Mogollar bu seferden istedikleri sonucu alamadılar⁶⁴.

Abaka, 29 ocak 1265 m. tarihinde, bütün İlhanlı şehzade, hatun, bey ve emirlerinin katıldığı ve Cagatu'da yapılan Kurultayda İlhan ilan edildi⁶⁵. Abaka'nın tahta oturması için Suncak Noyan büyük bir gayret gösterdi⁶⁶. Bunun nedeni olarak Abaka'nın annesi Yesuncin'in Suldus boyundan olması düşünülebilir. Abaka İlhan olduktan sonra düzen ve istikrarı sağlamaya çalıştı. Akabinde devlet memuriyetlerini emirleri arasında dağıtmaya başladı. Bu

⁶³ Cuveynî, III/284-288; Vassaf, vr.31; Spuler, *İran Moğolları*, s.62-63; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/713; *Mîrhând*, V/238; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), s.51-60.

⁶⁴ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/740; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade) I/68-69; Spuler, *İran Moğolları*, s.67-68.

⁶⁵ Vassaf, vr.54-55; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/740; Howorth, III/218-254.

⁶⁶ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/100-101.

dağıtımda Suncak Noyan'a Bağdad ve Fars bölgeleri tevdi etti; Suncak Noyan'a naib olarak da Atamelik Cuveyni'yi atadı⁶⁷.

Böylece İlhanlı bölgesinin güney, güney-batı bölgeleri Suncak Noyan'ın idaresi altında idi. Suncak Noyan Bağdad ve Fars'a vali olarak atanmış olmasına rağmen Tebriz'de bulunup, dönemin temayülleri gereği,-belki de merkezden uzaklaşmamak amacıyla- Fars ve Bağdad'ı naibleri vasıtasıyla yönetmiştir. Dönemin kaynakları Suncak Noyan'dan Emirü'l-ümera (امير الامرا) olarak bahseder ve Abaka'nın bütün işlerini Suncak Noyan'ın yönettiğini ifade ederler⁶⁸.

Suncak Noyan, 670/1271 yılında Fars bölgesinde ayaklanma çıktığı için Şiraz'a gitti. Ayaklanmayı sonlandırarak bozulan asayişini temin etti, Fars hakimiyetini yeniden sağladı. Hürmüz Adası hükümdarı Mahmut ile savaşarak onu mağlup etti ve sonra Tebriz'e geri döndü⁶⁹.

677/1278 yılında tekrar Fars'a gelen Suncak Noyan, Hâce Nizamu'd-din (نظام الد) i kendisine vezir ve naib olarak tayin edip, vergi vermeyenleri yanına alarak Abaka'nın huzuruna götürdü. Bunlar arasında bulunan İmadü'd-din (عماد الدين) ve Şemsü'd-din (شمس الدين) isimindeki emirler, Bukay (بوقاي) ile anlaşarak onunla birlikte Abaka'nın huzurunda Suncak Noyan'ın zulmünü anlatarak, onu Han'a şikayet ettiler. Bu şikayet üzerine Togaçar (طغچار) Noyan, Suncak Noyan'ın yerine Şiraz'a gönderildi⁷⁰.

681/1282-1283 yılı zilhicce ayının 20'sinde Abaka Han'ın ölümüyle İlhanlı devletinde saltanat için sıkıntılı bir dönem başlamış oluyordu. Şehzade Ahmed Kürdistan'dan, Şehzade Argun ise Horasan'dan Merağa'ya geldiler. Yapılan kurultayda Abaka'nın yerine kimin İlhan olacağı tartışılmaya başlandı. Suncak Noyan ve birçok emir, Ahmed'in İlhan olmasını istiyorlardı. Celayir kabilesinden Buka (بوقا) ve diğer emirler ise Argun'un İlhan olmasını istiyorlardı. Ancak diğer şehzade ve Suncak Noyan'ın önderliğini yaptığı birçok emirin Şehzade Ahmed'den yana tavır almaları, yanında ordusu bulunmayan Şehzade Argun'un İlhanlıktan vazgeçmesine neden oldu. Böylece önünde hiçbir mani

⁶⁷ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/743; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, (Alizade), I/102-103; Spuler, *İran Moğolları*, s.78-85, 311.

⁶⁸ Şabânkâref, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmâ'ü'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş, s.263-264.

⁶⁹ Vassaf, vr.167-204.

⁷⁰ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/785.

kalmayan Şehzade Ahmed 681/1282 yılı Rebiülevvel ayının 13'ünde yapılan törenle İlhanlık tahtına oturdu⁷¹.

Argun'un İlhan olmasını isteyen, özellikle Celayir boyundan Buka'nın öncülüğündeki bir grup emir, Şehzade Argun'a katıldılar ve onunla birlikte Horasan'a gittiler. Bu dönemde Suncak Noyan, Baş Yarguci görevini yürütüyordu⁷².

Sultan Ahmed'in bir müddet sonra kendisine muhalif olan, Şehzade Argun taraftarı emirlerden Celayirli Buka Noyan'ı kendi hizmetine girmesi için Şehzade Argun'dan istedi. Argun da Sultan Ahmed'in isteğini kabul etti. Sultan Ahmed'in hizmetine giren Buka, bir müddet sonra üstün bir başarı ve liyakat göstererek "*Ulus Emiri*" unvanı ile diğer bütün emirlerin üzerinde bir makama ulaştı⁷³.

Buka'nın bu hızlı yükselişi Sultan Ahmed'in İlhan seçilmesinde ve tahta çıkışında büyük çabalar sarfeden Suncak Noyan'ın gözden düşmesine ve İlhan tarafından itibar görmemesine neden oldu⁷⁴.

Öte yandan Şehzade Argun, İlhanlık mücadelesinden vazgeçmiş görünüyor ve Horasan'da adeta bağımsızmış gibi hüküm sürüyordu. Bir müddet sonra Şehzade Argun, Sultan Ahmed'e elçi göndererek kendisine Horasan'a ilaveten Irak-ı Acem ve Şiraz'ın da bırakılmasını istedi. Yapılan bu talep Sultan Ahmed'in Şehzade Argun'a olan iyi niyetinin değişmesine sebep oldu. Emirlerin araya girmesiyle, özellikle Celayirli Buka'nın Sultan nezdindeki girişimiyle Şehzade Argun'a itaat etmesi yönünde bir elçilik heyetinin gönderilmesi sağlandı. Fakat bu heyet Şehzade Argun'un yanından henüz dönmeden Sultan Ahmed, 682 /1283 yılında büyük bir orduyla Horasan'a yöneldi. Horasan'a varmadan Şehzade

⁷¹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/785; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/169; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.584; Ebubekr el-Kutbî el- Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s.137; *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/784; Ahmed b. Celeleddin Muhammed Fasîh-i Havâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., II/350; Howorth, III/285; Boyle, "*Dynastic and Political History of The Ilkhans*", *İran*, V/366; *Âzzâvî*, I/304; *Hândmîr*, *Giyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş., III/118; İkbâl, *Âştîyânî Abbas, Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, Tahran 1312 hş., s.221.

⁷² Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/785.

⁷³ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/794; *Mîrhând*, III/331; Howorth, III/296-296.

⁷⁴ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/173.

Argun'a bağılı bir grup emiri yakalayarak öldürttü. Böylece iki kardeş arasındaki savaş da başlamış oldu⁷⁵.

Öte yandan Şehzade Argun'un yanına elçi olarak gitmiş olan Buka, Şehzade Geyhatu'yu da yanına alarak dönerken Sultan Ahmed'in bu sert tavrını eleştirmiş ve Sultan Ahmed'i tehdit etmiştir. Bunun üzerine hiddetlenen Sultan Ahmed, Buka'yı görevinden azlederek ev ve çadırlarını yağmalayıp, oğluna saldırmak istedi ise de Sultan Ahmed'i bu kararından Suldus boyundan Sancak Noyan vazgeçirdi⁷⁶.

İlhanlı saltanatındaki bu çalkantılı dönem 683/1283 yılının eylül ayında Argun'un İlhan edilmesiyle bir nebze olsun rahatladı. Ancak Sultan Ahmed ortadan kaldırılmadığı için resmi cülus töreni yapılamadı⁷⁷. 683/1284 yılı Cemadievvel ayının 26'sı perşembe günü Ahmed'in yakalanıp öldürülmesiyle İlhanlı tahtı tamamen Argun'a kaldı⁷⁸. Suncak Noyan bu dönemde Ahmed taraftarı olduğu için gözden düştü, sultan nezdindeki mevkiini kaybetti. 688/1289 yılında oğlu Şadi ile Meraga şehrinde öldü⁷⁹.

1.3.2.2 Şadi Küregen:

Suncak Noyan'ın oğlu Şadi Küregen (شادي كوركان) hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Reşideddîn, Şadi Küregen'in, Şehzade Cumkur (جومقور)'un Argutak (ارغوتاق - ارغوداق) adlı kızı ile evlendiğini, Argutak'dan Habeş (حبش) isimli bir erkek ve Kuncişkab (کونجشکاب) isimli bir kızının dünyaya geldiğini, bu kızın da Gazan Han'ın ilk hatunu olduğunu belirtir⁸⁰.

⁷⁵ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/794-795; *Mîrhând*, V/336; *Hândmîr*, III/122; *Howorth*, III/302-303.

⁷⁶ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/192.

⁷⁷ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/799; *Fasîh-i Havâfi*, II/354; *Mîrhând*, V/341; *Howorth*, III/306; *Âzzâvî*, I/320; Fahrû'd-dîn Ebû Süleyman b.Tacu'd-dîn Benâketî, *Ravzatu evlâu'l-elbâb fi mârifeti't-tevârih ve'l-ensâb*, neşr. Câfer Şî'âr, Tahran, 1348 hş, s.440; Huart, Clement, *Histoire de Bağdat*, Paris 1901, s.6; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev.Ömer Rıza Doğrul, (Abu'l Farac Tarihi, I-II), Ankara, 1945, II/615; Sümer, Faruk, "*İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir*", *Belleten*, LIII/206, Ankara 1989, s.185.

⁷⁸ Abu'l-Farac, II/615; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/799-800; *Mîrhând*, V/342-343; *Hândmîr*, III/124; *Fasîh-i Havâfi*, II/353-354; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.585-586; *İbn-i Haldûn*, el-İber, IV/785; *Âzzâvî*, I/321-322; *İkbâl*, s.230; *Meşkûr*, s.229.

⁷⁹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/822; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/222-223.

⁸⁰ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, (Alizade), I/10.

Şadi, Ahmed Tekuder ile Argun arasındaki mücadelede, babası Suncak Noyan'la birlikte Ahmed'in İlhan olması için büyük çaba göstermiştir. 682/1282 yılında iki kardeş arasındaki mücadele esnasında 100.000 kişiden oluşan bir ordunun başında Argun'un hakimiyet bölgesini yağmalayıp talan etti. Fakat Argun'un Akhâce (أق حواجه ، صحراء) bölgesindeki direnişinde mağlup oldu ve geri döndü (683/1283)⁸¹. Şadi Küregen, Gazan – Baydu mücadelesinde de Baydu'nun safında yer almıştır.

1.3.2.3 Tuda'un Noyan:

Tuda'un (تودون بهادر) Hülagü'nün emri altında İran'a gelmiş ve devlet hizmetinde önemli mevkilere yükselmiştir. Hülagü'nün ölümü ve yerine Abaka Han'ın geçmesinden sonra Tuda'un Noyan, Abaka Han'ın önde gelen komutanlarından biri oldu ve 673 /1274-1275 yılında Anadolu'nun idaresi için görevlendirildi⁸².

Tuda'un Noyan'ın, Tuku Noyan ile beraber Anadolu'ya gönderilme sebebi şu idi ki 1274-1275 yıllarında Anadolu'nun idaresinde bulunan Şehzade Acay (اجای) ile Mogolların Anadolu'daki sadık adamı ve Selçuklu veziri Muineddin Pervane arasında sürekli bir çekişme ve anlaşmazlık vardı. Pervane, Acay'dan baskı görmekteydi. Muineddin Pervane, Acay ile Samagar (سماغر) Noyan'ın kendi üstündeki tahakküm ve baskılarından kurtulmak için Abaka Han'ın huzuruna giderek **“Padişahlıkta akrabalığa bakılmaz. Gerektiğinde oğul, babaya, kardeş kardeşe kıyar. Kardeşin Şehzade Acay beni öldürüp, Anadolu'ya hakim olmak ve Mısır Sultanı ile anlaşmak niyetindedir”** diyerek Şehzade Acay ve Samagar Noyan'ın Anadolu'ya geri çağrılmasını istedi. Abaka Han ise Acay ve Samagar Noyan'ı uygun bir tarihte Anadolu'nun yönetiminden alacağını ve onların yerine

⁸¹ Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, **Câmiu't-tevârih, (Alizade), I/178-179, 180-181, 222, 286-287.**

⁸² Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, **Câmiu't-tevârih, II/768;** Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kâşânî, **Târîh-i Olcaytu**, neşr. Mahin Hambly, Tahran , 1348 h.ş., s.69; **el- Eherî**, s.134; **Howorth**, III/219; Mahmud b. Muhammed Kerimüddin Aksarâyî, **Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l- ahyâr**, neşr., Osman Turan, Ankara 1944, s.100-104; **Vassaf**, vr.85-87; El-Huseyn b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rûgedî İbn-i Bîbî, **el-Evâmiru'l – Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye**, tıpkıbasım, Ankara, 1956, vr.667; Spuler, **İran Moğolları**, s.565; Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, s.144.

Tuda'un Noyan ve Tuku Bitikçi Noyan (توقو بتیکچی)'ın görevlendirileceğini söyledi⁸³.

Bir süre sonra Abaka Han, Pervane'ye vaat ettiği gibi Şehzade Acay ve Samagar Noyan'ı, Anadolu'dan çekerek kendi yanında alıyordu. Onların yerine ise Tuda'un Noyan ve Tuku Bitikçi Noyan ile kırk özel adamını, Anadolu'ya gönderdi. Tuda'un Noyan ve Tuku Bitikçi Noyan, Anadolu'daki İlhanlı devletine ait olan bütün maddi varlığı tespit etmek ve onları kayda geçirmekle görevlendirildiler. Abaka Han, bir "Yarlıg" (یارلیق / یارلیغ)⁸⁴ çıkararak Muineddin Pervane, dahil Anadolu'daki bütün Mogol Emir ve beylerinin Tuda'un ve Tuku Noyan'ın emri altına girmelerini istedi⁸⁵.

Anadolu'daki Mogol Emir ve beylerinin tümü değerli hediyelerle, Tuda'un ve Tuku Noyan'ın huzuruna giderek ona itaatlerini bildirdiler. Tuda'un Noyan ve Tuku Noyan, Anadolu'da İlhanlı hakimiyetindeki bütün bölgeleri tek tek dolaşarak bulunan mal varlığını tespit edip kayıt altına aldılar. Muineddin Pervane ise bu durum karşısında çaresiz kalmış, Tuda'un Noyan ve Tuku Noyan'ın emri altına girmişti⁸⁶.

Tuda'un Noyan ve Tuku Noyan Anadolu'da bir müddet kalıp işleri düzene koydular, sükun ve istikrarı sağladılar. Ardından aynı yıl içinde, Abaka Han, Tuda'un Noyan ve Tuku Noyan'ı İlhanlı hakimiyetini kabul etmiş olan Anadolu Selçuklu Devleti padişahı, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Muineddin Pervane'yi kendi huzuruna çağırdı. Şehzade Acay'ı da yeniden Anadolu'ya gönderdi. Tuku Noyan, Tuda'un Noyan ve beraberindekiler Tebriz'e giderken Erzurum'da, Anadolu'ya dönen Şehzade Acay ile karşılaştılar⁸⁷.

Tuda'un Noyan, Tuku Noyan ve Pervane, Tebriz'de Abaka Han ile görüşüp bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Anadolu'ya döndüler. Anadolu'ya döndükten kısa bir süre sonra da Tuda'un Noyan, Tuku Noyan, Abaka

⁸³ İbn-i Şeddâd, *Baypars Tarihi* (II.cilt), çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul, 1941, s. II/33; Beyani, Şirin, *Dîn u Dovlet der İrân-i Âhd-i Mogûl*, I-III, Tahran 1367-1375 hş, III/923; Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.536.

⁸⁴ Moğolca Ferman, Padişah Fermanı, Padişahın yazılı emri demektir. Bkz., Şems-i Şerîk Emîn, *Ferheng-i Istilâhât-i Divânî-yi Dovrân-i Mōgûl*, , Tahran 1357 h.ş. , s. 262-266.

⁸⁵ İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l-Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.667-668.

⁸⁶ İbn-i Şeddâd, II/50, *Benâketi*, s.427; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.536-537; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.40-41; Temir, A., "*Samagan Noyan*", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 497; Beyani, *Dîn u Dovlet*, III/913.

⁸⁷ İbn-i Şeddâd, II/56; Merçil Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s.156.

Han tarafından Bire Kalesi'nin fethi ile görevlendirildiler. Onlar, 674/1275 yılında Mogol ve Selçuklu askerlerinden oluşan 30.000 kişilik bir ordu ile Bire Kalesi'ne ulaştılar. Savaş düzeni aldılar. Bire Kalesi sakinlerinin Mısır Sultanı Baypars'tan yardım istemeleri ve Bire Kalesi komutan ve askerlerinin kaleyi son derece iyi savunmaları yüzünden kesin sonuç alamadan geri döndüler⁸⁸.

Tuda'un Noyan, Tuku Noyan, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Muineddin Pervane ve Vezir Fahrettin Ali, Anadolu'ya geri döndüklerinde Şehzade Acay'ın halka ve yerel idarecilere karşı kötü davranmaya devam ettiğini ve onların mallarına haksız yere el koyduğunu görmüşlerdi. Ayrıca Acay, kendisinin Anadolu'dan geri çekilmesine Pervane'nin sebep olduğunu anlayarak, ona karşı kötü davranmaya başlamıştı. Bunun üzerine Tuda'un, Tuku Noyan ve Pervane, Abaka Han'a bir mektup yazarak kendisini şikayet ettiler. Şehzade Acay, kendisini Tuda'un, Tuku Noyan ve Pervane'nin Han'a yeniden şikayet ettiklerini öğrenince, o da Abaka Han'a; Muineddin Pervane ve Tuda'un, Tuku Noyan'ın işbirliği yaparak kendisi aleyhinde faaliyette bulduklarını, gerçek amaçlarının Anadolu'yu ve İlhanlı Devletini soymak olduğunu, bundan dolayı Anadolu'da kendilerine engel olmaya çalıştığını fakat onların kendisini ortadan kaldırmak için Han'a kendisini kötülediklerini ve yanlış bilgilendirdiklerini haber veren bir mektup yazdı. Bu mektubunu Abaka Han'a ulaştırması için de güvendiği adamlardan birisini Abaka Han'a elçi olarak gönderdi. Bütün bu gelişmeler üzerine Abaka Han Anadolu'nun idaresindeki bu çekişme ve karmaşıklığın nedenlerin görüşmek ve ortaya çıkarmak için Şehzade Acay, Tuku Noyan, Tuda'un Noyan, Muineddin Pervane ve Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay'ı huzuruna çağırdı. Ayrıca Kılıçarslan'ın kızı Selçukî Hatun (سالجوق خاتون)'u oğlu ile evlendirmek için gelinin de beraberlerinde getirilmesini emretti.

Abaka Han, yaptığı görüşmeler sonunda, Şehzade Acay'ı tekrar kendi yanında alıyordu. Pervane'yi ise eski itimadı kalmadığı halde Tuda'un Noyan ve Tuku Noyan ile beraber Anadolu'ya gönderdi⁸⁹.

⁸⁸ İbn-i Şeddâd, II/58-59; Vassaf, I/54-55; Abu'l- Farac, II/596; Merçil, s. 156; İkbâl, s. 211-212.

⁸⁹ İbn-i Şeddâd, II/57-58; Aksarâyî, s.100; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.40-41; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.536-538.

Tuda'un Noyan Elbistan tarafındaki geçitleri tutmak için o bölgede bulunuyordu. Muineddin Pervane, ve Tuku Noyan, Abaka Han'ın huzurunda buldukları tarihte Anadolu'da Hatiroğlu isyanı baş göstermişti⁹⁰. Mogol beylerinin yokluğunu fırsat bilen Hatiroğlu Ziyaeddin 675/1276-1277 yılı başlarında Mogollara karşı isyan etti. Ayrıca, Karamanoğlu Mehmet Bey'in de muvafakati ile Memluk Sultanı Baypars'a mektup yazarak onu Anadolu'ya çağırıldı. Ardından, o sıralar Kayseri'de bulunan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Seyfeddin Toruntay, Atabek Necmeddin ve diğer bir grup Selçuklu beyini de yanına alarak kalabalık bir kuvvet oluşturdu. Hatiroğlu, giriştiği bu isyan teşebbüsünün başarıya ulaştığı yönünde manevi ve maddi bir etki uyandırmak için de bütün vilayetlere birer fetihname gönderdi.

Suldus Tuda'un Noyan, Tuku Noyan, Muineddin Pervane ve diğer Mogol beyleri aynı yılın sonbahar mevsiminde Anadolu'ya gelerek 30.000 kişilik bir Mogol askeri ile Niğde'de bulunan Hatiroğlunun üzerine yürüdüler. Hatiroğlu, emrinde bulunan yaklaşık 4.000 kişilik kuvvetle bunlara karşı koymak istedi ise de daha sonra bu fikrinden vazgeçerek Ulukışla (Luluve) Kalesi'ne sığınmak isterken yolda yakalandı. Hatiroğlu, yapılan sorgulamada, Muineddin Pervane'yi Memluk Sultanı Baypars ile haberleşerek gizli işler çevirmekle suçladı. Muineddin Pervane, bu ithamları reddetti. Ancak bu ifadeler bir tutanakla Tebriz'e, Abaka Han'a gönderildi. Hatiroğlu ise Abaka Han'dan gelen emirle öldürüldü⁹¹.

Mısır Memluklu Sultanı Baypars (Bendakdar) Anadolu'dan sık sık gelen davetler üzerine sonunda harekete geçerek 675/1276-1277 yılı Ramazan ayında büyük ve tam donanımlı bir orduyla Anadolu'ya doğru yola çıktı. O, Suriye'ye ulaştığında Anadolu üzerine yürüyeceği söylentileri duyulunca Abaka Han ona karşı koymaları için Suldus Tuda'un Noyan, Tuku Noyan ve Muineddin Pervane'yi, Sis (Çukurova) bölgesine görevlendirdi. Savaş hazırlıklarını tamamlayan Tuda'un Noyan ve diğer Mogol Emirleri 30.000 kişilik bir orduyla bu bölgeye hareket ettiler. Niğde civarında bulunan Napşi Noyan (*Tayci*, طایجو) komutasındaki diğer Mogol kuvvetleri de oradan hareketle Çukurova bölgesine

⁹⁰ İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l-Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.669.

⁹¹ Aksarâyî, s.100-110; İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l-Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.669; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.539-542; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.157.

yürüdüler. Bu orduyu teşkil eden Mogol askerlerine Suldus Tuda'un Noyan, Celayir Tuku Noyan, Uruktu Noyan ve Napşi Noyan, Anadolu askerlerine ise Muineddin Pervane komuta ediyordu⁹².

Baypars, aynı yılın zilkade ayında Elbistan Ovasına ulaştı. O sırada Mogol ordusundan Tuda'un Noyan, Tuku Noyan ve Uruktu Noyan'lar kendi emrindeki birer tümen askeri ile bu bölgeye gelerek karargah kurmuşlardı. Ancak Mogol beylerinin tamamı henüz ulaşamamışlardı. Zilkade ayının 10'u Cuma günü taraflar arasında şiddetli bir savaş başladı. Mogol ordusu sayı bakımından Memluk ordusuna oranla oldukça az idi⁹³. Ayrıca Anadolu Selçuklu Devleti askerleri de bu savaşa iştirak etmekte isteksiz davrandılar. Mogol askerleri bütün gayretlerine rağmen Memluk ordusuna karşı çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Mogol ordusunun çok az bir kısmı dağlara kaçarak hayatlarını kurtarabildiler⁹⁴.

Bu savaştan kurtulanlar arasında Muineddin Pervane de bulunuyordu. Muineddin Pervane savaş meydanından Kayseri'ye gelerek Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Vezir Fahreddin Ali ve diğer Selçuklu erkanını da alarak Tokat'a çekildi.

Tuda'un Noyan, Tuku Bitikçi Noyan, Uruktu Noyan ise savaş meydanında ölenler arasında bulunuyordu. Bu mağlubiyetin haberini alan Abaka Han, intikam duygusuyla derhal bir ordu ile Elbistan bölgesine gitti. Savaş meydanında gördüğü manzara ve özellikle Tuda'un Noyan gibi değerli bir komutanın ölümü karşısında ağladı⁹⁵.

⁹² İbn-i Şeddâd, II/84; Aksarâyî, s.113; Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/768; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/783; *Fasîh-i Havâfi*, II/345; İkbâl, s.213; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.545; İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l -Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.670.

⁹³ Bu ordunun sayısı hakkında kaynaklar arasında ihtilaflar vardır. İbn-i Bîbî (vr.671) 3.000 kişiden az olduğunu, Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî ise (II/768) 30.000 kişi olduğunu beyan etmektedir.

⁹⁴ İbn-i Şeddâd, II/85-86; İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l -Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.670-672; Aksarâyî, s.114; Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/768; *Benâketî*, s.434; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/783; *Fasîh-i Havâfi*, II/345; *el-Eherî*, s.136; *Vassaf*, vr.89; İkbâl, s.213; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.545; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.42-43

⁹⁵ İbn-i Şeddâd, II/85-86; İbn-i Bîbî, *el-Evâmiru'l -Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye*, vr.681; Aksarâyî, s.113-114; Reşideddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/768; *Benâketî*, s.434; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, s.583; *el-Eherî*, s.136; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/282-283; İkbâl, s.213; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.550-552; Morgan, David, *Mongols and Mamluks, The Mamluk-Ilkhanid War-1260-1281*, Rueven Amitai - Press, Cambridge 1995, s.168-171.

Tuda'un Noyan, Suldus kabilesinden yetişen ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin İlhanlı hakimiyetinde olduğu dönemde Anadolu'da askeri ve mali alanlarda oldukça önemli faaliyetleri yürüten üst düzey bir İlhanlı devlet adamıdır.

Tuda'un Noyan, önderliğinde Suldus kabilesi mensupları Ön Asya'ya gelerek bu coğrafyanın kültürel ve siyasi yaşamında aynı zamanda İlhanlı Devletinin siyasi yaşamında derin izler bırakmışlardır.

II. BÖLÜM

2.Emir Çoban:

2.1Gazan Han Dönemi ve Emir Çoban:

Argun Han'ın ölümünden sonra Geyhatu 690 /1291 yılı Recep ayının 24'ünde Ahlat'ta İlhanlı devletinin tahtına oturdu. Geyhatu Han, cülus töreninin ardından İlhanlı yönetim kadrolarında bir takım düzenlemeler yaptı. Ülkede huzur ve güven ortamının yeniden oluşturulması için gerekli tedbirleri aldı. Şehzade Baydu'nun ilhan olması yönünde çaba harcayan emirlerin cezalandırılmasını emretti ve bu emir doğrultusunda Tugan-i Kuhistani (طوغان قهستانی) ve muhalif olan bir grup emir ölümle cezalandırıldılar¹.

Geyhatu Han'ın saltanatının ilk yıllarında Anadolu'da başta Karamanogulları olmak üzere bazı Türkmen beyleri bu bölgedeki Mogol kuvvetlerine karşı isyan hareketine girişmişlerdi. Geyhatu Han bu isyan girişimlerini sonlandırmak için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 690/1291-1292 yılı Ramazan ayında Celayirli Şiktur Noyan ve Akbuka Noyan'ı (أقبوقا) Anadolu'ya gönderdi. İlhanlı Ordusu Karamanoğulları üzerine yürüyerek Ereğli, Larende ve İçel'de büyük bir talan, yağma ve katliamda bulundular. Daha sonra Muğla bölgesine kadar ilerleyerek büyük çaplı katliam ve yağmalardan sonra bol miktarda ganimet alarak 691/1291-1292 yılı bahar mevsiminde İran'a geri döndüler².

İlhanlı saltanatında bulunan Geyhatu Han, zayıf mizaçlı, içkiye ve eğlenceye düşkün bir hükümdar idi. Geyhatu Han'ın sosyal ve siyasi alandaki başarısızlığı ülkenin iktisadi hayatında da kendini hissettirmiş, sosyal tabakalarda fakirlik ve ekonomik bozukluk oldukça artmıştı.

Geyhatu Han'ın mülazımı olan İzzeddin Muhammed b. Amid'in önerisiyle, Çin'de kullanılan kağıt para olan "Çav" (چاو)'ın taklit edilerek, ekonomik hayatta altın ve gümüşün yerini almasına karar verildi. Bu öneriyi kabul eden devlet

¹ Mahmud b. Muhammed Kerimüddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, neşr. Gençosman, M. N.- Uzluk, F. N., Ankara 1943, s.240-241; *Mîrhând*, Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, I-XII, Neşr. Abbas Perviz, Tahran 1338 h.ş., V/363 ; Ebubekr el-Kutbî el- Eherî, *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s.140-141.

² *Aksarâyî*, s. 240-248; *Mîrhând*, V/363.

erkanı ve Geyhatu Han, Yarlığ çıkararak bu paranın Tebriz'de denenmesine karar verdi. Fakat bütün uğraşlara rağmen bu uygulamadan bir sonuç elde edilemedi³.

Geyhatu Han'ın zayıf kişiliği, ülke yönetimine hakim olamaması ve diğer bir takım nedenlerle devlet erkanı ve Emirler arasında Geyhatu Han'ın saltanatına karşı bir muhalefetin doğmasına sebep oldu. Başlayan bu muhalefet bir süre sonra, Hülagü Han'ın torunu Turugay'ın oğlu, Şehzade Baydu'ya kadar ulaştı. Şehzade Baydu, Geyhatu Han'la aralarında olan soğukluğun da etkisiyle kendisine yapılan İlhanlık teklifini kabul ederek Geyhatu Han'a karşı isyan bayrağı açtı⁴.

2.1.1 Geyhatu Han-Baydu Mücadelesi:

Şehzade Baydu (بايدو جان) 694/1295 yılı Recep ayının 28'inde emrindeki kuvvetlerle Bağdat'tan hareket etti. Geyhatu Han'ın emirlerinden bir kısmı da Şehzade Baydu'nun tarafına geçtiler. Arran'da bulunan Geyhatu Han, bu haberi alır almaz derhal 5.000 kişilik bir ordu hazırlayarak Emir Taytak'ın komutasında öncü kuvvet olarak Şehzade Baydu'nun karşısına gönderdi; kendisinde Arran'dan Tebriz'e hareket etti⁵. Emir Taytak'a yardım için giden Togacar Noyan'ın (طغاجار) bir tümen askerle beraber Şehzade Baydu'nun safına katılması Geyhatu Han'ın psikolojik bakımdan yıkılmasına neden oldu. Bu moral yığıntısı ordu üzerinde de etkisini gösterdi ve dağılmalar meydana geldi⁶.

³ Gregory Abu'l- Farac, *Abu'l- Farac Tarihi*, çev.Ömer Rıza Doğrul, (Abu'l Farac Tarihi, I-II), Ankara, 1945, II/644-645; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 hş. , II/835-836; Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî *Vassaf, Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr*, tıpkıbasım, Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran, 1338 h.ş., vr. 272-275; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, tıpkıbasım, Edward Browne, London, 1910, vr.590; *Mîrhând*, V/368-371; Howorth, Henry, *History of The Mongols*, I-IV, New York 1876-1892, III/369-371; el- Eherî, s.7; *İkbâl*, Âştîyânî Abbas, *Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, Tahran 1312 h.ş., s.248-249; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *The Cambridge History Of Iran* , V/303-421, Cambridge, 1968, s.374-375.

⁴ *Vassaf*, vr.276-277; el- Eherî, s.141; *Mîrhând*, V/371-372; Howorth, III/375; *İkbâl*, s.251; *Hândmîr*, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, *Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, h.ş., III/138.

⁵ *Aksarâyî*, s.240-241; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmâ'ü'l-ensâb* , neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 h.ş., s.266-267; *Abu'l- Farac*, II/644-646; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/837; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, vr.590; *Vassaf*, vr.277; el- Eherî, s.141; *Mîrhând*, V/372-373; *Hândmîr*, III/139; Howorth, III/375-376; *İkbâl*, s.252.

⁶ *Abu'l- Farac*, II/646-647; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/838; *Vassaf*, vr.278; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, vr.590; Şabânkâreî, s.267; el- Eherî, s.141; *Mîrhând*, V/374; *Hândmîr*, III/139; Howorth, III/376.

Geyhatu Han, bu mücadeleden galip çıkamayacağını anlayınca, hayatta kalmak amacıyla Anadolu'ya kaçmak istedi. Ancak etrafındaki emirler bunun doğru bir davranış olmadığını söyleyerek, onu bu fikrinden vazgeçirdiler. Geyhatu Han, yeniden toparlanmak ve İlhanlık tahtını geri almak için, ordu toplamak maksadıyla Arran tarafına yöneldi. Fakat, oraya ulaşmadan Baydu taraftarlarınca yolda yakalanarak, 694 /1295 yılı Cemadievvel ayının 6'sında Baydu'nun emriyle öldürüldü⁷.

2.1.2 Baydu-Gazan Han Mücadelesi:

Şehzade Baydu, Geyhatu Han'ın öldürülmesinin ardından hemen İlhanlık tahtına oturmadı. O sırada Horasan'ın idaresini sürdüren Şehzade Gazan'a elçi göndererek Kurultay yapmak ve İlhanlık seçimini gerçekleştirmek için onu başkent Tebriz'e davet etti. Ancak Şehzade Gazan'ın, Geyhatu Han'ın kanını yerde koymayacağını düşünen Mogol Emirleri, kendi hayatlarını garanti altına almak için Baydu'yu İlhanlık tahtına oturtular.

Bu gelişmeleri yolda öğrenen Şehzade Gazan, Tebriz'e gelmekten vazgeçerek kendi hakimiyet sahası olan Horasan'a dönmek istedi. Ancak onun beylerbeyi olan Emir Nevruz ve diğer Emirlerin de teşvikiyle bu fikrinden vazgeçti. Şehzade Gazan, Baydu'nun ilhanlığını tanımadığını ilan ederek beraberindeki kuvvetlerle başkent Tebriz'e yöneldi. Azerbaycan'ın Heşt-rud bölgesinde bulunan Baydu ise Gazan'a karşı hazırlıklara başladı⁸.

İki tarafın ordusu 694/1294-1295 yılı Recep ayının 5'inde Merağa yakınlarında karşı karşıya geldiler. Ancak Baydu kendi ordusunda çözümlerin başlaması üzerine Gazan'a barış talebinde bulundu. Bizzat Gazan ve Baydu'nun katıldığı görüşmeler sonucunda İlhanlı ülkesinin iki şehzade arasında

⁷ Aksarâyî, s.248; Şabânkâreî, s.267; Abu'l- Farac, II/648; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-tevârîh, II/838; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, Târîh-i Güzîde, vr.590; Vassaf, vr.278-279; el- Eherî, s.142; Mîrhând, V/374; Hândmîr, III/139; Fahrû'd-dîn Ebû Süleyman b.Tacu'd-dîn Benâketî, Ravzatu evlâu'l-elbâb fî mârifeti't-tevârîh ve'l- ensâb, neşr. Câfer Şî'âr, Tahran, 1348 hş., s.449; Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i Havâfî, Mucmel-i Fasîhî, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., II/369; Yahya b. Abdullatif Kazvînî, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş, s.243; s.238-239; Âzzâvî , Abbas, Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyin, I-III , Bağdad, 1936-1939,I/362; Beyânî, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran , 1345 hş, s.8; Sümer, Faruk, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I-II, İstanbul 1999, I/312.

⁸ Abu'l- Farac, II/648-649; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-tevârîh, II/886; Benâketî, s.451; Vassaf, vr.282, Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, Târîh-i Güzîde, vr.591; Şabânkâreî, s.267; Hândmîr, III/139-140; İkbâl, s.252-254.

bölüşürülmesi kararlaştırıldı böylece bir huzur ve güven ortamının sağlanmasına çalışıldı. Fakat Bağdat bölgesindeki emirlerin tahrikleri neticesinde bu anlaşma fazla uzun sürmedi. Gazan, tekrar Azerbaycan'a güçlü bir orduyla hareket etti. Baydu'nun emri altındaki emirlerin bir kısmı Gazan Han tarafına meyletmişti. Gazan Han, Rey civarına geldiğinde Heble Nehri kıyısında Emir Çoban (چوبان /جوبان الامير), Baydu'dan ayrılıp Gazan Han'ın hizmetine girdi. Gazan Han, Emir Çoban, Togacar ve Bugaday Noyan'ı gayet iyi karşıladı, onlara hediyeler verip ordusunda görevlendirdi⁹.

Bu gelişmeler üzerine Gazan Han'a karşı bir şeyler yapamayacağını anlayan Baydu, Merağa üzerinden Gürcistan'a kaçmak istedi. Emir Nevruz'un (امير نوروز) ısrarlı takibi sonucunda Nahcivan'da yakalanarak, Ucan'da bulunan Gazan Han'ın huzuruna getirildi. 694/1294-1295 yılı Zilkade ayında burada öldürüldü¹⁰.

2.1.3 Gazan Han'ın İlhan İlan Edilmesi:

Gazan Han 694/1294 yılında Baydu'yu ortadan kaldırıp İlhanlı devletinin tahtına oturduktan sonra devlet yönetiminde bir takım değişiklikler yaparak atamalarda bulundu.

Gazan hükümdar olduktan sonra, 695/1296 yılı Cemadievvel ayında Gazan Han'ın ve Emir Nevruz'un Müslümanlığa geçmesinden memnun olmayan Hülagü'nün torunu, Şehzade Yeşmut'un oğlu Şehzade Sukay (سوکای), Cuci Kassar'ın (جوجی قسار) soyundan Şehzade Arslan Oğul ve bir grup emir, Gazan Han'ı ve Emir Nevruz'u ortadan kaldırmak için gizli bir ittifak oluşturdular. Gazan Han tarafından Horasan'a gönderilen Emir Nevruz'un emrine verilen ve onun öncü kuvveti durumunda olan mezkur şehzadeler yolda iken Emir Nevruz'u katletmeyi düşünüyorlardı. Bu arada Şehzade Mengü Timur'un oğlu Taycu'ya (تایجو) haber göndererek onu da kendi saflarına davet ettiler. Taycu, görünüşte bunu kabul etse de vakit geçirmeden Emir Nevruz'u durumdan haberdar etti. Emir Nevruz ise hemen harekete geçerek asi gruba saldırdı. Emir Çoban bu mücadelede üstün bir başarı göstermişti ve Emir Nevruz'un başarısında büyük pay sahibi

⁹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/906-910; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan Han's) London, 1940, s.84; *Mîrhând*, V/380-381; *Hândmîr*, III/144-145; *İkbâl*, s.252-258.

¹⁰ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.84-93.

olmuştur. Bu başarıyla Gazan Han'a karşı yapılan isyan hareketi başarısızlıkla sonuçlandı¹¹.

Emir Nevruz, Uyrat boyundan olup, önce Hülagü'nün hizmetinde bulunmuş, daha sonra da Abaka ve Ahmed'in büyük emiri mevkiine çıkan Argun Aka'nın (ارغون آغا) oğlu idi. Bir müddet Gazan Han'ın Atabeyliği'ni yapan Nevruz, Gazan Han'ın Müslümanlığı kabul etmesinde de önemli bir rol oynamıştı. Gazan Han'ın Emir-ül Ümerası ve aynı zamanda veziri idi. Gazan Han, memleketin sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan idaresini Nevruz'a bırakmıştı. Horasan'da bozulan düzen ve asayişin temin edilmesi için Gazan Han, Emir Nevruz'u Horasan'a gönderdi. Bir müddet sonra Gazan Han Emir Nevruz'u geri çağırdı. Fakat Emir Nevruz bu davete icap etmedi. Bunun üzerine Gazan Han, Horasan'a bu isyan hareketini sonlandırması için bir ordu sevketti. Bu ordunun Emirleri arasında Çoban da bulunuyordu. Gönderilen bu ordunun ısrarlı takibi sonucu Emir Nevruz, 696 /1297 yılı Zilkade ayının 10. günü Gazan Han'ın emriyle idam edildi¹².

2.1.4 Togacar Noyan ve Baltu İsyanı:

Togacar Noyan önce Baydu'yu Geyhatu Han aleyhine isyana teşvik etmiş Onun öldürülmesinde önemli rol oynamış hemen ardından da Baydu'dan ayrılarak bu kez Gazan Han'ın saflarına katılmıştı. Gazan Han onun bu müdahaleci ve değişken karakterini biliyor aynı zamanda da Şehzade Sukay ve Arslan Oğul'un isyanlarının arkasında da Togacar'ın olduğunu tahmin ediyordu. Bu nedenle kendi dedesinin ve babasının emrinde bulunarak önemli hizmetler veren ve oldukça güçlü ve nüfuzlu olan Togacar Noyan'ı yine devlet işlerine müdahale ederek iç karışıklık çıkarmasından korkarak merkezden uzaklaştırmak ve uygun bir zamanda da etkisiz hale getirmek için Anadolu'nun yönetiminde görevlendirdi ve Samagar Noyan'ın (سماغر) ölümünden sonra geçici olarak onun oğlu Arab Noyan'a bırakılan Anadolu'daki Mogol kuvvetleri genel komutanlığını makamını ona verdi. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra da Harmancı adlı emirini Togacar

¹¹ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmâdu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.97-99; *Benâketî*, s.457; *Vassaf*, vr.327-329; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, vr.582-583; *el-Eherî*, s.144; *Mîrhând*, V/389-391; *Hândmîr*, III/146-148; *İkbâl*, s.262-263.

¹² Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmâdu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/910-929; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmâdu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.97-99; Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, Göttingen 1939, Çev., Cemal Köprülü, Ankara 1957, s.107-109.

Noyan'ın öldürülmesine dair bir yarlıkla Anadolu'ya gönderdi. Gazan Han, Emir Harmancı'nın yanı sıra o sıralarda Anadolu'da bulunan diğer Mogol tümen komutanlarından Baltu Noyan (بالتو) ve Sülemiş'i (سولامیش) de bu emrin yerine getirilmesi ile görevlendirdi¹³.

Her şeyden habersiz olarak büyük bir istek ve hevesle yola çıkan Togacar Noyan 695/1295-1296 yılında Anadolu'ya geldi. Burada bir süre Samagar Noyan'ın oğlu Arab ve Baltu Noyan'ın ordugahında (ordu) kaldıktan sonra aleyhinde bazı oyunların döndüğünü hissederek kendi yaylağına gitti¹⁴.

Öte yandan, Samagar Noyan'ın ölümünden sonra Anadolu'daki Mogol kuvvetleri genel komutanı konumunda bulunan Arab, henüz küçük yaşta ve deneyimsiz olduğu için Abaka Han zamanından itibaren bu bölgede bulunan Baltu Noyan Anadolu'daki bütün işlerin iplerini eline geçirerek nüfuzunu ve gücünü son derece artırmıştı. Bu nedenle Togacar Noyan'ın Anadolu'ya Mogol kuvvetleri komutanı olarak gelmesinden rahatsız olmuş ve imkanlarının kısıtlanacağı endişesi ile daha ilk günden itibaren ona karşı olumsuz tavır takınmıştı. Bununla beraber öteden beri aralarında bir anlaşmazlık bulunan ve Togacar Noyan'ın tarafını tuttuğu anlaşılın Beylerbeyi İzzeddin ile Baltu arasındaki düşmanlık ve rekabet iyice su yüzüne çıktı. Baltu onu ortadan kaldırmak için fırsat kolluyor, Beylerbeyi İzzeddin ise ona mukavemet edecek ve onu ortadan kaldırtacak güce sahip olmamasına rağmen, Togacar Noyan'ın telkinleri ile beklemeyi uygun görüyordu. Nihayet Gazan Han'dan Togacar Noyan'ın ortadan kaldırılmasına dair yarlık ulaştınca, zaten böyle bir fırsat bekleyen Baltu Noyan, derhal harekete geçerek Togacar Noyan'ın ordugahına saldırdı ve Beylerbeyi İzzeddin'i ele geçirerek katletti. Togacar Noyan ise Baltu'nun gücüne karşı koyamayacağını anlayarak Delüce Kalesi'ne kapandı¹⁵.

Togacar Noyan'ın Delüce Kalesi'ne kapanmasından sonra Emirler, Harmancı, Arab Noyan ve Baltu emirlerindeki kuvvetlerle Togacar'ı ele geçirmek

¹³ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/918-921; *Benâketî*, s.456-457; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr. 592; Howorth, III/404-405; *İkbâl*, s.261; Spuler, *İran Moğolları*, s.568; Turgal, "*İlhaniler*" KM, s. 874; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD. I/1969, s. 65.

¹⁴ *Aksarâyi*, s.252-253; Turgal, "*İlhaniler*", KM, I/871; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/381; Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.616.

¹⁵ *Aksarâyi*, s.254-255; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/925; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.617.

üzere harekete geçtiler. Kaleyi şiddetli bir şekilde muhasaraya aldılar. Öyle ki Togacar'ın etraftan yardım istemek için bulunduğu bütün girişimler sonuçsuz kalıyor, bütün haberciler Baltu'nun eline düşüyordu. Nihayetinde Togacar Noyan emrindeki güçlerin üstün gayretleriyle gizlice kaleden çıkarak kış mevsimi olmasına rağmen çok zor şartlar altında Sivas tarafına kaçtı. Bahar geldiğinde Togacar Noyan'ın kaleden kaçtığını anlayan Baltu ve diğer emirler tekrar onun peşine düştüler ve Sivas civarında onu yakalayarak Gazan Han'ın yarlığı gereğince öldürdüler¹⁶ (695/1295-1296). Togacar Noyan'ın ortadan kaldırılmasından sonra yukarıda anlatıldığı üzere uzun süreden beri bu bölgede bulunan Baltu'nun nüfuzu ve tahakkümü zirveye ulaştı. Danişmend vilayetinde bulunan Tatar tümenleri de Arab'ın küçük yaşta olması nedeni ile Baltu Noyan'ın emrine verildi. Böylece Baltu Noyan resmen olmasa da fiilen Anadolu'da bulunan Mogol beyleri arasında en üst konuma ve güce ulaşarak tek adam haline geldi¹⁷.

Fakat bu durum ancak bir yıl kadar devam etti. 696/1296-1297 yılında bu kez Abuşka Noyan Anadolu'daki Mogol orduları genel komutanı olarak bu bölgeye gönderildi. Abuşka Noyan'ın (أبوشقا) gelişyle elindeki gücü ve iktidarı kaybetmek istemeyen¹⁸ Baltu aynı yıl içinde Gazan Han'a karşı isyan etti. Ancak Baltu'nun isyan etmesindeki tek neden bu değildi. Zira Baltu'nun Anadolu'da bu derecede güçlenmesinden rahatsız olan Gazan Han onu bir kaç kez huzuruna çağırılmış, ancak Baltu muhtelif bahaneler ileri sürerek muhtemelen öldürülme

¹⁶ Cahen, "Daha önceleri Baydu taraftarı olan Toğaçar Anadolu'da Muineddin Pervane'nin akrabaları ile işbirliği yaparak bağımsızlığını ilan etmeye çalıştı.", bilgisini vermektedir. Bkz., Claude, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Morgan, İstanbul, 1979, s.293.

¹⁷ Aksarâyî, s.256-257; Reşideddin Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/921,925; Benâkefî, s.457; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr. 592; Turğal, "*İlhaniler*", KM, s.874; Cahen, s.293; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.617; Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.241-242.

¹⁸ H. Hüsameddin, Baltu'yu bir Türkmen Bey'i sanarak onun isyan nedeni hakkında şöyle demiştir. "*Türk beylerinin cesur ve meşhurlarından olan Baltu Bey yapılan zulümlerin fazlalığından dolayı isyan ederek başına toplanan mağdurlarla birlikte 698'de Anadolu Nazırı Toğaçar'ı katletti ve Konya taraflarından Tatarlar'ı sürüp çıkardı.... Baltu Bey, Selçuklu saltanatının Tatarların nüfuzuna hizmetçi olduğunu takdir ederek, iki hükümeti birleştirmek suretiyle Tatarları Anadolu'dan sürmeye çalışıyor, Sultan Gıyaseddin Mesud'un müstakilen Anadolu hükümdarı olması amacını güdüyor, Anadolu ümerasından bir kısmını elde ederek cemiyetini artırıp Amasya'dan Sultan Mesud'u alıyor, ay ay İlhanlı hazinesine verilen meblağı keserek sultanın istiklalini ilan ediyordu"* Bkz.; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I-III, İstanbul 1329-1332h., II/440.

korkusu ile bu davetlere icabet etmemiştir. Hatta, kendisi gitmediği gibi Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un da gitmesine engel olmuştur¹⁹.

Baltu'nun isyan ettiği haberini alan Gazan Han derhal başkumandanı Emir Kutlugşah'ı (قتلغ شاه), Abuşka Noyan ile birlikte üç tümen askerle bu isyanı bastırmak ve Baltu Noyan'ı bertaraf etmeleri için Anadolu'ya gönderdi. Arab Noyan ve Baycu Noyan'ın (بایجو نوین) torunu Sülemiş (سولامیش) de Kutlugşah'ın Anadolu'ya ulaşmasından sonra ona katıldılar²⁰.

Nihayet, taraflar arasında ilk karşılaşma öncü durumundaki Arab Noyan'ın kuvvetleri ile Baltu arasında meydana geldi. İlk gün akşama kadar yapılan savaşta Arab bir netice alamadan ve çok sayıda kayıp vererek Kutlugşah'ın yanına dönmek zorunda kaldı. Kutlugşah ve beraberindekiler ikinci gün top yekün saldırıya geçtiler. Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında yapılan savaş sırasında Baltu Noyan'ın emrindeki kuvvetlerden bir kısmı onun tarafını bırakarak Kutlugşah'a katılınca geri kalanları da hezimete uğrayarak dağıldılar. Baltu ise çaresiz kaçarak Uc (وج)'a sığındı. Kutlugşah, Emir Sülemiş'i onun peşinden göndererek kendisi Arran kışlağına, Gazan Han'ın yanına geri döndü²¹.

Baltu'nun yanında istemeden yer almış olan Sultan Gıyaseddin Mesud ise Baltu'nun yenilerek üca çekilmesinin ardından bağışlanmasını dilemek için Kutlugşah'ın aracılığı ile Gazan Han'ın huzuruna çıkarıldı. Sultan Mesud, kendisinin bu isyana zorla dahil edildiğini ve padişahın huzuruna gelişinin Baltu tarafından engellendiğini söylediye de fazla inandırıcı olamadı. Ancak canı bağışlandı. Canı bağışlanmakla bereber Anadolu'ya dönmesine izin verilmeyerek

¹⁹ Aksarâyî, s.252-257; Reşideddin Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.105; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/440; Spuler, *İran Moğolları*, s.568; Cahen, s.293; Togan, *Giriş*, s.242; Merçil, s.163.

²⁰ Aksarâyî, s.257-258; Reşideddin Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/925; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr. 592; Howorth, III/405; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/441; Turğal, "*İlhaniler*", KM, s.874; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s., 66; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.618; Togan, *Giriş*, s.241-242

²¹ Aksarâyî, s.256-260; Reşideddin Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.105; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr. 592; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/442; Temir, Ahmet, "*Anadolu İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan*", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s.498; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s., 66; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *Iran*, V/381; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.618.

Hemedan'da ikamete mecbur edildi. Padişahlıktan azledilerek yerine 698/1298 yılında III. Alâeddîn Keykubad getirildi²².

Baltu, İlhanlı Devleti tarafından tayin edilmiş bir Mogol kumandanı olmasına rağmen Uc Türkleri arasında sevilen bir emir idi. Bu nedenle uc bölgesinde gerek kendisine bağlı Celayirli askerleri gerekse uc Türklerinden topladığı kuvvetlerle sık sık İlhanlı hakimiyet alanlarına giriyor, yağmalamalarda bulunuyor ve tekrar uca geri dönüyordu²³. Ancak bir süre sonra Sülemiş'in sıkıştırmaları sonucunda bu bölgeyi terkederek önce Eşrefoğulları ülkesine, daha sonra da Karamanoğulları ile anlaşarak onların hakimiyet sahalarından geçmek sureti ile o sıralarda Ermenilerin elinde bulunan Çukurova'ya, oradan da Memluklulara sığınmak istedi. Karamanoğulları ile yapılan anlaşmaya göre Baltu ve maiyetindekiler herhangi bir saldırıya maruz kalmadan Çukurova'ya geçeceklerdi. Ancak bir kaç bin çadırdan oluşan Baltu'nun önderliğindeki Celayirli Karamanoğullarının saldırısına uğradılar. Celayir kabilesine mensup çok sayıda kadın ve kız Karamanlılar tarafından esir edildiler. Mallarına el konuldu. Baltu, beraberindeki çok az kimseyle Çukurova'ya ulaşabildi. Fakat bu kez de Ermeni Kralı sözünde durmadı. Baltu'nun Çukurova'dan geçmesine izin vermediği gibi onu yakalayıp Gazan Han'ın emirlerine teslim etti.

Baltu ve kaynaklarda adı zikredilmeyen bir oğlu Tebriz'e götürülerek burada yargılandılar ve suçlu bulunarak Gazan'ın emri ile 25 zilhicce 696 (ekim 1297) senesinde şehir meydanında asılmak suretiyle öldürüldüler. Baltu'nun Anadolu'da kalan yandaşları ve yakınları da aynı akibete uğramaktan kurtulamadılar²⁴.

Baltu'nun isyanı Anadolu'da bulunan Mogol kumandanlarının kendi hükümdarına karşı giriştiği ilk ve en ciddi isyan hareketi olması bakımından önemlidir²⁵. Baltu'nun bu isyanı ayrıca hedefleri bakımından da Anadolu

²² H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/442; Cahen, s.293-294; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 67; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.622.

²³ Togan, *Giriş*, s.243.

²⁴ Aksarâyî, s.2259-260; Reşideddin Fazlullah, 'İbn-i İmâdu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/929-933; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr. 594; *Fasîh-i Havâfi*, II/376; Howorth, III/421; Spuler, *İran Moğolları*, s.568; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I-II, İstanbul, 1995-1999, I/168; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 66-67; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/368; Cahen, s.293; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.618.

²⁵ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 66.

Türkleri'nin Mogol tahakkümünden kurtulmak için harekete geçmeleri ve cesaret bulmalarını sağlaması bakımından önemlidir. Zira Amasya Tarihi'nde de ifade edildiği gibi, Mogol kaynaklarında açıkça ifade edilmese de Baltu, büyük olasılıkla bu isyan hareketinin başarıya ulaşması durumunda Anadolu'da, İlhanlı hakimiyetinden kurtulmuş bağımsız bir Selçuklu Devleti'ni yeniden ihya etmeyi planlıyordu. Çünkü, Baltu çocukluğundan itibaren bütün hayatını Anadolu'da geçirmiş ve büyük bir olasılıkla Selçuklu Türkleri arasında Türkleşmişti. Ayrıca bu bölgede sevilen bir Mogol komutanı idi. Bu nedenle hem kendi konumunu güçlendirecek hem de uzun zamandır Mogol tahakkümü altında ezilen Anadolu Türklerini tek bir çatı altında toplayarak bu tahakkümü sona erdirecek bir isyan hareketi başlatmıştı. Bu isyanda Selçuklu Sultanı Mesud'u yanına alması da bunun bir kanıtı olarak düşünülebilir.

Baltu Noyan'ın, Anadolu'da bugünkü Sivrihisar bölgesinde yurt tutmuş olan Sultanşah ve Melikşah isimli iki oğlu daha vardı. Bunların Baltu'nun isyanından nasıl etkilendikleri yönünde kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak ikisi de İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han dönemine kadar bu bölgede yaşamışlar ve 728 /1328 yılı muharrem ayında Emir Çoban'ın oğlu Temürtaş (تیمور تاش) tarafından katledilmişlerdir.

696 /1296-1297 yılında Gazan Han, Bayıncar Noyan'ı (باينجار), Anadolu'daki Mogol orduları genel komutanlığına (Emir-i Leşker-i Rum); Buckur Noyan'ı (بوجقور) da Anadolu Eyalet valiliğine tayin etmişti. Baltu Noyan'ın isyanının sonuçlandırılması aşamasında önemli hizmetler vermiş olan Sülemiş, ise bu hizmetlerinin karşılığında Mogol orduları genel komutanlığının kendisine verilmesi gerektiğini belirterek bu tayinleri tanımadı ve isyan etti²⁶.

2.1.5 Sülemiş İsyanı ve Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gönderilmesi:

Sülemiş'in isyanı üzerine Bayıncar ve Buckur Noyanlar bu isyanı sonuçlandırmak için harekete geçtilerse de başarılı olamadılar²⁷. Mevsimin kış olması nedeniyle Gazan Han, Sülemiş'in isyanını sonuçlandırmak için baharın

²⁶ Aksarâyî, s.288-289; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.121; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, vr.594; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.66-67; Togan, *Giriş*, s.243; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.624.

²⁷ Aksarâyî, s.290-291; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.12; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.624.

gelmesini bekledi. Bahar gelince büyük bir orduyu, komutanlarından Emir Çoban, Emir Mulay/Molay (مولای) ve Emir Sutay (Suntay) (امیر سوتای)'ın emrinde Anadolu'ya gönderdi. 698 /1298-1299 yılı Şaban ayının başlarında Erzincan'ın Akşehir ovasında iki taraf arasında yapılan savaşta Sülemiş ağır bir yenilgiye uğradı ve Şam taraflarına kaçmak zorunda kaldı. Ancak yolda ele geçirilerek Tebriz'e götürüldü²⁸. Emir Çoban'ın Akşehir'de kazandığı bu zafer, Bağdat'ta bulunan Gazan Han'ı çok memnun etmiş ve Gazan Han'ın Emir Çoban'a olan güvenini artırmıştı²⁹.

Gazan Han, 699/1299 yılı sonlarında Suriye seferine çıkıp Halep ve Dımaşk'a hücum etti. Zaten, Emir Çoban daha önce bu bölgeye gelmişti. Vassaf'a göre ordunun önemli bir kısmı Emir Çoban'ın emrinde bulunuyordu³⁰.

Humus bölgesinde Mecmau'l-Muruc (مجمع المروج) (Vadiyü'l-Haznedar)³¹ denilen yerde yapılan savaşta Memlûklular bozguna uğradılar. Bu bozguna da yine en büyük rolü Emir Çoban oynamıştır³². Mısır ordusunun hezimetinden sonra Emir Çoban ve Emir Kutlugşah bölgeyi kontrol altına almaya çalıştılar³³.

Mısır Ordusunun başarısızlığı üzerine Mısır Sultanı 10.000 kişilik bir takviye birlik gönderdi. Gelen bu takviye birlik, Mogol ordusunun rehavete düşmesinden de yararlanarak Mercü's-Suffer (مرج الصفر) adlı yerde Mogol ordusunu bozguna uğrattılar (2 Ramazan 702 /20 Nisan 1303). Emir Çoban, beklenmedik bu baskına rağmen, ordusunun kalan bölümünü toplayarak Merağa şehrine getirmeye muvaffak oldu. Bu yenilgiden sonra Gazan Han, bozgunun sebeplerini araştırmak için bir kurultay topladı. Alınan bu yenilgi hakkında bütün emirlere ve devlet erkanına bilgi verilen kurultayda, Gazan Han, göstermiş olduğu

²⁸ Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/935-938, *Aksarâyî*, s.246; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, vr.594.

²⁹ *Aksarâyî*, s.292-293; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, s.122-123,139; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, vr.594; Abdurrahman b. Muhammed *İbn-i Haldûn, el-İber*, Farsca Terc. Abdu'l Muhammed Ayeti, (Tarih-i İbn-i Haldun I-IV), Tahran 1375 h.ş., IV/612; *Fasîh-i Havâfi*, II/377-379; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *Iran*, V/386-387; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.67-69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.625

³⁰ *Vassaf*, vr.375.

³¹ Spuler, *İran Moğolları*, s.111-112.

³² Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/942; *Vassaf*, vr.375; İbn-i Habîb, Bedreddin Ebu Muhammed, *Dürretü'l-Eslâk fi Târîhi Devleti'l-Etrâk*, Ayasofya Kütüphanesi, No 849, s.198.

³³ *Vassaf*, vr.409-410; Reşideddîn Fazlullah, 'İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârih*, II/943.

cesaret ve dirayetten dolayı Emir Çoban'a değerli bir kemer hediye etti, ama alınan yenilgiden dolayı üç defa da sopayla vurarak onu cezalandırmayı da ihmal etmedi³⁴. Emir Çoban'ın, Mercü's-Suffer'de üstün gayretleri ve mücadeleci ruhu, Emir Çoban'ın Gazan Han nezdindeki mevkiini daha da kuvvetlendirmişti³⁵.

2.2 Olcaytu Devrinde Emir Çoban

Gazan Han'ın 703/1303-1304 yılında ölümü üzerine Horasan'dan Tebriz'e gelen Olcaytu veya Müslüman olduktan sonraki ismiyle Sultan Muhammed Hudabende³⁶ ilhanlık tahtına oturdu. Sultan Olcaytu, Gazan Han'ın da beylerbeyi olan Emir Kutlugşah'ı da kendine beylerbeyi olarak atadı. Her ne kadar Emir Çoban, Kutlugşah'tan sonra ikinci emir idiyse de tedbir ve cesaretiyle emirlerin hepsinin üstünde idi³⁷. Emir Çoban'ın ikinci planda kalması, 706 yılına kadar devam etti. Emir Çoban 706 yılında Olcaytu'nun kızı Dolandı (دولندی) Hatun ile evlenerek hükümdara damat oldu³⁸. Bu evlilik ile Emir Çoban, hükümdar ailesi ile akrabalık kuruyor, kendi mevkiini ve konumunu sağlamlaştırmış oluyordu.

706/1306-1307 yılında Sultan Olcaytu, Kutlugşah'ı ve Emir Çoban'ı Gilan'ın fethine gönderdi. Gilan mahalli beyler tarafından idare edilmekle beraber bu tarihe kadar bütün İran, İlhanlı Devletinin hakimiyeti altına alınmış olmasına rağmen, bu bölge coğrafi şartlarının olumsuz olması nedeniyle İlhanlı Devletine bağlanamamıştı. İlhanlı Ordusu, Olcaytu'nun emriyle dört ayrı koldan Gilan'a yöneldi. Oldukça sert geçen savaşlardan sonra Gilan, İlhanlı Devletine bağlandı. Ancak bu savaşlar sırasında Gazan Han ve Olcaytu'nun en güçlü devlet

³⁴ Vassaf, vr.410-414; İbn-i Habîb, *Dürretü'l-Eslâk fi Târîhî Devleti'l-Etrâk*, s.198-200; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1362 hş, s.605.

³⁵ Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/956; Vassaf, vr.414; *Mîrhând*, V/420

³⁶ *Sultan Olcaytu Müslüman olduktan sonra Muhammed Hodabende adını almış, ancak Şii mezhebini kabul ettiği için kimi Sünnî tarihçiler tarafından "Eşeğin kulu, Eşeğin kölesi" anlamına gelen "Harbende" lakabı ile anılmıştır. Bir başka görüş ise, Olcaytu babasının ölümünden sonra Gazan Han'ın korkusundan kaçıp gittiği Şiraz ve Kirman dolaylarında "Harbende"lerin ve katircıların arasına katılmış olması ve onlarla birlikte uzun zaman Hürmüz dolaylarına gidip gelmesiydi. Bu yüzden halk tarafından bu lakap kendisine verilmiş; daha sonra Olcaytu İlhan olduktan sonra bu lakabı "Hudabende" olarak değiştirmiştir.* Bkz.: Cheref-ou'ddine Prince de Bidlis, *Cheref-Nameh*, par. François Bernard Charmoy, St. Petersburg 1873, II/372; Şerefhan, Bidlisi, *Scheref-Nameh*, par. V. Veliyaminov Zernof, St. Petersburg Arap. Text. I-II, II/21-22

³⁷ Vassaf, vr.470-471; Howorth, III/534-536; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.73; Uzunçarşılı, İ. H., "*Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*", *Belleten* Ankara 1967, XXXI/124 (s.601-646), s.602.

³⁸ Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.602.

adamlarından biri ve başkomutanı olan Emir Kutluğşah öldü³⁹. Emir Kutluğşah'ın beklenilmeyen bu ani ölümü, onun gölgesi altında yaşayan Emir Çoban'ın ön plana çıkmasına neden oldu. Artık Emir Çoban'ın önünü tıkayacak, engelleyecek, herhangi bir siyasi rakibi kalmamıştı. Bu tarihten itibaren Emir Çoban ve onun emri altındaki Suldus kabilesi İlhanlı Devletinin siyasi, kültürel ve ekonomik tarihinde kendisini daha çok hissettirecektir.

Emir Çoban, Emir Kutluğşah'ın ölümünden sonra Sultan Olcaytu tarafından beylerbeylik (Emiru'l-umera) makamına getirildi⁴⁰.

2.2.1 Olcaytu'nun Suriye Seferi

Olcaytu Han, saltanatının ilk yıllarında, ülkede bozulan güven ortamını yeniden kurmaya ve asayişini temin etmeye çalıştı. Kendisine bu faaliyetlerinde beylerbeylik makamında bulunan Emir Çoban yardım etmekteydi.

Olcaytu Han, bütün bu işleri düzene koyduktan sonra, Gazan Han'ın Memluk'lara karşı aldığı son yenilginin intikamını almak ve saltanatının gücünü Mısır Sultanı el-Melikü'l-Nasır'a göstermek için bir sefer yapmak amacındaydı⁴¹, bunun içinde gerekli olan uygun ortamın ve siyasi şartların oluşmasını bekliyordu.

712/1312-1313 yılında Halep Naibi Kara Sunğur (فراسنقور) ile Humus Naibi Cemalu'd-din Efrem (جمال الدين افرم), Olcaytu'ya sığındılar⁴². Kendisine sığınanları gayet iyi karşılayan Olcaytu, Suriye seferi için gerekli şartların oluştuğunu düşünerek, birazda Kara Sunğur'un teşvikiyle Suriye üzerine yürüdü. Rahbe'yi (رحبه) kuşattı. Şiddetli bir direniş gösteren Rahbe, sonunda daha fazla Sultan Olcaytu kuvvetlerine karşı koyamadı ve teslim oldu. Sultan Olcaytu, şiddetli bir direniş gösteren Rahbe halkını Kara Sunğur'un tahrikiyle katletmek istedi. Fakat Emir Çoban, şehir halkının Müslüman olduğunu belirterek Sultanı bu fikrinden vazgeçirdi. Emir Çoban, bu davranışıyla Rahbe halkını büyük bir

³⁹ Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, neşr. Mahin Hambly, Tahran, 1348, s.66-69; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş., s.70-76; *Mîrhând*, V/440-445; *Hândmîr*, III/191-194; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, s.241; Howorth, III/540-542; *İkbâl*, s.311-313; *Âzzâvî*, I/404; *Beyânî*, s.9.

⁴⁰ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî-i*, s.104-105.

⁴¹ Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu* s.69; *Mîrhând*, V/445; *Hândmîr*, III/194.

⁴² Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, Kahire 1967, IV/96; *Mîrhând*, V/452; *Hândmîr*, III/195; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.143.

felaketten kurtardı. Bu yüzden, -Rahbe halkını büyük bir katliamdan kurtaran- Emir Çoban'dan Arap Müverrihleri övgüyle bahsederler⁴³.

Bu fetihten sonra 713/1313-1314 yılında Sefer mevsiminin geçmiş olmasından dolayı Sultan Olcaytu Sultaniye'ye döndü.

Sultan Olcaytu, Sultaniye'ye döndükten sonra ilk iş olarak İlhanlı ülkesinin yönetimini kendi emirleri arasında taksim etti; bu taksimatta Emir Sutay'ı Diyarbekir, Emir Sevinc'i (سونج سيونج) Bağdad, İrincin Noyan'ı (امير ايرنجين) Anadolu'ya, Emir Hüseyin Gurgan'ı Aran ve Şirvan bölgesinin yönetimine tayin etti. Emir Çoban ise Beylerbeylik görevine devam etti. Bu arada Sultan Olcaytu, Emir Hüseyin Gurgan'ın (حسين غرغن) kızı Suyurgatmış/Surgatmış (سيور غتمش) Hatun'u kendi nikahına aldı⁴⁴.

2.2.2 Türkmenlerin Ayaklanması Ve Emir Çoban'ın Anadolu Seferi

Sultan Olcaytu'nun son dönemlerinde Anadolu'da ki Mogol tahakkümü artmış ve bu durum Anadolu insanını canından bezdirmişti. Bu olumsuz şartlar içinde yaşama mücadelesi veren Anadolu beyleri, yani Karaman, Germiyan, Eşref, Hamid, Candaroğulları, İlhanilerin tahakkümlerinden kurtulmak ve bağımsızlıklarını elde ederek Anadolu'nun kaderinde söz sahibi olmak için durumu müsait görüp kıpırdanmaya başlamışlardı. Özellikle Karamanoğulları İlhanlı hakimiyetini hiç tanııyordu. Kendilerini Selçuklu Devleti'nin varisi olarak kabul ediyor ve Anadolu'da var olan Mogol tahakkümüne karşı Türklük birliğini Anadolu'da sağlamaya çalışıyorlardı. Bu amaç doğrultusunda Emir İrincin'e karşı muhalefet etmeye başlamışlardı.

Anadolu'nun İlhani hakimiyetine karşı muhalefet oluşturmasının yegane sebebi, Olcaytu'nun Anadolu Valisi olarak gönderdiği Emir İrincin'in⁴⁵ halka yaptığı baskıydı. Onun bu akıl almaz sert tutumu Anadolu halkının Mogollardan nefret etmesine neden olmuş ve Anadolu'da huzur ve güven ortamını kaybolmasına aynı zamanda bu bölgedeki İlhanlı hakimiyetinin zayıflamasına

⁴³ Şahabe'd-din ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966, II/74; İbn-i Habib, *Duretü'l Eslak*, s.163; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, www.alwaraq.com /31.01.2004; Vassaf, vr.610; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.143.

⁴⁴ *Benâketî*, s.473; Vassaf, vr.610; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.104-105; *Mîrhând*, V/468; *Hândmîr*, III/195; *İkbâl*, s.320-321.

⁴⁵ *Benâketî*, s.473; Vassaf, vr.610; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.104-105; *Mîrhând*, V/468; *Hândmîr*, III/195; *İkbâl*, s.320-321; *Beyânî*, s.9.

neden olmuştu. Anadolu'da meydana gelen bu gelişmeleri Tebriz'de dikkatle takip eden Sultan Olcaytu, bu olumsuz durumu ortadan kaldırması için, Beylerbeyi Emir Çoban'ı 714/1314 yılının Rebiulevvel/ Haziran ayında kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi.

Anadolu'ya gelen Emir Çoban'ı, Karamanoğulları hariç diğer Anadolu beyleri büyük bir saygıyla, Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük mevkiindeki ordugahında ziyaret ettiler⁴⁶ ve ona karşı bağlılıklarını bildirdiler. Emir Çoban, kendisini karşılamayan ve aynı zamanda İlhanlı hakimiyetine karşı isyan ederek Konya'yı ele geçiren Karamanoğulları üzerine hareket etti ve Konya'yı kuşattı. kalede açlık baş gösterdi, kuşatmaya daha fazla dayanamayan Karamanoğulları Konya'dan geri çekilmek zorunda kaldılar. Emir Çoban nihayet aynı sene Ramazan ayında (1314 Aralık) Konya'yı zapt etti⁴⁷.

Emir Çoban, Konya'yı alıp Anadolu'da düzen ve asayiş yeniden tesis etmek için bir sene kadar burada kaldı⁴⁸ ve dönüşünde oğlu Temürtaş'ı Anadolu İlhanlı Genel Valiliği görevine tayin etti. Temürtaş da Kayseri'yi merkez yaptı⁴⁹.

2.3 Ebu Said Bahadır Han Döneminde Emir Çoban:

Olcaytu, 716/1316-1317 yılının Şevval ayında öldü ve yerine Olcaytu tarafından daha önce Horasan'ın hükümetine tayin edilmiş olan ve Emir Çoban'a emanet edilmiş olan Şehzade Ebu Said İlhanlık tahtına oturdu⁵⁰.

⁴⁶ Aksarâyî, s.242; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.169.

⁴⁷ Aksarâyî, s.242; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, 169-170; *Brosset, Emir Çoban'ın Anadolu'ya geliş tarihini ve kaldığı süreyi 1315 olarak vermektedir. Emir Çoban'ın ordusunda Gürcü askerlerin de bulunduğu yazmaktadır.* Bkz., Brosset, M., *Histoire de la Georgie*, I., St. Petersburg 1879, s.642.

⁴⁸ *Sultan Olcaytu, Emir Çoban'ı Anadolu'ya gönderirken Malatya'yı kendisine malikane olarak ihsan etmiş ve Emir Çoban da oraya yerli beylerden Cemaleddin Hızır'ı naib olarak tayin etmişti. Cemaleddin Hızır, Memlûkluların Malatya'ya saldırısında, şehri Halep Emiri Seyfeddin Tengiz'e teslim etmişti. Şehir bu yüzden yağmaya uğramıştı. Emir Çoban bu seferin sonunda Malatya'ya tekrar gelmiş, yeniden şehri eski canlılığına kavuşturmuştu.* Bkz.: Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.640-641

⁴⁹ Aksarâyî, s.212-243; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.638-640; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.602-603.

⁵⁰ *Benâketî*, s.477; *Vassaf*, vr.616-618; *Şabânkâreî*, s.273; *Hâfız Âbrû*, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.119-123; *Mîrhând*, V/478-480; *Hândmîr*, III/196-198; *Âzzâvî*, I/444-447; *Kemalu'd-dîn Abdurrezâk Semerkandî*, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn*, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş, I/20-30; *Cheref Han Bidlisi*, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/378, Arp. Text, II/27; *Müneccimbaşı*, Ahmed b. Lütfullah, *Sahâyifu'l-ahbâr*, I-III, çev. Şair Ahmed Nedim, İstanbul h. 1285, III/1-3; *İbn-i Haldûn*, el-*İber*, IV/789; *Fâikî*, İbrahim, *Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İnan*, I-II, Tebriz, 1375 hş, s.445-446; *Spuler*, *İnan Moğolları*, s.133; *Boyle*, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", *Iran*, V/406-407; *Howorth*, III/585-586.

Ebu Said'in tahta geçmesinden bir süre sonra⁵¹ yönetim kadrolarına atamalar yapıldı. Emir Çoban Beylerbeyi olarak görevinde kalıyor, Reşideddin ve Taceddin Vezir, Ebu Said'le Horasan'a gelen Atabey Sevinç de Atabeylik görevine devam ediyordu. Bu sayede Emir Çoban hükümet idaresini tümüyle eline geçiriyordu⁵². Emir Çoban'ın oğlu Temürtaş vali olarak Anadolu'ya tayin edilirken, Reşideddin'in oğlu Hâce Celaleddin de mali memur olarak Temürtaş'ın yanına Anadolu'ya atandı. Emir İrincin Diyarbekir'e, Emir Sutay Ahlat'a, İsen Kutluk (ایسن قتلغ) ise Horasan'a gönderildi⁵³.

Ebu Said'in saltanatının ilk yıllarında (718 /1318) İlhanlı ülkesinin birçok noktasında kargaşa ve isyanlar ortaya çıktı. İlhanlı hakimiyetine boyun eğmek istemeyen Çağataylar, İlhanlı Devleti'ndeki saltanat değişikliğinden faydalanarak bir kez daha harekete geçtiler. Şehzade Yasavur/Yasavul (يساول/ يساور), Sultan Ebu Said'in ilhanlığını tanımayarak Horasan'dan Mazenderan'a kadar inerken, Altınordu Hanı, Özbek'in (ازبك خان) kuvvetleri de Kür Nehri civarına kadar gelmişti. Diğer taraftan Memluk ordusu Diyarbekir'e bir saldırı düzenlemişti. Bu olumsuz şartlar içerisinde, Emir Çoban üç yönde mücadele etmek zorunda kalmıştı. Emir Hüseyin, Horasan, Emir İrincin Mısır ve Şam, Emir İsen Kutluğ ise Özbek Han'ın cephesine gönderilmişti⁵⁴. Bu üç tehlikeden şüphesiz en önemlisi, bir Mogol Şehzadesi olan Yasavur'un isyanı idi.

⁵¹ *Ebu Said'in tahta cülus töreni ile ilgili tarihçiler arasında görüş birliği yoktur. Uzunçarşılı, Emir Çoban'ın, Ebu Said'in Atabeyi olan Emir Sevinç'le arasındaki ihtilaftan dolayı, Ebu Said'i bir müddet cülus ettirmemiş ve Sultaniye şehri haricinde beklettiğini yazmaktadır* (Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.603). *ibn-i Haldun ise, Emir Çoban'ın Olcaytu öldükten sonra, Altınordu Hanı, Özbek Han'a elçi yollayarak İlhanlık teklifinde bulunduğunu, Özbek Han'ın, Kutluk Timur'un ısrarıyla bu teklifi kabul ettiğini yazmaktadır* (İbn-i Haldûn, el-İber, IV/789).

⁵² Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/377, Arp. Text, II/26-28; Vassaf, vr. 623, *Hândmîr*, III/198-199; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.131; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.612; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/60; Münecimbâşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/2; Âzzâvî, I/490-491; Aksarâyî, s.342; Spuler, *İran Moğolları*, s.132; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *Iran*, V/406; Howorth, III/585.

⁵³ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/60; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.130-131; *Hândmîr*, III/199; Turan, *Seçuklular Zamanında Türkiye*, s.642; Sümer, "Anadolu'da Oğuzlar", s.83.

⁵⁴ Vassaf, vr.632-633; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.133; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/30-39; *Hândmîr*, III/203-205; *Mîrhând*, V/495-946; Spuler, *İran Moğolları*, s.134-135; B. Z. Priyev, *Hülagular Devletinin Tenazülü Devrinde Azerbaycan*, Bakü 1978, s.22; Gökbilgin, Ö. "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V (1972), (s.1-52), s.13-15.

Yasavur, Olcaytu döneminde Mogolistan'dan ayrılarak beraberindeki bir grupla birlikte Ceyhun (Amuderya) Nehri'nden geçmiş ve Herat bölgesine kadar gelmişti. Olcaytu, Herat'ın bir kısmını ona vererek, yerleşmesine müsaade etti. Olcaytu'nun saltanatı süresince bu bölgede hüküm süren Yasavur, onun ölümünden sonra 718 /1318-1319 senesinde isyan ederek Horasan'a saldırdı. Ebu Said'in ilhan olmak üzere Tebriz'e gelmesinden sonra, boşalan bu bölgede fazla bir İlhanlı kuvveti bulunmuyordu. Bu nedenle Horasan'da Yasavur'a karşı koyacak bir güç olmadığı için Yasavur, Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek Herat kalesini kuşattı.

Herat hakimi olan Melik Gıyaseddin Kert kaleyi teslim etmeyerek savunmaya başladı. Bu durumu haber alan Ebu Said, derhal Emir Hüseyin Küregen'i (حسین گورکانی) karşı hamle için Mazenderan'a gönderdi⁵⁵.

Emir Hüseyin Rey'e ulaştığında, Şehzade Yasavur'un çok kalabalık ve teçhizatlı bir orduya sahip olduğunu öğrenince, burada karargah kurarak, Ebu Said'den yardım istedi⁵⁶.

Bunun üzerine Ebu Said Bahadır Han güçlü bir orduyu Emir Hüseyin'in yardımına gönderdi. Bu ordu, Rey'de bekleyen Emir Hüseyin Küregen'in kuvvetleriyle birleşti ve kış ortası olmasına rağmen öncü kuvvetler Damğan'a kadar ilerlediler. Emir Çoban da Karabağ'dan (قراباغ اران) Horasan'a yöneldi, Bilkan'a geldi. Bu sırada Özbek padişahının bir ordu ile Hazar Ovası (Deşt)'ndan Derbend'e ulaştığı haberi geldi. Öte yandan Emir Çoban ve Emir Hüseyin'in üzerine geldiğini öğrenen Şehzade Yasavur kendi emirleriyle görüşerek acele geri çekilme kararı aldı. Geri çekilirken çok miktarda malı Herat Kalesi önlerinde bıraktı⁵⁷.

Emir Hüseyin, Şehzade Yasavur'un peşinden Herat'a ulaştı. Melik Gıyaseddin Kert (غیاث‌الدین کرت), Yasavur'un ordusundan elde ettiği ganimetleri

⁵⁵ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.133.

⁵⁶ Vassaf, vr.613-637; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.131-133; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/29, 36-37, 64-65, 68-71; *Mîrhând*, V/485; *Hândmîr*, III/201-203; Howorth, III/590; *İkbâl*, s.330-331; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/405-408; Spuler, *İran Moğolları*, s.133; Browne, Edward G. A., *Literary History Of Persia*, I-IV, Cambridge, 1969, III/52.

⁵⁷ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.133-134; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/65, 75-76; *Mîrhând*, V/485; *Hândmîr*, III/201-203, 204; Deguignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi*, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923, VI/64-65; *İkbâl*, s.331; Spuler, *İran Moğolları*, s.134.

Emir Hüseyin'e takdim etti. Emir Hüseyin Herat'tan hareketle Şehzade Yasavur'u takibe devam etti. Şehzade Yasavur önce Nişabur'a oradan da Meşhed'e çekildi, fakat bu bölgede umduğunu bulamayınca Cam'a (جام)⁵⁸, oradan da Karane'ye (قرانه) yöneldi. Şehzade Yasavur Emir Hüseyin'in ısrarlı takibi sonucu bir başarı elde edemeyeceğini anlayınca Germsir bölgesine çekildi⁵⁹. Emir Hüseyin Küregen bu kaçma-kovalamacaya bir son vermek amacıyla büyük bir ordu ile hareket etti. Emir Hüseyin'in bu hareketine Çağatay Şehzadesi Köpek Han da takviyede bulundu. 720/1320-1321 yılında Kandahar'da (قندهار) yapılan savaşta Şehzade Yasavur'un ordusu dağıtıldı, kendisi öldürüldü. Böylece, Şehzade Yasavur'un uzun süredir Horasan'da neden olduğu kargaşaya son verilerek bölgede İlhanlı hakimiyeti yeniden tesis edildi⁶⁰.

Ebu Said Bahadır Han'ın saltanatını ilk yıllarında yüz yüze kaldığı bir büyük tehlike de Altınordu Han'ı Özbek'in İlhanlı ülkesine saldırısı idi.

Özbek Han'ın ordusu Derbend'i geçerek, Şirvan'a ulaşmıştı. Bu esnada Ebu Said'in ordusu da Kür Nehri'ne kadar gelmişti. Özbek Han'ın ordusunun Derbend'e ulaşması üzerine Ebu Said'in Emirleri Özbek ordusunun sayıca üstünlüğünden korkarak dağıldılar. Sultan Ebu Said, bu olumsuz durumu Emir Çoban'a ileterek acele gelmesini istedi. Ebu Said de Emir Çoban gelinceye kadar beraberindeki az bir kuvvetle Demirkapı'ya doğru yürüyüp Kür Nehri'nin sahiline ulaştı. Özbek Han'ın kuvvetleri de nehrin karşı (Derbend ve Şirvan tarafındaki) sahiline inmişlerdi. Horasan'da bulunan Emir Çoban, Şehzade Yasavur isyanını sonlandırma işini Emir Hüseyin Küregen'e bırakmış, kendisi de acele olarak Ebu Said'e yardım için Kür Nehri'ne ulaşmaya çalışmıştı. Emir Çoban'ın Ebu Said'e yardım için gelmekte olduğunu haber alan Özbek Han geri çekilmek zorunda kaldı⁶¹.

⁵⁸ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.152-153; Kemalu'd-dîn Âbdurrezâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/78-80; *Mîrhând*, V/497-498; *Hândmîr*, III/204; Spuler, *İran Moğolları*, s.133-134; *Beyânî*, s.9-10.

⁵⁹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.157-158; Kemalu'd-dîn Âbdurrezâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/83-84; *Mîrhând*, V/499-500; *Hândmîr*, III/204; *Beyânî*, s.10.

⁶⁰ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.158; Kemalu'd-dîn Âbdurrezâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/84; *Mîrhând*, V/502-503; *Hândmîr*, III/204; Spuler, *İran Moğolları*, s.135; *Beyânî*, s.11-12; *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/789.

⁶¹ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.614; *İbn-i Haldûn*, IV/790; Kemalu'd-dîn Âbdurrezâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/30-39, 85-92; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163, *Hândmîr*, III/205-207; *Mîrhând*, V/492-502; Priyev, *Hülagûlar Devletinin Tenazülü*, s.15; Ali-zade, *Abdu'l-Kerim, Socialno-Ekonomiçeskaya i*

Özbek Han tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra, Ebu Said bu mücadelede cesaretsizlik ve korkaklık sergileyerek savaş meydanından kaçan Emirlerin cezalandırılmasını Emir Çoban'dan istedi⁶². Bu konu hakkında araştırma yapan Emir Çoban, Hamdullah Mustevfi'nin ifadesiyle, Emir Kurmişi, Emir İrinçin ve Emir Tokmak (توقماق) ile suçu sabit olan bir çok emiri falaka ile cezalandırdı⁶³.

2.3.1 Sultan Ebu Said Üzerindeki Otoritesinin Artması:

Emir Çoban'ın, Sultan Ebu Said'in çocuk yaşta olması, devlet idaresindeki güç ve otoritesinin zirveye ulaşmasına neden olmuştu. Sultan Ebu Said kukla bir ilhan olmaktan öteye gidemiyordu.

Gün geçtikçe, Ebu Said Bahadır Han, bu kukla İlhanlık rolünden sıkıldı. Aynı zamanda Emir Çoban'ın cezalandırdığı Emirler ve Ebu Said'in akrabaları da Emir Çoban'a karşı bir muhalefet içinde bulunuyorlardı.

Emir Çoban'ın devlet yönetimine hakim olması ve sert tutumu, emirler arasında kendine karşı muhalif bir grup yaratmıştı. Bu muhalif grubun başında Kurmişi (قورمیشی) bulunuyordu. Emirlerden Tokmak, Örs (اورس), Tarımtaz (طرمطان), Sunıktaz, Mama Hâce (ماما خواجه), Timurkaya oğlu Satı (ساتی), Abuşka ve sonradan İrinçin, Kurmişi'nin önderliğindeki muhalif gruba katılanlar arsında idiler. Bunlar Emir Çoban'dan intikam almak için uygun bir zaman ve fırsat beklemeye başladılar⁶⁴.

Emir Çoban Noyan, Hazar Denizi sahilindeki Derbend'i zapt ile İran'a hücumu hazırlanan Özbek Han'ı çekilmeye mecbur ettikten sonra, Gürcistan üzerine yürümeye karar vermişti. Bu amaç doğrultusunda büyük bir ordu ile Gürcistana hareket etmişti. İşte Emir Çoban'ın aleyhine ittifak oluşturan emirler bu fırsattan faydalanmayı düşündüler.

Ebu Said Han'ın huzuruna çıkan Kurmişi Noyan, Tokmak ve İrinçin Noyan, Sultan Ebu Said'e, Emir Çoban'ın her geçen gün artan nüfuzunun bizzat

Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XII-XIV vv., Bakü 1956, s.326; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *İran*, V/408; Gökbilgin, "*1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti*", s.16.

⁶² Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.135-145; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/39; *Mîrhând*, V/497-502; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.611-614; *Vassaf*, vr. 637; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/380, Arp. Text, II/28.

⁶³ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.614; *Vassaf*, vr. 639.

⁶⁴ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.144

hükümdar için tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini belirttiikten sonra, hükümdar razı olursa Emir Çoban'ı ortadan kaldıracabileceklerini ifade ettiler. Bu görüşmede Ebu Said Han'ın da bu fikre olumlu cevap vermesi üzerine, Emirler hazırlamış oldukları planı uygulama safhasına koymaya başladılar.

Hazırlanan plan gereğince harekete geçen Kurmişi, Emir Çoban'a hediyeler göndererek Sürmeli'de (سورماری)⁶⁵ tertiplelediği ziyafete davet etti. Emir Çoban bu daveti kabul ederek Sürmeli'ye doğru yola çıktı. Kurmişi'nin adamlarından Aktay Ali⁶⁶, gizlice Emir Çoban'a gelerek yapılan suikast planından haberdar etti ve hemen bölgeden uzaklaşmasını söyledi. Emir Çoban bu uyarıyı dikkate alarak oğlu Hasan ile beraber bölgeden ayrıldı.

Emir Çoban'ın bölgeden ayrıldığını anlayan Kurmişi, Emir Çoban'ın kendisinden bu işin intikamını almasını engellemek amacıyla kısa bir zaman içinde 10.000 kişilik bir kuvvet ile Emir Çoban'ın ordugahına hücum etti. Kılıcını çekerek Emir Çoban'ın çadırına yürüdü, eşya ve mallarını yağma ettirdi, Emir Çoban'ı takip için kuvvet gönderdi.

Emir Çoban bu takipten kurtularak Merend kasabasına ulaştı. Buranın valisi Emir Nasrüddin (نصرالدین), Emir Çoban'ı karşılayıp at ve silah verdi ve birlikte Tebriz'e yakın Sofular Köyü'ne geldiler. Bu sırada babasına yapılan suikast girişimini haber alan İlhanlıların Anadolu valisi Temürtaş da ona yardım etmek için derhal bölgeye hareket etti⁶⁷.

Emir Çoban'ın Tebriz'e geldiğini haber alan Ebu Said Han'ın veziri Tebrizli Tacüddin Alişah (تاج‌الدین علی‌شاه), 1.000 atlı ile onu karşıladı ve Emir Çoban için çadırlar kurdurdu. Tebriz'in ileri gelenlerinden oluşan bir heyetle Emir Çoban'ı şehrin dışında karşıladı ve memnuniyetlerini bildirdiler.

⁶⁵ *Sürmeli Çukuru, bugünkü Iğdır ilini kapsayan bölgedir. Karakoyunlulardan Safeviler devrine kadar bu isimle adlandırılmıştır. Sa'd Çukuru ise bugünkü Ermenistanda Arpaçay'ın doğusu Aras'ın kuzeyi Sevan ve Gökçe Göl'ün batısı ile sınırlanan Revan ovasının Karakoyunlu ve safeviler dönemindeki ismidir. Ayrıntılı bilgi için bkz., F. Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1984.*

⁶⁶ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.604-605.

⁶⁷ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.614-616; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.144-163; Vassaf, vr.639-645; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/40; *Mîrhând*, V/494-497; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/380, Arp. Text, II/28-29; Aksarâyî, s.347-349; Spuler, *İran Moğolları*, s.134-135; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", *Iran*, V/408-409; Howorth, III/595-596; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.645-646; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.83-85; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.604-605.

Emir Çoban Tebriz’de bir gece kaldı, yanına vezir Alişah’ı da alarak devlet merkezi Sultaniye’ye doğru hareket etti. Vezir Alişah, Emir Çoban’dan önce Sultaniye’ye gelerek Ebu Said Han’la görüştü. Vezir bu görüşmede Emir Çoban’ın hizmetlerini, diğer emirlerin durumlarını ve niyetlerini belirterek Ebu Said’i Emir Çoban’a karşı olan fikrinden vazgeçirdi ve Ebu Said’i Emir İrinçin’in aleyhine çevirdi⁶⁸.

2.3.2 İsyancı Emirlerle Muharebesi:

Vezir Alişah’ın görüşmesiyle Emir Çoban’a karşı düşüncesi değişen Sultan Ebu Said, derhal Emir Çoban’ın huzuruna getirilmesini istedi.

İran kaynakları ve bu arada Hafız Âbrû, Ebu Said’in bu olaylardan habersiz olduğunu yazmakta ve “Çoban’ın aleyhine birleşen Kurmişi ve İrinçin Ebu Said adına, Çoban’ın katline dair sahte bir ferman hazırladılar ve kendilerinin bu işe tayin edildiklerini halka bildirdiler. Onlar yine bu ferman sayesinde Çoban’la savaşmışlar ve onu kaçırtmışlardı. Ebu Said’e de Kutluğ Şah Hatun (hükümdarın karısı ve İrinçin’in kızı) ve Emir Şeyh Ali (İrinçin’in oğlu) vasıtasıyla haber yollayarak bu işi hükümdarlarına yardım gayesiyle yaptıklarını bildirmişlerdi. Ebu Said ise bu durumu ne tasvip ne de tekzip etmişti. Hâce Tacüddin Ali Şah bu durumu aldığı tedbirlerle kaldırmaya muvaffak oldu”⁶⁹ demektedir.

Ebu Said’in huzuruna ağlayarak çıkan Emir Çoban şunları söyledi: “Hanımın hizmeti için seçmiş olduğum adamlarım katl edilmiş, Hanımın rızasıyla topladığım mallarım yağmalanmış ve itibarım kırılmıştır. Eğer Hanım katledilmemi istiyorlarsa işte huzurdayım ve kölelerinden biriyim” dedi.

Ebu Said, Emir Çoban’ın katli için verdiği emri inkar ile gerçeği gizledi: “Ben senin için bir fenalık düşünmedim, fakat bunlar senin düşmanlarıdır. Senin, benim yanımdaki derecene hased ediyorlar ve hem bana ve hem sana karşı huruç ediyorlar. Onları cezalandırmak için sana müsaade ettim; çünkü onlar bu işi benim emrim olmayarak yapmışlardır” dedi.

⁶⁸ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615-616; Vassaf, vr.640; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.144-146; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/790-791; Kemalu’d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/41; Aksarâyî, s.347-348; Spuler, *İran Moğolları*, s.135-136; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, Iran, V/408-409; Howorth, III/593.

⁶⁹ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.144-146; Vassaf, vr.642

Emir Çoban, düşmanları İrinçin ve Kurmişi ile mücadele etmek üzere Ebu Said'den izin aldı. Ebu Said, Emir Çoban'ın kuvvetine 10.000 kişi daha verdi ve Emir Çoban'la beraber olduğunu göstermek için bizzat kumandasına aldığı hassa askerleriyle birlikte İrinçin ve Kurmişi kuvvetlerine karşı hareket etti⁷⁰. Vassaf'ın ifadesine göre, Emir Çoban'ın düşmanları, kendisini ortadan kaldırmak için çalışmışlar, fakat başarılı olamamışlar ve Emir Çoban'ın yine hükümdarın lütfunu kazanması üzerine Ebu Said'e isyan etmişlerdi⁷¹. Hamdullah Müstevfi'nin ifadesine göre “*Emir Çoban'ı takip eden İrinçin ve Kurmiş Nahcivan'dan Sultaniye'ye kadar geldiler. Onlar belki de hükümdardan yardım beklerken Çoban'la birlikte hareket eden Ebu Said onları ortadan kaldırdı*”⁷² bilgisini vermektedir.

Nihayet Kurmişi, İrinçin ve arkadaşlarının kuvvetleri Meyane (میانج / میانه), Zenkan (زنگان) ve Minare Köyü denilen çiftlik civarında Emir Çoban kuvvetleriyle karşılaştılar. Emir İrinçin, Emir Çoban'ın ordusunda Ebu Said Bahadır Han'ın sancaklarını görünce çok şaşırıldı. Arkadaşlarıyla durum değerlendirmesi yaptı ve Kurmişi böyle bir durumda savaşmaktan başka bir çıkar yolları olmadığını, Sultan Ebu Said'in kendileriyle ittifak yaptığını söyledi ve taraflar 719/1319 yılı Rebiülahir (Mayıs-Haziran 1319) ayında, Zencan (زنجان) Nehri kıyısında karşılaştılar. Kurmişi ve diğer isyancı emirler bozguna uğradılar. İsyanın önderlerinden Kurmişi, İrinçin, Tokmak ve diğerleri yakalandılar. Savaşa bizzat katılan Ebu Said Han'a Emirleri tarafından “*Bahadır*” unvanı verildi⁷³.

İrinçin, Tokmak, Kurmişi ve diğer emirlerden otuzaltı kişi 719 /1319 yılının Cemaziyelahir başlarından Şevval ayının sonuna kadar (Temmuz'dan Aralık ayı ortalarına kadar) Sultaniye'de ağır işkenceye tabi tutularak öldürüldüler. İrinçin, Kurmişi ve Tokmak önce çivilendiler, İrinçin'in başı kesildi ve Horasan,

⁷⁰ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi `Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, I/459; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/42-43; *Mîrhând*, V/496; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/380, Arp. Text, II/28.

⁷¹ *Vassaf*, vr.645.

⁷² Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615.

⁷³ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/41-45; *Mîrhând*, V/494-497; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615-616; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/380, Arp. Text, II/28; *Hândmîr*, III/205-207; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, *Iran*, V/408-409; Howorth, III/595-596; Şabânkâreî, s.274-279; Spuler, *İran Moğolları*, s.134-136; Aksarâyî, s.347-347-352; Uzunçarşılı, “*Emir Çoban Soldoz*”, s.603-606; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.84-85.

Azerbaycan, Irak ve Anadolu'da dolaştırıldı, isyancı emirlerin hiçbirisinin cesedi gömülmedi , onların cansız bedenleri ateşte yakıldı⁷⁴.

Emir Çoban'a karşı düzenlenen suikast girişimi ve akabinde gerçekleşen isyan teşebbüsü ister Ebu Said'in bilgisi dahilinde olsun, ister olmasın asi emirler çeşitli nedenlerden Emir Çoban'a düşman idiler. Bu nedenleri şöyle sıralayabiliriz:

- a. İrinçin Noyan, Anadolu'da yaptığı zulümlerden dolayı, Emir Çoban'ın isteği üzerine Diyarbekir valiliğinden azledilmişti. Ayrıca Emir Çoban'ın devlet kademesindeki mevkii ve makamı onun kıskançlığına sebep olmuş, Emir Çoban'a düşmanlığını artmıştı.
- b. Kurmişi Noyan da Özbek Han ile yapılan savaşta Ebu Said'e yardım etmemiş cesaretsizlik örneği sergileyerek savaş meydanından kaçmıştı ve bu yüzden Emir Çoban onu cezalandırmıştı. Belkide bu hareketinden dolayı Emir Çoban'a karşı bir düşmanlığı vardı.
- c. Emir Çoban'ın beylerbeyi olarak bütün işleri eline alması, Emir Çoban'ın çocukları ve Suldus Kabilesi mensuplarının devlet kademelerinde önemli görevlere gelmeleri, devlet erkani ve Emirlerin arasında kıskançlık yaratmıştı.

Kısaca belirtmeye çalıştığımız bu nedenler ve daha bir çok nedenden dolayı devlet erkani ve Emirler arasında, Emir Çoban'a karşı bir muhalafet oluşmuş ve bu muhalafet, mücadele yoluyla başarı elde etmek istemiştir. Bu muhalafet, Emir Çoban ve Suldus Kabilesinin İlhanlı Devletindeki etkinliğine son vermek istemiştir. Fakat bu mücadele Emir Çoban'ın başarısıyla neticelenmiş, onun güç ve otoritesinin katlanarak artması sonucu doğurmuştur.

Bu olaylardan sonraki durum hakkında **Şabânkâreî**, şu bilgiyi veriyor: *“Ebu Said, Emir Çoban'ı ‘Emir’ül Ümera’ yaptı ve oğullarından her birini bir bölgeye vali olarak tayin etti. Emir Hasan Şah, Horasan'a; Temürtaş Anadolu'ya; Dimaşk Hâce ise Sultaniye'de kalarak Ebu Said'in naibi oldu.”*⁷⁵

Emir Çoban'ın düşmanlarını bertaraf etmesi, onun iktidarını artırmıştı. Ebu Said Han, Emir Çoban'ın tahakkümü altına girdi. Oğullarından her biri önemli mevkilerde bulunduğu devlet yönetimindeki hiç bir durum ondan gizli kalmıyordu. İç ve Dış siyasette hakim konuma gelmişti.

⁷⁴ Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/42-45.

⁷⁵ *Şabânkâreî*, s.278.

721/1321 yılında Altınordu hanlarından Özbek Han, tekrar İlhanlılar arazisine saldırmak istemiş, Memluk Sultanı Melik Nasır Muhammed'e ittifak teklif etmişti. Memluk hükümdarı bu ittifak teklifine red cevabı vermiş ve durumu da Emir Çoban'a bildirerek kendisinin dostu olduğunu bildirmişti. Emir Çoban da bir elçiyle bu durumu kendisine ilettiği için teşekkür etmiş ve Özbek Han üstüne hareket ettiğini bir elçiyle Memluk sultanına bildirmişti⁷⁶.

Bu tarihten itibaren Emir Çoban'ın ünü ve şöhreti her tarafa yayıldı. Papa XXII. Jean'ın 22 Kasım 1321'de Avignon'dan gönderdiği mektup Emir Çoban'a hitaben yazılmıştı ki bu, Emir Çoban'ın tam bir saltanat Atabeği olduğunu gösterir⁷⁷. Emir Çoban, 719/1319 yılında Ebu Said'in kız kardeşi olan Satıbeg Hatun'la (ساتى بيك) nikahlandı⁷⁸.

722/1322 yılında Emir Çoban, Memluk Sultanına bir elçi göndererek, iki devlet arasında gerçekleştirilen bu dostluk ortamının devam etmesini istemiş ve kendisine Memluk topraklarında bulunan Harran'dan bir yer verilmesini ve orada bir çiftlik kurarak Haremeyn'e vakf edeceğini bildirmişti. Memluk Sultanı da aralarındaki dostluğun bozulmaması için bu teklifi kabul etmiştir. 725/1325 yılında Çin'deki büyük Kağan tarafından kıymetli hediyeler ile birlikte Emir'ül-Ümeralık yarlığı da kendisine yollandı. Emir Çoban da Kağan'a oldukça kıymetli ve güzel hediyeler gönderdi⁷⁹.

2.3.3 İkinci Anadolu Hareketi:

Asi Emirlerin mağlubiyete uğraması Emir Çoban'ın kudretini artırdığı gibi oğlu Anadolu valisi Temürtaş'ı da Anadolu'nun rakipsiz hakimi durumuna getirdi. Babasına karşı meydana gelen isyan hareketinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine kendisine karşıda muhalefet eden bir kısım emirleri cezalandırdı. Anadolu'da ki konumunu ve otoritesini güçlendirmek isteyen Temürtaş 720/1320 yılında Konya şehrini ve bölgesini Karamanlılardan aldı. Karaman oğulları ova bölgesinde ancak Larende bölgesinde sıkışıp kaldılar. 721/1321 yılında Ermeni

⁷⁶ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.608.

⁷⁷ Temir, Ahmed, "Suldus", İ. A., XI/10.

⁷⁸ *Dolandı Hatun'un vefatından sonra Emir Çoban, Ebu Said Bahadır Han'ın kız kardeşi, Olcaytu'nun diğer kızı Satıbeğ Hatun ile evlendi. Bu evliliği Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, 1321 olarak gösterir.* Bkz. Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/53-54; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s.616.

⁷⁹ Blochet, E., *Histoire des Mongols*, London 1910, s.235-236; el- Eherî, s.153.

kralının ülkesine giren Temürtaş⁸⁰ burada bir ay kadar kalarak geniş ölçüde yağma ve tahriplerde bulunmuş, hatta Memluklar'ın Halep Naibinden kendisi gibi hareket etmesini istemişti⁸¹. Temürtaş, Orta Anadolu'da dirlik ve düzenliği tesis etmişti. Mogol tahakkümünden ve İlhanlı Anadolu genel Valilerinin baskı ve zulmünden bıkan Anadolu halkı, Temürtaş'ın sergilediği nispeten adil yönetim ve huzur ortamını kaybetmek istemiyordu⁸². Temürtaş, çevresine ilim ve din adamlarını da toplamıştı. Bunlardan bazılarının telkini ve yerleşik halkın, onun idaresinden memnun olmalarından kuvvet alarak 722/1322 yılında adına para kestirip, hutbe okutmak suretiyle hükümdarlığını ilan ettiği gibi daha da ileriye giderek *Mehdi-i Ahir-zaman* olduğunu da ortaya attı⁸³. Oğlu Temürtaş'ın bu hareketlerini haber alan Emir Çoban, mevsimin kış olmasına ve Nikris'ten muzdarip bulunmasına bakmayarak, Ebu Said'den onay alarak Anadolu'ya geldi; kendisiyle çarpışmak niyetinde olan bu büyüklük hastası oğluna öğütler vererek güçlüğüyle yanına gelmeye ikna edebildi. Emir Sürgeci ve ulemadan Necmeddin-i Tabesi gibi⁸⁴ Temürtaş'ın davranışlarında rol oynamış bulunan birkaç kişiyi öldürttüktan sonra oğlunu İlhan'ın katına götürdü. Ebu Said, Temürtaş'ı affettiği gibi, Anadolu valiliğine yeniden atadı⁸⁵.

2.3.4 İktidardan Düşüşü ve Akibeti:

Emir Çoban'ın kudret ve nüfuzu 727 /1327 yılına kadar devam etti ise de bu tarihten sonra gelişen olaylar, Emir Çoban'ın ve ailesinin tarih sahnesinden silinmesine yol açtı. Emir Çoban'ın kudret ve nüfuzunun zaafa uğramasının nedenlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

⁸⁰ Sanjian, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, Cambridge 1969, s.63-65.

⁸¹ Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, T. T. K., Ankara 1954, s.70-71.

⁸² Sümer, F., "*Anadolu'da Moğollar*", s.86.

⁸³ Şams-al-dīn Ahmed Al-Aflākī Al-'Ārifī, *Manāḳib Āl-'Ārifīn*, yayınlayan: Tahsin Yazıcı, I-II cilt, Ankara 1980, II/977-978; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/381-382, Arp. Text, II/29; Müneccimbaşı, *Sahāyifu'l-ahbār*, I/3, 7-8; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s.57; Blochet, E, *Histoire des Mongols*, s.61; Oral, M. Z., "*Anadolu'da İlhanlı Devri Vesikalari*", **V. TTK. Kongre Zabıtları**, Ankara 1960, s.208-216.

⁸⁴ Şams-al-dīn Ahmed Al-Aflākī, *Manāḳib Āl-'Ārifīn*, II/977.

⁸⁵ *Aksarāyī*, s.351-353; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.160-161; Müneccimbaşı, *Sahāyifu'l-ahbār*, I/3; el- Eherî, s.152; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.57-58; Blochet, E, *Histoire des Mongols*, s.61-72; Spuler, *İran Moğolları*, s.136-138; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646-647; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", *Iran*, V/409.

Emir Çoban'ın devlet yönetimindeki üstün başarısı dünyanın dört bir yanına ulaşmış ve hatta Çin'deki Büyük Kağan'dan, İran ve Turan ülkesinin ve dört ulusun beylerbeyliği Emir Çoban'a tevdi edilmişti. Bu unvan kıskançlıklara neden olmaktaydı, ayrıca filizlenen bir aşk Emir Çoban ve Çobanlı Hanedanının sonunun başlangıcını oluşturacaktı. Sultan Ebu Said, yirmi yaşına ulaşmıştı ve Emir Çoban'ın kızı Bağdad Hatun'a karşı ilgi duymaya başlamıştı⁸⁶. Emir Çoban, kızı Bağdad Hatun'u, 723/1323 yılında Celayirli Şeyh Hasan ile evlendirmişti⁸⁷. Ebu Said, Bağdad Hatun'u *-evli olmasına rağmen-* Emir Çoban'dan istemiş fakat Emir Çoban, Ebu Said'in bu isteğine olumsuz cevap vermişti. Bu durum Emir Çoban ile Ebu Said'in arasının açılmasına neden oldu⁸⁸.

Emir Çoban bu duruma bir çare aramış ve sonuçta kızını, eşi Celayirli Şeyh Hasan'la beraber Karadağ'a göndermiş, Ebu Said'i de Bağdad'a götürmüştü. Fakat bu girişimlerinden herhangi bir sonuç elde edememiş ve her geçen gün Ebu Said'nin genç yaşının da etkisiyle Bağdad Hatun'a olan arzuları bir tutku haline gelmişti⁸⁹. Bu sırada vezir Tacü'd-din Ali Şah'ın ölümü, yerine Sayın'ın (صاین) vezir olması⁹⁰, devletin ekonomik durumunun kötüye gitmesi, vezir Sayın'ın Dimaşk Hâce⁹¹ (دمشق حواجه) ile rekabeti, Dimaşk Hâce'nin olumsuz davranışları gibi nedenler Ebu Said'i Emir Çoban'dan ve Çobanoğulları'ndan soğutmuş ve onlara karşı cephe almasına yol açmıştı. Bir gün Ebu Said, Emir Çoban ile konuşurken ona Dimaşk Hâce'yı şikayet ederek Emir Çoban'dan oğlu Dimaşk

⁸⁶ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163-165.

⁸⁷ *İbn-i Battûta*, I/280; *Şabânkâreî*, s.285; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/84-85; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/95; Takiyuddin Ebul Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydi Ahmed b. Ali *el-Makrîzî*, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Saîd Âbdu'l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973, V/310, 406; Hâfiz Huseyn-i Tebrîzî *İbn-i Kerbelâî*, *Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân*, I-II, neşr. Câfer Sultan el- Karâî , Tahran, 1344 hş., I/523; *Mîrhând*, V/507; *Hândmîr*, III/209; Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, s.242; Münecimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/6; *Deguignes*, VI/66; *Howorth*, III/605; *Browne*, III/170-171; Spuler, *İran Moğolları*, s.138; *İkbâl*, s.325; *Çanî*, *Kasım* , I/19; Konukçu, Enver, "*Bağdad Hatun*", *DAİ*, IV/444.

⁸⁸ *Şabânkâreî*, s.274-275; *Mîrhând*, V/508; *Âzzâvî*, I/491; *Hândmîr*, III/209; ayrıntı için bkz.: Bağdat Hatun bahsi, s.92 vd.

⁸⁹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163.

⁹⁰ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.161-162; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/381-382, Arp. Text, II/29.

⁹¹ *Hâce*, mutlak anlamda *Vezir*, *sadrazam* ve *günümüzdeki ifadesiyle başbakan anlamlarına gelmektedir. Bu anlamlarının yanında öğretmen, muallim, bilge, ev reisi, sermaye sahibi, sahib, özel hizmetçi, iğdiş edilmiş kişi anlamlarında karşılmaktadır. Safeviler döneminde Ermenilere verilen bir ünvan olarak kullanılmıştır. Bkz., Hasan Enverî, *İstîlâhât-i Dovre-i Gaznevî ü Selçûkî*, Tahran 1373 h.ş., s. 243; Dihhudâ, Ali Ekber, "*Hâce*", *Luğatnâme*, XXI/787-789.*

Hâce 'yı uzaklaştırarak yerine Cılav Han'ı (جلأو خان) veya Mahmud'u (محمود پسر) tayin etmesini istemişti⁹². Oğlu ile konuşan Emir Çoban, ona, hükümdarın kendisinden memnun olmadığını söyleyerek hükümdara karşı davranışlarını değiştirmesini söylemişti. Dımaşk Hâce ise bu duruma Vezir Sayın'ın neden olduğu cevabını vermişti. Emir Çoban, durumun aleyhine işlediğini anlayınca, hükümdarın huzurundan uzak kalmayı uygun buldu ve Sultan Ebu Said'in de muvafakatını alarak başta Vezir Sayın olmak üzere Emir Ekrenç (امير اكرنج), Emir Mahmud, Emir Mehmed'i de alarak Horasan'a doğru hareket etti⁹³. Kendisi Horasan'a giderken bütün işleri, Ebu Said Han'ın şikayet ettiği oğlu Dımaşk Hâce 'ya bıraktı.

Bu sırada 726/1326 yılında Çağatay Hanlarından Duva Timuroğlu Tarmaşirin (ترمشيرين) Han'ın Gazne ve Kandahar'da savaşa hazırlandığını duyan Emir Çoban, oğlu Emir Hasan (امير حسن پسر امير چوپان) kumandasında kuvvet gönderdi. İki kuvvet arasındaki çatışmada Emir Hasan galip geldi ve Gazne'ye girerek yağma ve talanda bulundu⁹⁴. Daha sonra babasına katılmak üzere geri döndü. Bu esnada 727/1327 Şevval (Ağustos) ayında Sultan Ebu Said, Emir Çoban'ın oğlu Dımaşk Hâce 'yi katletti⁹⁵.

Bunun ardından Ebu Said Han, Horasan'da bulunan emirlerine haber göndererek Dımaşk Hâce 'nın katledildiğini ve Emir Çoban ile taraftarlarının derhal öldürülmelerini bildirdi.

2.3.4.1 Emir Çoban'ın Sultan Ebu Said'e İsyan Etmesi:

Emir Çoban, oğlu Dımaşk Hâce 'nın öldürüldüğünü duyunca çok şaşırıldı. Bunun üzerine Emir Çoban yanında bulunan emirler ve oğullarıyla görüşerek bir durum değerlendirmesi yaptı. Emir Çoban'ın yanında bulunan Emirlerden Emir Ekrenç, Emir Mahmud, Emir Nevruz, Emir Mehmed Bey ve Ebu Said'in dayısı Emir Çiçek (Mehmed Ali) Ebu Said'in Emir Çoban'ı öldürme emrini ona arz ile sadakatlerini Emir Çoban'a sundular.

⁹² Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.164-168; *Şabânkâreî*, s.381.

⁹³ *Şabânkâreî*, s.381-383; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/63-64; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.166-168; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.616-617; *Mîrhând*, V/508-509; Spuler, *İran Moğolları*, s.138-139; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", *Iran*, V/410-411.

⁹⁴ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/64.

⁹⁵ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/65; *Şabânkâreî*, s.281-282; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.168-170; *Mîrhând*, V/512-513; Spuler, *İran Moğolları*, s.139.

Emir Çoban'ın oğlu Emir Hasan, “*Horasan, Kirman ve Fars bize bağlı, Çağatay ordusundan yardım alarak burada bir devlet kurabilir ve güçlendikten sonra da kardeşimiz Temürtaş Anadolu’dan, Mahmud da Gürcistan’dan Ebu Said’e hücum ederek ondan intikam alabiliriz*”⁹⁶ dedi. Emir Çoban herhalde Çağatay ve Altın Ordu Han’ına sığınmayı gururuna yedirememiş olmalı ki bu fikri benimsemedi ve emrindeki kuvvetlerle Ebu Said’den intikam almak için Irak’a hareket etti. Meşhed (مشهد) şehrine gelirken emrinde bulunan emirlerine, kendisine ihanet etmeyeceklerine dair yemin verdirdi, güven tazeledi. Buradan 70.000 kişilik bir kuvvetle ayrılan Emir Çoban, Simenan’a geldi ve Şeyh Rüknüddin Alaüddeve Semenanî’nin (رکن الدین علاءالدوله سمنانی) hangahında emirlere tekrar yemin ettirdi. Şeyh Alaüddin Semnanî’yi Ebu Said Han’ın huzuruna göndererek oğlunun katline sebep olanların kendisine teslimi şartıyla hükümdara kılıç çekmek istemediğini bildirdi. Şeyh Semnanî’yi dinleyen Ebu Said, Emir Çoban’ın teklifini kabul etmedi ve “*Eğer Çoban, isterse kılıç çekmeyebilir ancak, aramızdaki ihtilafı kılıç çözecektir*” dedi. Emir Çoban bunun üzerine harekete geçerek kuvvetleriyle birlikte Rey civarında İbrahim-Abad kasabasının Kohor adlı köyüne erişti. Diğer taraftan Ebu Said kuvvetleri de buraya yaklaştı ve iki ordu arasında bir günlük mesafe kaldı. Emir Çoban’ın emrinde bulunan Emirlerden Emir Mehmed, Emir Çiçek, Emir Mahmud, Emir Nevruz ve diğer bazı emirler 30.000 kadar bir kuvvetle geceleyin Emir Çoban’ın ordugahından kaçıp Ebu Said’in yanına geldiler. Bu gelişme üzerine askerlerine ve emirlerine güveni kalmayan Emir Çoban, geri çekilmeye karar verdi. Oğlu Emir Hasan’ın sözünü dinlemediğine pişman olan Emir Çoban, çöl yolundan Horasan’a yöneldi, zevceleri Satıbeg’i (ساتی بیک شاهزاده خانم) ve Gerdun Çin’i (گردون چین) kendi sonuna ortak etmek istemeyerek on yedi kişiyle Ebu Said Han’ın yanına gönderdi. Emir Çoban, her geçen gün güç kaybediyordu ve Herat’a giderken yanında ancak onyediy kişi kalmıştı⁹⁷.

⁹⁶ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.168-180; *Hândmîr*, III/211-213.

⁹⁷ Muhammed b. Abdullah Tancî *İbn-i Battûta, er-Rihle*, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (*Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II*), 1376 hş, I/278-279; *el-Eherî*, s.153-155; *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/791; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.168-180; *Fasîh-i Havâfî*, III/37-38; *Mîrhând*, V/512-523; *Hândmîr*, III/211-213; *Howorth*, III/608-611; *Deguignes*, VI/68-70; Muhammed Hasan Han, *İtimadu’s-saltana, Mirâtu’l-buldân*, I-IV, neşr. Abdulhuseyn Nevâî-Mîr Haşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş., I/416-417; Huart, Clement, *Histoire de Bağdad*, Paris, 1901, s.10.

Ebu'l Fidâ'ya göre Anadolu'da bulunan oğlu Temürtaş'ın aracılığıyla Memluk Sultanı el-Melikü'n-Nasır'dan yardım almayı düşünmüşse de⁹⁸ Mürg-i Ab kıyısına gelince Emir Çoban bu fikrinden vazgeçti. Emir Hasan babasından ayrılarak Harezmi ülkesine giderken, Emir Çoban da Çin'deki Büyük Kagan'ın yanına gitmekten vazgeçerek kendi yetiştirmiş olduğu Melik-i Kert denilen Herat Meliki Gıyasüddin'in yanına gitmeye karar verdi. Emir Çoban Herat'a geldi ve Gıyasüddin onu hürmetle karşılayıp hüsn-ü kabul gösterdi⁹⁹.

2.3.4.2 Öldürülmesi:

Emir Çoban'ın Herat'a ulaşmasından çok kısa bir zaman sonra Ebu Said, Herat Melikine¹⁰⁰ bir ferman göndererek Emir Çoban'ın katlini istedi. Herat Meliki, Ebu Said'den aldığı bu ferman ile üstesinden gelmesi çok zor bir durumla karşı karşıya kalıyordu. Herat Meliki Gıyasüddin, bu şartlar içinde nasıl davranması gerektiğini tam olarak bilmiyordu. Emir Çoban'ı öldürmese kendi hükümetinin perişan olup, Emir Çoban'ın yerine kendisinin katledileceğini, Emir Çoban'ı öldürse ahde vefa, dosta vefa ilkesini çiğneyeceğini biliyordu. Yine de kendini kurtarmak için Emir Çoban'ı öldürmeye karar verdi ve Ebu Said'in fermanını Emir Çoban'a gönderdi. Emir Çoban, bu emrin uygulanmasından önce Herat Meliki Gıyasüddin ile görüşmek istedi. Bu isteği yerine getirilmeyince Emir Çoban, Gıyasüddin'den üç vasiyetinin yerine getirilmesini istedi. Üç maddeden oluşan vasiyetinde Emir Çoban;

⁹⁸ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/88.

⁹⁹ Şehâb-üd-din Ahmed En-Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l Edeb*, Köprülü Kütüp. No.1188, IV/446; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; *Fasîh-i Havâfi*, III/38; *Şabânkâreî*, s.283-284; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/67-68, Hâfiz Âbrû, *Zeyli Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.176-177.

¹⁰⁰ Emir Çoban'ın Herat'a gelmesi hususunda En-Nüveyri şu bilgiyi vermektedir: "*Horasan mülhakatından Herat'a vasıl olunca karşısına oranın naibi çıktı. Bu adam cesur ve cüretkar idi. Bunun meşhur kanlı vekayii vardı. Bu adamı Çoban yetiştirmiş ve ilerletmişti. Bu zat Çoban'ı istikbâl etti. Hürmette bulundu. Herat'a giderek kış geçinceye kadar orada ikametini ve sonra istediği gibi hareket etmesini istedi. Çoban bu sözlere ümat ile kabul eyledi. Rivayet edildiğine göre oğlu Hasan bu fikri beğenmedi ve babasını bu fikrinden vazgeçirmek istedi ve Herat Melikinin vefasızlığını söyledi.*

Emir Çoban'ın ayaklarında nikris vardı. Bu kendisinin hareketine mani idi. Onu için Herat'a girmeğe mecbur oldu. Oğlu Hasan kendisinden ayrıldı ve Saray ve Şimal beldeleri hükümdarı Özbek Han'ın yanına gitti ve ikram gördü. Çoban Herat'a girdi ve katlolundu. Herat Meliki keyfiyeti Ebu Said'e yazdı". Şehâb-üd-din Ahmed En-Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l Edeb*, IV/446-456.

1. Başının bedeninden ayrılmaması ve öldüğüne dair delil istenmesi durumunda, delil olarak yalnız iki tırnaklı olan baş parmağının Ebu Said'e gönderilmesi,
 2. Küçük yaşta olan Oğlu Cılav Han'ın sağ olarak dayısı Ebu Said'e gönderilmesi,
 3. Cesedinin Medine-i Münevvere'ye gönderilerek oradaki imaret ve hayratının yanına defnedilmesi,
- isteği yer alıyordu.

Emir Çoban, 727 /1327 Zilhicce (Ekim) ayında yayının kirişiyle boğuldu ve iki tırnaklı baş parmağı öldürüldüğüne delil olarak Ebu Said'e gönderildi. Ebu Said, bu parmağı Pazar kapısının üstüne astırdı¹⁰¹.

Şabânkâreî'nin ifadesine göre, Emir Çoban'ın düşmanları Ebu Said'e bu parmağın başkasına ait olabileceğini bu yüzden naaşın istenmesinin gerektiğini söylemişler ve hükümdar da tabutu istemişti¹⁰². Bu istek üzerine Emir Çoban'ın cesedi bir tabuta konularak Bağdad'a gönderildi. Buradan daha sonra defn için Medine'ye nakl edildi. Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**'nin ifadesine göre, 728 /1328 Şevval ayında (Ağustos) Medrese-i Mustansiriyye'de namazı kılındı ve oradan da Irak Hüccac kafilesi ile naaşı Mekke'ye gönderildi ve naaşı Kabe'de tavaf ettirildi, Arafat'a ve Mina'ya çıkartıldı ve Medine'ye gönderildi ise de orada önceden yaptırmış olduğu türbesine defnedilmedi. Çünkü Memluk Sultanı Melik Nasır Mehmed, Emir Çoban'ın Medine'deki türbesine değil Cennetu'l-Bakî'ye gömülmesini Medine Emiri'ne emretmişti. O yüzden Emir Çoban'ın cesedi Bakî'ye, Hazreti İmam

¹⁰¹ İbn-i Battûta, I/279; el- Eherî, s.153-155; İbn-i Haldûn, el-`İber, IV/791; Hâfız Âbrû, **Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî**, s.168-180; **Fasîh-i Havâfî**, III/38; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, **Matlâu's-sâdeyn**, I/73-83; **Mîrhând**, V/512-523; **Hândmîr**, III/211-213; **Şabânkâreî**, s.282-293; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, **ed-Dürerû'l-Kâmine fi `Âyân el-Mî'eti's -Sâmine**, II/74-75; **Âzzâvî**, I/495-497; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**, **A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr**, www.alvaraq.com; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, **Târîh-i Güzide**, s.616-620; **Deguignes**, VI/68-70; **Howorth**, III/608-611; **Muhammed Hasan Han**, I/416-417; **Huart**, s.10; Browne, **Literary History of Persia**, III/55; **İkbâl**, s.337-338; Râzî, Abdullah, **Târîh-i Kâmil-i İrân**, Tahran ,1334 h.ş., s.331; Ğanî, Kasım , **Târîh-i Âsr-i Hâfız**, I-II, Tahran , 1340 h.ş., I/22-26; Beyânî, Şirin, **Târîh-i Âl-i Celayir**, Tahran 1345 h.ş., s.15; Boyle, "**Dynastic And Political History of The Ilkhans**", Iran, V/411; **Meşkûr**, s.236; Dihhudâ, Ali Ekber, "**Çoban**" **Luğatnâme**, XVIII/380-389; İbn Mehmed Edirnevi, **Nuhbetu't Tevârih ve'l-Ahbâr**, İstanbul 1286, s.36; Cheref Han Bidlisi, **Cheref-Nameh**, Frs. Text, II/385-386, Arp. Text, II/32-33; Sümer, "**Anadolu'da Moğollar**", s.90.

¹⁰² **Şabânkâreî**, s.284; Hâfız Âbrû, **Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî**, s.178.

Hasan'ın kabri civarına defn edildi¹⁰³. Emir Çoban, vefatında altmış yaşlarında kadardı¹⁰⁴.

Emir Çoban'ın cenaze törenine ve defn merasimine bu derece önem verilmesinin nedeni, öncelikle kendisi hayatta iken Mekke ve Medine'deki su kuyularını imar ederek halkın hizmetine sunmuştu. Bu nedenden dolayı kendisi saygı duyulan birisi olmuştu. Aynı zamanda, Ebu Said'in Bağdad Hatun'la evlenmiş olması da defn merasimine önem verilmesine neden olmuştu. Bu defn merasiminin düzenlenmesine de Bağdad Hatun aracı olmuş, Ebu Said de 1.000 altın vererek eşine bu konuda yardımcı olmuştu¹⁰⁵.

2.3.5 Emir Çoban'ın Kişiliği ve Eserleri:

Çoban el-nayin el-kebir naib-i Memleket-i el-Mogol (جوبان النوين الكبير، نائب المملكة المغلية) unvanıyla isimlendirilen Emir Çoban¹⁰⁶, Gazan Mahmud Han döneminde yıldızı parlamış, Olcaytu Mehmed Hudebende Han'ın güvenini kazanmış ve Ebu Said Bahadır Han zamanında ise bütün devlet işlerinin ve yönetiminin şahsında toplandığı büyük devlet adamı olmuştur.

Emir Çoban iyi huylu, çalışkan, dirayetli, dengeli bir devlet adamı olmasının yanı sıra samimi bir müslümandı¹⁰⁷. Hayatı müddetince Sünni Müslümanlığa sadık kalmış, hatta Olcaytu Han, Şiiliğe temayül ettiği halde Emir Çoban kanaat ve akidesini değiştirmemiştir.

Emir Çoban, ciddi ve taviz vermeyen devlet adamlığının yanında, iyilik yapan bir karakter yapısına da sahipti. 712 /1312 yılında Rahbe halkı, Olcaytu tarafından kılıçtan geçirilmek istendiğinde onları, Emir Çoban'ın araya girmesiyle

¹⁰³ Fasîh-i Havâfî, III/39; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine, II/74-75.

¹⁰⁴ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine, II/74-75; İsmail el-Dîmaşkî İbnü'l-Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, çev. Mehmet Keskin, (Büyük İslam Tarihi I-XV) İstanbul, 1994-1995, XIV/237.

¹⁰⁵ Emir Çoban'ın vasiyeti üzerine naaşı kendi yaptırdığı türbeye defn edilmemiş idi. Bunun sebebi olarak, yaptırdığı türbesinin, Hz. Muhammed'in (S.A.V.) türbesinin kublesinde bulunması gösterilmektedir. Bkz. Şabânkâreî, s.284-285; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşidî, s.179.

¹⁰⁶ Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine, II/74-75.

¹⁰⁷ Şabânkâreî, s.285.

Olcaytu Han bağışlamıştı. Ayrıca Memluk-İlhanlı devletleri arasında barış ortamının doğmasını sağlayan da yine Emir Çoban'dı¹⁰⁸.

Emir Çoban 726/1326 Cemaziyelevvel (Nisan) ayında Mekke-i Mükerreme'ye su getirdi. Bu suyun ismi Ayn-ı Bazan'dı. Bu su, yalnız Mekke içinde kalmayıp Safa, Bab-ı İbrahim ve Medine civarındaki çeşmelere kadar uzatıldı. Emir Çoban, bu hayratından başka Medine-i Münevvere'de Harem-i Şerif civarında bir medrese ve türbe inşa ettirmiştir¹⁰⁹.

Bu faaliyetlerinden başka Emir Çoban, imar faaliyetlerinde de bulunmuş ve ülkenin imarına da çalışmıştır. Bu faaliyetlerinden birisi de Anadolu'ya giriş yolu üzerinde, Erzurum'a 39 km. uzaklıktaki Çobandede Köprüsü'dür. Çobandede Köprüsü, Emir Çoban Suldus tarafından 697 /1297 yılında yaptırdığı ve ayakta kalabilmesi, bakımının sağlanabilmesi için de çevresindeki Yağan, Işkı, Hasnikar ve Köprüküy'ün gelirlerinin vakfedildiği bilinmektedir¹¹⁰. Ayrıca yolculukları sırasında buraya kadar gelip geceleme ve dinlenmek durumunda kalan yolcuların bu köprünün batısında, adını yine bu köprüden almış Çobandede Han'ı ya da Köprüküy Han'ı ve yanında bir Türbe'yi de Emir Çoban yaptırmıştır¹¹¹.

2.3.6 Emir Çoban'ın Çocukları Ve İlhanlı Devletindeki Rollerini:

Emir Çoban'ın dokuz oğlu ve bir kız çocuğu vardı. A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr'da Emir Çoban'ın Temürtaş (تمرتاش), Dımaşk Hâce (دمشق), Sorgan (صرغان) Şebber (شبير), Yagıbastı (يغبصطي), Selçukşah (سلجوكشاه), Bağdad Hatun (بغداد خاتون) isminde çocukları olduğu kaydedilmiştir. **Ikdu'l-Cumân fi Târîh-i Ehli'z-Zemân**'da ise Bayram Hâce isminde Emir Çoban'ın binicilikte oldukça yetenekli bir oğlu olduğu belirtilmiştir. **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**'da ise Temürtaş (تمرتاش), Dımaşk Hâce (دمشق), Sorgan Şira (صرغان شيرا), Yagıbastı

¹⁰⁸ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, www.alvaraq.com; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, **ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine**, II/74-75.

¹⁰⁹ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, **ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine**, II/74-75, Hamdullah Mustevfî, **Nuzhat-al-Qulub**, neşr. G. Le Strange, Londra 1919, s.4, 14; İbnu'l-Kesîr, İsmail el-Dımaşkî, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, XIV/233-210.

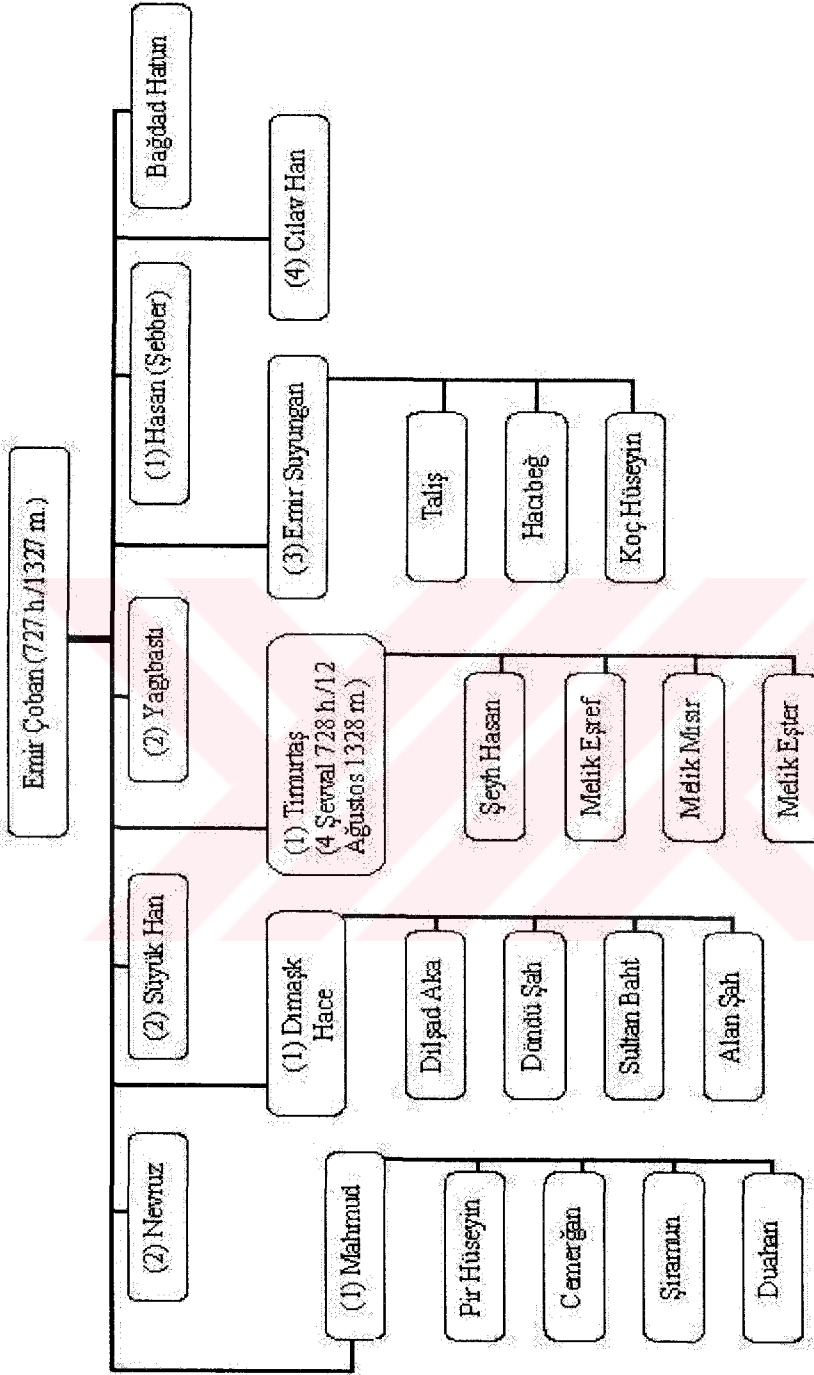
¹¹⁰ Gündoğdu, Hamza, "**Erzurum ve Çevresinde Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü**", **Güzelsanatlar Enstitüsü Dergisi**, 1995 (2), s.43-47.

¹¹¹ Gündoğdu, Hamza, "**Köprüküy Hanı**", **Güzelsanatlar Enstitüsü Dergisi**, 1998 (4), s.79-90.

(يغبصطي), Selçukşah (سلجوكشاه), Melik Eşref (الملك الأشرف) ve Melik Eşter (الملك الأشتر) isimleri Emir Çoban'ın biyografisinde çocukları olarak belirtilmiştir¹¹².

¹¹² Bedreddin Aynî, *Ikdu'l-Cumân fi Târîh-i Ehli'z-Zemân*, Beyazid Devlet Kitaplığı Veliyüddün Efendi Bölümü No: 2394-2394, XXII/10; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/75; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ *es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ *es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; *Mîrhând*, V/523-527; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.220-223; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/78-84; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.178-184; Şabânkâreî, s.285-289, 295; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü'l Tevârîh ve'l Ahbar*, s.36.

Tablo 4: Emir Çoban'ın soy kütüğü:

(1) Annesi aynı.

(2) Annesi aynı.

(3) Annesi Dolandı Hatun (Olcaytı'nın kızı).

(4) Annesi Sabbeğ Hatun (Olcaytı'nın diğer kızı).

2.3.6.1 Emir Hasan:

Emir Çoban'ın en büyük oğlu ve Horasan bölgesinin Emiri idi. Emir Hasan (امير حسن)'ın üç oğlu vardı. Bunların en büyüğü Taliş (تالش) idi. Taliş de İsfahan, Fars, Kirman bölgelerinin Emirliğini yapıyordu. Emir Hasan, kardeşi Dımaşk Hâce'nin öldürüldüğü sırada babası ile birlikte Horasan'da buluyordu. Emir Çoban, Herat'a giderken Emir Hasan babasından ayrılarak Harezm'e doğru yönelmişti. Harezm'de Kutluk Timur adında bir emir, Altınordu Hanı Özbek Han adına valilik görevini yürütüyordu. Kutluk Timur, Hasan ve oğlunu Özbek Han'a yolladı. Hasan ve oğlunu sitayişle karşılayan Özbek Han onları ordusuna alarak, sancak verdi ve Çerkezlerle karşı savaşa yolladı. Emir Hasan ve oğlu Taliş bu savaşta üstün başarılar gösterdiler. Emir Hasan yaralandı ve bir müddet sonra öldü. Oğlu Taliş ise çok az bir zaman sonra eceliyle öldü¹¹³.

Emir Hasan'ın diğer iki oğlundan birisi Hacıbeg (حاجی بیک نوه امير چوپان) diğeri Koç Hüseyin'dir (قوچ/عوج حسین). Hacıbeg, amcası Temürtaş'ın büyükoğlu Şeyh Hasan (کوچک شیخ حسن چوپانی) ve Süleyman Han'ın hizmetine girmiş, Sutaylılar ile Çobanlıların savaşına katılmış, sonra Küçük Şeyh Hasan'ın emriyle Celayirlilere karşı mücadele etmek için Bağdad'a gelmiş fakat yenilerek Tebriz'e girmiş ve burada Küçük Şeyh Hasan tarafından zehirlenerek öldürülmüştü¹¹⁴.

Emir Hasan'ın diğer oğlu Koç Hüseyin ise kardeşi Hacıbeğ ile Süleyman Han ve Küçük Şeyh Hasan tarafından Anadolu'da Eretna ile savaşa gönderilmiş, fakat yenilerek kaçarken yakalanarak Tebriz'e getirilmiş ve Süleyman Han'ın emriyle öldürülmüştü¹¹⁵.

¹¹³ Şabânkâreî, s.283; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.180; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.620; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/78-79; *Mîrhând*, V/523; *Fasîh-i Havâfî*, III/41; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetu't- Tevârih ve'l-Ahbar*, s.36.

¹¹⁴ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.180; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/79; *Mîrhând*, V/524; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetu't- Tevârih ve'l-Ahbar*, s.36.

¹¹⁵ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.180-183; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/79; *Mîrhând*, V/524; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetu't- Tevârih ve'l-Ahbar*, s.36.

2.3.6.2 Dımaşk Hâce :

Dımaşk Hâce (دمشق خواجه), Emir Çoban'ın üçüncü oğludur. Emir Çoban, Gazan Han ile birlikte 699/1299 yılında Şam seferine giderken doğmuştur. Emir Çoban bu seferin hatırasına yeni doğan çocuğuna Dımaşk ismini vermişti.

Dımaşk Hâce çocukluk ve gençlik yıllarında devlet merkezi olan Sultaniye'de kalmıştı. 713/1313 yılına kadar kaynaklarda Dımaşk Hâce ismiyle karşılaşmadık. Yalnız **El-Aynî** 713/1313 yılı olayları arasında Sultan Olcaytu'nun bir av sahnesini anlatırken huzurda bulunan Emirler arasında Emir Çoban'ın oğullarından Bayram Hâce, Temürtaş ve Dımaşk Hâce'nin isimlerini de sayar¹¹⁶.

719 / 1319 yılından itibaren Emir Çoban'ın devlet yönetimindeki gücü ve otoritesi günbegün artmaya başlamıştı. Devlet yönetiminde kendisine yardımcı olmak üzere atamalarda bulunurken kendi oğullarını ve Naiblerini görevlendiriyordu. Bu dönemde Dımaşk Hâce de Ebu Said'nin naibi olmuş ve hükümdar ile birlikte Sultaniye'de oturmaya başlamıştı¹¹⁷.

Emir Çoban, Horasan'a giderken Vezir Sayın'ı da beraberinde götürdüğünden devlet merkezindeki bütün işler Dımaşk Hâce'nin kontrolüne bırakılmıştı¹¹⁸. Dımaşk Hâce aynı zamanda 10.000 kişilik bir ordu komutanı idi¹¹⁹. Dımaşk Hâce gururlu ve oldukça kendini beğenmiş, kibirli bir yapıya sahipti. Sultan Ebu Said bu yüzden Dımaşk Hâce'den memnun olmamış ve bu memnuniyetsizliğini Emir Çoban'a da bildirmişti. Emir Çoban da oğlu Dımaşk Hâce'ye nasihatta bulunmuş, bu tür hareketlerden ve tavırlardan vazgeçmesini istemiş, aksi takdirde bunların sonun başlangıcı olabileceğini ima etmişti¹²⁰.

Bütün devlet işlerini tekelinde tutan Dımaşk Hâce, bütün uyarılara rağmen davranışlarını değiştirmemiş, Sultana karşı da cüretkar davranışlar sergilemeye başlamıştı. Emirler, Dımaşk Hâce'nin bilgisi olmadan hükümdarın yanına giremez olmuşlardı. Bu durum Emirler ve devlet erkanı arasında dedikoduların ve hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Öyle ki Emirler kendi aralarında, gerçek padişahın Dımaşk Hâce'e olduğunu söylemeye başlamışlardı.

¹¹⁶ Bedreddin Aynî, *İkdu'l-Cumân fi Târih-i Ehli'z-Zemân*, XXII/10.

¹¹⁷ *Şabânkâreî*, s.281-282.

¹¹⁸ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.148-150, 180-183.

¹¹⁹ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, I/74.

¹²⁰ *Mîrhând*, V/517-519; *Şabânkâreî*, s.281-282.

Bu dedikodular Ebu Said'in kulağına kadar geliyor ve kendisini çok rahatsız etmesine rağmen, çaresiz bir durumda kaldığı için bir tedbir alamıyordu.

Şabânkâreî'nin ifadesine göre, bir eğlence meclisinde Dımaşk Hâce 'den bahsedilirken, sarhoş olan Ebu Said "*şimdi isterim ki Dımaşk Hâce 'nin başı önümde olsun*" demişti¹²¹. Gerçekte eğlence meclisinde dile getirilen bu fikir, uygulanmak istenen Dımaşk Hâce 'nin ölüm fermanı idi; tek sorun bu fermanın uygulanması için bir uygun ortamın ve geçerli nedenlerin ortaya çıkmasıydı. Bu neden de kendiliğinden ortaya çıktı. Ebu Said'nin Emirlerinden biri, Dımaşk Hâce 'nin Sultaniye Kalesi civarında evi bulunan Olcaytu Han'ın, Hatunu Gıngınay (فتنقنای خاتون) Hatun'la Dımaşk Hâce 'nin gayrimeşru ilişkilerinin bulunduğunu Ebu Said'e söyledi¹²². Bu olayın doğruluğunu araştıran Ebu Said, olayın doğruluğu karşısında hiç tereddüt göstermeden Dımaşk Hâce 'nin ölüm fermanını imzaladı.

Padişahın kendisi hakkındaki hükmünü haber alan Dımaşk Hâce , bir kısım devlet erkanını ve emirlerini toplayarak bu emrin yanlış bir karar olduğunu, - *dönemin toplumsal yaşamı dikkate alındığında Dımaşk Hâce'nin görüşü doğrudur*- ölüm fermanını gerekli kılacak bir durumun olmadığını izah etmeye çalıştı. Emirler, Dımaşk Hâce 'nin fikirlerine katıldıklarını bildirdiler ve Dımaşk Hâce 'nin yanından, ertesi gün buluşmak üzere ayrıldılar. Bu sırada tesadüfen bir takım eşkıyanın kesik başları Sultaniye'ye getirilmişti. Ebu Said tellal göndererek bu kesik başların Emir Çoban ve adamlarının kelleleri olduğunu halka ilan ettirdi. Dımaşk Hâce, bu haberi duyunca doğruluğunu araştırmadan, yanına en güvendiği on adamını da alarak geceleyin kalenin güney kapısından kaçmaya çalıştı. Kaleyi kuşatan askerleri atlatmayı başaran Dımaşk Hâce 'nin takip edilip yakalanması için Aka-Lûlû (أغا لولو) görevlendirildi. Aka-Lûlû, Dımaşk Hâce 'yi yakalayarak Ebu Said'in emri üzerine 727 /1327 Şevval (Ağustos) ayının 5'inde¹²³ öldürdü. Dımaşk Hâce 'nin kesilen başı bir Mogol geleneği olarak önce Ebu Said'nin ayaklarının altına atıldı, daha sonra halka teşhir için Sultaniye şehrinin kale kapısına asıldı¹²⁴, hazineleri yağma edildi¹²⁵. Sultan Ebu Said, Emir Çoban'la

¹²¹ **Şabânkâreî**, s.281-282.

¹²² İbn-i Battûta diğer kaynak yazarlarına göre bu olayı, en açık bir şekilde anlatan tek yazardır. Bkz., **İbn-i Battûta**, I/278-279; **İranşehr**, (UNESCO yayını), Tahran 1342 h.ş., I-II, I/421.

¹²³ **Ġanı, Kasım** , I/21-22.

¹²⁴ **Ġanı, Kasım** , I/21-22.

savaşmak için Sultaniye'den hareketle Kazvin'e geldi, vezirliğine de eski vezir Hâce Reşid'in oğlu Hâce Gıyasüddin Mehmed'i (غياث الدين محمد پسر خواجه رشيدالدين) (فضل الله) atadı¹²⁶.

Dımaşk Hâce 'nin öldürülüp mallarının yağma edilmesi ile ilgili olarak, şair **Selman-i Saveci** şu beyti kaleme almıştır:

*“Dımaşk'ın evi ve serveti yağma edildi: öyle ki sabah kahvaltısına muhtaç olan fakirler onun servetiyle o gün akşam zengin olmuşlardı. Dımaşk'ın sonunun böyle olacağını kimse düşünememişti”*¹²⁷.

Dımaşk Hâce 'nin dört kızı vardı. Bunlar, Dilşad Hatun/Dilşad Aka (دلشاد), Döndü Şah (دندی شاه دختر دمشق خواجه), Sultanbaht (سلطانباخت دختر دمشق خواجه / دلشاد خاتون), Alem Şah (عالمشاه دختر دمشق خواجه), Döndü Şah (دندی شاه دختر دمشق خواجه), Alem Şah (سلطانباخت دختر دمشق خواجه)' dır. Döndü Şah Şeyh Ali Kuşbah (شيخ على قوشبجي)'in hanımı idi¹²⁸. Bunların içinden Dilşad Hatun¹²⁹ Ebu Said'le evlenmiş, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra da Şeyh Hasan Celayir ile evlenmiştir¹³⁰. Onun büyük hatunu durumunda bulunan Dilşad Hatun çok akıllı ve zeki bir kadındı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile saltanat mücadeleleri döneminde çok önemli ve etkin bir rol oynamıştır. Şeyh Hasan'ın bu mücadelelerle meşgul olduğu zamanlarda devletin idaresini üstlenmiş ve önemli konularda ona vekalet etmiştir. Celayirli Devleti'nin emirleri ve devlet erkani üzerinde olağan üstü bir nüfuzu vardı. Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad'da bulunduğu dönemlerde ise daha çok hayır işleri ile uğraşır. Bağdad'ın imar edilmesinde büyük gayretler göstermiş çok sayıda eser yaptırmıştır. Dilşad Hatun, şiir ve sanata düşkünlüğünden dolayı şair ve

¹²⁵ İbn-i Battûta, I/278-279; el- Eherî, s.153; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşidî*, s.168-170; *Fasîh-i Havâfî*, III/37; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/65-67; *Mîrhând*, V/512-513; *Hândmîr*, III/211; *Deguignes*, VI/67-68; *Howorth*, III/605-606; *Muhammed Hasan Han*, I/416; *Huart*, s.10; *Browne*, III/54; *Spuler*, *İran Moğolları*, s.139; *İkbâl*, s.336; *Râzî*, s.331; *Ġanî, Kasım*, I/21; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, Iran, V/410-410; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.89-90; *Zerrînküb*, Âbdulluseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, Tahran, 1375 h.ş., s.236.

¹²⁶ Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/68; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşidî*, s.171-172; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text, II/385-386, Arp. Text, II/32-33; *Mîrhând*, V/519-520, *Ġanî, Kasım*, I/21-22.

¹²⁷ *Ġanî, Kasım*, I/21-22.

¹²⁸ Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/83.

¹²⁹ *Beyânî, Dilşad Hatun'un Emir Çoban'ın büyük kızı olduğunu belirtir. Ancak Beyânî'nin bu fikrine diğer hiçbir kaynak yazarı katılmamaktadır. Dilşad Hatun'un Dımaşk Hâce 'nin kızı, Bağdad Hatun'un yeğeni olduğu kaynaklar tarafından belirtilir. Beyânî*, s.16

¹³⁰ Minorsky, Dilşad Hatun'un 762 h. de *Hândmîr*'i kaynak göstererek Süleyman adlı bir emirle evlendiğini yazmıştır. Ancak *Hândmîr*'de böyle bir bilgi yoktur. Bkz., Minorsky, “*Üveys*”, *İA*, VIII/133.

sanatkarların sohbetlerine katılarak zamanının çoğunluğunu bu tür sanatsal faaliyetlerle geçirirdi ve onları himayesi altına alırdı¹³¹.

Selman-i Saveci bir çok kasidesinde Dilşad Hatun'dan övgü ile bahsetmiş, onu sultan, padişah ve şah unvanları ile yüceltmıştır¹³².

Bugün sana itaat edenler padişahlardır....

Padişahların hepsi aldıkları hisseden memnundur....

Cevanbaht Dilşad Şah! Şu yaşlı felek var olan bütün gözleriyle....

Yeryüzünde onun bir emsalini daha görmedi....

Şeyh Hasan bütün yönlerden ülkenin bir gökyüzüdür....

Şah Dilşad ise hiç şüphesiz saltanatın güneşidir....

Dilşad Hatun, Celayirli Şeyh Hasan'dan iki yıl önce 755 /1354 yılında¹³³ ölmüştür¹³⁴.

Dilşad Hatun'un Emir Şeyh Hasan Celayir'den dört çocuğu vardı. Bunların isimleri Şeyh Uveys (Olcatay), Şeyh Zahid, Şeyh Kasım, ve Tandu'dur¹³⁵. Dilşad Hatun'un çocuklarının en büyüğü durumunda olan Uveys babasının ölümünden sonra onun yerine Celayirli Devleti'nin başına geçti¹³⁶.

2.3.6.3 Şeyh Mahmud:

Şeyh Mahmud (شیخ محمود ، پسر امیر چوپان) Emir Çoban'ın dördüncü oğludur. İlhanlıların tabiiyetinde bulunan Gürcistan'da vali idi. Dımaşk Hâce 'nın katlinden sonra, Ebu Said'nin emriyle tutuklanarak Tebriz'e getirilmiş ve burada

¹³¹ İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/68-69; Beyânî, s.31-32; Minorsky, "Üveys", VIII/133; Rûdgâr, Kanbarâli, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, Tahran 1376 hş, s.54.

¹³² Sâvecî, Selman, Divan, neşr. Mansur Muşfik, Tahran 1336 h.ş., s.546,551.

¹³³ Âzzâvî, Dilşad Hatun'un ölüm tarihini 752 h. olarak vermiştir. Bkz., Âzzâvî, II/68.

¹³⁴ İkbâl, s.455; Beyânî, s.32; Rûdgâr, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s.54.

¹³⁵ Howorth, Şeyh Hasan Celayir'in Dilşad Hatun'dan Kemaleddin Togan adında bir oğlu daha olduğunu ifade etmiştir. Bkz., Howorth, III/608. Ancak diğer kaynakların hiç birinde bu yönde bir kayıt bulunmamaktadır.

¹³⁶ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi `Âyân el-Mi'eti's -Sâmine, II/95-96; Şabânkâreî, s.295; İbn-i Battûta, I/281; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.199; Mîrhând, V/542; Hândmîr, III/226; Howorth, III/638; Muhammed Hasan Han, I/418; Huart, s.12; İkbâl, s.353; Râzî, s.334; Âzzâvî, I/532; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", Iran, V/414; Minorsky, "Üveys", IA., VIII/133.

katl olunmuştur¹³⁷. Şeyh Mahmud'un dört oğlu vardı. Bunlar Cemergan (جمرغان), Duahan (دوآخان نوۀ امير چوپان), Şiramun (شيرامون نوۀ امير چوپان), Pir Hüseyin (پير حسين نوۀ امير چوپان)'dir. Bu çocukları Küçük Şeyh Hasan öldürmüştür¹³⁸.

2.3.6.4 Cılav Han:

Cılav Han (جلأو خان) Emir Çoban'ın beşinci oğludur. Annesi Olcaytu Han'ın kızı, Ebu Said Bahadır Han'ın kız kardeşi olan Dolandı Hatun (دولندی جاتون) (دختر الجایتو سلطان)'dur¹³⁹.

Cılav Han, babası Emir Çoban'la beraber Herat Meliki Gıyasüddin (غياالدين) (كرت ملك هرات) e sığınmış, bir müddet sonra Ebu Said'in emri üzerine babası Emir Çoban Gıyasüddin tarafından katledilmiş, ama vasiyeti gereği oğlunun, dayısı Ebu Said'e gönderilmesini istemiştir. Ne yazık ki küçük yaşına bakılmaksızın Cılav Han da babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. **Muhammed b. Yunus el-Ba'li** (محمد بن يونس البعلی) "*Rebiülahir ayının 10. gününde (Cuma) şehre Dımaşk'taki İbn-i Teymiyye (ابن تيميه) 'nin ölümü ve Mısır'da Şeyh Necmeddin el-Balîsî (نجمالدين البالسى) 'nin ölüm haberleri ulaştı. Bunun üzerine iki zat için gıyabi cenaze namazı kılındı. Daha sonra Emir Çoban'ın tabutu ve oğlu Cılav Han'ın tabutu getirildi ve Ravza'da defn edildiler. Hatip dört cümlelik bir dua okudu. H. 728 yılında ise her iki tabut da 'Arafat'a getirildi ve Kabe'de her iki naaş da tavaf yaptırıldı*" bilgisini vermektedir¹⁴⁰.

Emir Çoban'ın altıncı oğlu Emir Suyurgan (سيورغان) olup, annesi Olcaytu'nun kızı Satıbeg'dir. Emir Çoban'ın yedinci oğlu Siyük Han (سيوك شاه), sekizinci oğlu Yagıbastı (ياغى بستى) ve dokuzuncu oğlu ise Nevruz (نوروز)'dur. Emir Çoban'ın bu çocuklarının otobiyografilerine dair kaynak eserlerde fazla bir bilgi yoktur. Sadece ismen Emir Çoban'ın çocukları olarak kaydedilmiştir¹⁴¹.

¹³⁷ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/83; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.620; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.181; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetu't- Tevârîh ve'l-Ahbar*, s.36; *Mîrhând*, V/526; el- Eherî, s.115.

¹³⁸ Hâfiz Âbrû, Şeyh Mahmud'un çocuklarının isimlerini, Pir Hüseyin, Şiramun, Cemergan, Duahan olarak zikreder.Bkz., Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.182-183.

¹³⁹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.178-179, 182-183; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/84.

¹⁴⁰ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/74; *Fasîh-i Havâfî*, III/38-39, *Ġanî, Kasım*, I/22-26.

¹⁴¹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.183-184; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/74; *Mîrhând*, V/526.

Emir Çoban'ın diğer oğlu Temürtaş (امير اعظم تيمورتاش)¹⁴², (تمرتاش بن النوين), ¹⁴³ (جوبان) (دمرداش)¹⁴⁴ ayrıntılı bir şekilde inceleneceği için burada kısaca değineceğiz. Emir Temürtaş, Emir Çoban'ın ikinci oğludur. Anadolu Genel Valisi idi. Temürtaş'ın Melik Eşref (ملك اشرف), Melik Eşter (ملك اشتر), Melik Mısır (ملك مصر), Küçük Şeyh Hasan (شيخ حسن كوچك) olmak üzere dört oğlu vardı¹⁴⁵.

2.3.6.5 Bağdad Hatun:

Bağdad Hatun (بغداد خاتون) Emir Çoban'ın güzelliği kadar akıllı, zekası, mahareti ve uğruna yaşanan aşk ve dökülen kan ile ün salmış kızıdır. Bağdad Hatun'un nerede ve hangi tarihte dünyaya geldiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Emir Çoban'ın kızına Bağdad ismini vermesinden, kendisinin Bağdad'ta dünyaya gelmiş olabileceğini düşünebiliriz.

Emir Çoban, Bağdad Hatun'u 723/1323 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın emirlerinden Celayirli Şeyh Hasan ile evlendirmiştir¹⁴⁶. Sultan Ebu Said (725/1324-1325), Bağdad Hatun'a *-evli bir kadın olmasına rağmen-* karşı konulamaz bir tutku ile aşık olmuştu¹⁴⁷.

Bağdad Hatun'a duyduğu aşk Ebu Said'i içinden çıkılmaz bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Bütün zamanını Bağdad Hatun'a duyduğu aşkı anlatan şiirler yazmakla geçiriyordu.

Aşağıdaki beyitler, Ebu Said Han'ın Bağdad Hatun'a duyduğu aşkı dile getiren en güzel örneklerdendir¹⁴⁸.

¹⁴² Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 181.

¹⁴³ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53.

¹⁴⁴ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/106.

¹⁴⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 181; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-81.

¹⁴⁶ *İbn-i Battûta*, I/280; *Şabânkâreî*, s.285; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/84-85; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/95; Takıyuddîn Ebul Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydi Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Saîd Âbdu'l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973, V/310, 406; Hâfız Huseyn-i Tebrîzî *İbn-i Kerbelâî, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân*, I-II, neşr. Câfer Sultan el- Karâî , Tahran, 1344 hş., I/523; *Mîrhând*, V/507; *Hândmîr*, III/209; Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, s.242; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/6; *Deguignes*, VI/66; *Howorth*, III/605; *Browne*, III/170-171; Spuler, *İran Moğolları*, s.138; *İkbâl*, s.325; *Ġanî, Kasım*, I/19; Konukçu, Enver, "*Bağdad Hatun*", *DAİ*, IV/444.

¹⁴⁷ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/95; *Mîrhând*, V/507; *Hândmîr*, III/210; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/6; *Howorth*, III/605; *Browne*, III/171; *Ġanî, Kasım*, I/19; *Beyânî*, s.13-14; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/410.

¹⁴⁸ *el- Eherî*, s.156; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.163; *Muhammed Hasan Han*, I/92; *Mîrhând*, V/507; *Hândmîr*, III/210; *Ġanî, Kasım*, I/20; *Beyânî*, s.13-14.

“Gönül sarhoş nergis çiçeğinin baş ucuna gittiğinde Şah da olsa köle de olsa fark etmez, eriyip kaybolur,

Gönül köşküne gel! Canımın içinde Şam’ın bulunduğunu, ancak gönlümün arzusunun yine de Bağdad’a heves ettiğini görürsün”.

Cengiz Han Yasa’sına göre, eğer evli bir kadın, hükümdarın beğenisini kazanır ve onun lütfüne nail olursa, o kadının kocasının eşini boşayarak hükümdara göndermesi gerekiyordu¹⁴⁹.

Bu yasadan faydalanmak isteyen Ebu Said –*İslam dinini seçmiş olmasına rağmen*-¹⁵⁰ mülazımlarından birini gizlice kendi Beğlerbeği Emir Çoban’a gönderdi ve Bağdad Hatun’a olan aşkını ilan ederek bu sorunu çözmesini istedi. Emir Çoban bu olayı duyunca hayret ve dehşet içinde kaldı ve Sultan Ebu Said’e bu işin mümkün olamayacağı cevabını gönderdi. Emir Çoban’ın sultan ve devlet yönetimindeki etkisi ve nüfuzunun son derece güçlü olmasından dolayı elinden başka bir şey gelmeyen Ebu Said, devlet işlerinden tümüyle çekilerek, Bağdad Hatun’un aşkıyla yaşamaya başladı. Emir Çoban ise bu olay hiç olmamış gibi davranarak Ebu Said’i Bağdad Hatun’dan uzaklaştırmak ve ona olan büyük aşkını unutturmak için Bağdad’a götürmeye karar verdi. Bağdad Hatun’u ve kocasını da Karabağ’a gönderdi. Ancak olaylar Emir Çoban’ın düşündüğü gibi gelişmedi. Ebu Said –Bağdad Hatun aşkını önlemek için aldığı tüm tedbirler olumsuz sonuçlar

¹⁴⁹ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.164-165; *Mîrhând*, V/507-509; *Hândmîr*, III/209-210; Müneccimbaşı, *Sahâyifu’l-ahbâr*, III/6; *Deguignes*, VI/66-67; *Howorth*, III/605; *Spuler*, *İran Moğolları*, s.15; *İkbâl*, s.335; *Ġanî, Kasım*, I/19-20; *Râzî*, s.331; *Beyânî*, s.14; *Boyle*, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, *İran*, V/410; *Sümer*, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.59; *Konukçu*, “*Bağdad Hatun*”, IV/444; *Meşkûr*, s.236; *Zerrînkûb*, *Abdülhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.236

¹⁵⁰ *İlhanlı, İncular (744/1344-758/1357), Muzafferiler (713/1313-795/1393), Celayirliler (736/1336-814/1411) ve diğer hanedanların saltanatları süresinde yönetici ve aristokrat sınıflar arasında toplum tarafından kabul edilmeyen bir çok davranış ve olaylara rastlanılmaktadır. Anlatılmaya çalışılan bu dönem içinde yönetici kesim arasında yalan, ihanet, hırsızlık, baba-kardeş-eş ve çocuk katli gibi cinayetler zirveye ulaşmıştır. Üstelik bu olaylar meydana gelirken çoğu şair, bilgin, kadı ve benzeri bürokrat kesim, yönetici kesime hoş görünmek için toplumun kabul etmediği bu tür davranışları, erdemin, inancın, hakkın ve doğru yolun ta kendisi olduğunu beyan etmişlerdir. İncelemeye çalıştığımız dönem içerisinde de toplum tarafından kabul edilmeyen, benimsenmeyen bu tür olaylar ve olaylara karşı toplumun elit tabakasını oluşturan yönetici ve bürokrat kesiminin davranışlarını sergileyen bir çok olay dönemin kaynaklarında belgelenmiştir. Bu olaylara ve bunlara karşı yönetici ve bürokrat kesiminin sergilediği olumlu tepkilere bir örnek de, ayrıntılarıyla anlatmaya çalıştığımız Ebu Said-Bağdad Hatun aşk ilişkisinde yaşanmıştır.*

*Bu ve benzeri olaylara, davranışlara ve bunlara karşı gösterilen olumlu tepkilerin Kültürel ve sosyolojik boyutlarının ayrıntılı bir incelemesi ve eleştirisinin yapılması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara 2002,*

doğurdu. Ebu Said Bağdat'a gidince içindeki aşk ateşi daha da büyüdü. O, odasından çıkmıyor ve kimseyle görüşmüyordu. Huzuruna girebilen Emir Çoban bir gün Ebu Said'e "*Alem sizin fermanınız altındadır. Eğer sizi rahatsız eden bir şey varsa söyleyin ortadan kaldıralım*" dedi. Bunun üzerine Ebu Said "*Ben dünyanın bütün memleketlerini ve nimetlerini senin emrine verdim. Sen de öyle davran ki gönül derdi olmaksızın iki gün geçirebileyim*" dedi. Emir Çoban hiçbir şey söylemeden huzurdan ayrıldı¹⁵¹.

Ebu Said'in Bağdad Hatun'a duyduğu bu büyük aşk hem Emir Çoban'ın hem de bütün Çobanlı ailesinin felaketine ve İlhanlı Devleti'nde iç karışıklıklara yol açtı.

Çünkü, Ebu Said, Bağdad Hatun konusundaki tutumundan dolayı Emir Çoban'dan darılmıştı. Emirlerin ve bürokratların Emir Çoban ve Dımaşk Hâce aleyhindeki tahrikleri de Ebu Said'in Emir Çoban ve Çobanlı ailesine olan bakışını değiştirmiş ve nefret duymasına sebep olmuştu. Emir Çoban'ın Horasan'daki karışıklıkları ortadan kaldırmak için bu bölgede bulunduğu sırada Dımaşk Hâce 'nin, Ebu Said Han'ın haremindeki kadınlarla gayri meşru ilişki içerisinde olduğunun duyulması üzerine Emir Çoban ve ailesine nefret besleyen Ebu Said, derhal Dımaşk Hâce 'nin öldürülmesi emrini verdi. Bu haberi duyan Dımaşk Hâce , kaçmak istediye de yakalanarak 727 /1327 yılında öldürüldü¹⁵².

Oğlu Dımaşk Hâce 'nin katledildiğini Horasan'da öğrenen Emir Çoban, soğukkanlılığını korudu ve Emirleriyle bir durum değerlendirmesi yaptı. Ancak Ebu Said ve etrafındakiler Emir Çoban'ın, oğlunun intikamını almak için harekete geçeceği korkusuyla onun da ortadan kaldırılmasına karar verdiler. Ebu Said, Horasan'da Emir Çoban'la birlikte bulunan Emir Ekrenç, Emir Mahmud, Emir İsen Kutluğ, Emir Nevruz ve diğer emirlere gizlice mektup göndererek Emir Çoban'ı ortadan kaldırmalarını istedi. Ancak bu mektup emirlere ulaşınca hep

¹⁵¹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî* s.164-165; *Mîrhând*, V/507-509; *Hândmîr*, III/209-210; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.63; *Meşkûr*, s.236; *Râzî*, s.331; *Beyânî*, s.14; Turgal, Hasan Fehmi, "*Camîu'd-Düvele Göre İlhaniler*", *Konya mecmuası*, yıl 2, sayı 14-15/864-885, Konya 1937, I/884, s.63; *İkbâl*, s.335; *Çanî, Kasım*, I/19-20.

¹⁵² *İbn-i Battûta*, I/278-279; el- *Eherî*, s.153; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.168-170; *Fasîh-i Havâfi*, III/37; *Mîrhând*, V/512-513; *Hândmîr*, III/211; *Deguignes*, VI/67-68; *Howorth*, III/605-606; *Muhammed Hasan Han*, I/416; *Huart*, s.10; *İkbâl*, s.336; *Râzî*, s.331; *Çanî, Kasım*, I/21; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", *Iran*, V/410; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.89-90; *Zerrînkûb*, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.236.

birlikte Emir Çoban'ın yanına giderek onu durumdan haberdar ettiler ve kendisi ile beraber olduklarını söylediler.

Bunun üzerine Emir Çoban, isyan ederek emrindeki kuvvetlere ek olarak Horasan'dan da topladığı takviye birliklerle beraber büyük ve donanımlı bir orduyla Azerbaycan'a yöneldi. Yolda Ebu Said'e elçi yollayarak bu fitneyi çıkaran emirleri kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Ebu Said bu teklifi kabul etmedi. Nihayet iki ordu arasında bir günlük mesafe kaldığında türlü nedenlerle Emir Çoban'ın ordusunda dağılmalar meydana geldi. Bu dağılma ve çözülme gece boyunca devam etti. Emir Çoban, bu olumsuz görüntü içinde, mücadeleden mağlup ayrılma endişesiyle, Herat Melik'i Gıyasüddin Kert'e sığındı. Gıyasüddin Kert, kendisini yetiştiren ve hamiliğini üstlenen, kendisini Herat Meliki yapan Emir Çoban'ı, istemeyerek de olsa Ebu Said'in emri ile 728 /1328 yılında öldürdü¹⁵³.

Emir Çoban'ın ölümü ile Ebu Said, Bağdad Hatun'a ulaşmak yolundaki en büyük engeli ortadan kaldırmış oluyordu. Kadı Mübarekşah (قاضى مبارکشاه)¹ huzuruna çağırılan Ebu Said :

“Elinden ne geliyorsa ve kendin nasıl biliyorsan öyle yap ve Emir Şeyh Hasan'ı Bağdad Hatun'dan vazgeçir” dedi.

Kadı Mübarekşah, Emir Şeyh Hasan'ın yanına giderek:

“padişah adına önemli bir iş için geldim. Bu tuhaf bir hikaye ve garip bir olaydır. Ancak herkesin padişahın emirlerine riayet etmesi gerekir” diyerek,

خلاف رأى سلطان رأى جستن به خون خویش باشد دست شستن

“padişahın uygun bulduğu görüşe aykırı görüş aramak kendi kanı ile elini yıkamak demektir” beytini okudu. Ardından da:

“sizin için en uygun olanı bu hatunu terk etmenizdir” dedi¹⁵⁴.

¹⁵³ İbn-i Battûta, I/279; El-Eherî, s.153-155; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/791; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, s.168-180; Fasîh-i Havâfî, III/38; Mîrhând, V/512-523; Hândmîr, III/211-213; Deguignes, VI/68-70; Howorth, III/608-611; Muhammed Hasan Han, I/416-417; Huart, s.10; İkbâl, s.337-338; Râzî, s.331; Ğanî, Kasım , I/22-26; Boyle, “Dynastic And Political History of The Ilkhans”, Iran, V/411; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.90; Meşkûr, s.236; İbn Mehmed Edirnevi, Nuhbetu't Tevârîh ve'l-Ahbar, s.36; Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, Frs. Text, II/385-386, Arp. Text, II/32-33; Browne, III/55; Beyânî, s.15

¹⁵⁴ Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, s.184; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/84-85; Mîrhând, V/526-527; Hândmîr, III/215; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.242; Muhammed Hasan Han, I/417; İkbâl, s.338; Ğanî, Kasım , I/30.

Emir Şeyh Hasan çaresiz olarak Bağdad Hatun'u boşamayı kabul etti ve “*padişahın hükmü karşısında bizim canımızın bir önemi yoktur*” diyerek Bağdad Hatun'u boşadı. Kadı Mubarekşah, Ebu Said'in huzuruna gelerek bu haberi ona ulaştırdı. Ebu Said sevincinden Kadı Mubarekşah'a büyük paralar ve mallar bağışladı¹⁵⁵.

Sultan Ebu Said, Bağdad Hatun'a kavuşmak için acele ediyordu. Bunun üzerine Kadı Mubarekşah: “*tarafaların rızası gerçekleşmiştir. Engeller ortadan kalkmıştır. Ancak şeriata göre gerekli olan zamanın geçmesi lazımdır*” diyerek, Sultana beklemesini tavsiye etti¹⁵⁶. Şer-i hukuka göre bekleme süresi olan üç ay on gün geçtikten sonra Sultan Ebu Said büyük bir şenlik ve düğün töreni düzenleterek Bağdad Hatun'la evlendi (728 /1328), Bağdad Hatun'a “*Hüdavendigâr*” (خواندگار / خاندگار)¹⁵⁷ unvanını verdi¹⁵⁸.

Bağdad Hatun, güzel olduğu kadar zeki bir kadındı. Ebu Said'in kendisine sunduğu ülke yönetiminde aktif rol alma fırsatını kaçırmadı ve hüdavendigâr unvanına sahip olarak yönetimde söz sahibi konumuna yükseldi. Ülkenin dört bir yanına yarlıg'lar göndererek, ihsanlarda bulundu. Emir Çoban'ın ölümünden sonra dağılan Çobanlı ailesini yeniden toparlamaya ve ülke yönetiminde etkin hale getirmeye çalıştı¹⁵⁹ ve bu girişiminde de başarılı oldu.

Bağdad Hatun'un, ilk eşi Emir Şeyh Hasan Celayir, Ebu Said Han tarafından Arran, Kuzey Azerbaycan, Muğan ve Şirvan bölgeleri valisi ve “*Ulus*

¹⁵⁵ Şabânkâreî, s.285; İbn-i Battûta, I/280; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.184; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mî'eti's -Sâmine, II/95; Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, V/406; Mîrhând, V/526-527; Hândmîr, III/215; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.242; Deguignes, VI/70-71; Muhammed Hasan Han, I/417; İbn-i Kerbelâî, I/523; Howorth, III/611; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.63; İkbâl, s.338; Ğanî, Kasım , I/30; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, Iran, V/411; Meşkûr, s.236.

¹⁵⁶ Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.184; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/84-85; Mîrhând, V/526-527; Hândmîr, III/215; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.242; Muhammed Hasan Han, I/417; Ğanî, Kasım , I/30; İkbâl, s.338.

¹⁵⁷ Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/77.

¹⁵⁸ Şabânkâreî, s.285; İbn-i Battûta, I/280; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.184; Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, V/406; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mî'eti's -Sâmine, II/95; Mîrhând, V/526-527; Hândmîr, III/215; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.242; Deguignes, VI/70-71; Müneccimbaşı, Sahâyifu'l-ahbâr, III/6; İbn-i Kerbelâî, I/523; Howorth, III/611; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.63; Râzî, s.331; Ğanî, Kasım , I/30, V/411; Meşkûr, s.236; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, I/90-92.

¹⁵⁹ Şabânkâreî, s.285; İbn-i Battûta, I/280-281; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.185; Mîrhând, V/527; Hândmîr, III/215; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.243; Deguignes, VI/71; Muhammed Hasan Han, I/417; Browne, III/56; İkbâl, s.338; Âzzâvî, I/493.

Beyî' tayin edilmişti¹⁶⁰. Bağdad Hatun ve ilk eşi Emir Şeyh Hasan Celayir'in ülke yönetiminde etkin bir konuma gelmeleri, yönetici ve bürokratlar arasında dedikodu ve iftira çarkının yeniden işlemesine neden oldu. 731/1330-1331 yılında, Bağdad Hatun'un, Emir Şeyh Hasan Celayir ile gizlice görüştüğü ve işbirliği yaparak Ebu Said Bahadır Han'ı öldürmek istedikleri dedikodusunu ortaya attılar. Bu dedikodu, Ebu Said'in kulağına gidince araştırma yapmadan, Emir Şeyh Hasan'ın öldürülmesi emrini verdi. Fakat Ebu Said'in halası olan Şeyh Hasan Celayir'in annesi Olcaytu Hatun (اولجايتو), oğlunun bağışlanmasını istedi. Sultan Ebu Said de bu isteği kabul etti ve Emir Şeyh Hasan Celayir'i Kemah Kalesi'ne sürgüne gönderdi¹⁶¹.

Bu gelişme üzerine Bağdad Hatun da Ebu Said'in gönlünden ve gözünden düştü, itibarı kalmadı. Yaklaşık bir yıl sonra olayın gerçek yüzü ortaya çıktı. Bütün bu olaylara neden olan dedikodunun, iftiradan başka bir şey olmadığı anlaşıldı. Dedikoduyu çıkaranlar idam edildi, Bağdad Hatun eski ihtişamlı günlerine geri döndü¹⁶².

2.3.6.6 Ölümü:

Bağdad Hatun-Ebu Said Bahadır Han evliliğinin üzerinden iki yıl kadar bir süre geçtikten sonra, yavaş yavaş bağımlısı olduğu, tutku derecesinde aşık olduğu, uğruna bir çok kişinin kanı dökülen ve İlhanlı ülkesinde iç karışıklıkların çıkmasına neden olan Bağdad Hatun'u Ebu Said bir kenara itti ve Dımaşk Hâce 'nin kızı Dilşad Hatun ile evlenerek onu kendi mahubesi yaptı. Devlet yönetimini Bağdad Hatun ve Vezir Hâce Gıyaseddin Muhammed'e bırakarak bütün zamanını Dilşad Hatun ile geçirmeye başladı¹⁶³. Ebu Said'in bu mutlu

¹⁶⁰ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976, II/48-51.

¹⁶¹ Şabânkâreî, s.285; İbn-i Battûta, I/540; el- Eherî, s.153-156; İbn-i Haldûn, el-İber, s.IV/792; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.185; Hândmîr, III/214-215; Deguignes, VI/72; Howorth, III/623; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.63; Spuler, *İran Moğolları*, s.143; İkbâl, s.344; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/412; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.92-93; Konukçu, "*Bağdad Hatun*", IV/444.

¹⁶² Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.186-187; Mîrhând, V/532; Hândmîr, III/215; Deguignes, VI/72; İkbâl, s.344; Muhammed Hasan Han, I/633; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.93; Turgal, "*İlhaniler*", I/885.

¹⁶³ Şabânkâreî, s.292-293; İbn-i Battûta, I/281; Hândmîr, III/219; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.242-243; Howorth, III/623; Râzî, s.331; Ğanî, *Kasım*, I/13-14; Âzzâvî, I/493; Muhammed Hasan Han, I/418; Beyânî, s.16; Konukçu, "*Bağdad Hatun*", IV/444; Meşkûr, s.231.

günleri de fazla uzun sürmedi. Bir süre sonra hastalanarak¹⁶⁴ 736 /1335-1336 yılı Rebiulahir ayının 13'ünde öldü¹⁶⁵.

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Arpa Han İlhan oldu. Ancak İlhanlı devletinin yönetiminde tartışmasız hakim Bağdad Hatun'du. Arpa Han, Bağdad Hatun ile anlaşamıyordu. Arpa Han'ın ilhanlığını tanımayan Bağdad Hatun, Hülagü neslinden olmadığı için de onu küçümsüyordu. Arpa Han ise Bağdad Hatun'un bu tavırlarından nefret ediyor, devlet yönetimindeki müdahalesinden de kurtulmak istiyordu. Bu nedenle Arpa Han taraftarı olan Emirler ve devlet erkani Bağdad Hatun'u Sultan Ebu Said'i zehirleyerek öldürmek ve Özbek Han'ı ile gizlice mektuplaşarak Arpa Han'a karşı ittifak yapmakla suçladılar. Arpa Han da Bağdad Hatun'un öldürülmesi emrini verdi. Hace Lûlû isimli bir saray mülazımı Bağdad Hatun'u banyoda bulunduğu bir sırada sopa (Gürz) ile döverek öldürdü (736 /1336 Rebiulevvel). Bir döneme damgasını vuran Bağdad Hatun'un cenazesi, üzerinde sadece mahrem yerlerini örten bir kumaş parçası olduğu halde, birkaç gün halka teşhir edildi¹⁶⁶.

¹⁶⁴ *Ebu Said'in ölüm nedeni hakkında farklı görüşler vardır. Bir kısım kaynak ve araştırma eseri yazarları, Ebu Said'in Dilşad Hatun'la evliliğini kıskanan Bağdad Hatun tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü iddia ederler.* Bkz., İbn-i Battûta, I/281; Howorth, III/624; Muhammed Hasan Han, I/418; Browne, III/57; Spuler, İran Moğolları, s.143; Râzî, s.332; İkbâl, s.345; Beyânî, s.16; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", Iran, V/412.

¹⁶⁵ El- Eherî, s.158; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.188; Fasîh-i Havâfî, III/42; İbn-i Tağrîberdî, Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire, I-XVI, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-dîn, Beyrut, 1992, IX/226; Mîrhând, V/534; Hândmîr, III/219; Browne, III/171; Âzzâvî, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", Iran, V/412; Meşkûr, s.236; Rûdgâr, Kanbarali, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s.50.

Şeref Han Bidlisi, Ebu Said'in ölümünü şu ifadelerle anlatır: "*Sultan Ebu Said, Özbek Han üzerine yürümek için Arran ve Şirvan sınırlarına hareket etti, hava son derece sıcaktı. Sultanın askerleri arasında veba yayıldı. Sultanın kendisi de şiddetli bir hastalığa yakalandı, iki hafta yatakta yatmak zorunda kaldı. Sonra iyileşti. Fakat banyo yapmak zorunda kalınca yeniden ağırlaştı. Hekimler Sultanın zehirlenmiş olduğunu düşündüler. 13 Rebiulevvel Pazar günü Allah'ın rahmetine kavuştu. Hâce Selman, onun mersiyesinde şöyle demiştir;*

*"Kim uzak ihtimal görür ki tacın ağlamasını, tahtın yanmasını
En büyük Sultan Ebu Said'in devletinin çökmesinden ötürü?"*

Komutanlar ve devlet erkani Sultanı, Sultaniye'de kendi yaptırdığı camiye defn ettiler".

Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, Frs. Text, II/391, Arp. Text, II/38.

¹⁶⁶ Şabânkâreî, s.298-299; el- Eherî, s.158; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.191; Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, V/406; Mîrhând, V/535; İbn-i Kerbelâî, I/519; Deguignes, VI/72-73; Howorth, III/634; Huart, s.10-11; Browne, III/171; Âzzâvî, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", Iran, V/413; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.93; Konukçu, "Bağdad Hatun", IV/444; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerü'l-Kâmine fî 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine, II/13, 95; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com; İbn Mehmed Edirnevi, Nuhbetu't Tevârîh ve'l-Ahbar, s.36.

Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer **Âskallânî**'in ifadesine göre:

"بوسعيد من زوجها وصارت عنده في أعلى مكانة ويقال إنه لم تكن في تلك البلاد أحسن منها
وصار لها في جميع الممالك الكلمة...."

"ülkede Bağdad Hatun'dan daha iyi durumu, konumu, mevkii olan hiç kimse yoktu. Ülkenin dört bir yanında onun ismi anılır bütün saraylarda onun onuruna davetler verilirdi"¹⁶⁷.

2.4 İlhanlıların Anadolu Genel Valisi Temürtaş:

Babası Suldus aşiretinden Çoban b. Melik b. Tudan Noyan'dır. Emir Çoban'ın ikinci oğludur. Doğum yeri ve doğum tarihi belli değildir. Yalnız kendisinden bir yaş küçük ve Emir Çoban'ın üçüncü oğlu Dımaşk Hâce 'nin Gazan Han'ın Şam seferinde doğduğuna ve bu seferin de 699 /1300 olduğunu dikkate alırsak, Temürtaş'ın da 697-698 /1298-1299 yıllarında doğduğu tahmin edilebilir.

Temürtaş, 714 /1314 yılına kadar Sultaniye'de babasının yanında bulunmuştu. Onun, 1313 yılında Sultan Olcaytu'nun'nin düzenlediği büyük avda babası ve kardeşi Dımaşk Hâce ile beraber hükümdarın maiyetinde yer aldığını görüyoruz¹⁶⁸.

2.4.1 Anadolu Genel Valiliği:

Uç Türkmenleri, Sultan Baybars'tan beri Memluk Sultanları ile dostane münasebetlere girişmiş ve fırsat buldukça onlarla birlikte, tarihi düşmanları olan Mogollara karşı mücadele etmişlerdir. Memlukululara karşı bir türlü üstünlük sağlayamayan Mogollar, Anadolu'nun doğu sınırlarında daima onlarla mücadele içindeydiler.

Muhammed Olcaytu Han'ın 1312 yılında yeniden başarısız bir sefere başlaması Karamanoğullarına yeni bir fırsat vermişti. Bu sırada İrincin Noyan'ın zulmü altında ezilen Anadolu halkının ıstırabı da Karamanoğulları'nın bu mücadelesine cesaret veriyordu. Özellikle **Mahmud b. Muhammed Kerimeddin Aksarâyî**'yi doğrulayan **Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kaşanî**'ye göre, İlhanlı başkentine gelen elçi, Karamanoğulları ile diğer uç Türkmenlerinin geniş bir istila hareketi içinde olduklarını, Anadolu'yu Mogol hakimiyetinden

¹⁶⁷ Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi `Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/13.

¹⁶⁸ Bedreddin Aynî, *Ikdu'l-Cumân fi Târîh-i Ehli'z-Zemân*, Beyazıt Devlet Kitaphığı – Veliyüddin Efendi Blm. No:2394-2395, XXII/10.

kurtarma teşebbüsüne giriştiklerini, sayısız askerlerle Karamanoğulları'nın Konya'yı işgal ettiklerini ve Emir İrincin'in Anadolu'da zulüm ve baskı ortamı yarattığını, bu yüzden Anadolu halkının onların bu hareketine destek verdiğini bildiriyordu.

Karamanoğulları, Mogolların Anadolu'dan çıkarılması için büyük bir gayret göstermekteydi. Karamanoğulları'nın öncü olarak başlattığı bu hareket zaman zaman diğer uç Türkmenlerden de destek bulmaktaydı. Karamanoğulları, bu destekle daha büyük bir güç haline gelmişti. Bu arada, Emir İrincin'in yaptığı bazı uygulamalar, davranışlar Karamanoğulları'nın başkaldırısına haklılık kazandırmanın yanında, halkın Mogollara karşı olmalarına da zemin hazırlamaktaydı. Emir İrincin, Anadolu halkına zulüm yapmaktan geri durmamış, Karamanoğulları'nın halkın güvenini kazanması karşısında bu zulmünü daha da artırmıştı. Emir İrincin'in bu uygulamaları Anadolu üzerinde Mogol hakimiyetinin daha da zayıflamasına sebep olmaktaydı. Anadolu'da Mogol hakimiyeti, hızlı bir şekilde çöküş sürecini yaşamaktaydı. Bu çöküşü gören Olcaytu Han, bunu önlemek için, Emir İrincin'i geri çekmeye karar verdi. Bu amaçla Emir Çoban'ı büyük bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Olcaytu Han, sadece bu orduyu göndermekle kalmadı Emir İrincin'i de geri çağırdı¹⁶⁹.

Emir Çoban, ordugahını Karanbük'de kurup bütün Türkmen beylerini huzuruna çağırdı, gelip kendisine itaat ettiklerini bildirmeye davet etti. Anadolu'da yeniden Mogol hakimiyetini kudretli günlerine döndürme amacıyla burada bulunan Emir Çoban'ın itaate davet çağrısına Borgulu'dan Hamidoğlu Feleküddin Dünder Bey, Karahisar'dan Sahip Ata'nın torunları, Kastamonu'dan Candaroğlu Süleyman Paşa ve Sis'den Ermeni kralı olumlu cevap verdiler. Getirdikleri değerli hediyelerle Emir Çoban'ını huzuruna çıkıp itaatlerini arzettiler. Beylerin bu davranışı Emir Çoban'ı memnun etmişti.

¹⁶⁹ Vassaf, vr.610; Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kaşanî, *Tarih-i Olcaytu*, Neşr., Mahin Hambly, Tahran 1348 h.ş., s.179; Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya Kütüphanesi, no:3019, s.206b.-207b.; Mahmud b. Muhammed Kerimeddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, Neşr., N. Gençosman, F. N. Uzluk, Ankara 1943, s.334-342; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1362 hş., s.605-612; Şabânkâreî, s.269-272; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.639; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.81; Köprülü, M. F., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1972, s.78; Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, I-VI, Ankara 1972, I/45; Uzunçarşılı, İ. H., "Emir Çoban Soldoz" s.603; Göde, Kemal, *Eratnalılar*, Ankara 1994, s.8; Spuler, İ. H., *Iran Moğolları*, s.128; Howorth, III/566-567.

Emir Çoban'ın Anadolu'da yeniden düzenin sağlanmasına yönelik bu itaat çağrısını Karamanoğulları dikkate almamışlar, bu toplantıya herhangi bir temsilci göndermemişlerdi. Onların bu davranışı Emir Çoban'ın çok rahatsız olmasına sebep olmuştu. Emir Çoban, Konya'yı ellerinde tutan ve onun itaat çağrısına olumsuz cevap veren Karamanoğulları'nın üzerine yürüyerek payitahtın önünde ordugahını kurdu. Şehrin kapılarını kapatan Karamanoğulları itaate razı olmadıkları gibi mücadele edecekleri görüntüsünde de değillerdi.

Karamanlılar'ın şehirde kalmamak ve mümkün olduğunca savaştan kaçınmak için iki sebepleri vardı. Bunlar:

1. Emir Çoban'ın çok güçlü ve teçhizatlı bir orduya sahip olması,
2. Çekirge istilasının Anadolu'da yarattığı büyük kıtlık.

1314 yılı Ramazan ayı başlarında Karamanlılar bu olumsuz şartlarda kuşatmaya daha fazla dayanamadılar ve Larende istikametinde kaçmaya başladılar. Emir Çoban, Karamanlılar'ın şehri boşaltmasıyla Konya'ya girdi. Öncelikle, şehrin emniyeti ve idaresi için tayinler yaptı ve bunun ardından Tebriz'e hareket etti. Emir Çoban, Anadolu'dan ayrılırken yerine oğlu Temürtaş'ı Anadolu Genel Valisi olarak bırakmıştı. Oğlu Temürtaş'ın yardımcılığına ise Seyfeddin Arız'ı tayin etmişti. Babası Emir Çoban tarafından Anadolu Genel Valiliği'ne atanan Emir Temürtaş, Genel Valilik merkezi olarak Kayseri'yi seçmiş ve hemen görevine başlamıştır¹⁷⁰.

Emir Çoban, Anadolu'da Mogol hakimiyetini sağlamak için çıktığı bu seferde amacına ulaşmış, ancak çok fazla kalmadan geri dönmüştü. Emir Çoban'ın Anadolu'da çok fazla kalamamasında Memlukların Malatya'ya kadar istilalara girişmelerinin çok büyük bir rolü vardı.

Memluklar, ilhanlılara karşı Anadolu seferlerinde Besni, Gerger ve Kahta beldelerine gidiş-dönüşte özellikle Malatya yakınlarından geçmekteydiler. Bu gidiş-dönüşlerde, sözü edilen beldelerde bulunan Mogollar onlara saldırırlardı. Bu

¹⁷⁰ Kaşani, 206b.-207b, (Ayasofya); Kaşani, s.197; Aksarâyî, s.334-342; Vassaf, vr.610; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/111 vd.; Göde, *Eratnalılar*, s.9; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s.12, 43, 151; Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, s.13, 47; Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s.364; Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I-II, Ankara 1991, I/59-60; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.603; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.81-82; Brosset, M., *Histoire de la Georgie*, s.642.

durum Memlukluların rahat hareket etmesini engelliyordu. Emir Çoban'ın Anadolu'da düzeni sağlamak üzere bulunduğu bu sıralarda böyle bir tecavüz olunca Mısır Sultanı, Halep naibi Seyfeddin Tengiz kumandasında bir orduyu, Emir Karatay ve Melik-timur ile birlikte 1315 Nisanında Malatya'ya sevk etti. Sultan Olcaytu Emir Çoban'ı Anadolu'ya gönderirken Malatya'yı kendisine malikane olarak ihsan etmiş ve oraya yerli beylerden Cemaleddin Hızır'ı kendisine naib tayin etmişti.

Halep Emiri Seyfeddin Tengiz Malatya'ya varınca, Cemaleddin Hızır şehrin kadısı ve büyükleri ile birlikte, hiçbir direniş göstermeden, Kuzey kapısından çıkarak Memlukları karşıladılar ve aman dilediler. Malatya Emiri ve ileri gelenlerinin bu hareketine karşılık Halep Emiri ordugahını şehrin kapısı karşısında kurmuş, şehrin askerler tarafından yağmalanmasını engellemeye çalışmıştı. Ancak bu tedbir bir işe yaramadı ve şehir yağmalandı. Askerler şehri yağmalamakla yetinmeyip, çıkardıkları yangınlarla da Malatya'yı harabeye çevirdiler.

Memluklar bir süre sonra Malatya'dan ayrıldılar. Halep Emiri Seyfeddin Tengiz ve ordusunun Malatya'dan ayrıldıkları dönemde, ordusuyla birlikte Malatya'ya doğru hareket eden Emir Çoban da Sultan Olcaytu tarafından kendisine malikane olarak ihsan edilen bu yere varmıştı. Şehrin emniyetini sağlamak amacıyla yedi kapısını kapatıp tek bir kapı açtırdı. Halep Emiri'nin bütün engelleme ve gayretlerine rağmen başaramadığı yağma hareketi ve akabinde çıkarılan yangınlarla harap olan binaların imar ve inşasını emretti. Onun gayretiyle kısa sürede bu binaların tamirine başlandı, şehir yeniden imar edildi. Emir Çoban, Malatya'nın müdaafası için 2.000 süvari bırakarak 1315 baharında Tebriz'e geri döndü¹⁷¹.

Emir Çoban Anadolu'dan döndükten bir müddet sonra Olcaytu Han ölmüş, yerine oğlu Ebu Said Han geçmiştir. Ebu Said Han zamanında Emir Çoban İlhanlı İmparatorluğunun en kudretli ve hakim şahsiyeti oldu. Elinde bulundurduğu yetkinin verdiği güçle eyaletleri oğullarına taksim etti. Bu arada Anadolu Genel Valiliğini Temürtaş'a verdi. Burada bulunan ve Anadolu halkına yaptığı zulümle

¹⁷¹ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/74-78; Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, II/142-144; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.640-642; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.82; Howorth, III/570.

onların Mogol hakimiyetine baş kaldırmalarına zemin hazırlayan, sebep olan İrincin Noyan'ı da Emir Sutay'ın bulunduğu Diyarbekir'a nakletti. Böylece hem İrincin Noyan'ı kontrol altında tutmaya çalıştı hem de Anadolu halkının Mogollar aleyhine olan tepkilerini en alt düzeyde kalmasına çaba harcadı. Onun bu gayreti kısa sürede olumlu neticeler vermeye başladı.

Anadolu Genel Valiliğine atanan Temürtaş, Vezir Reşideddin'in oğlu Celaleddin'i mali yardımcı olarak beraberinde getirdi. Bu arada, Anadolu işlerini çok iyi bilen, dürüstlüğü ve ahlakı ile halk arasında tanınan ve bu özellikleriyle sevilen ve saygın bir kişiliğe sahip olan Selçuklu Emiri Sinaneddin Arız'ı kendisine vezir yaptı. Emir Sinaneddin'in vezir yapılması Anadolu'da kuracağı düzen açısından çok faydalı olmuş, onun halk arasındaki konumunun da yardımıyla kısa sürede amacına ulaşmıştı. Ancak bu kıymetli vezirinin ölümü onu derinden etkilemişti. Temürtaş, Emir Sinaneddin Arız'ın ölümü üzerine Hâce Celaleddin'i yerine atadı. Bu arada Hâce Celaleddin'in babası Vezir Reşideddin 1318 senesinde idam edildi. Babası vezir Reşideddin'in idam edilmesi onun ülke yönetimindeki konumunu da etkilemiş, Temürtaş'ın yanında kıymetini düşürmüştü. Gerek Temürtaş'ın gerekse halkın gözünden düşen Hâce Celaleddin de kısa bir süre sonra bu mevkiden uzaklaştırıldı.

Daha önce de belirtirliği gibi Temürtaş kendisine Kayseri'yi merkez yapmıştı. Temürtaş 1315'ten 1327 senesi Eylül ortalarına kadar on iki sene Anadolu Genel Valiliği görevini yürüttü. Gerek stratejik yönüyle önemli bir konuma sahip olan Kayseri'yi Genel Valilik merkezi yapmasının etkisiyle, gerekse görevi süresince yaptığı özverili çalışmalarla, kendisinden önceki Anadolu Valisi Emir İrincin'in yaptığı mezalim ve baskıyı ortadan kaldırmış, büyük bir gayret göstererek Anadolu'da düzen ve istikrarı temin etmiştir¹⁷².

716 /1316 yılı sonlarında 1.000 kadar Mogol atlısı Kahta kalesi çevresini yağmalamışlardı. Saldırıya uğrayan Türkmenler bu Mogol yağmacılardan çoğunu öldürmüşler, onların ileri gelenlerinden elli altı kişiyi de tutsak etmişlerdi. Türkmenler, Mogol yağmacılarına karşı elde ettikleri bu zaferle bol doyumluk

¹⁷² Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/84; Aksarâyî, s.343-344; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.612, Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/28; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.73, 122-123; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.622; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.622; Göde, *Eratnalılar*, s.9; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.367; Howorth, III/585-590.

sağlamışlardı¹⁷³. Bu olaydan bir yıl sonra, 717 / 1318 yılında ise Cacaoğlu kumandasındaki bir Memluk kuvveti Diyarbekir üzerine bir akın yapmıştı. Memlukluların bu saldırısında şehir yağma edilmişti¹⁷⁴.

Emir Çoban devlete hakim olmuş, bu hakimiyetini ise sert ve katı tutumu ile sürdürmeye başlamıştı. Onun bu sert ve katı tutumu bir kısım beylerin kendisine karşı tavır takınmalarına sebep oldu. Tavır alan Emirler arasında Kurmişi önde gelen isimdi. Kurmişi'nin bu tavrına, karşı çıkış hareketine, İrincin, Tekecek'in oğulları Tokmak ve Örs, Tarımtuz ve Suniktaz, Mama Hâce, Timur Kaya oğlu Satı, Harizmi, Tarhan, Kara'una Çoban, Bektut'un yeğeni Abuşka gibi Emirler de destek verdiler. Böylece isyan hareketi başlamış oldu.

Emirlerden İrincin'in bu oluşuma katılmasının asıl nedeni, Emir Çoban'ın kendisini önce Anadolu Genel Valiliğinden alıp Diyarbekir Valiliğine ataması, daha sonra da bu görevinden azlettirmesi idi. Uygur Tarımtaz ve Suniktaz kardeşlerin bu hareket içinde bulunmalarının sebebi ise Şii inancına sahip olmaları gösterilebilir¹⁷⁵. Şii inancını taşımaları, samimi Sünni olan Emir Çoban onlara mevkii vermemesinde önemli bir etken olabilir¹⁷⁶.

Diyarbekir Valisi Emir Sutay'ın da bu isyan hareketi içinde olduğu görülmektedir. Çünkü savaşa katılmadığı halde büyük oğlu Baranbay, Anadolu'da Temürtaş'a cephe almış emirler arasında bulunuyordu.

Bu isyan hareketine karşı, büyük Emirlerin çoğu yine Emir Çoban'ını tarafını tutmuşlardı. Bu Emirler arasında Uygur Esen Kutluğ'un oğlu Mahmud, Uygur Sevinç Aka'nın kardeşi Ögrünç, Kıpçak Emiri Ali Kuşcu'nun oğlu Şeyh Ali, Alğu, Suyurgatmış, Uyrat Çiçek Güregen'in oğulları ve Ebu Said'in dayıları Ali Padişah ve Muhammed'i sayabiliriz¹⁷⁷.

¹⁷³ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, II/162; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.83.

¹⁷⁴ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbâr'l-Beşer*, IV/84; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.84.

¹⁷⁵ *el- Eherî*, s.151.

¹⁷⁶ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.84.

¹⁷⁷ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.613-614; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/39; *Vassaf*, vr.642; *Aksarâyî*, s.348; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646; Göde, *Eratnalılar*, s.9; *Howorth*, III/592; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.622-623.

719 /1319 yılında Zencan Çayı kıyısında yapılan savaşta asiler bozguna uğradılar. Asi liderler yenilgi sonrası kaçarken yakalandılar ve hepsi öldürüldüler¹⁷⁸.

2.4.1.1 Anadolu'da Hakimiyet Kurması:

Anadolu'ya gelince, isyanı başlatan asi Emirler orada bulunan beylere Temürtaş'ı ortadan kaldırıp idareyi ellerine almaları gerektiğini bildirmişlerdi. Bu beyler Esen/İsen Kutluğ'un kardeşi Kür Buğa, Diyarbekir Valisi Sutay Noyan'ın oğlu Barambay, Nurin Noyan'ın oğlu Muhammed, Samagar'ın torunu İcil, Buka ve Toğan idiler.

Bunlar, Temürtaş'ın Niğde taraflarında bulunmasından da istifade ederek onun hazinelerini yağmaladılar. Böylece isyan fiilen başlamış oldu. Bu isyan hareketini ve hazinelerinin yağmalandığını duyan Temürtaş, Danişmendiye civarında bir hisara sığındı, burada saklandı. Bütün bu olaylar sırasında beklenmedik bir durum meydana geldi. Bu çok önemli olay, Emirlerden Kür Buğa ile İcil arasında anlaşmazlıktı. İsyân hareketinde çok önemli bir konuma sahip olan bu iki emirin anlaşmazlığa düşmesi, Temürtaş'a karşı başlatılan isyan hareketini sekteye uğrattı. Temürtaş'ın yakalanmamasının en önemli nedenini bu anlaşmazlık olarak görebiliriz.

İki emirin anlaşmazlığa düşmesinden çok kısa bir süre sonra Emir Çoban'ın asilere karşı kazandığı zaferin müjdesi ulaştı. Bu müjdeyi duyan Temürtaş, hemen saklandığı yerden çıktı. Asilere karşı kazanılan zaferle büyük moral bulan Temürtaş, kendisine başkaldıran, Anadolu'daki Mogol düzenini sekteye uğratan emirlerden intikamını aldı. Kür Buğa, Buka, Balarğu, İcil ve diğerleri yakalanarak öldürüldüler. Asi Emirler içerisinde sadece Baranbay Diyarbekir'a kaçmayı başardı ve ancak canını kurtarabildi¹⁷⁹.

Asilerin mağlubiyete uğraması Emir Çoban'ın Tebriz'de, Sultaniye'de hatta bütün İlhanlı imparatorluğunda gücünü ve otoritesini daha da artırmıştı. Bu olay aynı zamanda Temürtaş'ı da Anadolu'nun rakipsiz hakimi konumuna

¹⁷⁸ Vassaf, vr.640-645; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.614-615; el- Eherî, s.150-152; Hâfîz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.100-104; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, 1/39-42.

¹⁷⁹ Aksarâyî, s.349-350; Vassaf, vr.545-546; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.85; Göde, *Eratnalılar*, s.9-10; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646.

getirdi¹⁸⁰. Temürtaş, bu gücün kendisine verdiği rahatlık ve güvenle çevredeki Anadolu Türk beylerine karşı harekete geçti.

2.4.2 Temürtaş'ın Türkmen Beyleri ile ilişkileri, Orta Anadolu'da Üstünlük Kurarak İstiklalini İlan Etmesi:

2.4.2.1 Karamanoğulları Üzerine Yürümesi ve Konya'yı Kuşatması:

1314 yılında Emir Çoban Konya'yı Karamanoğullarından almıştı. Ancak, Emir Çoban'ın dönüşü, Temürtaş'ın Danişmendiye bölgesine çekilmesi üzerine Konya tekrar Karamanoğullarının eline geçti. Şehir teslim alındıktan sonra Küçük Celal ve Kılıç adlı Emirler Konya'yı Karamanoğulları adına idare etmeye başlamışlardı¹⁸¹.

720 /1320 yılında Temürtaş, Konya'yı tekrar kuşattı. Bu kuşatmayla Karamanoğullarını Larende (Karaman) kalesine çekilmeye mecbur etti. O sırada Karamanoğullarının beyi olan Bedreddin İbrahim, Temürtaş'a karşı herhangi bir hareket yapamadı¹⁸². Bu problemi çözmeye kararlı olan Temürtaş, Beyşehir'ni zapt ve yağma ederek Eşrefoğlu Süleyman Şah'ı Beyşehir gölüne atıp öldürdü. Bu tür olayların tekrar yaşanmaması için geniş tedbirler almaya başladı. Bu çerçevede öncelikle Türkmen beylerini sıkı bir disiplin altına aldı ve baskı uyguladı. Karamanoğulları bu şiddetli hareketler, baskılar karşısında Emir Çoban'a müracaat ederek Temürtaş'a karşı kendilerinin himayelerini istediler¹⁸³.

2.4.2.2 Kilikya Ermeni Krallığına Seferi:

721/1321 yılında ganimet elde etmek ve itaat altına almak gayesiyle Temürtaş, merkezi Sis (Kozan) olan Ermeni krallığı üzerine bir sefer yaptı. Temürtaş'ın ordusunda Mogollardan başka Karamanlılar ve diğer Türkmen beylerinin kuvvetleri de bulunuyordu. Temürtaş, 721 /1321 yılında Sis taraflarına yaptığı akın sırasında Memluk Sultanı Melik Nasır bin Kalavun'a bir mektup yazıp, Ayas'ın zaptı için kendisine yardım etmesi talebinde bulundu. Temürtaş,

¹⁸⁰ Aksarâyî, s.349-350; Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-'Ārifî, *Manākib Āl-'Ārifîn*, II/977-978.

¹⁸¹ Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-'Ārifî, *Manākib Āl-'Ārifîn*, II/925-926, 977.

¹⁸² Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-'Ārifî, *Manākib Āl-'Ārifîn*, II/977; Anonim, *Anonim Selçuk Name*, Neşr., F. N. Uzluk, Ankara 1952, s.67-68; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.86; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646; Köprülü, M. F., "*Anadolu Beyliklerine Aid Tarihi Notlar*", *TM*, II, İstanbul 1928, s.25; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.12.

¹⁸³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.646; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.86; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.625; Spuler, *İran Moğolları*, s.137; Göde, *Eratnahılar*, s.10; Şikari, *Karamanoğulları Tarihi*, haz. M. Koman, Konya 1946, s.157-188.

Memluk Sultanına gönderdiği elçiyile: “*Hepimiz Müslümanız, bize layık olan nusret-i din üzere müttefik olmaktır. Bu hususta düşmana karşı müttefik olmamız ve Ermenileri takip edip, onları bize sadık bırakmaya muvaffak olursak bu geçitlerden gidip gelecek halk ve tüccar ve hacılar ferah ve serbest gelip giderler, aramızdaki dostluk devam ederse düşmanlık bertaraf olur*” demektedir¹⁸⁴.

Memluk Sultanı bu müracaatı kabul edip kuvvet gönderdi. Bu kuvvetler Ayas kasabasını elde ettiler, Sis şehrini yağmaladılar. Bu arada, bölgede hakimiyet kurmak düşüncesinde olan Temürtaş, Ermeni kralıyla savaş hazırlıklarını hızla sürdürüyordu. Ancak işler onun beklentileri doğrultusunda yürümedi. Ermeni kralı, Temürtaş ve ordusundan korkmuş, sürekli kaçmaktaydı. Bu sebeple Ermeni kralıyla savaş meydanında karşılaşma şansı ve fırsatı bulamadı. Temürtaş, her ne kadar Ermeni kralının karşısına çıkmamış olmamasına rağmen, bir süre daha bu bölgede akınlarda bulundu, bölgede hakimiyetini kurdu, özellikle stratejik konuma sahip yerleri emri altına aldı. Temürtaş bu amacına ulaştıktan sonra, Anadolu Genel Valiliği merkezi olarak seçtiği Kayseri’ye geri dönmeye karar verdi ve kısa süre sonra buraya döndü¹⁸⁵.

2.4.2.3 Anadolu’da İstiklalini İlan Etmesi:

Temürtaş, Anadolu’da nizam ve asayişini temin edip kuvvetli bir yönetim vücuda getirince sıkı bir İslam siyaseti izlemeye başladı. Dini emirleri uyguluyor, şarap içmeyi yasaklıyor ve Hazreti Ömer’e atfolunan Zimmi (gayrimüslim) hukukuna göre Hıristiyan ve Yahudilere özel kıyafetlerin tatbikini özellikle takip ediyordu. Temürtaş’ın sükun ve istikrarı sağlayan bu yönetimi, anarşi, buhran ve zulüm altında ezilen Anadolu insanı üzerinde çok olumlu etkiler yaratmıştı. Halkın kendisine duyduğu güven ve sevgi, kendisinin yanında yer almaları, Temürtaş’ın Anadolu’da, 1322 yılında¹⁸⁶ istiklalini ve ahir zaman kurtarıcısı

¹⁸⁴ Bedreddin Aynî, *İkdu’l-Cumân fi Târîh-i Ehli’z-Zemân*, XXII/324.

¹⁸⁵ Ebu’l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî’l-Beşer*, IV/91, Şahabe’-d-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû’l-Kâmine fi `Âyân el-Mi’eti’s -Sâmine*, II/102; *İbn-i Haldûn, el-İber*, V/565; Turan, *Tarihi Takvimler*, s.646; Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.86; Göde, *Eratnalılar*, s.10; *Howorth*, III/602-604.

¹⁸⁶ Temürtaş’ın istiklalini ilan etmesi olayını, *Amasya Tarihi*, 721 h./1321 m. Zilhicce (Aralık), II/456’da; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615-616’da 720 h./1320 m.; Kemalü’-d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/55’de 721 h./1321 m.; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârih-i Reşidî*, s.160’da, 722 h./1322 m. olayları arasında göstermektedirler.

Mehdi olduğunu ilan etmesinde etkili oldu. Böylece O, artık bir hükümdar gibi hareket ediyor, bu sıfatla da kendisi adına hutbe okutuyordu. Yine, hükümdar sıfatıyla, Memluklara elçi göndererek Ebu Said Han'ın saltanatına son vermek amacıyla kendisine yardım etmelerini istiyordu¹⁸⁷.

Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-‘Ārifî, onun adaleti, dindarlığı, temiz ahlakı ve cömertliğini överken Anadolu'da alim, şeyh, emir, kumandan ve ileri gelen büyüklerin kendisine itaat, biat ve yeminde bulduklarını, bunlar arasında Tokatlı Şeyhzade, Necmeddin Taştî, Kayseri Hatibi, Şeyh Nasır Sufî, Tabib Emir Hasan, Niğdeli Kadı-Asker Şahab, Vaiz Hüsameddin Barçınlîğî ve her şehirden alim ve kadı pek çok insanın Temürtaş'a aşkla bağlandıklarını, Ulu Arif Çelebi'nin, Mevleviler ile ona hizmet ettiklerini kaydetmiştir¹⁸⁸.

Anadolu halkı uzun müddet Mogol istila ve tahakkümü altında ezildiği ve çok sıkıntılı günler geçirdiği için, huzur ve güven ortamı sağlayan Temürtaş'ın mehdiliğini kabul ediyor ve Mogol yönetiminin gerçekten ahir zaman olduğuna inanıyordu.

Temürtaş, merkezden gelen emirlere uymuyor, Anadolu'dan Ebu Said Bahadır Han'la, haremlerine ait olan arazilerden toplanan vergileri merkeze göndermiyor, kendisinden bu vergileri istemeye gelenleri huzuruna almıyor, kendisine yapılan “*devlet merkezine gelmesi*” çağrılarına da kulak asmıyordu¹⁸⁹.

2.4.2.4 Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gelmesi ve Temürtaş'ı İtaat Altına

Alması:

Temürtaş'ın Anadolu'daki faaliyetlerini haber alan ve devlet merkezinde çok zor durumda kalan Emir Çoban, Sultan Ebu Said'in huzuruna çıkarak

¹⁸⁷ Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.615-616; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.160; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/94-95; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53; *el-Eherî*, s.152; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com, D'ohsson, C., *Histoire des Mongols*, I-IV, Çev., Mustafa Rahmi (Moğol Tarihi, C.I, İstanbul 1340-1342 h.ş.), IV/658; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/55; *Aksarâyî*, s.351-353; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.647; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.86-87; Oral, M. Z., “*Anadolu'da İlhanlı Devri Vesikaları*”, V. TTK. Kongre Zabıtları, Ankara 1960, (s.208-216), s.212; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/3, 7-8; W. Borthold – M. Halil Yinanç, “*Ebu Said*”, İ.A., IV/45; Howorth, III/601; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*”, Iran, V/409; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.56; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/456; Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel*, yay. A. Öngül, I-II, İzmir 2001, II/141.

¹⁸⁸ Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-‘Ārifî, *Manâkib Āl-‘Ārifîn*, II/977-978.

¹⁸⁹ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/95-97.

Anadolu'ya gitmek istediğini, kendisine bu konuda onay vermesini istedi. Sultan Ebu Said, onun bu isteğine olumlu bakmadı. Çünkü, Temürtaş'ın gerçekten Sultaniye'ye gelip babasıyla beraber saltanatına son vereceği korkusuna kapılmıştı. Emir Çoban, oğlu Temürtaş'ın dirisini veya ölüsünü getirmesi için kendisine izin verilmesi konusunda ısrar etmişti. Bu ısrarı sayesinde olumlu cevap almayı başaran Emir Çoban, mevsimin kış ve kendisinin de nikris'den (romatizma) rahatsız olmasına aldırmadan Anadolu'ya hareket etmiştir¹⁹⁰.

Temürtaş, babası Emir Çoban'ın Anadolu sınırlarına yaklaştığını öğrenince çok sinirlenmiş ve Sultan Ebu Said'in hizmetine girmemek için babasıyla savaşmaya karar vermişti. O, Emirlerinin de görüşlerini alarak savaş hazırlıklarına başladı. Ancak Emir Çoban, oğlunun emirlerine mektuplar göndermiş, bu sayede onları kendi yanında yer almaya ikna etmişti. Yaptığı bu davranışla oğlu Temürtaş'ı yalnız bırakmayı başarmıştı. Baba-oğul arasında beklenen savaş başlamadan, Temürtaş, kendi ordusu içinde başlayan huzursuzluğu görmüştü. Yaptırdığı araştırmada, ordusunun, bir baba-oğul savaşı içerisinde yer almayacağını, bu durumun Mogol geleneğinde uğursuzluk getirdiğini anlayınca yaya olarak, babası Emir Çoban'ı karşılamış ve ona "*Hoş geldiniz*" demiştir¹⁹¹.

Emir Çoban, birkaç gün oğlunun yanında kaldıktan sonra Temürtaş'ı bağlayarak Sultan Ebu Said'in huzuruna götürmüştür. Sultan ise bu asi valisini, babası Emir Çoban'ın hatırına binaen bağışlayarak, tekrar Anadolu Valiliğine tayin etmiş ve Anadolu'ya görevinin başına göndermiştir. Emir Çoban, oğlunu kurtarıırken, onu Sultana karşı kışkırtıkları gerekçesiyle suçlu, oğlunun adamlarına yükleyerek onları idam ettirmiştir¹⁹².

¹⁹⁰ Aksarâyî, s.352-353; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.647; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.86; Göde, *Eratnalılar*, s.11.

¹⁹¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.647; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.86; Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s.82; Göde, *Eratnalılar*, s.12; Spuler, *İran Moğolları*, s.137; *Deguignes*, VI/66.

¹⁹² Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.615-616; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.160; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/94-95; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53; *el-Eherî*, s.152; Hafîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ *es-Safedî*, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; *D'ohsson*, IV/658; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/55-56; Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-'Ârifî, *Manâkib Âl-'Ârifîn*, II/977; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, II/141; *Aksarâyî*, s.352; *Hândmîr*, III/207; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.647; Göde, *Eratnalılar*, s.12.

2.4.2.5 Anadolu Genel Valiliğine İkinci Defa Tayini ve Anadolu Türkmen Beyleriyle İlişkileri:

Emir Çoban tarafından Sultaniye'ye götürülen, ancak Sultan Ebu Said tarafından bağışlanıp tekrar Anadolu Genel Valiliği görevine iade edilen Temürtaş, İlhanlı başkenti Sultaniye'de bulunduğu sıralarda, Vezir Ali Şah'la aralarında anlaşmazlık yaşanmış, bu anlaşmazlık Vezir Ali Şah'ın ölümü üzerine fazla büyümeden sona ermişti¹⁹³.

Anadolu Genel Valiliğine iade edilen Temürtaş, artık İlhanlılar lehine Anadolu'da tam bir istikrar ve güven ortamı temin etmek faaliyetlerine girişmiştir. Temürtaş'ın İlhanlı merkezine gidip gelmesi, O'nun Anadolu hakimiyetini sağlam bir şekilde oluşturmak ve sınırlarını genişletmek siyasetinde en ufak bir değişiklik yapmadığı gibi, kuvvet ve otoritesini de sarsmamıştır. Bu nedenle O, Anadolu'da Türklük fikrini oluşturmaya çalışan, Anadolu Türk birliğini kurmak isteyen ve Mogol tahakkümüne baş kaldıran Anadolu Türkmen beyleri üzerine harekete geçmiştir. Onların bağımsız ve siyasi varlıklarını hiçe sayarak, onları kendi tahakkümü altına almaya çalışmıştır. Hatta kendisini Selçuklular'ın siyasi varisi olarak görerek, hakimiyet alanını Akdeniz sahillerine ve dağlık Karaman ülkesine kadar genişletmiştir.

Temürtaş'ın bu faaliyetlerinde Karamanoğulları, Hamidoğulları, Sahip Ataoğulları ve Eşrefoğulları çok büyük zarar görmüşlerdir. Hatta Faruk Sümer'in ifadesiyle, Temürtaş Akşehir, Konya, Sinop, Simre (Amasya)'da yaşayan Selçuklu hanedanına mensup dokuz çocuğu öldürmüştür ve bu hanedanın diğer üyeleri de kaçarak canlarını zor kurtarmışlardır¹⁹⁴. Selçuklu hanedanına karşı uygulanmaya çalışılan bu soykırım olayı belki de Temürtaş'ın bir Anadolu-Mogol Sultanlığı kurma hayalinin bir göstergesiydi¹⁹⁵.

2.4.2.6 Konya'nın Yeniden Alınması:

Konya, daha önce Emir Çoban, sonra da Temürtaş tarafından alındığı zaman, Karamanoğulları Larende'ye çekilmişlerdi. Fakat Temürtaş, babası Emir Çoban'la Sultaniye'ye dönünce Karamanoğulları Konya'yı tekrar aldılar.

¹⁹³ el- Eherî, s.152; E. Blochet, *Histoire des Mongols*, s.42.

¹⁹⁴ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.87; Müneccimbaşı, *Camiud-Düvel*, II/142; Howorth, III/613.

¹⁹⁵ D'ohsson, IV/686; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.368

Temürtaş Konya'ya doğru harekete geçince Karamanoğulları tekrar Larende'ye çekildiler. Onlara bundan fazla bir şey yapamayan Temürtaş, son zamanlarda Karamanoğulları ile dostluk kurmuştu¹⁹⁶. Karamanlılar'ın ulubeği yine Bedreddin İbrahim Beğ idi. Onun Musa İsa ve Halil adlı kardeşleri olduğu da bilinmektedir¹⁹⁷.

2.4.2.7 Eşrefoğulları Üzerine Hareketi ve Eşrefoğulları Beyliğinin Yıkılışı:

Temürtaş'tan en büyük darbeyi yiyenlerden birisi de başkenti Beyşehir olan Eşrefoğulları Beyliği idi. Eşrefoğulları Beyliğinin kurucusu Seyfeddin Süleyman Bey'dir. Süleyman Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına Mehmet Bey geçmiştir. Mehmet Bey diğer Anadolu beyleri gibi Mogol Emiri Çoban'a itaat etmek zorunda kalmıştır. Mehmet Bey 1320'de ölmüş, yerine oğlu II. Süleyman Bey beylik tahtına geçmiştir.

II. Süleyman Bey'in hükümdarlığı, Anadolu Genel Valisi Temürtaş'ın, Anadolu beyliklerini ortadan kaldırma mücadelesinin olduğu döneme tesadüf eder. Temürtaş, Beyşehir'e saldırıp şehri ele geçirdi ve Süleyman Bey'i de tutsak aldıktan sonra işkence ile öldürüp Beyşehir Gölü'ne attırmıştır (9 Ekim 1326). Böylece Eşrefoğulları Beyliği de sona ermiş oldu. Eşrefoğulları 70.000 atlı kuvveti ile 65 şehre ve 155 köye sahip olmuşlardır¹⁹⁸.

2.4.2.8 Hamidoğulları Üzerine Hareketi:

Temürtaş, Türkmen beylerinin en kuvvetlisi mevkiine yükselmiş bulunan Hamid Oğlu Feleküddin Dündar bey üzerine yürüyerek onu Eğridir'de kuşattı. Hamidoğulları'nın ülkesi Isparta, Burdur ve Antalya bölgelerini içine alıyordu. Faruk Sümer'in Yazıcıoğlu'nu kaynak göstererek belirttiğine göre, Dündar Bey kuvvetli bir bey idi. Hatta Aydın, Saruhan, Menteşoğulları ve Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Bey¹⁹⁹ vergi verip onu metbu tanıyorlardı²⁰⁰.

¹⁹⁶ Anonim Selçuk Name, s.68; Aksarâyî, s.351; Şikari, Karamanoğulları Tarihi, s.157-188.

¹⁹⁷ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.87; Şikari, Karamanoğulları Tarihi, s.157-188.

¹⁹⁸ Şams-al-din Ahmed Al-Aflākî Al-'Ārifî, Manākib Āl-'Ārifin, II/925; Anonim Selçuk Name, s.68; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.88; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s.60; Yücel, Yaşar, Çoban-oğulları, Candar-oğulları Beylikleri, Ankara 1980, s.188; Turan, Tarihi Takvimler, s.40-44; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.57.

¹⁹⁹ *Temurtaş'ın Anadolu Beylerini İlhanlı hakimiyetine alma mücadelesinde Osmanlı Beyliği ile herhangi bir mücadele içinde olmadığını görüyoruz. Bunun nedeni olarak Osmanlı Beğliğinin, İlhanlı Hakimiyetini tanıdığını belirtmiş olmakla, ifade edebiliriz. Osman gazi bir çocuğunun adını Çoban koymakla bu bağlılığını kanıtlamıştır.* Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/111-112.

²⁰⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.88.

Dünder Bey'in babası İlyas ve dedesi Hamid Bey'dir. Dünder Bey'in babası İlyas Bey'in, IV. Rükneddin zamanında yaşayan uç beylerinden İlyas Bey olması ihtimali söz konusudur. Yazıcıoğlu'na göre Temürtaş, Dünder Bey'e bir şey yapmamış, bilakis Temürtaş'ın çekilmesinden sonra ağırlıklarından çoğu Dünder Bey'in eline geçmiştir. Fakat, Anonim Selçuk Name'de Dünder Bey'in 723/1323 yılında Temürtaş tarafından tutsak alındığı yazıldığı gibi, Temürtaş'ın Mısır'a kaçması üzerine Hamidoğlu İshak Bey'in Mısır'dan gelip ülkesine hakim olduğu kısaca belirtilir²⁰¹.

Temürtaş, Dünder Bey'in üzerine yürümüş, Dünder Bey de Eğridir'den Antalya'ya kaçmıştı. Antalya'da Mahmud Bey hüküm sürüyordu. Bu beylik Dünder Bey'in hakimiyeti altında idi. Mahmud Bey'in Antalya'ya gelmesi üzerine, Antalya Beyi Yunus'un oğlu Mahmud Bey, aynı zamanda amcası olan Dünder Bey'i yakalatıp Temürtaş'a teslim etmiştir. Temürtaş ise bu meseleyi hemen çözümlendirmek için onu derhal katletmiş, böylece Hamidoğulları Beyliğini ortadan kaldırdığı gibi Isparta ve Eğridir şubelerini de eline geçirmişti²⁰².

2.4.2.9 Sahip Ata ve Germiyanogulları Üzerine Hareketi:

Temürtaş, Selçukluların önde gelen vezirlerinden Sahip Ata namıyla maruf Fahreddin Ali'nin torunlarının elinde bulunan Karahisar (Afyonkarahisar) üzerine yürümeden önce, kumandanı Eratna'yı bu kalenin kuşatılması ile görevlendirdi. Kendisini Temürtaş karşısında zayıf gören Sahip Ataoğulları beyi Nusret'din Ahmed, Germiyan Oğluna sığındı. Bunun üzerine Temürtaş ona bir şey yapmadı²⁰³. Bununla beraber, Temürtaş'ın istilası daha fazla ileri gidemedi. Çünkü Türkmen Beyleri hemen hemen bütün Anadolu'yu ele geçirmişler ve kontrolleri altına almışlardı.

Temürtaş, sadece Türkmen Beylerine değil Mogol Emirlerine karşı da sert davranıyordu. Nitekim bunlardan on iki binbaşığı yakalayıp öldürmüştü²⁰⁴, ayrıca

²⁰¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.88; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.629; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.648; Yaşar, Yücel, Çoban-Oğulları, s.188; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.57.

²⁰² Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s.63; Anonim Selçuk Name, s.68; Yücel, Y., Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I/184-185; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.57.

²⁰³ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.648; Varlık, M. Çetin, Germiyan-Oğulları Tarihi, Ankara 1974, s.42; Göde, Eratnalılar, s.13; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.629.

²⁰⁴ Anonim Selçuk Name, s.68; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.89.

Sivri Hisar'da bulunan Baltu'nun oğulları Sultan Şah ve Melikşah'ı yakalatıp Sultan Şah'ı öldürmüştü²⁰⁵.

İlhanlıların Anadolu Genel Valisi Temürtaş'ın hem Türkmen Beylerine hem de Mogol Emirlerine karşı uyguladığı baskı ve sindirme siyaseti devam ederken, 1327 yılının ortalarına doğru babası Emir Çoban ile Sultan Ebu Said'in ilişkilerinde pürüzler yaşanmaya başlanmış, bir müddet sonra bu pürüzler bir iç mücadele halini almıştı. Anadolu'da ise Temürtaş'a muhalif olan Emirler, tekrar isyan edeceği endişesiyle onu Sultan Ebu Said'e şikayet etmişlerdi. Bu şikayetler üzerine Sultan Ebu Said, Emir Eratna'yı Temürtaş'ı kontrol altına alması için görevlendirmiştir²⁰⁶.

Emir Eratna, aldığı bu emir üzerine harekete geçmiş, Eğridir civarında Temürtaş ile mücadeleye başlamış, ama kesin bir sonuç alamamıştır²⁰⁷. Diğer taraftan Sultan Ebu Said, Temürtaş'ın maiyetindeki emirlere gizlice haber göndererek Temürtaş'ın etkisiz hale getirilmesini istemiştir. Aynı zamanda Temürtaş'a da elçiler yollayarak, onu övüyor, bu sayede onu kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Temürtaş, Sultan Ebu Said'in emriyle, akrabası olan Emir Eratna'nın dahi kendisine düşman olduğu bir zamanda, kardeşi Dımaşk Hâce 'nin de öldürüldüğünü duymuş ve kendi başına geleceklere düşünmeye başlamıştır. İçinde bulunduğu durumu detaylı bir şekilde ele almış, sonunda, İlhanlı devlet merkezi Sultaniye'de olup-bitenleri daha yakından takip etmek amacıyla Sivas'a gitmeye karar vermiş, hemen buraya doğru hareket etmiştir²⁰⁸.

Önce Kayseri'ye gelen ve daha sonra Sivas'a geçen Temürtaş, "*Ebu Said Han'ın kendisini yakalatmak için bir emirini Erzurum'a gönderdiğini ve bu emirin Sivas'a doğru gelmekte olduğunu*"²⁰⁹ haber alınca Sivas'a girmemiş, tekrar Kayseri'ye dönmüştür. Burada babası Emir Çoban'ın da öldürüldüğünü ve Ebu Said'in kendisi hakkındaki olumsuz düşüncelerini, adamları aracılığıyla

²⁰⁵ Baltu'nun oğlu Melik Şah, ölen kardeşi için Sivrihisar'da bir mescit yaptırmıştı. Özalp, Tahsin, Sivrihisar Tarihi, Eskişehir 1961, s.72-73; Togan, Giriş, s.247.

²⁰⁶ Yazıcızade Ali, *Selçuknâme*, Topkapı Sarayı – Revan Bölümü, Türkçe Yazmalar, no:1391, s.445b.; Münecimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; Uzunçarşılı, İ. H., "*Eratna*", İ. A., IV/309-310; Uzunçarşılı, İ. H., "*Sivas, Kayseri ve Dolaylarında Eratna Devleti*", *Belleten*, XXXII/126 (1968), 161-189, s.164; Göde, *Eratnalılar*, s.31.

²⁰⁷ Göde, *Eratnalılar*, s.32.

²⁰⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.648; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.89-90; Anonim *Selçuk Name*, s.68; Münecimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.58; İbn-i Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü'l- Tevârîh ve'l-Ahbar*, İstanbul 1928, s.36.

²⁰⁹ Beygu, A. Ş., *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936, s.72.

öğrenen Temürtaş, hayatının tehlikede olduğunu, artık en yakınında bulunan adamlarına ve hatta askerlerine dahi güvenilemeyeceğini anlamıştır. Kendisi açısından güvensiz bir ortamın oluştuğu düşüncesinden hareketle, ailesini güvenli saydığı bir kaleye yerleştirmiştir²¹⁰. Bütün bu işlerle uğraşırken aynı zamanda Anadolu Genel Valiliği görevini de kayınbiraderi Uygur Emiri Eratna'ya bırakmıştır. Aldığı bu tedbirlerden sonra 1327 yılının Ekim ayında Mısır Memluk Sultanına²¹¹ iltica etmek için Anadolu'dan ayrılmıştır²¹².

Temürtaş'ın Mısır'a iltica ettiği zamanda Emir Eratna da Sungur Ağa ile birlikte Karamanoğlu Bedreddin Bey'in yanına sığınmışlardı²¹³.

Temürtaş'ın Eğridir savaşı ile Emir Eratna arasındaki ilişkilerinin bozulmasına rağmen, ailesini ve ağırlıklarını, aynı zamanda Genel Valilik görevini Eratna'ya devretmesi oldukça düşündürücüdür.

2.4.2.10 Mısır'a İlticası:

Temürtaş, Sultan Ebu Said ile babası Emir Çoban'ın ilişkilerinin bozulduğunu ve kardeşi Dimaşk Hâce 'nin öldürüldüğünü öğrenince gelecek endişesine düştü. Babası Emir Çoban'ın, Ebu Said'e karşı isyan hareketini de öğrenince, bütün kuvvetleriyle önce Sivas'a oradan da Kayseri'ye döndü.

²¹⁰ Kaynaklar bu kalenin Larende (لارنده) olduğunu belirtmektedirler. Bkz., Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.181.

²¹¹ *Anadolu Genel Valisi olan Temurtaş'ın, Mısır Memluk Sultanlığı ile siyasi ilişkilerinde 1325 yılında pürüz yaşanmıştır. Bu pürüzün nedeni Temurtaş'ın Mısır'lı tüccarların Anadolu'dan Mısır'a köle nakledip satılmasını engellemesiydi. Memluk Sultanı Melik Nasır, Temurtaş'ın bu yasağı kaldırması için birçok kez girişimde bulunmuş fakat başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Emir Çoban'a bu durumu anlatmış ve ondan girişimde bulunup arabulucu olmasını rica etmişti. Emir Çoban da bu isteğe olumlu yaklaşmış, oğlu Temurtaş'ı bu kararından vazgeçirerek Memluktularla yeniden barış sürecinin doğmasını sağlamıştı.* Bkz., Makrîzî, *Kitâbus-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/105-106; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.629.

²¹² *İbn-i Haldûn*, IV/791; Makrîzî, *Kitâbus-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/105-106; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû'l-Kâmine fi Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.617-620; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-83; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.181-183; Aksarâyî, s.68; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. Text. I/385-386; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Arap. text., II/32-33; Howorth, III/613-616; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilkhans", Iran, V/411-412; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.90; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.648-649; Uzunçarşılı, "Eratna Devleti", s.164; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.58-59.

²¹³ Turan, *Tarihi Takvimler*, s.12-13, 46-47; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.93; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/41.

Ebu Said'in, babası Emir Çoban'a karşı başarılı olması durumunda sıranın kendisine geleceğini ve oldukça zor bir durumla karşı karıya kalacağını çok iyi biliyordu. Temürtaş, maiyetindeki emirleri toplayarak onların bu durum hakkındaki fikirlerini öğrenmeye çalıştı. Bir kısım emirler Ebu Said'e itaat etmesini, bir kısmı ise muhalefet etmesi gerektiği fikrini ilettiler ise de Temürtaş, her iki fikre de sıcak bakmadı ve geleceğini, olayların akışına bırakmaya karar verdi.

Ebu Said, Temürtaş'ın maiyetindeki emirlere mahremâne haberler göndererek onları bilgilendiriyor ve Temürtaş'ın katledilmesini istiyordu. Aynı zamanda Temürtaş'ın kendisine de elçiler yollayarak devlet merkezi Sultaniye'ye gelmesini ve kendisiyle bir durum değerlendirmesi yapmak istediğini bildiriyordu²¹⁴.

Sultan Ebu Said, Temürtaş'ı Sultaniye'ye çağırmak için elçiler göndermişti. Elçilerin asıl görevi Dımaşk Hâce 'nin ölümünü, Emir Çoban'ın azlini ve Çobanlılar'dan ele geçirilen herkesin öldürüldüğünü veya öldürülmesi gerektiğini Temürtaş'ın emirlerine ve Anadolu beylerine bildirmektir. Sultan Ebu Said tarafından gönderilen bu elçiler, Temürtaş tarafından yakalanmıştı. Elçilerin üzerinde yaptığı araştırmada ve sorgulamada bu konuya ait fermanları ele geçirdi, Sultanın asıl niyetine dair bilgiler elde etti. Bütün bunlar Temürtaş'ın kendi hayatının tehlikede olduğuna dair şüphelerini daha da artırdı²¹⁵.

Hayatını tehlikede hisseden Temürtaş, Mısır Memluk Sultanı Melik Nasır'a elçi göndererek durumu anlatmaya karar verdi. Gizlice Mısır Sultanına elçi göndererek eski kırgınlıkları unutmak istediğini bildirdi. Ayrıca, elçi aracılığıyla, kendisiyle ittifak kurarak Ebu Said'le savaşmak veya eğer kabul ederse itaatını ilan edip ona bağlanmak arzusunun da ilettiler. Ona bağlı olarak Anadolu valiliğini sürdürmek istediğini bildirdi²¹⁶. Ebu Said, Temürtaş'ın böyle bir hamle yapacağını tahmin etmişti. Bu sebeple Elmeccd-üs Sami'yi (المجد السامى), Mısır Sultanı Melik Nasır'a elçi olarak gönderdi. Mısır'a gelen elçi Dımaşk

²¹⁴ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.181; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-83.

²¹⁵ Makrîzî, *Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/106; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.181.

²¹⁶ Makrîzî, *Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/106; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-81; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.182; *Mîrhând*, V/526.

Hâce 'nin öldüğünü, Emir Çoban'ın azl edildiğini ve Ebu Said'in Temürtaş'ı kendi yanına çağırdığını Melik Nasır'a bildirdi²¹⁷.

Bu gelişmeler üzerine Melik Nasır, siyasi olayların kendisine sağlayacağı faydaları düşünerek, Temürtaş'ın iltica talebini olumlu karşıladı ve bunu kendisine bildirdi. Temürtaş, Anadolu'da kalsa Ebu Said tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı, Mısır'a iltica ederse ne tür bir durumla karşılaşacağını bilemiyordu.

Temürtaş, kendisine bağlı Emirlerini toplayarak kışın sona ermekte olduğunu, sefer mevsiminin yaklaştığını ve Ebu Said'in güçlü bir orduyla Anadolu'ya gelmekte olduğunu belirterek bütün komutanları ve Emirlerinin, elde edilmesi güç olan ancak savunma açısından daha rahat konumda olan kalelere çekilmelerini, savaş hazırlıklarına başlamalarını istedi. Kendisi de Melik Nasır'dan olumlu cevap gelmesine rağmen ailesiyle birlikte Larende (Karaman) kalesine gitti ve orada, kaderin kendisine oynayacağı oyunu beklemeye başladı²¹⁸.

Temürtaş, bir müddet Larende'de kaldıktan sonra Melik Nasır'a haber göndererek Mısır'a geleceğini, bunun için izin verilmesini istedi. 727/1327 yılının Zilhicce (Ekim) ayında Temürtaş, Anadolu Türkünden topladığı muazzam bir servetle Mısır'a hareket etti. Emir Eratna'yı ise Anadolu'da kendisine naib olarak bıraktı.

Temürtaş, önce Behisni'ye geldi. *Hafız Âbrû* ve *Ebu'l Fidâ*'ya göre yanında 1.000 kişilik bir kuvveti vardı²¹⁹. Behisni (بهسنا)'ye girerken askerlerine, kendisinin Mısır'a gitmekte olduğunu isteyenlerin kendisiyle birlikte Mısır'a, isteyenlerin ise Anadolu'ya gidebileceklerini söyledi. *Makrîzî*, Temürtaş'ın Mısır topraklarına adım attığında maiyetinde 300'den fazla süvari olduğunu kaydetmektedir²²⁰.

Melik Nasır, Halep ve Dımaşk naiblerine Temürtaş'ı karşılamalarını emretmişti. Halep'te konaklayan Temürtaş iki gün burada dinlendikten sonra 728 /1328 yılının Sefer (10 Ocak) ayının 25'inde Dımaşk'a ulaştı. Temürtaş'ı

²¹⁷ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/106; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/98-99.

²¹⁸ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/106-107; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.181-182; *Mîrhând*, V/526; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-81; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/97-98.

²¹⁹ Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/98; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.182; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com

²²⁰ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/107.

görmeli bir karşılama töreni ile ağırlayan Dımaşk naibi Seyfeddin Tengiz (سيف الدين تنكز), Temürtaş'ı bir gün ağırladıktan sonra Mısır'a yolcu etti. Beraberindekileri, ağırlıklarıyla birlikte burada bıraktı. Onların daha sonra Kahire'ye gelmelerini istedi²²¹.

2.4.2.11 Mısır'da Melik Nasır Tarafından Karşılması:

Melik Nasır, Temürtaş'ın Şam'dan hareketini haber alınca Emir Seyfeddin Targay (سيف الدين طرغاي) başkanlığında bir organizatör heyetini onu karşılamak üzere Gazze kasabasına gönderdi. 728 /1328 yılının Rebiülevvel (21 Ocak) ayının 7'sinde bizzat Melik Nasır'ı temsilen Emir Taybaga (الأمير طاييغا)'nın bulunduğu karşılama töreni ile Temürtaş, Melik Nasır'ın huzuruna götürüldü. Temürtaş, huzura girince üç defa yer öptü. Melik Nasır onu elinden tutarak ayağı kaldırdı ve yanına oturttu. Kendisine hil'at giydirip yerel kıyafetler hediye etti. Melik Nasır, misafiri Temürtaş ile birlikte, Nil Nehri'nin çevresinde kısa bir gezinti yaptı. Ardından, dinlenmesi için onu Cebel Kalesi'nde bulunan El-Cavlı (الجاولي) sarayına götürdü. Bu arada, Emir Togan (الأمير طوغان) komutasında bir miktar kuvveti de Temürtaş'ın emrine verdi. Bu kuvvet, Temürtaş'ın hem güvenliğini sağlamakla hem de ona hizmet etmekle görevliydi²²².

Temürtaş, birkaç gün dinlendikten sonra, Sultana hediyelerini takdim etmek için 728 /1328 yılının Rebiülevvel (24 Ocak) ayının 10'unda Sultan Melik Nasır'ın huzuruna çıktı. Temürtaş, Melik Nasır'a yüz at ve seksen Horasan devesi, beş köle, çok kıymetli elbiseler *–ki bir tanesi Atlas'dan olup mücevherlerle süslüydü–* takdim etti. Sultan, bu hediyelerden çok azını kabul etti. Çoğunu Temürtaş'a iade etti²²³. Temürtaş'a maaş tahsis edip, ihtiyaçlarının karşılanmasını emretti. Aynı zamanda resmi toplantılardaki yerinin Sultanın sağındaki ikinci yer olduğunu ilan etti²²⁴.

²²¹ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/107; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/98-99; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.182-183; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/80-81; Bedreddin Aynî, *Ikdu'l-Cüman fi Tarih-i Ehli'z-zeman*, XXII/12; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s.634-635; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.90-91.

²²² Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/107; Bedreddin Aynî, *Ikdu'l-Cumân fi Târih-i Ehli'z-Zemân*, XXII/12.

²²³ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/107.

²²⁴ *Temurtaş, bu kadar yakın ilgi gösterilmesinden sonra resmi toplantılarda kendisine Melik Nasır'ın sağında ikinci sıranın verilmesine üzüldü. Bunu anlayan Melik Nasır, Temurtaş'a Emir Bedreddin Cenkli (بدر الدين جنكلى)'yi göndererek durumu açıkladı. Emir Bedreddin,*

Bütün bu merasimler tamamlandıktan sonra Sultan Melik Nasır ile Temürtaş durum değerlendirmesi yapmak ve bir strateji belirlemek amacıyla bir toplantı yaptılar. Temürtaş, Kendisine teklif edilen İskenderiye Valiliğini kabul etmemiş ve buraya Ebu Said'le savaşmak için geldiğini söylemiştir. Melik Nasır bu teklifi kabul etmişti. Fakat Emir Çoban ile Ebu Said arasındaki mücadelenin sonucu bekleniyordu²²⁵.

Bu arada Temürtaş'ın ailesini Mısır'a gelmesini isteyen Melik Nasır, Karamanoğullarını bu işle görevlendirmişti. Temürtaş da kendi emri altında bulunanlara izin vererek arzu edenlerin Anadolu'ya dönebileceklerini söylemiş ve ayrılanlara 500 dirhem Mısır altını ile çeşitli hediyeler vererek, göndermiştir²²⁶.

Melik Nasır, Temürtaş'a Suriye'de bulunan Sencer Çomakdar'dan (سنجر الجمقدار) boşalan Şam Valiliği görevini teklif etti. Temürtaş, bu teklifi kabul etti. Temürtaş, daha sonra, Mısır Emirleri kıyafeti ile resmi toplantılara katılmaya başlamıştır. 728 /1328 Rebiülevvel (Ocak) ayının 11'inde Dar'ül -adl (دار العدل) sarayında yapılan bir toplantıya katılarak Melik Nasır'ın huzuruna çıkmıştır²²⁷.

Bu arada Mısır Melikinden yardım istemek amacıyla Emir Çoban tarafından gönderilen Çoban'ın amcazadesi Emir Şahinşah (الأمير شاهنشاه) 728 /1328 yılının Rebiülevvel (2 Şubat) ayının 19'unda Kahire'ye geldi. Temürtaş'ın hatırına istinaden çok iyi karşılandı ve Temürtaş'ın yanında ağırlandı. Temürtaş'ın Mısır'a gelirken beraberinde bulunan kuvvetlerden bir kısmı Dimaşk'ta konaklamışlardı. Daha sonra bunlar Melik Nasır'ın izniyle Mısır'a girdiler. Bunlar arasından Anadolu'ya dönmek isteyenlere izin verildi. Ayrıca, daha rahat seyahat yapabilmeleri için de yol güzergahlarındaki Valilere de emirnameler gönderilerek bunlara yardımcı olunması istendi²²⁸.

Makrîzî'nin ifadesine göre Temürtaş'a “- Sultan senin mevkiini ve konumunu takdir etmediğinden dolayı böyle yapığı hissine kapılma. Sultan'ın babasının emekdarları vardır ki, Melik Nasır'ı onlar büyütmiştir, bu insanlar onun babası konumundadırlar, daima onlara saygı gösterir. Onun için seni onların tarafına oturttu” bilgisini vererek Temürtaş'ın gönlünü aldı. Bkz., Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/107.

²²⁵ Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/107.

²²⁶ Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/107.

²²⁷ Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/107.

²²⁸ Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/107; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com; Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz”, s.634-635; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.648-649; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.90-91.

2.4.2.12 Ebu Said'in Elçilerinin Mısır'a Gelmesi:

728 /1328 yılının Rebiülevvel (Şubat) ayının 11'inde Ebu Said'in iki elçisi Melik Nasır'ın sarayına geldiler. Melik Nasır, elçileri huzuruna kabul etti ve bunların sultana takdim ettikleri mektubu aldı. Sultana takdim edilen bu mektupta, iki devlet arasında kurulan dostluğun devam etmesi ve Emir Çoban'ın durumu ve icraatları konusu üzerinde duruluyordu. Ayrıca, Emir Çoban'ın katli için alınan tedbirler anlatılmış ve Memluk Sultanının bu konudaki fikri de sorulmaktaydı.

Melik Nasır, iki elçiye, Temürtaş'tan haberleri olup olmadıklarını sordu. Elçiler de Temürtaş'tan haberleri olmadıklarını söylediler. Bunun üzerine Melik Nasır, Temürtaş'ın Mısır'da olduğunu, istedikleri takdirde kendisini ziyaret edebileceklerini söyledi. Temürtaş ile Ebu Said'in elçileri karşılaştıkları zaman, Temürtaş onlara itibar etmemiştir. Elçiler bir müddet daha kaldıktan sonra Kahire'den ayrıldılar. Melik Nasır, elçilerle beraber kendisini temsilen, fikirlerini belirtmek amacıyla kendi elçisi Emir Seyfeddin Oruç'u Sultan Ebu Said'e gönderdi. Seyfeddin Oruç (سيف الدين أروج)'a, Sultan Ebu Said'e takdim edilmek üzere bir mektup verdi. Melik Nasır bu mektubunda kısaca, Temürtaş'ın Mısır'da bulunduğunu, kendisinin misafiri olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca ondan, Temürtaş'ı affetmesini ve tekrar Anadolu Genel Valisi olarak görevlendirmesini de rica ediyordu²²⁹.

2.4.2.13 Melik Nasır'ın Temürtaş'a Olan Güvenini Kaybetmesi ve Fikrinin Değişmesi:

Temürtaş'ın Mısır'a ilticasıyla yaşanmaya başlayan bu ılımlı hava, başlayacak bir kasırganın habercisi gibiydi. Yaşanan bütün kırgınlıkları ve düşmanlıkları bir kenara iterek Temürtaş'ın iltica talebini kabul eden Melik Nasır'ın, hangi siyasi amaçları güderek bu kararı verdiği hala tam olarak cevabı verilmemiş bir sorudur. İster Anadolu hakimiyeti, isterse İlhanlı sorununu Temürtaş vasıtasıyla çözmek isteyen Melik Nasır, bu iltica talebini kabul ederek, Temürtaş'a karşı yakın ilgi ve misafirperverlik göstermiştir. Fakat bir müddet sonra yaşanan siyasi ve kişisel gelişmeler Melik Nasır'ın Temürtaş'a karşı

²²⁹ Markîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/107-108; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.635; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.649-650; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.90-91.

fikirlerinin değişmesine ve bu yüzden farklı siyasi yaptırımlar içine girmesine neden olmuştur.

Melik Nasır, Anadolu'da Karamanoğlu Bedreddin İbrahim Bey (بدرالدين ابراهيم)'e bir mektup yazarak, Temürtaş'ın Anadolu'da kalan ailesi ve ağırlıklarının güvenli bir şekilde Mısır'a ulaştırmasını istemiştir. Karamanoğlu, Melik Nasır'a gönderdiği cevapta, Temürtaş'ın aile fertlerinin Mısır'a gelmek istemediklerini ve Temürtaş ile aile fertleri arasında bir sorun olduğunu belirtti. Ayrıca, Temürtaş'ın düzenbaz bir insan olduğunu, güvenilecek bir yapıya sahip olmadığını, Anadolu'da bir çok masum ve korumasız Müslüman Türk insanı öldürdüğünü, baskı ve zulüm yaptığından da bahsetti. Mısır'a sığınmasının asıl sebebinin ise Mısır Sultanlığını yıkmak olduğunu da ilave etmişti. Karamanoğlu, bu yazdıklarının doğruluğunu ispat etmek için, eğer kendisine izin verilirse Kahire'ye dahi gelebileceğinden bahsetmekteydi. Karaman oğullarının bu mektubu, Hamidoğullarından, babası Temürtaş tarafından öldürülen Feleküddin Dündar'ın oğlu Necmeddin İshak (نجم الدين إسحاق), Melik Nasır'a takdim etti. Kendisi de Temürtaş'ın gazabına uğrayan Necmeddin İshak, Sultanın huzurunda Temürtaş'ın aleyhinde sözler söyleyerek Karamanoğulunu teyid etti. Bütün bunların Temürtaş'ın da huzurda bulunduğu bir ortamda meydana gelmesini sağlayan Melik Nasır, -belki de bilmeyerek- Temürtaş'ın sakladığı gerçek yüzüyle tanışmış oluyordu. Kendisinin Temürtaş'a olan bakış açısı yavaş yavaş değişmeye başlıyordu²³⁰.

Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**'nin ifadesiyle:

"وكان واسع الكرم تحسده الغنائم فتتوقد من البوارق بالضررم لايبالي بما أنفق ولاينام وجفنه على فانت مؤرق ، وكان كرمه وجوده المفرطمن أسباب هلاكه و ايقاعه في حبالل الموت و أشراكه لأنه لما وصل إلى إلى القاهرة لحقه من أمواله بالروم مئة ألف راس غنم فيما أظن أو سمانون ألف رأس فلما وصلت إلى قطيا أطلق منها لبكتمر الساقى عشرين ألف رأس و لقوصون كذا ولفلان كذا ففرق الجميع فلميهن هذا الأمر على الملك الناصر محمد . ودجل يوماً حمام قتال السبع التي في الشارع تحت

²³⁰Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/108-109; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com

القعة , ولما خرج أعطى الحمامي ألف درهم و الحارس ثلاث مئة درهم فزاد ذلك في حنق السلطان عليه."

“Savaş çıgııklarının bile kendisini kısıkandığı, bir kıvılcımıyla yıldırımını tutuşturacak derecede yiğit ve cesur biriydi. Harcadığı malın miktarını bilmeyecek kadar cömertti. Uykuyu fazla sevmezdi. Onun aşırı kahramanlığı ve cömertliği kendisinin yok olmasının nedenlerinden biriydi ve aynı zamanda ölüm ağına düşmesi de bu yüzden idi. Zira Kahire’ye vardığında, sayısız yüzbinleri bulan canlı hayvan getirmişti. Bunlardan büyük bir miktarını Emir Bektimur’a vermiş, geriye kalanları da diğer emirleri dağıtmıştı. Yine birgün kalenin altındaki caddede bulunan ‘Kıtâl-üs Seb’(قتال السبع) isimli bir hamama girdi. Hamamdan çıkarken hamamcıya bin dirhem, bekçi ve kapıcıya da beş yüz dirhem bahşiş verdi. İnsanlar her gün iki saray arasında ateş yakıp, Temürtaş’ın ihsanda bulunması için yollarda beklerlerdi. Bu durum Sultanın Temürtaş’a olan fikrini değiştirdi”²³¹.

Melik Nasır’ın Temürtaş’a olan olumlu bakış açısının değişme nedenleri arasında, onun aşırı cömertliğiyle, halk nazarında kendine itibar elde etmeye çalıştığı ve bir müddet sonra bir iç ayaklanma ile Mısır Sultanlığını elde etmeye çalışacağı fikrini doğurdu. Bu da sultanın, Temürtaş’a karşı fikrini deđiřtirdi²³².

Melik Nasır’ın Temürtaş’a olan fikrinin değişmesinin bir başka nedeni olarak da fiziki olarak onun kusursuz olması gösterilebilir. Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî’nin ifadesiyle *“boyu bir muzrak gibiydi, gençliğinin baharında bir delikanlıyı andırıyordu. Bu özellikleri genç kızların aklını çeliliyordu”²³³*. Temürtaş, aynı zamanda gururlu ve kibirli bir karaktere sahipti. Mısır’da yaşadığı dönemlerde de bu gurur ve kibirli görüntüden uzaklaşamadı. Sultan Melik Nasır’ın ona karşı olumsuz düşünceler beslemeye başlamasında bu karakter özelliklerinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz.

²³¹Makrîzî, *Kitâbus’-sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/108-109; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr*, www.alvaraq.com

²³²Makrîzî, *Kitâbus’-sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/108-109; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr*, www.alvaraq.com; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.182-183; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s.618-620; *Mirhând*, V/527

²³³ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr*, www.alvaraq.com

Yukarıda sıraladığımız sebeplerin yanında, Temürtaş'ın Anadolu Genel Valiliği döneminde yaşanan tatsız olaylar, Temürtaş'ın dostça olmayan davranışları da Melik Nasır'ı tekrar rahatsız etmeye başlamıştı. Mısır Sultanı, Ebu Said'le aralarındaki dostluğu bozmak istememekteydi. Bu açıdan siyasi olarak bir manevraya ihtiyacı vardı. İçten içe huzursuzluk yaşamaya başlayan Mısır Sultanı Melik Nasır, Temürtaş'ın tutuklanarak Burcü's-Seba (برج السباع) kalesine konulmasını istedi (728 /1328 20 Şaban (19 Haziran) Perşembe günü). Aynı zamanda maiyetinde bulunan Şahinşah, Ali Osman ve Mahmud'un da Burcü's-Sagir'de hapsedilmeleri emrini verdi²³⁴.

2.4.2.14 Öldürülmesi:

Temürtaş, hapsedilmesi üzerine, düştüğü duruma çok üzüldü. Hapiste bulunduğu dönemde açlık grevine başladı. Günlerce, su ve karpuzdan başka bir şey yemedi. Kendi yurdunu bırakarak Mısır'a gelmekten çok pişmanlık duydu. Hapsedildiği kalenin komutanı Seyfeddin Kiclis (سيف الدين قجليس) Temürtaş'a, Melik Nasır'ın kendisini Ebu Said'in elçileri burada olduğu için hapsedtiğini ve böyle yapmasaydı Ebu Said'le dostane ilişkilerinin bozulacağını, bu durumda Sultanın arzu etmediği için böyle bir tedbire başvurduğunu söylüyordu. 728 /1328 yılının Ramazan ayının 11 (20 Temmuz)'inde Abacı (أباجى) başkanlığındaki Ebu Said'in elçileri Mısır'a geldiler. Bunların görevi, Emir Çoban'ın ve Çobanlı ailesinin ortadan kaldırıldığını bildirmek, Temürtaş'ı sağ olarak İran'a götürmek, buna karşılık Mısır Sultanının düşmanlarından olup Olcaytu devrinde İran'a kaçan Kara Sungur'u iade etmektir. Melik Nasır, yapılan bu teklifi kabul etti ve elçilerin Temürtaş'la görüşmelerine müsaade etti. Emir Aytmış (الأمير سيف الدين أيتمش)'ı bu işle görevlendirdi²³⁵.

²³⁴Makrîzî, *Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/109-110; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/98-99.

²³⁵Makrîzî, *Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/109-110; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr*, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû'l-Kâmine fi 'Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/99; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/82-83; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.182-183; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.619-620; Şabânkâreî, s.288; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/791; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.59; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.638-639; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", *Iran*, V/411-412; İbn-i Battûta, Muhammed b. Abdullâh Tancî, *er-Rihle*, (İbn Battuta Seyahatnamesi), I-II, *Neşr.*, A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000, I/118-324.

Fakat daha sonra Melik Nasır, fikrini değiştirmiş ve Temürtaş'ın ölüsünü Ebu Said'e göndermeye karar vermişti. Çünkü, Temürtaş'ı sağ olarak Ebu Said'e gönderirse, Temürtaş, Bağdad Hatun aracılığıyla affa mazhar olabilir ve Melik Nasır'dan bu ihanetin öcünü alabilirdi. İşte bütün bu nedenlerden Melik Nasır, Temürtaş'ı öldürmeye karar verdi ve bu emrin uygulanmasını istedi.

Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**'nin ifadesiyle: "**Melik Nasır elçilere Temürtaş'ın idam edildiğine şahit olmalarını emretti ve 728 h./1328 m. yılının Ramazan**²³⁶ **ayında Temürtaş hapishaneden çıkarıldı, Cebel Kalesi'nin Karafe kapısının doğru götürüldü. Giderken yanında Seyfeddin Aytmuş. Emir Ktlis ve başkaları olduğu halde elleri ve ayakları bağlı olarak götürüldü. Temürtaş, son dakikalarında gecenin karanlığını yırtarcasına şöyle seslendi: - Bana teminat veren Aytmuş nerde? Benimle akdi vardı. Oysaki Aytmuş insanların arasındaydı ama O, onu görmüyordu. Temürtaş yeniden seslendi: - Beni öldürmek için bir kılıncınız yok mu?**"²³⁷ Temürtaş'ın öldürülme törenini tasvir etmektedir.

Temürtaş, kalenin Bab ûs-sır / ser (باب السر) denilen Karafe (القرافة) bölümünde hazır bulunan elçilerin huzurunda yay'ın kirişiyle boğuldu²³⁸. Ölüsü tekrar elçilere gösterildikten sonra başı ceseden ayrılarak derisi yüzüldü ve Ebu Said'e gönderilmek üzere elçilere teslim edildi. Fakat elçiler Temürtaş'ı sağ olarak götürmekle görevlendirildikleri için kesik başı kabul etmediler. Melik Nasır ise kendisi bu kesik başı Ebu Said'e gönderdi ve aralarındaki anlaşma gereğince Ebu Said'e yazdığı mektupta "**Ben senin hasminin başını sana**

²³⁶ *Safedî ve Âskallânî, Temürtaş'ın ölümünü Ramazan ayı içerisinde gösterir. Fakat Ebu'l Fida, Mustevfî, Fasîh-i Havâfî, Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Hâfız Âbrû, Makrîzî, Temürtaş'ın ölümünü Şevval ayı olarak göstermektedirler.*

²³⁷ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com

²³⁸ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/110-111; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû'l-Kâmine fi `Âyân el-Mi'eti's -Sâmine*, II/53; Ebu'l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, IV/98-99; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.620; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.183; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/83; *Fasîh-i Havâfî*, I/39; *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/791; *Âzzâvî*, I/490-497; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, Frs. text., II/385-386, Arap. text., II/32-33; İbn Mehmed Edirnevî, *Nuhbetu't Tevârîh*, s.36; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.59; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.650; Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz*", s.639; Howorth, III/616; Boyle, "*Dynastic And Political History of The Ilkhans*", Iran, V/412.

gönderdim, sen de benim hasmım Kara Sungur’u bana gönder” demişti. Fakat Ebu Said’e kelle gelmeden, Kara Sungur eceliyle öldü ve bunun üzerine Ebu Said’e şöyle denildi: “**Sen yapacaktın ama Allah müsaade etmedi”**.”

Temürtaş, Faris Aktay’ın (تربة الفارس أقطاي) Türbesinin yanında Bab-ül Karafe (باب القرافة) civarında bir yerde defn edildi²³⁹.

Ancak belirtmemiz gereken noktalardan birisi şudur: Temürtaş olayı burada bitmemiş, oğlu Küçük Şeyh Hasan²⁴⁰ döneminde de devam etmiştir. Bu konu ilerde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

2.4.2.15 Temürtaş’ın Kişiliği:

Emir-i Azam²⁴¹ olarak kaynakların belirttiği, insan üstü değerler atfedilen²⁴², yiğitlik, cesaret ve cömertlikte²⁴³ eşi ender görülen dönemin en önemli simalarından birisidir. Doğumu 697 /1297-1298 yılı olan Temürtaş, 728 /1328 yılının Şevval ayının 4 (12 Ağustos) ’ünde öldürülmüştür²⁴⁴.

Temürtaş’ın Mısır’a ilticası 728/1328 yılının Ocak ayının 21’inde olup öldürülme tarihine kadar toplam 8 ay bu ülkede yaşamıştır. Ölümünde tahminen 30 yaşları civarında olması gerekir. Bu kısa hayatının 715 /1315-727 /1327 yılları arasına rastlayan 12 yılı Anadolu Genel Valisi olarak Anadolu’da geçmiştir. Bu göreve genç yaşında başlamasına rağmen Anadolu tarihinde derin izler bırakmıştır.

²³⁹ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr, www.alvaraq.com

²⁴⁰ *Temurtaş’ın, Küçük Şeyh Hasan, Melik Eşref, Melik Eşter, Melik Mısır isminde dört oğlu vardır. Bunlardan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Ebu Said Bahadır Han’ın 736 /1336’da veliht bırakmadan ölümü üzerine Celayirli’lerle mücadele ederek , İlhanlı Devleti’ni Suldus/Çobanlı hanedanın kontrolüne geçirmiştir.* Bkz., Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/108-109; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr, www.alvaraq.com; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, www.alvaraq.com; Şahabe’d-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû’l-Kâmine fi ‘Âyân el-Mi’eti’s -Sâmine*, II/53; Ebu’l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbâr’l-Beşer*, IV/98-99; Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.619-620; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârih-i Reşîdî*, s.183; Kemalu’d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/83; Fasîh-i Havâfî, I/39; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/791; *Mîrhând*, V/525-526; Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.91 vd.; Uzunçarşılı, “*Emir Çoban Soldoz*”, s.639 vd.; Howorth, III/616; Boyle, “*Dynastic And Political History of The Ilkhans*” Iran, V/412; Göde, *Eratnalılar*, s.9 vd.

²⁴¹ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârih-i Reşîdî*, s.181.

²⁴² Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr, www.alvaraq.com

²⁴³ Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/109-110; Safedi, A’yânu’l-Asır, www.alvaraq.com; Şahabe’d-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, *ed-Dürerû’l-Kâmine fi ‘Âyân el-Mi’eti’s -Sâmine*, II/53; Ebu’l Fidâ, *El-Muhtasar fi Ahbâr’l-Beşer*, IV/98-99.

²⁴⁴ Fasîh-i Havâfî, I/39; Kemalu’d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/83; Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/109-110; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârih-i Reşîdî*, s.183.

Kendisi ilk defa Konya, Niğde, Aksaray bölgelerini elinde tutabilmek amacıyla bu bölgelere Mogol oymakları getirmiş ve bunlar bu bölgelerde oba oba olmak üzere yurd tutmuşlardır. Bu Mogol oymakları arasında Suldus boyu da vardı²⁴⁵. İskan ettirilen bu boylar Karamanoğulları devletinin genişlemesini engelledikleri gibi buldukları bölgelerin sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesini de olumsuz yönde etkilemişlerdir. Mogol oymaklarının Anadolu'da uzun müddet oturmalarına rağmen, hayat görüşlerinde hiçbir değişme ve gelişme olmamıştır. Ganimet elde etmek onların en büyük hedeflerinden biriydi. Eratna hariç tutulursa, Mogol beylerinden hiçbiri, küçük dahi olsa herhangi bir siyasi teşekkül meydana getirmemişlerdir²⁴⁶. Temürtaş, babasının ölümünden sonra böyle bir düşünce içerisinde bulunmuş olmasına rağmen, o da başarılı olamayarak Anadolu'dan topladığı servetiyle Mısır'a iltica etmişti. Temürtaş'ın Niğde, Aksaray, Konya ve çevresine getirdiği Suldus boyuna mensup oymaklar bu bölgelerde yerleşmişler ve belki de Temürtaş'ın Mısır'a ilticasından sonra Temürtaş'ın çocuklarının koruması altında yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Çok düşük bir ihtimal de olsa Temürtaş'ın ailesi ve çocuklarının Mısır'a babalarının yanına gitmemelerinin bir nedeni de bu olabilir. Timur, Anadolu seferinden dönerken otuz-kırk bin çadır olan Kara-Tatarların çoğunu ordusu ile bir yay içine alarak zorla Anadolu'dan göçürdü²⁴⁷. Bunların içinde Suldus boyuna ait oymakların da bulunma ihtimali çok yüksektir.

Azerbaycan'da Urmiye Gölü civarında bulunan Suldus kasabasının²⁴⁸ varlığı, Gökçe Göl ve çevresinin Osmanlı tahrir defterlerinde Çobanlı ve Suldus kabilesi mensuplarına yaylak olarak verildiğine dair kayıtlar²⁴⁹ ve halen günümüzde Doğu Bayezid ve civarında Suldus, Çoban, Çobanlı isimlerinin varlığı²⁵⁰, bu Suldus ve Çobanlı oymaklarının belki de maddi hatıralarını yansıtmaktadır.

²⁴⁵ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.142

²⁴⁶ Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s.121-134.

²⁴⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s.137.

²⁴⁸ Dihhudâ, Ali Ekber, "*Suldus*", *Luğatnâme*, V/586; Minorsky, V., "*Sulduz*", *İ.A.*, XI/11; Minorsky, V., *Hudud Al-Alam The Regions Of The World A Persian Geography*, London 1937, s. 394.

²⁴⁹ BOA, TTD 909.

²⁵⁰ Konukçu, Enver, Doğu Bayezid Dosyası Özel Arşivi.

Temürtaş'ın 12 yıllık Anadolu Genel Valiliği görevi süresince, Anadolu Beylerine karşı takındığı sert tutumu hariç, uzun süreden beri Mogol tahakkümü ve zulmü altında ezilen ve çok felaketli günler geçiren Anadolu Türklüğü, Temürtaş'ın adil, dindar, cömert ve cesur davranışları ile bir nebze olsun huzur ve istikrara kavuşmuştur. Bu nedenden dolayı, bu sıkıntılı dönemde ortaya çıkan bu genel valinin Mehdiliğini Anadolu Türklüğü kabul etmiştir.

Bu genel valinin Mehdiliğine, Mogol tahakkümünün ahir zaman olduğuna inanan Anadolu Türklüğü, Temürtaş'a tutku derecesinde bir sevgiyle bağlanmış ve inanmıştır ki, kendisinden sonra Anadolu Türklüğünde Temürtaş ve Temürtaş isminin hatıralardan ve gönüllerden silinmemesi için Temürtaş ismi yaşatılmış ve bu genel valinin hatırasına saygı duyulmuştur²⁵¹.

Tarihi kaynaklar Temürtaş'ın cesur ve aynı zamanda cömert bir insan olduğunu kaydetmişlerdir. Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**'nin ifadesiyle insanüstü değerler atfedilen kahramanlardan birisidir²⁵². **Ebu'l Fidâ**'ya göre O, Mogollardaki asaletin ve sahip olduğu görevin büyüklüğü nedeniyle oldukça kibirli ve gururlu bir insandı²⁵³. Tarihi kaynaklar Temürtaş'ın bu özelliklerini anlatan birçok örneklerle doludur.

Temürtaş, Mısır'a iltica ettikten sonra da kibir ve gururdan taviz vermemiş, insanları küçümseyen, hakir gören söz ve davranışlardan asla kaçınmamıştır. Memluk sultanının Emirlerini küçümsemiş ve onları iğneleyen sözler söylemekten geri durmamıştır. Memluk Sultanının Hacib-ül-Hüccab'ı olan Hacib-ül-Hüccab

²⁵¹ Aşıkpaşaoğlu, Ahmed Aşıkı, **Tevârîh -i Ali Osman**, Neşr., Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul 1949, s.157, 180 vd.; Şükrullah, **Behçetut Tevârîh**, Neşr., Çiftçioğlu N. A., İstanbul 1949, s.59, 60 vd.; Ahmedi, **Dastan ve Tevârîh -i Mülk-i Ali Osman**, Neşr., Çiftçioğlu N. A., İstanbul 1949, s.591-593; Aşıkpaşazade, **Tevârîh -i Ali Osman**, İstanbul h. 1332, s.97 vd.; Şikari, **Karamanoğulları Tarihi**, haz. M. Koman, s.156-188; Esterabadi, Aziz b. Erdeşir-i, **Bezm u Rezm**, Çev., M. Öztürk, Ankara 1990, s.4, 27, 28 vd.; Enveri, **Düsturname-i Enveri**, Neşr., N. Öztürk, İstanbul 2003, s.35, 396, 373 vd.; İbn Kemal (Kemalpaşazade), **Tevârîh -i Ali Osman**, Neşr., Koji Imazowa, Ankara 2000, s.81, 91, 151 vd.; Anonim, **Tevârîh -i Ali Osman**, Neşr., F. Griese, İstanbul 1992, s.35, 37, 50, 57, 119 vd.; Hâce Saadettin Efendi, **Tacü't Tevârîh**, I-V, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, I/63, 67, 133, 147 vd.; Solakzade, Mehmed Hemdemi Çelebi, **Solakzade Tarihi**, haz. Vahid Çubuk, I-II, Ankara 1989, I/27, 28, 46, 50, 51, 53 vd.; Gibbons, Herbert Adams, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara 1958, s.55, 117, 131, 137 vd.; Köprülü, Fuad, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, s.17, 34, 35, 37, 38 vd.; bunlara ek olarak Temurtaş ismi eserlerle de yaşatılmış ve bugünkü Saray Köy ilçesinde Menderes Nehri üzerinde Ak Köprü yada Temurtaş ismiyle anılan 1402 yılında Timur'un da kullandığı bir köprü bulunmaktadır (Bkz., Baykara, T., **Aydinoğlu Gazi Umur Bey**, Ankara 1990, s.22; F. Sourre, **Küçük Asya Seyahati 1895 Yazı**, çvr. D. Çolakoğlu, İstanbul 1998, s.10).

²⁵² Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ **es-Safedî**, **A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr**, www.alvaraq.com

²⁵³ Ebu'l Fidâ, **El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer**, IV/98-99

Elmas için “*deveci*” diye alay etmiş, yine kendisine hizmet eden Emirlere, ancak Hacip-ül-Hüccab Elmas’ın kendisine hizmet edebileceğini belirtmiştir. Bu durum Memluk Sultanını oldukça sınırlendirmiştir²⁵⁴.

Temürtaş, cömertlikte de aşırıya kaçmış, bu belki de onun felaketinin nedenlerinden birisi olmuştur. Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ **es-Safedî**, Temürtaş’ın cömertlikte de aşırıya kaçtığını ve bu durumun, Melik Nasır’ın kendisine karşı bir komplo hazırlığının başlangıcı olarak düşünmesine neden olduğunu yazmaktadır.

Temürtaş’ın serveti yüzünden felakete uğradığını anlatan Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ **es-Safedî**’nin şu beyti dikkate değerdir:

احز من الدنيا و إقبالها
ربّ غنىّ فيها انتهى للعنا
فربحها يفضي لخسران
مثل تمر تاش بن جوبان

“Kar-ı Zarara müncer olan dünya ikbalinden çekil.

Dünyada öyle servetler vardır ki Çoban oğlu Temürtaş’da olduğu gibi felakete neden olur”²⁵⁵

Temürtaş’ın samimi bir Müslüman olduğunu da söylememiz mümkündür. Kendisi Mehdi-i Ahir Zaman olduğunu ilan etmiş, Anadolu’da sükun ve istikrarı temin ettikten sonra, İslami kuralları uyguladığı kaynak yazarları belirtmektedir²⁵⁶. Kendisi bu doğrultuda inançların yaşanması için cami ve medreselerin yapılmasına izin vermiş aynı zamanda kendisi de bizzat bunların yapılmasını sağlamıştır. Temürtaş, Anadolu Genel Valiliği döneminde 723 /1323 tarihinde Samsun’da Kale İçi mahallesinde bir mescit yaptırmıştı²⁵⁷. Bu mescidin sülüs hatlı kitabesinde şu bilgiler kayıtlıdır:

²⁵⁴ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ **es-Safedî**, **A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr**, www.alvaraq.com; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ **es-Safedî**, **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, www.alvaraq.com; **Mîrhând**, V/525-527.

²⁵⁵ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ **es-Safedî**, **A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr**, www.alvaraq.com

²⁵⁶ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.646-647.

²⁵⁷ Boran, Ali, **Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri**, Ankara 2001, s.72-75.

عمر هذا المسجد المبارك في أيام الدولة
السلطان الاعظم ابو سعيد خان خلد الله
سلطانه و في زمان نورتمورتاش عن نصره
اضعف العبيد اوحده بن محمود المولو سنه و ثلاث و عشرين و سبعمائاه

Amara haze'l-mescide'l-mübarek fi eyyami'd-devleti's

-Sultani'l-'azam Ebu Saîd Han halladallahu

-Sultanehu ve fi zemani nuri Temürtaş'an nasrihi

*-Ed'afu'l-'abîd Evhad b. Mahmud el-Mevlevî sene selase ve
'ışrîne ve sebamie*

“-Kulların en zayıfı Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevî, büyük sultan Ebu Saîd Han'ın-Allah saltanatını daim kılsın- hükümdarlığı sırasında ve Temürtaş'ın aydınlık zamanında, onun yardımıyla bu mübarek mescidi 723 (1323) senesinde yaptı”.

Temürtaş devrinin önde gelen alim ve ulemasından da yararlanmış, Necmeddin Tabesi, Şeyh-zade-i Tokadî, Şeyh Nasır Sofu, Mevlana Emir Hasan Tayyib, Abid Çelebi gibi²⁵⁸ alimlerin toplantılarına iştirak etmiş, onları kendi etrafında toplamıştır.

2.4.2.16 Askeri Gücü:

Temürtaş, Mogol ve Türk askerlerinden oluşan kuvvetli bir askeri güce sahipti. Anadolu'nun önemli bir kısmına sahip olması ve Anadolu Beylerini itaat altına almasında bu kuvvetin önemli bir rolü vardı. Hatta Anadolu Beyleri içindeki en kuvvetlilerden olan Karamanoğulları dahi Temürtaş'a bu yüzden boyun eğmek zorunda kalmışlardı²⁵⁹.

Temürtaş'ın ordusu, Tımarlı Sipahi idi. Askerlerin hizmet derecesine göre ikta'ı (dirliği) vardı. Askerler barış döneminde bu ikta'larıyla geçimlerini sağlıyorlardı. Savaşta ölen Tımarlı Sipahinin toprağı evladına geçirdi.

Bir savaş olacağı zaman Temürtaş, atından inerek yere oturur ve Emirlerine muharebeden, mücadeleden galip ayrılımlarını emrederdi. Emirler ve askerler savaşırken kendisi şarap içer ve keyfi gelince kendisi savaşa katılırdı.

²⁵⁸ Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî Al-'Ārifî, *Manākib Āl-'Ārifîn*, II/977-978.

²⁵⁹ Uzunçarşılı, “*Emir Çoban Soldoz*”, s.642-643.

Temürtaş, mücadeleye başlamadan önce, dellal çıkartarak ordusuna şöyle seslenirdi:

*“Hanginiz ölecek olursanız onun elinde bulunan ıktai evlad ve akrabalarına verilir, hiçbir şey onların temellükünden çıkmaz. Kim harpten yüz dönderip kaçacak olursa nereye gitse arkasından gider onu sağ bırakmam, onun için kaçmamak sebat etmek çıkar yoldur”*²⁶⁰.

2.4.2.17 Mısır’a İlticasının Anadolu Siyasi Tarihi Üzerindeki Etkisi:

Temürtaş’ın Mısır’a ilticası ve siyasi manevraların sonucunda öldürülmesi, Anadolu siyasi tarihinde önemli değişiklikler meydana getirdi. Uç Türkmenleri, özellikle Karamanoğulları rahat bir nefes aldılar. Hamidoğlu İshak Bey de Mısır’dan Anadolu’ya dönüp babasının Antalya Beyliğini kurtarıp Eğridir’e yerleşerek yeni bir siyasi hayata başladı. Karamanoğlu, Temürtaş’a karşı İshak Bey’den faydalandığı ve onun Antalya Beyliği de Sultan Melik Nasır’ın izin vermesiyle yeniden kurulduğu için bu duruma saygı göstermek zorunda kalmıştır. 1333 yılında Anadolu’ya gelen İbn-i Battûta İshak Bey’i, Eğridir’de ve kardeşi Çelebi Mehmed’i, Göl-Hisar’da ve amcazadeleri Hızır Bey’i de Antalya’da bulmuş ve onlarla görüşmüştür²⁶¹.

Karamanoğulları Mogollar ile mücadelelerinde çok ağır kayıplara uğramış olmakla beraber Türkmen Beylikleri arasında yine de en kuvvetlisi olup İlhanlıların çöküşü üzerine sınırlarını genişletme siyaseti gütmüşlerdir. Karamanoğlu Musa Bey 1328 yılında, Konya civarında Gevele Kalesine kadar ilerlemiş, diğer bir Karaman Bey’i de Beyşehir’ni almıştır²⁶².

Eşrefoğulları Beyliği ise Karamanoğulları ile Germiyanogulları arasında paylaşılmıştır. Bağdad Hatun’un nüfuzu sayesinde Temürtaş’ın çocuklarına bir şey yapılmadı, bunlar Sivas, Kayseri, Niğde dolaylarında yaşantılarına devam ettiler.

Temürtaş’ın idamından sonra Ebu Said, Anadolu Genel Valiliğine Uyrat Muhammed’i görevlendirdi. Fakat bir süre sonra Uyrat Muhammed bu görevden

²⁶⁰ Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *A’yânu’l-‘Asr ve A’yânu’n-Nasr*, www.alvaraq.com; Halil b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu’d-Dîn Ebû’s-Safâ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, www.alvaraq.com

²⁶¹ Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.650.

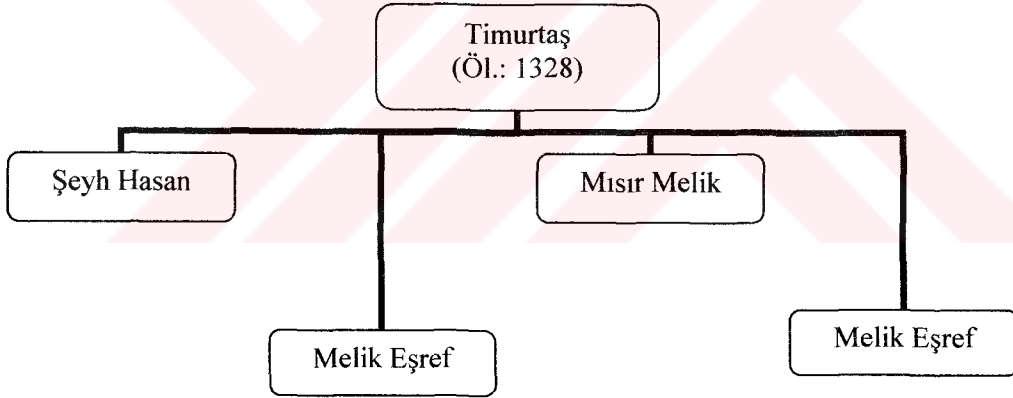
²⁶² Şikari, *Karamanoğulları Tarihi*, s.124; Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.650.

azledilip yerine Uygur Esen Kutluk oğlu Mahmud Bey atandı. Ancak onun Anadolu'ya gelip gelmediği, geldi ise ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz²⁶³.

733-734 /1333-1334 yılında Anadolu Genel Valiliği Algu Oğlu Devlet Şah'a verilmişse de çok geçmeden bu görevden alınarak Kemah Kalesi'nde hapiste bulunan Bağdad Hatun'un eski kocası Celayirli Şeyh Hasan'a verildi. Bir müddet sonra da Şeyh Hasan İnan'a gidince onun Anadolu'daki naibi Uygur Emir Eratna, Anadolu'da müstakil bir devlet kurdu²⁶⁴.

Mogollar, Temürtaş'ın idamından sonra Anadolu'ya hakim olamamışlar, Ebu Said'in 1335'de ölümü ile İlhanlı Devleti de dağılma sürecine girmiştir.

Tablo 5: Timurtaş'ın soy kütüğü:

²⁶³ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.92.

²⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz., Göde, *Eratnalılar*, s.10-50.

III. Bölüm

3. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Noyan (717-744/1337-1344)

3.1 Adı – Doğumu - Soy Kütüğü:

İsmi, Şeyh Hasan b. Temurtaş b. Çoban Noyan'dır (کوچک شیخ حسن چوپانی پسر) (امیر تیمورتاش). Sultan Ebu said Bahadır Han'ın İlhanlı Anadolu Genel Valisi Temurtaş'ın oğludur. Küçük Şeyh Hasan Noyan, gerek çağdaşı gerekse daha sonraki dönemlerde kaleme alınan kaynak ve araştırma eserlerinde daha çok onu, çağdaşı ve addaşı olan Celayirli Şeyh Hasan'dan ayırmak için tarih yazarları ve araştırmacıları tarafından "**Küçük**" unvanı ile isimlendirmişlerdir¹. "**Şeyh**" unvanı ise büyük ihtimalle -dedesi Emir Çobanı'nda talebesi olduğu- çocukluğunda dönemin büyük din alimlerinden biri olan Şeyh **Safiyeddin Erdebili**'nin dergahında bulunup ondan dini eğitim ve terbiye almış olmasından² dolayı verilmiş olmalıdır.

3.1.1 Sultan Ebu Said'in Saltanatının Son Yıllarından Küçük Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkışına Kadar İlhanlı Devletinde Siyasi Durum:

Ebu Said Bahadır Han'ın, Emir Çoban'ı öldürtmesinin ardından o sıralar İlhanlı Devleti'nin Anadolu Eyalet valisi olan oğlu Emir Temurtaş Anadolu'da isyan etti ve Mısır Memluk Devleti tarafına geçerek Melik Nasır'a sığındı. Mısır'a giderken de Emir Eretna'yı naib olarak kendi yerine bıraktı. Onun isyan edebileceğini önceden tahmin eden Ebu Said ise kendi dayısı ve Uyrat kabilesi reisi olan Emir Ali Padişah'ı (امیر علی پادشاه) Anadolu Eyaleti Genel Valisi olarak bu bölgeye göndermişti. Emir Ali Padişah kalabalık bir kuvvetle Anadolu'ya gelerek Kemah Kalesi'ne yerleşti. Temurtaş'ın naibi Emir Eretna ise Ali Padişah'ın huzuruna gelerek ona ve Ebu Said'e itaatini bildirdi. Sultan Ebu Said ile arasının bozulması ihtimalini göze alamayan Melik Nasır da aynı yıl içinde (728/1328-1329) Temurtaş'ı öldürttü. Bunun ardından Emir Ali Padişah bir yıl bile geçmeden Emir Eretna'yı Anadolu'da kendi naibi olarak bıraktıktan sonra Tebriz'e döndü.

¹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş, s.213; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn*, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş., I/ 83-85; Hândmîr, *Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târih-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş, III/209.

Bağdad Hatun, güzel olduğu kadar akıllı ve siyasetçi bir kadındı. Ebu Said ile evlendikten sonra ülke yönetiminde söz sahibi bir duruma gelerek ülke yönetiminin iplerini eline aldı. Ebu Said'i de etkisi altına almış olduğu için bütün işler onun istediği şekilde yapılmaya başlandı. Emir Çoban'ın öldürülmesinden sonra darmadağın olan ve her biri bir tarafa kaçan Çobanlı hanedan üyeleri Bağdad Hatun sayesinde yeniden İlhanlı Devleti yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar³.

Öte yandan Ali Padişah'ın Tebriz'e dönmesinin ardından bu bölgede bir takım isyanlar baş gösterdi. Bu bağlamda Karamanoğlu Yahşi Bey yanına diğer bir grup Anadolu beyini de alarak isyan ve Amasya bölgesini istila etti. Bunu üzerine Ebu Said bu kez Emir Şeyh Hasan Celayir'i Anadolu Eyaleti genel valisi ünvanı ile bu bölgeye gönderdi. Emir Şeyh Hasan Celayir 729/1328-1329 yılı başlarında kalabalık bir kuvvetle Anadolu'ya geldi ve İlhanlıların hakimiyet sahasında sükuneti sağlamak için faaliyetlerine başladı. Bu çerçevede ilk olarak Karamanoğlu Yahşi Bey'i itaate davet etti. Onun, itaat etmeyi reddetmesi üzerine ilk olarak onun üzerine yürüdü ve ele geçirdiği yerleri geri aldı. Hemen ardından da diğer isyancı emirlerin İlhanlı hakimiyetini tanımasını sağladı. Kısa bir süre içinde Anadolu'da, İlhanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde sükuneti sağladıktan sonra o da Emir Eretna'yı kendi yerine naib olarak bıraktı. Amasya valisi Banuk Şah'ı da onun yardımcılığına getirerek kendisi Bağdad'a gitti ve Anadolu'nun idaresini buradan yürüttü⁴.

² Derviş b. İsmail b. Hacı Muhammed İbn-i Bezzâz, *Saffetu's-safâ*, neşr. Ğulâmrezâ Tabatabâî Mecc , 1376 hş, s.348.

³ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkârefî, *Mecmâ'ü'l-ensâb* , neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş, s.285; Muhammed b. Abdullah Tancî İbn-i Battûta, *er-Rihle*, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II), 1376 hş, I/280-281; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşidî*, s.185; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/117; Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, I-XII, Neşr. Abbas Perviz, Tahran 1338 h.ş.,V/527; *Hândmîr*, III/215; Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, Tıpkı Basım, Tahran 1363 h.ş., s.243; Deguignes, Joseph, *hunların ,Türklerin, moğolların ve Daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, I-VIII, Paris 1756-1758, Çev., H. Cahid Yalçın İstanbul 1923, VI/71; Muhammed Hasan Han, *İtimadu's-saltana*, *Mirâtu'l-buldân*, I-IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâi- Mîr Haşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş., I/417; Browne, Edward G. A., *Literary History Of Persia*, I-IV, Cambridge 1969, III/56; İkbâl, Âştiyânî Abbas, *Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, Tahran 1312 hş., s.338; Âzzâvî , Abbas, *Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyin*, I-III , Bağdad, 1936-1939, I/493.

⁴ Hüseyin Hüsameddin, Âbdîzâde, *Amasya Tarihi*, I-III, İstanbul, 1329-1332 h., II/489; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, s.155; Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I-II, Ankara, 1991, II/6; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I/90-92.

Emir Şeyh Hasan Celayir, Bağdad Hatun'dan boşanmasının ardından Ebu Said Bahadır Han tarafından yarlığ çıkarılarak Arran, Kuzey Azerbaycan, Mugan ve Şirvan bölgeleri valisi ve “*ulus beyi*” tayin edilmiş ve İlhanlı Devleti yönetiminde muteber ve söz sahibi bir konuma yükselmişti⁵. Gerek Bağdad Hatun'un gerekse Emir Şeyh Hasan Celayir'in bu derece söz sahibi olmasını kabullenemeyen bir grup emir ve devlet erkanı 731/1330-1331 yılında, Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad Hatun ile gizlice görüştüğünü ve işbirliği yaparak Ebu Said Bahadır Han'ı ortadan kaldırmak istediği dedikodusunu ortaya attılar. Bu dedikodu Ebu Said'in kulağına gidince herhangi bir araştırma yapmadan oldukça kızarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in ortadan kaldırılmasını emretti. Fakat Ebu Said'in halası olan Şeyh Hasan'ın annesi Olcatay Hatun, sultanın huzuruna çıkararak oğlunun bağışlanması için aracı oldu. Sonunda Ebu Said onu öldürtmekten vazgeçti. Fakat onu gözlerden uzak olması için annesi Olcatay Hatun ile birlikte Kemah Kalesi'ne sürgüne gönderdi⁶.

Bu olayın ardından Bağdad Hatun da Ebu Said'in nazarında itibarı kalmadı. Ancak yaklaşık bir yıl sonra gerçek ortaya çıktı ve bunun bir dedikodudan başka bir şey olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine dedikoduyu çıkaranlar Ebu Said'in emri ile öldürüldüler. Bağdad Hatun eski itibarını yeniden kazandı⁷.

Şeyh Hasan Celayir de 732/1331-1332 yılında suçsuzluğunun anlaşılması üzerine sürgünde bulunduğu Kemah Kalesi'nden Tebriz'e dönerek tekrar Ebu Said'in hizmetine girdi, İlhanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan ve sınırları Sivrihisar'a kadar ulaşan Anadolu Eyaletinin genel valiliğine getirilerek bu

⁵ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yini'l-merâtib*, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976, II/48-51.

⁶ *Şabânkârefi*, s.285; *İbn-i Battûta*, I/540; Ebubekr el-Kutbî el- Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s.153-156; Abdurrahman b. Muhammed *İbn-i Haldûn, el-İber*, Farsca Terc. Abdu'l Muhammed Ayeti, (*Tarih-i İbn-i Haldun* I-IV), Tahran 1375 h.ş., IV/792; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 185; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/126; *Mîrhând*, V/532; *Hândmîr*, III/214-215; *Deguignes*, VI/72; Howorth, Henry H., *History Of The Mongols*, I-IV, Nev York 1876-1892, III/623; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s.63; Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Ankara 1957, s.143; *İkbâl*, s.344; Boyle, J. A., “*Dynastic And Political History of the Ilkhans*”, *The Cambridge History of Iran*, V/303-421, Cambridge 1968, V/412; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.92-93; Konukçu, Enver “*Bağdad Hatun*”, *DİA*, IV/444; Yuvalı, A. “*Hasan-ı Buzurg*”, *DİA*, XVI/311.

⁷ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.186-187; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/126; *Mîrhând*, V/532; *Hândmîr*, III/215; *Deguignes*, VI/72; Turgal, “*İlhaniler*”, *KM*, I/885; *İkbâl*, s.344; Muhammed Hasan Han, I/633; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, I/93.

bölgeye gönderildi. Emrindeki kalabalık bir ordu ve kendisine bağlı Celayir kabilesi ile Anadolu'ya gelen Emir Şeyh Hasan, Ebu Said Bahadır Han'ın ölüm tarihi olan 736/1335-1336 yılına kadar Anadolu'nun yönetimi ile ilgilendi⁸.

Şeyh Hasan'ın, Anadolu'da kaldığı bu süre zarfındaki faaliyetleri ve hangi şehirde ikamet ettiği konusunda kaynaklarda fazlaca bir bilgi yoktur. Emir Eretna, ona vekaleten Anadolu Eyaletini Sivas'tan idare ediyordu. Ayrıca Kayseri'de de konuşlanmış bir tümen ile resmi devlet görevlileri bulunuyordu⁹.

733/1332-1333 yılında daha önce bahsedildiği gibi Emir Şeyh Hasan tarafından Emir Eretna'nın yardımcılığına getirilen Amasya valisi Seyfeddin Banukşah vefat etti. Yerine yine Şeyh Hasan Celayir tarafından Şahabeddin Şadi Bey aynı yılın cemadievvel ayında vali olarak tayin edildi. Şadi Bey zamanında, Amasya vilayeti Sinop, Samsun, Karahisar, Çorum, Tokat ve Amasya sancaklarını kapsıyordu¹⁰.

Ebu Said Bahadır Han, Bağdad Hatun ile evliliğinin üzerinden iki yıl kadar geçtikten sonra Dımaşk Hâce'nin kızı Dilşad Hatun ile evlenerek onu kendi gözdesi yaptı. Devletin bütün idaresini Bağdad Hatun ve Vezir Hâce Giyaseddin Muhammed (غياث الدين محمد)'e bırakarak kendisi bütün zamanını Dilşad Hatun ile geçirmeye başladı.¹¹ Ancak bu durum fazla sürmedi. Ebu Said Bahadır Han bu olaydan kısa bir süre sonra hastalanarak 736 /1335-1336 yılı Rebiulahir ayının 13'ünde öldü¹².

⁸ Şabânkâreî, s.282; el- Eherî, s.157; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşidî*, s.187; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/128; *Mîrhând*, V/532; *Hândmîr*, III/215; Kadî Ahmed Kazvînî Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, neşr. Muctebâ Minovî, Tahran, 1343, hş., s.215; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.257; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-âlâm*, I-VI, tıpkıbasım, İstanbul, 1891, III/1828; Howorth, III/623; Huart, Clement, *Histoire de Bağdad*, Paris 1901, s.12; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.63; Turgal, "İlhaniler", KM, I/885; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 93.

⁹ İbn-i Battûta, I/358-359; Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 63.

¹⁰ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II/490, III/5.

¹¹ Şabânkâreî, s.292-293; İbn-i Battûta, I/281; *Hândmîr*, III/219; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.242-243; Howorth, III/623; Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tahran, 1334 hş., s.331; Ganî, Kasım, *Târîh-i Âsr-i Hâfız*, I-II, Tahran, 1340 hş., I/13-14; *Âzzâvî*, I/493; Muhammed Hasan Han, I/418; Beyânî, Şirin, *Târîh-i Âl-i Celayir*, Tahran, 1345 hş., s.16; Konukçu, "Bağdad Hatun", DİA, IV/444; Meşkûr, M. Cevâd, *Târîh-i İrân-zemîn*, Tahran, 1372 hş., s.231.

¹² el- Eherî, s.158; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşidî*, s.188; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/130-131; Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i Havâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., III/42; İbn-i Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, IX /226; *Mîrhând*, V/534; *Hândmîr*, III/219; Browne, III/171; *Âzzâvî*, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", Iran, V/412; Rûdgâr, Kanbarâlî, *ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr*, Tahran 1376 hş., s.50; Meşkûr, s.236.

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Arpa Han (ارپا گاون) ilhan oldu. Ancak İlhanlı Devleti'nin yönetiminde tartışmasız söz sahibi durumunda olan Bağdad Hatun, Arpa Han ile anlaşamıyor, onun ilhanlığını tanımıyor ve Hülegü neslinden olmadığı için onu küçümsüyordu. Arpa Han ise Bağdad Hatun'un devlet idaresine müdahalesinden kurtulmak istiyordu. Bu nedenle Arpa Han taraftarı olan emirler ve devlet erkânı Bağdad Hatun'u Sultan Ebu Said'i zehirleyerek öldürmek ve Özbek Han'ı ile gizlice mektuplaşarak Arpa Han'a karşı ittifak yapmakla suçladılar. Arpa Han da Bağdad Hatun'un öldürülmesi emrini verdi. Hâce Lûlû (خواجه لولو) isimli bir saray mülazımı Bağdad Hatun'u hamamda iken sopa ile döverek öldürdü. (Rebiulevvel 736/1336) Üzerinde sadece mahrem yerlerini örten bir kumaş parçası olduğu halde cesedini bir kaç gün halka teşhir ettiler¹³.

3.1.2 İlhanlı Devleti'nin Parçalanması:

Ebu Said Bahadır Han, İlhanlı Devleti'nin son güçlü hükümdarı idi. 736 /1335-1336 yılında Ebu Said'in ölümünden sonra oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İlhanlı Devleti'nde uzun süre devam edecek olan bir kargaşa dönemi başladı. Ebu Said'in erkek çocuğu olmadığından ve diğer İlhanlı şehzadelerinin çoğunluğunun da Ebu Said tarafından ya öldürülmüş olması ya da etkisiz hale getirilmesi nedeni ile onun ölümünden sonra İlhanlık makamı çok sayıda liyakatsiz ve feodal emirlerin kuklası durumundaki Moğol şehzadeleri ile birbirine rakip kabile reisleri ile devlet adamlarının iktidar ve hesaplaşma aracı haline geldi. Bu şehzade ve emirlerin birbirlerine tam anlamıyla bir üstünlük kuramamaları sonucunda ise İlhanlı Devleti toprakları parçalanarak Horasan'dan Anadolu'ya, Azerbaycan'dan Irak ve Suriye'ye kadar bütün bölgelerde çok sayıda küçük ve müstakil devlet, beylik veya atabeylik seviyesinde siyasi teşekküller ortaya çıktı.

¹³ Şabânkâreî, s.298-299; el- Eherî, s.158; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî, s.191; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/154; Takıyuddin Ebul Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydî Ahmed b. Alî el-Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, I-VIII, Neşr. Muhammed Abdulkadir Ata- muhammed Ali Beydum, Beyrut, III/202-206; Mîrhând, V/535; Hâfız Huseyn-i Tebrîzî İbn-i Kerbelâî, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultan el- Karâî , Tahran, 1344 hş., I/519; Bakıhanov Abbaskuli, Gulistân-i İrem, Neşr. Abdülkerim Alizade, Bakü 1970, s.73; Deguignes, VI/72-73; Howorth, III/634; Huart, s.10-11; Browne, III/171; Piriyevev, B. Z., Azerbaycan (Hülagular Devletinin Tenezzülü Devrinde), Bakü 1978, s.35; Âzzâvî, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History Of The

Bu siyasi teşekküllerin kimileri çok kısa ömürlü olmalarına rağmen önemli coğrafyaları ellerinde bulundurmaları nedeni ile önem kazandı. Kimileri ise yıllar süren mücadeleler sonunda bağımsız olarak varlıklarını uzun müddet devam ettirdiler. Bu siyasi teşekküller arasında ön plana çıkabilen altısı; Çobanlılar, Celayiroğulları Devleti, Muzafferoğulları, Kertler, İncular ve Serbedarlar'dır¹⁴.

Bunların dışında, Selçuklu Türkiyesi'nde de çok sayıda beylik teşekkül etmişti ki bunlardan da konumuzla ilgili olanlarına sırası geldikçe değinilecektir. Çobanoğulları ile birlikte ayakta kalabilen ve İlhanlı Devleti'nin mirasını ele geçirmek isteyen diğer hanedanların ise hakimiyet süreleri ve çok sık değişmekle birlikte coğrafyaları genel hatları ile şöyledir.

a-Celayiroğulları Devleti: (1336-1431) Celayirliler veya İlkaniler Devleti, İlhanlılar ve Timurlular arasında önemli bir hanedandır. Irak, Azerbaycan, Diyarbekir ve Musul'da hakimiyet kurmuşlardır. Başkentleri Bağdad'tır. 1411 de Karakoyunlu hakimiyeti altına girmiştir. Devletin kurucusu Şeyh Hasan İlkanî'dir. Timur ile uzun süre mücadele eden Celayirliler İran'ın Türkleşmesinde önemli bir paya sahiptirler¹⁵.

b- Muzafferoğulları Devleti: Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Yezd ve Kirman bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Celayiroğulları ile birlikte en güçlü ikinci devlet Muzafferoğulları Devleti olmuştur. Daha sonra Şiraz, Fars, Isfahan ve diğer bazı bölgeleri de hakimiyet sahalarına dahil etmişlerdir. 795 /1392-1393 yılına kadar bağımsız olarak hüküm sürmüşler ve Timur tarafından ortadan kaldırılmışlardır.

c- Serbedarlar: 738/1337-1338 yılında Sebzivar ve civarında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 788 /1386 yılına kadar bu bölgede sınırlı bir hakimiyet sürmüşlerdir.

Ilkhans" Iran, V/413; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", I/93; Konukçu, "Bağdad Hatun", IV/444.

¹⁴ İbn-i Battûta, I/281; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792-793; Howorth, III/624-634; İkbâl, s.349,365; Râzî, s.334; Ğanî Kasım, I/31-32; Beyânî, s.16; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans" Iran, V/413-414; Togan, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.231; Hakikat, Âbdurrefi', Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî, Tahran , 1360 hş, s.146-147; Meşkûr, s.243; Zerrinkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, Tahran, 1375 hş, s.257; Rûdgâr, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s.50-53.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Yılmaz Bülent, Celayirliler, Basılmamış Doktora Tezi Erzurum 2002.

d- İncular: Ebu Said'in ölümünden önce Fars ve bağlı bölgelerinin yönetimini üstlenmiş olan İncular 742 /1341-1342 yılına kadar mücadele ettikten sonra bağımsız kalmışlar ve 758 /1357 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu tarihten sonra topraklarının bir kısmı Muzafferoğulları, bir kısmının da Celayirliler tarafından işgal edilmesi ile hakimiyetleri sona ermiştir.

e- Kertler: İlhanlı Devleti zamanında hicri yedinci yüzyılın ilk yarısından itibaren Kirman bölgesinde İlhanlı Devleti'ne tabi olarak hüküm sürüyorlardı. Ebu Said'in ölümünden sonra bağımsız kalmışlardır. Başkentleri Herat'tır. 787 /1385 yılında Timur tarafından ortadan kaldırılmışlardır¹⁶.

Bunların dışında kalan diğer siyasi teşekküller ile Anadolu'daki Eretnalılar, Sutaylılar ve diğer müstakil, yarı müstakil oluşumların konumuz Çobanoğulları ile ilgili olanlarına sırası geldikçe değinilecektir.

3.1.3 Arpagaun (Arpa Han) 'un İlhan İlan edilmesi:

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti veziri Hâce Giyaseddin Muhammed'in gayretleri¹⁷ ile Hülegü Han'ın kardeşi Arık Buka'nın torunlarından olan Arpagaun (ارپاگان) isimli İlhanlı şehzadesi 736/1336 yılı rebiulahir ayının 13'ünde İlhanlı Devleti tahtına oturdu. Arpagaun veya diğer adı ile Arpa Han saltanatını kuvvetlendirmek için Ebu Said'in kızkardeşi Satı Beg Hatun ile evlendi¹⁸. Öte yandan bu sıralarda olan biteni uzaktan takip eden Şeyh Hasan Celayir'in başkent Tebriz'de olmamasına rağmen başkentteki ağırlığı, itibar ve nüfuzu devam ediyordu. Nitekim Arpa Han ilhan olduktan sonra Emir

¹⁶ İbn-i Battûta, I/281-282; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/58-61; Spuler, İnan Moğolları, s.143-154; İkbâl, s.365; Togan, Giriş, s.231-232; Beyânî, s.16; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", Iran, V/413-414; Şâbitî, Seyyid Ali Mueyyed, Esnâd u Nâmehâ-yi Tarihi, Tahran 1346 h.ş., s.306-307; Hakikat, Abdurrefi', Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî, s.146-147; Meşkûr, s.243-247; Zerrînkûb, Abdülhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, s.237, 254-255; Rûdgâr, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s.50-56; Smith, J. M., The History of Serbedar Dynasty, Farcaya Çev., YakubAjand, (Hurûc u Ürûc-i Serbedaran) ,Tahran 1361 h.ş., s.75-76; Muhammed Kutbî, Târîh-i Âl-i Muzaffer, neşr. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran. 1364 h.ş., s.56-57.

¹⁷ Z.V.Togan, Arpagaun'un, Çobanlı Emir Şeyh Hasan tarafından İlhanlı tahtına oturtulduğunu yazmıştır. Ancak bu doğru değildir. Zira kaynakların hiç birisinde böyle bir olaydan bahsedilmediği gibi, faaliyetlerine daha sonra genişçe yer vereceğimiz Çobanlı Emir Şeyh Hasan bu dönemde Anadolu'da kaçak olarak yaşıyordu. Bkz., Togan, Giriş, s.231.

¹⁸ Şabânkârefî, s.299; el- Eherî, s.159; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.190; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/153; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Fasîh-i Havâfî, III/46; Mîrhând, V/534; Hândmîr, III/222-223; Kazvîni, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, s.257; Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Sahâyifu'l-ahbâr, I-III, Çev., Şair Ahmed

Süleyman Bahadır isimli bir mülazımını bir çok hediye ile o sırada Anadolu Eyalet Valiliği görevinde bulunan Emir Şeyh Hasan Celayir'e göndererek onu kendi yanına davet etti ve adına yarlık çıkararak onun "*Ulus Emirliği*" ünvanını yeniden onayladı. Ayrıca Şeyh Hasan'ın adını ilhanlık fermanlarında diğer bütün emirlerin üzerinde yazdırdı. Ona gönderdiği yarlık'ta "*Şeyh Hasan asildir ve diğer bütün emirlerden üstündür. Onun varlığı bizim yanımızda olmaksızın memleketi zabtetmemiz ve bir şey yapmamız mümkün değildir*" diyerek kendi yanına almak istedi. Fakat Şeyh Hasan ihtiyatı elden bırakmayarak Arpa Han'ın davetine muhtelif mazeretler ileri sürerek icabet etmedi¹⁹.

Arpagaun'un ilhan ilan edilmesi, onun Hülegü Han soyundan gelmemesi nedeni ile diğer İlhanlı şehzade, hatun ve büyük emirleri tarafından kabul edilmedi. Her bir emir ve hatun kendilerinin ilhan olmasını istedikleri şehzadenin yanına gitti²⁰.

Ebu Said Bahadır Han'ın ikinci hanımı Dilşad Hatun o sırada hamile idi. Bu yüzden Arpa Han'a karşı olan devlet erkanı ile emirler, doğacak olan bebeğin erkek olması halinde onu ilhan seçmeyi düşünüyorlardı. Dilşad Hatun ve Ebu Said'in annesi Hacı Hatun da Arpa Han'ın ilhanlığını tanımayarak o sıralarda Bağdad hakimi ve aynı zamanda Ebu Said'in dayısı ve Uyrat kabilesinin reisi olan Ali Padişah'a sığındılar. Yine Arpa Han'ın ilhan olmasına karşı olan diğer bir grup emir de Ali Padişah'ın etrafında toplanarak onu Arpa Han'ın ilhanlığına karşı muhalefet ve mücadeleye çağırdılar. Bağdad, Diyarbekir, Musul ve Kürdistan'ı kendi tasarrufunda bulduran Ali Padişah, bu baskılara boğun eğerek Dilşad Hatun'u himayesine aldı ve Baydu Han'ın torunlarından Musa isimli bir şehzadeyi ilhan ilan etti. Ardından da kalabalık bir ordu ile Arpa Han ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yöneldi. İki ordu 736 /1336 yılı Ramazan ayının 12'sinde Cağatu (جغتو / جغاتو) Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta

Nedim, Istanbul 1285 h., III/6-8; Deguignes, VI/73; Howorth, III/634-635; Huart, s.10-11; Browne, III/171.

¹⁹ Şabânkâreî, s.299; el- Eherî, s.159.

²⁰ Şabânkâreî, s.298-299; el- Eherî, s.158-159; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşidî, s.190; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/153; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Fasîh-i Havâfî, III/46; Mîrhând, V/534; Hândmîr, III/222-223; Kazvînî, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.257; Muhammed Hasan Han, I/631; Browne, III/58; İkbâl, s.349-350; Âzzâvî, I/521; Ğanî Kasım, I/8,14; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans" Iran, V/413; Sümer, "Anadolu'da Moğollar" s.95; Meşkûr, s.237.

Arpa Han'ın ordusu hezimete uğradı. Arpa Han yakalanarak aynı yılın Şevval ayının 4'ünde öldürüldü²¹.

3.1.4 Musa Han'ın İlhan Olması:

Arpa Han'ı öldürerek 736 /1336 yılı Ramazan ayında Musa (موسى خان) Han'ı İlhanlı tahtına oturtan Ali Padişah (Ali Paşa) bütün yandaşlarını emir ve naib ünvanları ile ülkenin muhtelif vilayetlerine göndererek kendisi bütün devlet yönetiminde tek söz sahibi kimse durumuna geldi²².

Ancak, Ali padişah ele geçirdiği bütün güç ve kudrete rağmen o sıralar Anadolu Genel Valiliği görevinde bulunan Şeyh Hasan Celayir'den yana şüpheli idi. Bu nedenle Şeyh Hasan'a, elçisini birçok hediye ile gönderdi ve ondan Musa Han'ın ilhanlığını tanınmasını istedi. Ali Padişah ona gönderdiği fermanda şöyle diyordu. *“Büyük emir sensin. Ben senin uygun göreceğin her türlü çözümde seninle birlikteyim. Sen neye hükmedersen onu kabul ve itaat ediyorum”*²³.

Şeyh Hasan Noyan ise bu çağrılara karşılık tedbiri elden bırakmadan zaman kazanmaya çalışıyor ve kargaşanın yatışmasını bekliyordu. Bu nedenle Ali Padişah'a bir elçi göndererek ona, *“Bu savaşların hepsi hatadır. Cengiz Han yasında hanlık için savaşa izin verilmemiştir. Neden padişahın ordusu muhalefet bahanesi ile emirler arasında ayrılık yaratsın? Ali Padişah bizim ağabeyimizdir. Sabretsin. En kısa zamanda orada olacağım. Büyük emirler ve hatunların katılımı ile bir kurultay yapılsın. Hülegü'nün soyundan aslı ve nesebi belli olan ve padişahlık kabiliyeti bulunan birini ilhan ilan ederek el birliği ile düşmanları ortadan kaldıralım.”* mesajını ilettili.

²¹ Şabânkâreî, s.299-302; el- Eherî, s.159; Ebu'l-Abbâs Mu'înu'd-dîn Ahmed Zerkûb Şîrâzî, Şîrâz-nâme, neşr İsmail Cevâdî, Tahran, 1350 hş., s.103; Hâfîz Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, s.193-196; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/156; Fasîh-i Havâfî, III/47-48; Mîrhând, V/537-539; Hândmîr, III/223-224; İbn-i Kerbelâî, I/519-520; Deguignes, VI/73; Howorth, III/635-636; Muhammed Hasan Han, I/631; Huart, s.10-11; Âzzâvî, I/523-526; Browne, III/59; Spuler, İnan Moğolları, s.144-145; İkbâl, s.349-350; Ğanî Kasım, I/8,14; Beyânî, s.18; Boyle, “*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*” Iran, V/413-514; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.95-96; Piriye, s.34-35.

²² Şabânkâreî, s.299-302; el- Eherî, s.159; Şîrâzî, Şîrâz-nâme, s.103; Hâfîz Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, s.193-196; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/156; Fasîh-i Havâfî, III/47-48; Mîrhând, V/537-539; Hândmîr, III/223-224; İbn-i Kerbelâî, I/519-520; Howorth, III/635-636; Huart, s.10-11; Browne, III/59; İkbâl, s.349-350; Âzzâvî, I/523-526; Ğanî, I/8,14; Boyle, “*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*” Iran, V/413-514; Piriye, s.34-35.

²³ Şabânkâreî, s.302-303; el- Eherî, s.159.

Emir Şeyh Hasan, Ali Padişah'a gönderdiği bu mesajda ılımlı ifadelerle bir yandan Ali padişah'ı sakinleştiriyor, Musa Han'ın ilhanlığına sıcak bakmayan diğer emirleri kendi etrafına çekmeye ve zaman kazanmaya çalışıyor, öte yandan ise Musa Han'ın ilhanlığını tam olarak kabul etmediğini ima ediyordu. Ancak oldukça tecrübeli olan Ali Padişah da bunlara inanmıyor, her iki taraf da savaş için ordu topluyor ve hazırlık yapıyordu²⁴.

Nitekim çok geçmeden Şeyh Hasan Celayir'in planları meyvelerini vermeye başladı. Başta 732 /1331-1332 yılından beri Diyarbekir Eyaletinin idaresini üstlenmiş olan Hacı Togay b. Emir Sutay olmak üzere bir çok emir ve kabile reisi Emir Şeyh Hasan'ın etrafında toplanmaya başladı.

Öteden beri Emir Ali Padişah ile aralarında bir soğukluk ve husumet olan ve babası Emir Sutay'ın ölümünden sonra Diyarbekir'in yönetimini üstlenen Hacı Togay (حاجى طغای) ve Şeyh Muhammed Molayed (محمد مولاید), Şeyh Hasan Celayir'i, Ali Padişah ile savaşmaya kışkırtıyorlardı. Şeyh Hasan ise o an için Ali Padişah ile aralarında bir anlaşma olduğunu söyleyerek Ali Padişah ile kendilerini barıştırmayı teklif ediyordu. Sonuçta, Hacı Togay ile Ali padişah'ın aralarını düzeltmek için kendi atabeki Taştumur (طاشتمور / طاشتمور / تاشتمور) Ağa'yı, Ali Padişah'a gönderdi. Atabek Taştumur o sıralar Ucan (اوجان)'da bulunan Ali Padişah'ın yanına gittiğinde onun artık çok farklı düşünceler taşıdığını gördü. Güç ve iktidar Ali Padişah'ın başını döndürmüştü. Şeyh Hasan ile aralarındaki anlaşmayı da unutmuştu. Ali Padişah, elçi Atabek Taştumur'a fazla ilgi göstermeden onu geri gönderdi. Ardından da Şeyh Hasan'a bir elçi göndererek artık durumun çok değiştiğini ve bu durumu böyle kabul ederek Musa Han'ın huzuruna gelerek itaatini bildirmesini istedi²⁵.

Ali Padişah'tan gelen bu cevap üzerine artık onunla bir yerlere varamayacağını anlayan Şeyh Hasan Celayir o sıralarda Tebriz'de bulunan Şehzade Anbarcı'nın torunlarından olan Muhammed isimli bir şehzadeyi ilhan ilan etti ve Musa Han'ın ilhanlığını tanımadığını bildirdi. Ardından savaş için

²⁴ Şabânkâreî, s.303.

²⁵ el- Eherî, s.161-162; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.197; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/161; Mîrhând, V/540; Hândmîr, III/225; Howorth, III/637; Âzzâvî, I/530; Spuler, İnan Moğolları, s.145-146; İkbâl, s.353; Ğanî Kasım, I/15; Beyânî, s.18; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96; Piriyev, s.35.

gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Anadolu Eyaletinin yönetimine kendi naibi olarak Emir Eretna'yı bırakarak Azerbaycan'a yöneldi²⁶.

Yola çıkarken de o sıralar Gürcistan hakimi olan Suyurgan (سیورغان) b. Emir Çoban'a haber göndererek onu da kendi tarafına çağırdı. Suyurgan da yolda kendi kuvvetleri ile gelerek Şeyh Hasan'a katıldı. Şeyh Hasan Noyan Tebriz'e yaklaştıklarında tekrar Ali Padişah'a haber göndererek **"Hepimiz aynı ulusun içinde bulunduk ve birbirimizi tanyıyoruz. Ata ve ecdadımızın yasa ve töreleri bellidir. Bizim görevimiz kan dökülmemesi ve ülkenin gelişmesi için ittifakla saltanata layık olan kişiyi seçmek sonra da her kesin kendi görevinin başına dönmesidir."** dedi. Ali Padişah bu öneriyi kabul etme taraftarı olmasına rağmen etrafında toplanan diğer emirlerin karşı çıkmaları sonucunda Şeyh Hasan'ın teklifini reddetti²⁷.

Ali Padişah'tan gelen cevap üzerine Emir Şeyh Hasan, savaş kararı aldı. Şeyh Hasan'ın ordusunu Celayirli askerlerin oluşturduğu Celayirli tümeninden başka, Anadolu'dan toplanan kuvvetler, Emir Suyurgan ile gelen Gürcü, Ermeni ve Çobanlılar, Hacı Togay'ın emrindeki Sutaylılar ve Araplar teşkil ediyordu. Şeyh Hasan Celayir, oğlu İlkan ve Muhammed Han ordunun merkezinde Celayirli kuvvetlerine, Hacı Togay sol kanatta Sutaylı ve Arap kuvvetlerine, Emir Suyurgan ise sol kanatta Gürcü, Ermeni ve Çobanlı kuvvetlerine kumanda ediyorlardı²⁸.

Her iki ordu 736 /1336 yılı zilhicce ayının 14'ünde Aladağ (/ الأطاق / آداغ) civarındaki Karadere (قاردره) bölgesinde karşı karşıya gelerek savaş düzeni aldılar. Bu arada Emir Ali Padişah bir hile düşünerek Şeyh Hasan'a **"İkimiz de müslümanız. Kardeş kanı dökmeyelim. Her iki ilhan kendi kuvvetleri ile birbirleriyle savaşsınlar. Hangisi galip gelirse o ilhan olsun biz de ona itaat"**

²⁶ el- Eherî, s.161; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.197; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/161-162; Makrîzî, Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/212-219; Mîrhând, V/541; Ğaffârî, Cihân-ârâ, s.215; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-âlâm, III/1828; Howorth, III/637; Muhammed Hasan Han, I/634; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.64; Âzzâvî, II/26-27; İkbâl, s.352; Beyânî s.19; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans" Iran, V/414; Piriyeu, s.35-36; Meşkûr, s. 237; Sümer, F., Selçuklular Dverinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Ankara 1990, s.58.

²⁷ el- Eherî, s.161; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.197; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/161-162; Mîrhând, V/541; Howorth, III/637; Âzzâvî, II/26-27; İkbâl, s.352; Beyânî s.19; Piriyeu, s.35-36.

²⁸ Şabânkâreî, s.304; el- Eherî, s.162; Muhammed Hasan Han, I/634; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96.

edelim” diye haber gönderdi. Emir Şeyh Hasan, bu teklifi kabul etti. Her iki şehzadeyi kendi kuvvetleri ile savaş meydanında yalnız bıraktılar. Şeyh Hasan Celayir yanına 2000 süvari alarak yüksek bir tepeye, Emir Ali Padişah da başka bir yere çekildi. İki şehzadenin kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Musa Han’ın kuvvetleri Muhammed Han’ın güçlerini kısa sürede hezimete uğrattı ve dağılarak kaçmaya başladılar. Musa Han’ın askerleri kaçanların peşinden gitti. Ali Padişah ise ihtiyatı elden bırakınca askerlerinin ganimet toplama hevesi ile dağılmaları üzerine tepenin üzerinde olup biteni izleyen Emir Şeyh Hasan derhal harekete geçerek yanında çok az bir kuvvet kalan Ali Padişah’ın üzerine saldırdı. Onları tamamını kılıçtan geçirdi. Ali Padişah ise bizzat Şeyh Hasan’ın oğlu İlkan tarafından yaralı olarak ele geçirilerek Şeyh Hasan’ın huzuruna getirildi ve onun emri ile öldürüldü. Bu olayı öğrenen Musa Han ise kaçarak beraberindeki Uyrathlar ile birlikte Bağdad tarafına gitti²⁹.

3.1.5 Muhammed Han’ın İlhan İlan Edilmesi:

Bu zaferin ardından 736/1336 yılı zilhicce ayının 15’inde Muhammed Han Ucan’da törenle ilhanlık tahtına oturdu. Vezirliğine de Hâce Şemseddin Zakeriyya’yı (شمس‌الدین زکریا خواجه) getirdi.

Muhammed Han, aslında kukla bir ilhan durumunda idi. Bu nedenle İlhanlı Devleti’nin bütün yönetimi Şeyh Hasan Celayir’in kontrolündeydi. Şeyh Hasan Celayir ilk önce, çoğu artık bozulmuş olan İlhanlı devlet teşkilatını yeniden düzene soktu. Komşu devlet sultanlarına ve ülkenin her tarafına yarılgılar göndererek Muhammed Han’ın ilhanlığını ve Ebu Said Bahadır Han zamanında çıkarılan yarılgıların geçerli olduğunu bildirdi³⁰. Emir Şeyh Hasan Celayir,

²⁹ Şabânkâreî, s.303-304; el- Eherî, s.162; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.197-198; Kemalü’d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/162-163; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/792; Fasîh-i Havâfî, III/48; Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/220-221; Mîrhând, V/542; Hândmîr, III/225-226; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu’t-tevârîh*, s.247; Deguignes, VI/74; Howorth, III/637-638; Muhammed Hasan Han, I/631; Huart, s.11; Âzzâvî, I/532; Spuler, *İran Moğolları*, s.146; İkbâl, s.353; Ğanî Kasım, I/15; Kırzioğlu, F., *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.459; Beyânî s.19-20; Piriyevev, s.36; Meşkûr, s.237; Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s. 96; Yuvalı, “*Hasan-ı Buzurg*”, *DİA*, XVI/311-312; Rûdgâr, *ez Beynu’n-nehreyn ta Maverâu’n-nehr*, s.50.

³⁰ Şabânkâreî, s.305; el- Eherî, s.162; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.198-199; Kemalü’d-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/163; Fasîh-i Havâfî, III/48; Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk*, III/2224-2225; Mîrhând, V/542; Hândmîr, III/226; Ğaffârî, *Cihân-ârâ*, s.215; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu’t-tevârîh*, s.247; Howorth, III/638; İkbâl, s.353; Râzî, s.334; Ğanî Kasım, I/15; Beyânî s.19-20; Piriyevev, s.36; Rûdgâr, *ez Beynu’n-nehreyn ta Maverâu’n-nehr*, s.50.

Tebriz’de devlet işlerini yoluna koyduktan ve istikrarı sağladıktan sonra Ebu Said Bahadır Han’ın ikinci hatunu ve mahbubesi olan Suldus Kabilesinden Emir Çoban’ın oğlu, Dımaşk Hâce’nin kızı Dilşad Hatun’u kendi nikahına aldı. Böylece Ebu Said Bahadır Han’ın yıllar önce kendisine yapmış olduğu haksızlığın intikamını bir derece almış oldu³¹.

Bu olay kaynaklarda bir ibret öyküsü olarak şöyle anlatılmıştır: *“Emir Şeyh Hasan Noyan, Ebu Said’in mahbubesi olan Dilşad Hatun’u kendi nikahına aldı. Talih yıldızı ve bal hanesinden seref burcuna ve celal evine geldi. O, (Şeyh Hasan) Kemah Kalesi’nden devlet sarayına yükseldi. Bağdad Hatun’un hayali Dilşad Hatun’a vuslat ile bedel oldu. Çünkü Ebu Said, Bağdad Hatun’u zorbalıkla ve dayatma ile Emir Şeyh Hasan’dan almıştı ve onun ordugahta kalmasına izin vermeyerek Kemah Kalesi’ne göndermişti. Allah’ın takdiri ve feleğin tesiri onu Ebu Said’in mülkünün saltanatına ve onun gönlünün hatununa ulaştırdı.”*³².

Aslında Emir Şeyh Hasan Celayir bu evlilikle bir taraftan Bağdad Hatun olayının intikamını almakla beraber öte taraftan Ebu Said’den hamile olan Dilşad Hatun’un bir erkek çocuk doğurması ihtimaline karşılık İlhanlı Devleti yönetimindeki konumunu sağlamlaştırıyor, aynı zamanda bir İlhanlı melikesi ile evlenerek diğer emirlere karşı prestijini artırmış oluyordu³³.

Şeyh Hasan, Ali Padişah’a karşı kendisi ile işbirliği yapan Çobanlı Emir Suyrgan ve onun annesi Satı Beg Hatun’a Mugan bölgesinin yönetimini verdi. Kara Koyunlu Emir Kara Hüseyin ve Emir Uygur’u, Musa Han’ın peşine Bağdad

³¹ Şabânkâreî, s.295; İbn-i Battûta, I/281; Kutbî, s.157; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu’t-tevârîh-i Reşîdî, s.199; Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu’s-sâdeyn, I/163; Makrîzî, Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk, V/406; Şahabe’d-dîn ibn-i Hâcer Âskallânî, ed-Dürerû’l-Kâmine fi ‘Âyân el-Mi’eti’s -Sâmine, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966, II/96; Mîrhând, V/542; Hândmîr, III/226; Ğaffârî, Cihân-ârâ, s.215; Kazvînî, Kitâb-i Lubbu’t-tevârîh, s.247-248; Howorth, III/638; Muhammed Hasan Han, I/418; Huart, s.12; Spuler, İnan Moğolları, s.275; İkbâl, s.353; Râzî, s. 334; Âzzâvî, I/532; Saveci, Selman; Divan, Neşr. Mansur Muşfik, Tahran 1336 h.ş., s.5; Boyle, “*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*” Iran, V/414; Minorsky, “*Üveys*”, İA, VIII/133; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, s.258.

³² Şabânkâreî, s.295; İbn-i Battûta, I/281; Kutbî, s.157; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu’t-tevârîh-i Reşîdî, s.199; Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu’s-sâdeyn, I/163; Mîrhând, V/542; Hândmîr, III/226; Ğaffârî, Cihân-ârâ, s. 215.

³³ İkbâl, s.353; Âzzâvî, II/27-28; Beyânî, s.20.

tarafına gönderdi. Kendisi de Tebriz’de devlet işleri ile meşgul olmaya devam etti³⁴.

3.1.6 Togatimur Han’ın Saltanat Mücadelesi:

Emir Şeyh Hasan Celayir’in İlhanlı Devleti iktidarını ele geçirmesi ve işlere çeki düzen vermesinden kısa bir süre sonra bu kez Şeyh Hasan’ın bu derece kuvvetlenmesini çekemeyen ya da kendi emellerine ulaşmak için onu önlerinde bir engel olarak gören Emir Çoban’ın büyük oğlu Emir Pir Hüseyin, Emir Argun Şah, Emir Ali Cäfer ve diğer bir grup emir ve devlet erkani Muhammed Han ve Şeyh Hasan’ın yanından ayrılarak Horasan’a gittiler. Bu sırada Horasan’da, Emir Şeyh Ali Kuşçu (شيخعلی قوشچی) hükümet ediyordu. Adı geçen emirler burada Emir Şeyh Ali Kuşçu’nun etrafında toplanarak, onu Şeyh Hasan Celayir’e karşı kışkırtmaya başladılar. Ona, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab ve Azerbaycan’da kendisine karşı koyacak bir güç olmadığı gibi, İlhanlı Devlet yönetimini kolayca ele geçirebileceğini söylediler. Bunun üzerine iktidar hevesine kapılan Emir Şeyh Ali Kuşçu ve diğer Horasan emirleri 737/1336-1337 yılı kış aylarında, Cengiz Han neslinden Togatimur (طغاتیمر خان) isimli bir Moğol şehzadesini Mazenderan’da ilhan ilan ederek Muhammed Han’ın ilhanlığını tanımadıklarını bildirdiler ve kalabalık bir ordu ile Azerbaycan’a yöneldiler³⁵.

Öte yandan Ali Padişah’ın Şeyh Hasan Celayir’e yenilerek öldürülmesinden sonra Uyratlılar’la birlikte Bağdad tarafına kaçan Musa Han da etrafına topladığı Uyratlı kuvvetler ve yine Şeyh Hasan’a muhalif bir kaç emir ile birlikte yeniden ilhanlık iddiası ile ortaya çıkarak Togatimur ile ittifak yaptı. Aralarındaki anlaşmaya göre Şeyh Hasan Celayir ve Muhammed Han ortadan kaldırıldıktan sonra Irak-ı Acem ve Horasan Togatimur Han’ın, Irak-ı Arab ve Azerbaycan ise Musa Han’ın hakimiyet sahası olacaktı³⁶.

³⁴ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.199; Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/163; *Mîrhând*, V/542; Howorth, III/638; *İkbâl*, s.353; *Beyânî*, s.20; *Piriyev*, s.47.

³⁵ *Şabânkâreî*, s.306; el- Eherî, s.163; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî*, s.199-200; Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/165-166; *Fasîh-i Havâfî*, III/52; *Mîrhând*, V/543; *Hândmîr*, III/226; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu’t-tevârîh*, s.247; Gaffârî, *Cihân-ârâ*, s.218; Howorth, III/638; Spuler, *İran Moğolları*, s.146; *Âzzâvî*, I/533; *Ganî*, I/15-16; *Piriyev*, s.47-48; Boyle, “*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*”, *Iran*, V/414; *Sâbitî*, *Esnâd u Nâmehâ*, s.306; Smith, *Hurûc u Ürûc*, s.70; Hakikat, Âbdurrefî, *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî*, s.147-148

³⁶ Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-sâdeyn*, I/166; Makrîzî, *Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’t-mulûk*, III/224-225; *Mîrhând*, V/543; *Deguignes*, VI/74; Howorth, III/639;

Togatimur ve Musa Han'ın kuvvetlerinden oluşan büyük ve kalbalık bir ordu 737 /1337 yılı Şaban ayında Sultaniye'ye ulaşarak burayı işgal etti. Şeyh Hasan Celayir bu haberi alır almaz emrindeki kuvvetlerle Tebriz'den Arran'a gitti. Burada Satı Beg Hatun ve Çobanlı Emir Suyurgan'ın kuvvetleri ile birleşerek kuvvetli bir ordu meydana getirdi. Ardından Meraga'ya yöneldi³⁷.

Bu taraftan, Musa Han ve Togatimur taraftarları Sultaniye ve Irak-ı Acem'de büyük bir kargaşa çıkardılar ve bu bölgede geniş çaplı bir yağma ve talan hareketlerine giriştiler. Ancak kendi aralarında da bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bazı emirler onlardan ayrılarak kendi bölgelerine, bazıları da Horasan'a döndüler. Şeyh Hasan Celayir'den ayrılarak Musa Han tarafına geçen Emir Muhammed İsen Kutlug (محمد ایسن قتلغ) ise Togatimur Han ve Horasan emirleri ile savaşa tutuştu. Ancak yenildi. Bu nedenle Horasanlılar İsen Kutlug'un hakimiyet sahası olan Hemedan'da büyük bir yağmalama ve katliamda bulundular. Bunun üzerine Musa Han ve Uyrat emirleri tekrar Togatimur Han ile barış yaparak Şeyh Hasan Celayir ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yöneldiler. Nihayet aynı yılın zilkade ayının ortalarında iki ordu Meraga yakınlarında karşı karşıya geldi ve savaş düzeni aldı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in kuvvetleri Çobanlı Emir Suyurgan'ın emrindeki kuvvetler ve Diyarbekir Eyaleti hakimi Hacı Togay ile Kara Koyunlu Türkmenleri reisi Kara Hasan'ın kuvvetlerinden oluşuyordu.

Daha savaş başlamadan Togatimur Han kendi kabilesi ve emirleri ile savaş meydanını terkederek Horasan tarafına gitti. Ancak Emir Şeyh Ali Kuşçu ve bir grup Horasan emiri Musa Han ile birlikte kaldılar. İki taraf arasında oldukça şiddetli bir savaş oldu. Sonuçta Musa Han'ın kuvvetleri ile Horasanlı askerlerin çok büyük bir kısmı yok edildiler. Kalanlar ise dağınık bir vaziyette kaçarak Horasan'a yöneldiler. Musa Han ise beraberindeki çok az bir kuvvetle "**Hezare-i Mülk**" adlı bir kaleye kapandı. Emir Şeyh Hasan Celayir, Çobanlı Emir Suyurgan, Kara Hasan ve Hacı Togay'ı, Musa Han'ı ele geçirmekle görevlendirerek kendisi Muhammed Han ile Tebriz'e döndü. Bir aylık bir mücadele ve kuşatmadan sonra

Browne, III/59; İkbâl, s.354; Âzzâvî, I/533; Ğanî, I/16; Beyânî s.21; Piriyeve, s.36; Hakikat, Abdurrefi', Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî, s.147-148.

³⁷ el- Eherî, s.163; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.200; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/166; Mîrhând, V/543; Hândmîr, III/226; Browne, III/59; Âzzâvî, I/533; Ğanî Kasım, I/16; Piriyeve, s.47-48; Hakikat, Abdurrefi', Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî, s.147-148.

Musa Han yakalanarak Mugan kışlağında Şeyh Hasan Celayir'in huzuruna getirildi ve zilhicce ayının 10'unda, Kurban Bayramı'nın birinci günü onun emri ile öldürüldü. Togatimur Han ve yandaşları ise Bestam şehrinde toplandılar. Burada, Şeyh Ali Kuşçu, aralarında çıkan tartışma sonucu Emir Argun Şah tarafından Musa Han'ın katledildiği aynı gün öldürüldü. Baş Şeyh Hasan'a gönderildi. Diğer Horasan emirleri de Togatimur Han'ı ilhan ederek Muhammed Han'ı ilhan tanımadıklarını bildirdiler³⁸. Böylece Şeyh Hasan Celayir'in iki büyük düşmanı aynı gün içinde ortadan kalkarken Azerbaycan, Irak-ı Arab, ve Arran'ın tamamında, Irak-ı Acem'in de çok büyük bir kısmında kesin bir hakimiyet sağlanmış oldu. Ancak Horasan'da Togatimur'un ilhanlığını ilan etmesi ile Ebu Said'in ölümünden yaklaşık bir yıl sonra İlhanlı Devleti toprakları geçici de olsa iki ayrı parçaya bölünmüş oldu ve Horasan, merkezi idarenin hakimiyetinden çıkmış oldu.

Bu zaferle konumunu kuvvetlendiren Emir Şeyh Hasan Celayir, Tebriz'e dönünce kendisiyle beraber olan emirlerin her birini değerli hediyelerle ve “*suyurğaller*” ile ödüllendirdi. Yarılg'lar çıkararak her bir vilayetin idaresini bir emire vererek İlhanlı hakimiyet sahasını onların arasında bölüştürdü. Bu çerçevede, Sutaylıların reisi Hacı Togay b. Emir Sutay, Diyarbekir Eyaletine ilaveten Ahlat Eyaletinin de yönetimine, Azerbaycan'a dönerken tam yetkili naib olarak Anadolu'da kendi yerine bıraktığı Emir Eretna'yı yine aynı ünvanla Anadolu Eyaletinin yönetimine getirdi. Şerur ve Divin'i Nahçıvan ile birlikte Çobanlı Emir Akçi b. Hacı Bey (حاجى بيك نوه امير چوپان)'e, bütün Karabag ve Gürcistan'ı Satı Beg Hatun ile oğlu Çobanlı Emir Suyrgan'a; Şirvan ve bağlı bölgelerini Emir Şeyh Çoban'a, Mugan ve Barum Hezareleri'ni Celayir kabilesinden kendi akrabası Yusuf Şah'a, Horasan'da hakimiyet altında olan bölgelerden Rey ve Kazvin'den başka itaat altına alması şartı ile Amuye Nehri'ne kadar olan bütün bölgeyi Şeyh Muhammed Molayed'e ve Şiraz ile Fars'ı Mesud Şah İncu'ya , Tümen-i Mübarek olarak anılan bölgeyi Çobanlı Emir Hacı

³⁸ Şabânkâreî, s.308-310; el- Eherî, s.163; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşidî, s.200-202; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/166-167; Fasîh-i Havâfî, III/48; Makrîzî, Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/225; Mîrhând, V/543-544; Hândmîr, III/226-227; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.247; Spuler, İran Moğolları, s.146-147; İkbâl, s.354; Âzzâvî, I/533; Ğanî Kasım, I/15-16; Beyânî s.21-22; Piriyevev, s.47-48; Boyle, “*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*”, Iran, V/414; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s. 96-97; Smith, Hurûc u Ürûc, s.70.

Hamza'ya, Harbatan Tümeni ile Lor-i Kuçek (لر كوچك) bölgelerini, Emir Muhammed Molayed'in oğlu Şeyh Ali'ye ve Bağdad ile Uyratlar'ın yaşadığı bölgeleri de Kara Koyunlu kabilesi beyi Kara Hasan'ın idaresine bıraktı.

Bu beyler, çoğunlukla Ebu Said Bahadır Han döneminden itibaren adı geçen bölgelerde hüküm sürüyorlardı. Böylece Muhammed Han'ın ilhanlığını ve Şeyh Hasan'ın himayesini kabul ederek kendi konumlarını korumuş ve güçlendirmiş oluyorlardı. Emir Şeyh Hasan Celayir, İlhanlı Devleti'nin vezirliğine de Reşideddîn Fazlullah'ın torunu Hâce Şemsedin Muhammed Zekeriyya'yı getirdi. Bu sayede İlhanlı Devlet yönetiminde tek hakim durumuna geldi³⁹. Bu arada da daha önce Şeyh Hasan'ın yanından ayrılarak Musa Han'ın tarafına geçen Emir Muhammed İsen Kutlug ve Emir Ekrenc dönemin önde gelen din adamlarından Şeyhülislam Şerefeddin Dergozin (شرف الدين درگزینی)'in aracılığı ile af dileyerek onun yanına geldiler. Ancak Emir Şeyh Hasan Celayir bu tür şahısların hayatta kalmalarının devletin bütünlüğü ve selameti için sakıncalı olduğunu düşünerek her ikisini de 738 /1337 yılı sonunda Mugan Kışlağı'nda öldürttü⁴⁰.

Horasan'da Emir Şeyh Ali Kuşçu'yu öldüren Emir Argun Şah aslında bu hareketi ile kendisinin Horasan'daki konumunu garantiye almak, ayrıca daha da kuvvetlendirmek amacını taşıyordu. Bu nedenle de Emir Şeyh Hasan Celayir ile işbirliği yapmanın yollarını arıyordu. Ancak Şeyh Hasan Celayir onun beklentilerinin aksine Şeyh Muhammed Molayed'i Horasan hakimliğine tayin edince Argun Şah bu durumdan rahatsız oldu. Emir Muhammed Molayed, Şeyh Hasan Celayir'den aldığı yarlıg ile Horasan'da istikrarı sağlayacak ve buranın yeniden İlhanlı Devleti başkenti Tebriz'e, dolayısıyla da Muhammed Han ve Şeyh Hasan'a bağlanması görevini yerine getirecekti. Bu yarlıg doğrultusunda Şeyh Muhammed Molayed 738/1337 yılı yaz mevsimi sonlarında Horasan'a saldırdı ve Horasan'da Emir Şeyh Hasan Celayir'in tartışmasız kudretini tesis

³⁹ el- Eherî, s.163-164; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.202; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/167; *Fasîh-i Havâfî*, III/54; *Mîrhând*, V/544; *Hândmîr*, III/227; *Ġanî Kasım*, I/16; *Beyânî* s.22; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 97; Yunanç, M.H, "*Diyarbakir*", İA, III/620; Yuvalı, "*Hasan-ı Buzurg*", *DİA*, XVI/312.

⁴⁰ el- Eherî, s.163-164; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.202; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/167; *Fasîh-i Havâfî*, III/54; *Mîrhând*, V/544; *Hândmîr*, III/227; *Ġanî Kasım*, I/16; *Beyânî* s.22.

etti. Bu olaydan sonra da Togatimur Han bir yıl önceki mağlubiyetin ardından Şeyh Hasan Celayir'e barış teklif etmek zorunda kaldı⁴¹.

3.1.7 Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkışı ve Yalancı Temurtaş Olayı:

Emir Şeyh Hasan Celayir, Musa Han ve Emir Şeyh Ali Kuşçu gibi iki önemli rakibinden kurtulmuş, Togatimur ise Horasan'da kendisini destekleyenler tarafından ilhan ilan edilmişse de herhangi bir yaptırım gücüne sahip değildi. Bu ortamda, Şeyh Hasan Celayir'in gölgesi altında bulunan ve bir kukladan başka bir şey olmayan Muhammed Han, Emir Şeyh Hasan Celayir'in nüfuz ve otoritesi sayesinde hem İlhanlı Devleti'nin başkentini elinde bulunduruyor hem de Horasan'da Togatimur'u destekleyen az sayıdaki kabile beyi dışında diğer emir ve kabile beyleri tarafından metbu olarak tanınıyordu. Emir Şeyh Hasan Celayir ise İlhanlı Devleti'nin bütün idaresini elinde tutan kişi olarak güven ve istikrar ortamını sağlamaya çalışıyordu.

Ancak bu güven ve istikrar dönemi çok uzun sürmedi. Çünkü Şeyh Hasan Celayir başka bir isyan ve rakiple karşı karşıya kaldı. Fakat bu isyan diğerlerinin aksine hem onu çok zor durumlara soktu hem de İran, Azerbaycan ve Anadolu'da nispeten sağlanmış olan güven ve istikrar ortamının uzunca bir süre bozulmasına sebep oldu.

Ebu Said Bahadır Han'ın meşhur beylerbeyi Emir Çoban'ın oğlu ve 718 /1318-1319 yılında Anadolu Eyalet valisi olarak bu bölgeye gönderilen Emir Temurtaş, babası Emir Çoban'ın Bağdad Hatun meselesinden dolayı 727 /1327 yılında öldürülmesinin ardından isyan ederek Emir Eretna'yı kendi naibi ünvanı ile Anadolu'da bırakarak Mısır Memluk Sultanı Melik Nasır'a sığınmıştı. Ancak Melik Nasır ilk önce kendi muhalifi Melik Kara Sungur'a karşılık Emir Temurtaş'ı hapsedmiş, ardından da Ebu Said Bahadır Han ile siyasi ilişkilerinin bozulmasından çekinerek 728/1328 yılında idam ederek başını ona göndermişti⁴².

⁴¹ Smith, *Hurûc u Ürûc*, s.111.

⁴² *Şabânkâreî*, s.285; *İbn-i Battûta*, I/115; *İbn-i Haldûn*, *el-İber*, IV/791; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.202; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/167-168; *Mîrhând*, V/527; *Hândmîr*, III/227; Müneccimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; *Ġanî Kasım*, I/31-32; Howorth, III/640-641; Spuler, *İran Moğolları*, s.141; *Beyânî*, s.22-23; Boyle, *"Dynastic And Political History"*, *Iran*, V/411; Cahen, Claude, *Preottoman Turkey*, Paris 1968,Çev., Yıldız Morgan (*Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*), İstanbul 1979, s.295;

Çobanlı Emir Şeyh Hasan Şeyh Hasan-ı Kûçek (شيخ حسن كوچك), Çobanlı Şeyh Hasan (شيخ حسن چوبانی) olarak da meşhurdur. Şeyh Hasan, Emir Temurtaş'ın oğlu, Emir Çoban torunudur. Onun doğumunun 717 /1317 yılı olduğu tahmin edilmektedir⁴³. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, babasının Melik Nasır tarafından öldürtülmesinin ardından Anadolu'ya gelerek Karahisar (قراحصار روم) Kalesi'ne yerleşmişti. Halası Bağdad Hatun'un Sultan Ebu Said ile evlenmesinden dolayı, Çobanlı Hanedanına karşı başlatılan ortadan kaldırma siyasetinde onun, himayesi sayesinde hayatta kalmayı başarmıştı. Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin mirasından kendisine bir pay çıkarabilmek amacıyla 738 /1337 yılında harekete geçerek akla gelmeyecek bir planı yürürlüğe koydu. Emir Şeyh Hasan Celayir'in Tümen-i Mübarek emiri olarak tayin ettiği Emir Hacı Hazma (حاجی حمزه)'nın Temurtaş'a çok benzeyen Karaçeri (قرا چری) adında Türk bir gulamı vardı. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Hacı Hamza'yı kandırarak bu gulamı ondan aldı. Ona pahalı ve şık elbiseler giydirdi ve babası Emir Temurtaş'ın ölmediği, Mısır'dan kaçarak bir süre dolaştığı ve Hacca gittikten sonra Anadolu'ya döndüğü söylentilerini ortaya attı. İnandırıcı olması için de kendi annesi Dolandı (دولندی) Hatun'u⁴⁴ Karaçeri (قرا)⁴⁵ ile evlendirdi. Ayrıca halkın arasında dolaşırken kendisi de inandırıcı olması için onun atının arkasından yaya olarak yürüyordu. Bu şekilde bir süre bu söylentinin yayılması için çaba gösteren Çobanlı Küçük Şeyh Hasan yavaş yavaş sonuç almaya ve taraftar toplamaya başladı.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan annesi Dolandı Hatun'un kardeşi ve kendi dayısı olan Ahi Osman'ı, Yalancı Temurtaş'ın ağzından yazılmış bir ferman ile Emir Şeyh Hasan Celayir'e göndererek, Temurtaş'a itaat etmesini istedi. Bunun üzerine Şeyh Hasan Celayir daha önceleri Temurtaş'ın yanında bulunmuş olan ve onu tanıyan bir mülazımını bu olayın doğruluğunu araştırması için Emir Hacı

Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.155-156; Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s.86-87; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, II/6

⁴³ *Fasîh-i Havâfi*, III/54.

⁴⁴ *Browne, bu hatunun Satı Beg Hatun olduğunu söylemiştir. Ancak diğer kaynaklarda bu hatunun Devlet Hatun olduğu belirtilmiştir. Ayrıca anlatıldığı üzere bu dönemde Satı Beg Hatun, kendi oğlu Suyurğan ile Şeyh Hasan Celayir tarafından Karabağ ve Gürcistan'ın idaresine tayin edilmişlerdi ve Şeyh Hasan Celayir'in müttefiki durumunda bulunuyorlardı. Bkz., Browne, III/59.*

⁴⁵ *Bu isim diğer kaynakların aksine sadece el- Eherî'de "kara" adlı yoksul bir Moğol kölesi olarak belirtilmiştir. Bkz., el- Eherî, s. 164-165.*

Hamza'nın yanına gönderdi. Şeyh Hasan Celayir'in mülazımı, Emir Hacı Hamza'nın yanına geldi. Ancak Hacı Hamza ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan tarafından kandırılarak geri gönderildi ve Şeyh Hasan Celayir'in yanına döndüğünde bu kişinin gerçekten Emir Temurtaş olduğunu ve daha önce hizmetinde bulunduğu bu kişiyi tanıdığını söyledi⁴⁶.

3.1.8 Çobanlı-Celayirli Mücadelesi :

Bu olayın duyulmasının ardından, o ana kadar Emir Şeyh Hasan Celayir'in kudreti karşısında sesini çıkaramayan ancak ona karşı kıskançlık ve düşmanlık besleyen ya da onun kendilerini öldürtmesinden endişe duyan çoğunluğu Çobanlı hanedanından olmak üzere Uyrat ve diğer kabile reislerinden bir grup emir, Şeyh Hasan Celayir'den ayrılarak Yalancı Temurtaş'ın etrafında toplandılar. Bu katılımlarla kısa sürede büyük bir güç durumuna gelen Çobanlı Emir Şeyh Hasan ve Yalancı Temurtaş 738 /1337-1338 yılı içinde⁴⁷ büyük bir ordu ile İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e yöneldiler. Bunu haber alan Şeyh Hasan Celayir ise vakit kaybetmeden onlara karşı koymak için ordu toplamakla meşgul oldu. Ancak bu kez Çobanlı Emir Suyurgan ve Satı Beg ona katılmayı reddettiler. Bu yüzden de Emir Şeyh Hasan Celayir ile araları açıldı. Nihayet iki tarafın ordusu 738/ 1338 yılı zilhicce ayının (10 temmuz) 27'sinde Aladag'daki Novşehr bölgesinde karşı karşıya gelerek savaş düzeni aldılar⁴⁸. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, bir hile düşünererek geceleyin büyükçe bir ateş yaktırdı. Bu durum Celayirli Şeyh Hasan'ın ordusunda bazı endişelere neden oldu. Bu ateşin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile gizlice ittifak yapan emirlere bir işaret olduğu şüphesine kapıldılar. Bu esnada da Çobanlı Emir Pir Hüseyin ayrılarak kendi amcasının oğlu Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın tarafına geçti. Bu da endişeleri iyice artırdı. Büyük Şeyh Hasan da ihanete uğrayacağı endişesi ile her hangi bir araştırma bile yaptırmaya gerek

⁴⁶ Şabânkâreî, s.311-312; el- Eherî, s.164-165; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.202-203; Fasîh-i Havâfî, III//54; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/168; Mîrhând, V/544-545; Hândmîr, III/227.

⁴⁷ Fasîh-i Havâfî, (III/54) bu olayı 739 h. yılı olayları içinde vermiştir.

⁴⁸ Şabânkâreî, s.311-312; el- Eherî, s.164-165; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.202-203; Fasîh-i Havâfî, III//54; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/168; Mîrhând, V/544-545; Hândmîr, III/227; Ebulgâzî Bahadır Han, Şecere-i Türk, Fransızca Çev.-Neşr. Petr I. Desmaisons, Amsterdam 1970, s.167; Müneccimbaşı, Sahâyifu'l-ahbâr, III/8; Deguignes, VI/74; Howorth, III/641-642; Muhammed Hasan Han, I/632; İkbâl, s.355-356; Âzzâvî, I/533; Ğanî Kasım, I/31-33; Beyânî, s.22-24; Piriye, s.38-39.

duymadan ordugahtan ayrılarak Tebriz'e gitti⁴⁹. Sultan Muhammed ise beraberinde kalan kuvvetlerle savaşmaya devam etti ise de yenildi ve Yalancı Temurtaş taraftarlarının eline düşerek öldürüldü⁵⁰.

Bu mağlubiyet Emir Şeyh Hasan Celayir'in bütün nüfuz ve otoritesinin yıkılmasına neden oldu. Çünkü, Yalancı Temurtaş, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve yandaşları bu zaferin ardından bütün Azerbaycan'ı istila ederek bu bölgede tam bir dehşet havası estirdiler. Her tarafı yağma ve talan ettiler. Uyrat emirleri ve Emir İkrenc'un çocukları Sultaniye'ye giderek yağmalanabilecek her şeyi yağmalayıp şehrin altını üstüne getirdiler. Şehir halkı ev, tarla ve bahçelerini terkederek canlarını kurtarabilmek için dağlık bölgelere çekilmek zorunda kaldılar.

Ancak bu zafer sarhoşluğu fazla uzun sürmedi. Bulunduğu konumdan oldukça memnun olan Yalancı Temurtaş Karaçeri, bu durumun uzun süre devam etmeyeceğini ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın kendisini yakaladığı ilk fırsatta ortadan kaldıracağını, bu nedenle onu ortadan kaldırmadığı sürece kendisinin rahat edemeyeceğini düşünerek Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak için fırsat kollamaya başladı. Nihayet bir gün yalnız kaldıkları bir sırada aniden hançerini çekerek Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a vurmaya istedi. Ancak başarılı olamadı. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ise kaçarak onun gerçek Temurtaş olmadığı sırrını ifşa etti ve Gürcistan tarafına giderek Emir Suyurgan ve Şehzade Satı Beg Hatun'a sığındı. Yalancı Temurtaş Karaçeri, ise Tebriz'i ele geçirmek için bu bölgeye yöneldi. Emir Şeyh Hasan Celayir, Karaçeri'ye karşı koyunca, Karaçeri mukavemet edemeyerek kaçtı. Şeyh Hasan Celayir ise oradan Sultaniye'ye yöneldi. Burada buluna Uyrat emirleri onun geldiğini duyunca şehri bırakarak kaçtılar. Karaçeri de onlara katıldı ve birlikte Bağdad tarafına gittiler. Dilşad Hatun ve Emir Şeyh Hasan Celayir'in bütün aile efradı ve karargahı (Ordu)

⁴⁹ el- Eherî, Emir Şeyh Hasan Celayir'in savaştığını ve yenildikten sonra Tebriz'e gittiğini yazmıştır. Bkz., el- Eherî, s.164-165.

⁵⁰ Şabânkâreî, s.311-312; el- Eherî, s.164-165; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.202-203; Fasîh-i Havâfî, III/54; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/168; Mîrhând, V/544-545; Hândmîr, III/227; Ebulgâzî Bahadır Han, s.167; Müneccimbaşı, Sahâyifu'l-ahbâr, III/8; Deguignes, VI/74; Howorth, III/641-642; Muhammed Hasan Han I/632; Spuler, İnan Moğolları, s.147; İkbâl, s.355-356; Âzzâvî, I/533; Râzî, s.334-335; Ğanî Kasım, I/31-33; Beyânî s.22-24; Piriyev, s.38-39; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", Iran, V/414-415; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, s.256.

Tebriz'de bulunuyordu. Şeyh Hasan Celayir bütün aile efradını ve karargahını daha güvenli olduğu için Sultaniye'ye taşıyarak buraya yerleşti⁵¹.

3.1.9 Şehzade Satı Beg Hatun'un İlhanlığı:

Bütün bu gelişmeler olurken Yalancı Temurtaş hilesinden tam bir sonuç alamayan ve bütün umutları boşa çıkan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, yanlarına sığındığı kendi akrabaları Şehzade Satı Beg ve Emir Suyurgan'ın Emir Şeyh Hasan Celayir ile aralarındaki soğukluktan faydalanmak istedi. Bir İlhanlı melikesi olan Satı Beg Hatun'u ilhanlık için kışkırtmaya başladı. Bu kışkırtmaları sonucunda başarılı olan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Satı Beg Hatun'u (ساتى بيك)⁵² 739/ 1338-1339 yılında Gürcistan'da ilhan ilan ederek adına hutbe okutup sikke kestirdi. Reşideddîn Fazlullah'ın torunlarından Hâce Şeyhi ve Hâce Ali Şah'ın neslinden Giyaseddin Muhammed'i onun vezirliğine getirdi. Bu sayede Azerbaycan, Karabag ve Gürcistan, Satı Beg Hatun'un , dolayısıyla da Küçük Şeyh Hasan 'ın hakimiyeti altına girmiş oldu. Şeyh Hasan Celayir ise sadece Sultaniye ve Irak-ı Acem'in bir kısmını elinde bulunduruyordu. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Satı Beg Hatun hakimiyetleri altındaki bölgelerden kalabalık bir ordu teşkil ederek Emir Şeyh Hasan Celayir'i ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Şeyh Hasan Celayir ise bunu haber alınca Sultaniye'yi bırakarak Kazvin'e çekildi. Satı Beg ve Küçük Şeyh Hasan 'ın ordusu Sultaniye'yi işgal ederek Kazvin'e yöneldiler. Şeyh Hasan Celayir emrindeki kuvvetlerle onlara karşı koymak üzere Kazvin dışına çıktı. Ancak kış mevsimi geldiğinden dolayı her iki taraf da savaşmayı göze alamadılar. Birbirlerine karşılıklı elçiler göndererek aralarında bir barış sağladılar. Bu anlaşmaya göre Büyük Şeyh Hasan , Satı Beg Hatun'un ilhanlığını kabul edecek , buna karşılık da Sultaniye ve Irak-ı Acem'in bir kısmı ona verilecekti. Yapılan anlaşma sonucunda Satı Beg Hatun ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Azerbaycan ve Arran tarafına gitti. Büyük Şeyh Hasan ise Sultaniye'ye döndü.

⁵¹ el- Eherî, s.165-166; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/792; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.203-204; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/169; Mîrhând, V/546; Hândmîr, III/227-228; Kazvîni, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, s. 248; Howorth, III/642; Muhammed Hasan Han, I/632; Browne, III/59; Spuler, İnan Moğolları, s.147-148; İkbâl, s.356; Ğanî Kasım, I/33; Beyânî s.24; Piriyeu, s.39.

⁵² Mîrhând, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın, Satı Beg Hatun'u değil de Onun oğlu Suyurğan'ı ilhan ilan ettiğini kaydetmiştir. Ancak diğer kaynakların tamamı Satı Beg Hatun isminde birleşmişlerdir. Bkz., Mîrhând, V/546.

Bu mücadeleler sırasında Büyük Şeyh Hasan 'dan ümidini kesen Diyarbekir hakimi Hacı Togay ve desteksiz kalan Anadolu naibi Emir Eretna bağımsız kaldılar. Anadolu Eyaletinin diğer bir kısmı ise Küçük Şeyh Hasan 'nin kardeşi Melik Eşref b. Temurtaş tarafından istila edildi. Emir İkrenc'in çocukları Kürdistan ve Huzistan vilayetlerinde, Emir Mahmud Şah İncu (محمدشاه اینجو)'nun çocukları ise Fars vilayetinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ayrıca İlhanlı Devleti sınırları içinde kalan diğer bir çok vilayetin her birinde de küçük feodal beylik ve hanedanlar bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bu tarih itibarı ile İlhanlı topraklarında oluşan coğrafi ve siyasi dağılıma göre ; İçinde Niğde, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Gümüşhane ve Erzincan gibi şehirlerin bulunduğu Anadolu Eyaletinde Emir Eretna, Diyarbekir, Ahlat, Erzurum ve civarında Hacı Togay b. Emir Sutay, Azerbaycan, Karabag ve Gürcistan bölgelerinde Satı Beg Hatun ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Irak-ı Acem'in bir kısmı ile Sultaniye'de Emir Şeyh Hasan Celayir , Kürdistan ve Huzistan'da Emir İkrenc'un çocukları, yine Anadolu'da Karahisar Kalesi ve civarında Melik Eşref b. Temurtaş, Fars bölgesinde İncu emirleri, Yezd'de Emir Muhammed Muzaffer (امير محمد مظفر), Kirman'da Melik Kutbeddin Guri (قطب الدين), Bam (بام) Eyaleti ve Horasan'ın bir kısmında Melik Şucaeddin (شجاع الدين), Irak-ı Arab ve Bağdad'da Yalancı Temurtaş ve Uyratlılar, Herat ve civarında Melik Giyaseddin Kert, Horasan'ın büyük bir kısmı ve Mazenderan bölgelerinde Togatimur Han, Togatimur'a tabi şartıyla Tus ve Meşhed Eyaletlerinde Emir Argun Şah (ارغون شاه), Kuhistan bölgesinde ise Emir Abdullah Molay (مولای) (امير عبدالله) hakimiyet sürüyorlardı⁵³.

3.1.10 Togatimur Han'ı İlhan İlan Edilmesi, Çobanlılar ve Celayirlilerin İkinci Kez Karşılaşması:

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Emir Şeyh Hasan Celayir, siyasi şartların zorlaması ve zaman kazanmak amacıyla birbirleriyle anlaşmak zorunda

⁵³ Şabânkâreî, s.310-312; el- Eherî, s.166-167; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.204-205; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/170-171; Mîrhând, V/546-547; Hândmîr, III/228; Kazvînî, Kitâb-i Lubbu't-tevârîh, s.248; Muhammed Hasan Han, I/632; Browne, III/59; Spuler, İrân Moğolları, s.148; İkbâl, s.355-357; Âzzâvî, I/537-538; Râzî, s.335; Ganî Kasım, I/34-39; Piriyeu, s.39; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", Iran, V/415; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 98; Smith, Hurûc u Ürûc, s.110; Turan, Osman, "Bayburt", İA, II/366; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, s.256; Rûdgâr, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s.50-54.

kalmışlardı. Ayrıca Çobanlı Küçük Şeyh Hasan da, Celayirli Şeyh Hasan'da birbirlerine güvenmiyorlardı. Her ikisinde İlhanlı devletinin varisini sahiplenmek arzusunda idiler. Bu nedenle anlaşmadan kısa bir süre sonra Celayirli Şeyh Hasan tek çare olarak gördüğü Horasan ve civarında ilhan ünvanı ile hakimiyet süren Togatimur Han'a elçiler göndererek onu Satı Beg Hatun ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a karşı yardıma çağırdı ve buna karşılık kendisini ilhan olarak tanıyacağı sözünü verdi. Şeyh Hasan Celayir'in elçileri Atabek Taştemur ile Emirzade Çoban Kutlug b. Mübarek (چوپان قتلغ بن مبارک), Togatimur Han'ın huzuruna giderek onu Sultaniye'ye davet ettiler. Togatimur saltanat hırsı ile kış mevsimi ortası olmasına rağmen büyük bir ordu ile Mazenderan'dan Irak-ı Acem'e doğru yola çıktı ve 739/1339 yılı Recep ayında Save (ساوه) şehrine ulaştı. Emir Şeyh Hasan Celayir ve emirleri onu burada karşılayarak değerli hediyeler sundular. Daha sonra da hep birlikte Sultaniye'ye gittiler⁵⁴.

Ancak kısa bir süre sonra Şeyh Hasan Celayir, Togatimur'u çağırdığına pişman oldu. Çünkü Togatimur Han ve Horasan emirlerinin tamamı Vezir Hâce Alaeddin Muhammed (خواجه علاءالدین محمد)'in fikirleri doğrultusunda davranarak Şeyh Hasan Celayir'e fazla itibar etmiyorlardı. Ayrıca Hâce Alaeddin Muhammed gelir gelmez Emir Şeyh Hasan Celayir'in hakimiyeti altındaki bu bölgelerde henüz bir istikrar sağlanmamış olmasına rağmen bir takım düzenlemeler yaptı ve Şeyh Hasan Celayir'den de yüklü miktarda bir vergi aldı. Halbuki bu mülkler Gazan Han zamanından itibaren babası Emir Hüseyin Küregen⁵⁵ (حسین گورکان)'e, onun ölümünden sonra da Emir Şeyh Hasan Celayir'e bırakılmıştı ve yarlıg ile vergiden muaf tutulmuştu. Bu nedenle Şeyh Hasan Celayir pişman olmakla birlikte başka bir çaresi olmadığı için bu olay karşısında sesini çıkarmadı⁵⁶.

⁵⁴ Şabânkâreî, s.310; el- Eherî, s.166; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.204; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/171; *Mîrhând*, V/547; *Hândmîr*, III/228; Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.248; Münecimbaşı, *Sahâyifu'l-ahbâr*, III/8; Howorth, III/643; Muhammed Hasan Han, I/632; Spuler, *İran Moğolları*, s.148; *İkbâl*, s.357; *Ġanî Kasım*, I/38; Piriyeu, s.40; Boyle, "*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*", Iran, V/415; Smith, *Hurûc u Ürûc*, s.112.

⁵⁵ Yılmaz Bülent, *Celayirliler*, s. 72-77.

⁵⁶ Şabânkâreî, s.310; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.205-205; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/171; *Mîrhând*, V/547-548; *Hândmîr*, III/228; Muhammed Hasan Han, I/632-633; *İkbâl*, s.357; *Beyânî*, s.25.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, kendisi aleyhine şekillenmekte olan bu siyasi oluşumdan haberdar olur olmaz hiç vakit kaybetmeden harekete geçti ve Satı Beg Hatun ile Suyurgan'ı da yanına alarak Azerbaycan'a geldi ve burada ordu toplamakla meşgul oldu. Azerbaycan'a geldiği sırada Uyrathılar, Yalancı Temurtaş'ı yakalayıp, bağlayarak onun huzuruna getirdiler. Yalancı Temurtaş burada Satı Beg Hatun'un emri ile öldürüldü.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan bu kez de Togatimur Han ile Şeyh Hasan Celayir'in ittifakını bozmak ve onları etkisiz hale getirmek için yeni bir hileye başvurdu. Bir taraftan onlara elçiler göndererek barış yapma yolları ararken bir taraftan da Togatimur Han'a gizlice adamlar göndererek onu, Şeyh Hasan Celayir'in karısı Dilşad Hatun'a karşı ilgi duymasını sağlamaya çalışıyor ve ona ilhanlık vaadediyordu. Togatimur Han ise Emir Şeyh Hasan Celayir'i ortadan kaldırarak Çobanlıları kendi tarafına çekme düşüncesine kapılmıştı. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan onun bu niyetini sezince gizlice bir haber göndererek Çobanlıların önceden beri Togatimur Han'ın ilhan olmasını istediklerini, Togatimur Han'ın Celayirli Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak için kendileri ile işbirliği yapması halinde Satı Beg Hatun'u onun nikahına geçirerek bütün Çobanlıların kendisinin hizmetine girmeye hazır olduklarını bildirdi. Togatimur Han bu teklifi memnuniyetle karşılamakla birlikte onlara tam olarak güvenemediği için bir garanti istedi. Çobanlı Şeyh Hasan ise bu garantinin Togatimur Han'un kendi elinde olduğunu, Satı Beg Hatun'un evliliğe ikna edilebilmesi için Togatimur Han'un kendi el yazısı ile bir mektup yazarak kendilerine göndermesinin yeterli olacağını söyledi. Gözünü saltanat hırsı bürümüş olan Togatimur Han yaptığı işin sonuçlarının ne olabileceğini düşünmeden bir mektup yazarak: ***“Çobanlılar, Celayirlileri ortadan kaldırmak için harekete geçsinler. Ulus emriği onların olsun. Böylece dünya sükunet bulsun ve ihtilaflar ortadan kalsın”*** diye mesaj gönderdi. Bu mesajla amacına ulaşan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan bu mesajı alır almaz geceleyin gizlice Celayirli Şeyh Hasan'ın ordugahına geldi ve onun naiblerini çağırarak mesajı onlara verdi ve ***“Horasan'dan getirterek dost kabul ettiğin ve 1000 tümen haraç ödediğin kişi senin hanedanını ortadan kaldırmak için bu düşünceleri taşımaktadır. Oysa düşman ve rakip olarak kabul ettiğin ben, senin kurtuluşun için bu ihaneti***

*ortaya koymaktan kaçınmıyor, seni, dostunu düşmanını iyi tanıman konusunda uyarıyorum*⁵⁷ diye haber gönderdi.

Celayirli Şeyh Hasan bu mektubu görünce ve bu sözleri duyunca hayret ve dehşet içinde kaldı. Derhal Togatimur Han'ın beylerbeyi Emir Nevruz'u çağırarak Togatimur Han'ın yazdığı mektubu ona gösterdi. Olanlardan hiçbir şekilde haberi olmayan Emir Nevruz ise utancından dolayı başını bile kaldırmadı ve bu hareketinden dolayı Togatimur'u kınadı. Derhal Togatimur Han'ın yanına gelerek onu bu davranışından ötürü azarladı ve ağır hakaretlerde bulundu. Togatimur Han ise utancından dolayı-hayatını tehlikede görmesinden dolayı- sabahı bile beklemeden karargahı terkederek Horasan'ın yolunu tuttu⁵⁸.

Ertesi sabah da emirleri toplanarak onun peşinden Horasan'a döndüler. (zilhicce 739 /1339)⁵⁹.

3.1.11 Celayirli Şeyh Hasan'ın Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a karşı Faaliyetleri ve Süleyman Han'ın İlhan Seçilmesi:

Togatimur Han'dan umduğunu bulamayan Şeyh Hasan Celayir Horasanlılar'ın ve Togatimur Han'ın Horasan'a dönmesinin ardından savaşmayı göze alamayarak Telembar (تلمبار) civarındaki Akdağ (اقطاغ) bölgesine çekildi. Burada bir süre kaldıktan sonra Irak-ı Arab ve Bağdad tarafına gitti. Ancak Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a karşı her defasında mağlup olmasına rağmen

⁵⁷ Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.205-206.

⁵⁸ Bu olayı el- Eherî, daha farklı bir şekilde anlatarak şöyle demiştir: “*Horasan'dan Toğatimur Han ve Argun Şah haber göndererek eğer Emir Şeyh isterse yardım için gelelim dediler. Bunun üzerine Emir Yusuf Şah'ı gönderdi ve onları çağırdı. Onlarla Çobanlılar'ı defetmek için anlaşma yaptı. Bahar gelince iki ordu savaşmaya hazırlanırken Şeyh Hasan b. Timurtaş, Emir'e(Celayirli Şeyh Hasan) mektup yazarak biz hepimiz senin bendeleriniz. Satı Beg senin akrabandır. Toğatimur Han ise bir yabancısıdır ve onu bu memleketete getirmek uygun değildir. Biz seninle daha önce yaptığımız anlaşmaya sadıgız dedi. Emir'in Horasanlılar'la yaptığı anlaşmanın temeli sağlam olmadığı için geceleyin kendi ordugahını toplayarak gitti ve sabahleyin Çobanlılarla birleşti. Toğatimur Han ve Argun Şah ise geri döndüler. Onlar bir kaç gün birlikte idiler. Ancak emir onların kıvılcımlanan zulüm ateşini ve her birini bir tarafa çektiğini müşahede ettiği için onlardan ayrılarak Bağdad tarafına gitti ve etrafındakilere bu taifenin müslümanlara şefkati yoktur. Bunlardan uzak durmak daha uygundur dedi*” Bkz., el-Eherî, s.166-167.

⁵⁹ Şabânkâreî, s.311; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.205-206; Fasîh-i Havâfi, III/56; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/172-173; Mîrhând, V/548-549; Hândmîr, III/229-230; Kazvîni, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, s.248-249; Howorth, III/643-644; Muhammed Hasan Han, I/632; İkbâl, s.358; Ğanî Kasım, I/38-39; Beyânî, s.26; Piriyeve, s.40; Smith, Hurûc u Ürûc, s.112-114.

Çobanlılar'ın hakimiyetini kabullenemediği için saltanat mücadelesine devam etme kararı aldı⁶⁰.

Emir Şeyh Hasan Celayir bu kararı doğrultusunda 739 (Haziran1339) yılı zilhicce ayında Bağdad'da Geyhatu Han'ın oğlu Alafrang (الافرنگ)'ın neslinden Şah Cihan Timur (شاه جهان تیمور خان) adındaki bir İlhanlı şehzadesini ilhan ilan ederek Satı Beg Hatun'u tanımadığını bildirdi. Buradan Diyarbekir ve Huzistan bölgelerine yönelerek buraların bazı kısımlarını kendi hakimiyet sahasına kattı ve fethettiği yerlerin idaresini kendi oğlu Şehzade İlkan (ایلکان پسر شیخ حسن ایلکانی)'a bıraktı. Böylece kısa bir süre içinde Irak-ı Arab, Huzistan ve o sırada Hacı Togay'ın kardeşinin oğlu ve Çobanlılar'ın müttefiki olan İbrahim Şah'ın elinde bulunan Diyarbekir Eyaletinin bazı bölgelerinde hakim duruma geçti. Ardından da Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile savaşmak üzere bu bölgelerden ordu toplamakla meşgul oldu⁶¹.

Bu taraftan hiç savaşmadan zekası ve kurnazlığı ile güçlü rakipleri Celayirli Şeyh Hasan ve Togatimur Han'ın ordularının dağılmasını sağlayan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Satı Beg Hatun ile birlikte Ucan (اوجان)'a döndü. Fakat bir süre sonra, Hatundan, ilhan olmayacağını ve Satı Beg Hatun ile amaçlarına ulaşamayacağını düşünerek Ucan'da beklenmedik bir anda Satı Beg Hatun'un ordugahını basarak yağmaladı ve onu ilhanlıktan azlederek Hülegü (هولاگو خان)'nın oğlu Yeşmut (یشمت پسر هولاگو)'un soyundan İlyas isimli bir şehzadeyi Sultaniye'de Süleyman Han adı ile ilhan ilan etti. Satı Beg Hatun'u da zorla onun nikahına geçirerek Süleyman Han adına hutbe okutup sikke bastırdı. Bu şekilde kendisi de Azerbaycan, Karabag (Arran), Gürcistan, Mugan ve Irak-ı Acem'de hakimiyetini tesis etti. Kış mevsimini Sultaniye'de geçirdikten sonra Emir Şeyh Hasan Celayir ile savaşmak üzere hazırlık yapmak amacı ile Ucan'a

⁶⁰ Howorth ve Smith, *el- Eherî'yi kaynak göstererek Şeyh Hasan Celayir'in bu süre zarfında bir süre için Satı Beg Hatun'un ilhanlığını tanıdığını ve onun adına hutbe okutup sikke bastırdığını, ancak Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın bu dönemde oldukça güçlendiği için Satı Beg Hatun'u ilhanlıktan azlederek Süleyman Han'ı ilhanlığa getirdiğini, bunun üzerine Celayirli Şeyh Hasan'ın kaçarak Bağdad'a gitmek zorunda kaldığını yazmışlardır. Ancak Eherî'de böyle bir kayıt yoktur.* Bkz., Howorth, III/645; Smith, *Hurûc u Ürûc*, s.115.

⁶¹ *el- Eherî*, s.166; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşidî*, s.208; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/183-184; *Mîrhând*, V/549-550; *Hândmîr*, III/229; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.249-250; *Deguignes*, VI/74-75; *Howorth*, III/645; *Muhammed Hasan Han*, I/632; *Huart*, s.12; Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul 1924, s.69; *Browne*, III/60; *Spuler*, *İran Moğolları*, s.149; *İkbâl*, s.358; *Râzî*,

gitti. Süleyman Han Tebriz'den, Çobanlı Emir Suyurgan, Karabag'dan, Çobanlı Emir Hüseyin de Şiraz'dan Ucan'a gelerek burada büyük ve kalabalık bir ordu oluşturdular⁶².

Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur Han, Bağdad, Irak-ı Arab, Diyarbekir ve Huzistan bölgelerinden toplanan kuvvetlerle Azerbaycan'a yönelirken Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Süleyman Han da büyük bir ordu ile Ucan'dan hareket ettiler. İki ordu Meraga'da Cağatu Nehri kıyısında karşı karşıya geldi.740 (mayıs 1339) yılı zilhicce ayının sonunda iki taraf arasında çok şiddetli bir çarpışma yaşandı ve sonuçta Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur yenilerek dağılmış bir halde yeniden Bağdad'a çekilmek zorunda kaldılar. Bu savaşta yine Şeyh Hasan Celayir'in tarafında yer alan Diyarbekir hakimi Hacı Togay da Diyarbekir'e döndü⁶³.

Celayirli Emir Şeyh Hasan, aldığı bu başarısızlık üzerine Bağdad'a döndükten sonra Şah Cihan Timur'dan da kendisine bir fayda gelmeyeceğini anladığı için onu ilhanlıktan indirerek bağımsız olduğunu ilan etti⁶⁴. Bu şekilde

s.335; Ğanî Kasım, I/39; Beyânî, s.27; Piriyeve, s.40; Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", Iran, V/415; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/54; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", s. 312.

⁶² Şabânkâreî, s.308; el- Eherî, s.167; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.208; Fasîh-i Havâfî, III/56-57; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/184; Mîrhând, V/550; Hândmîr, III/229; Kazvînî, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, s.250; Ebulgâzî Bahadır Han, s.167; Browne, III/60; İkbâl, s.358; Âzzâvî, I/534; Râzî, s.336; Ğanî Kasım, I/39; Beyânî, s.27; Piriyeve, s.42; Smith, Hurûc u Ürûc, s.128-129.

⁶³ el- Eherî, s.168; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.208; Fasîh-i Havâfî, III/58; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/185; Mîrhând, V/550; Hândmîr, III/229-230; Kazvînî, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, s.250; Ebulgâzî Bahadır Han, s.167-168; Duguignes, VI/75; Howorth, III/645 ; Muhammed Hasan Han, I/633; Huart, s.12; Browne, III/60; Spuler, İnan Moğolları, s.149-150; İkbâl, s.358; Âzzâvî, I/534; Ğanî Kasım, I/43; Beyânî, s.27; Smith, Hurûc u Ürûc, s.128-129 ; Zerrînküb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, s.256.

⁶⁴ Smith, her hangi bir kaynak belirtmeksizin Emir Şeyh Hasan Celayir'in Şah Cihan Timur'u azlettikten sonra eski politikasına dönerek tekrar Toğatimur Han'ın ilhanlığını tanıdığını ve o sıralarda Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'dan ayrılmaya karar veren Satı Beg Hatun, Emir Suyurğan ve Horasanlılar ile ittifak yaparak Çobanlılar üzerine yürümek üzere harekete geçtiğini ancak Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın daha çabuk davranarak onların ordularının bir araya gelmesinden önce Celayirli Şeyh Hasan'a saldırarak onu bozguna uğrattığını, böylece bu ittifakın bir sonuç almasının önüne geçtiğini belirtmiştir. Smith, ayrıca Eherî ve Hafız Âbrû'nun bu konuya değinmediklerini, bunun da Celayirli'lere meyilli olmalarından kaynaklandığını ifade ederek yine kaynak belirtmeden bu ittifakın delilinin 741-744 h. yılları arasında Bağdad'da Toğatimur Han adına basılan sikkelerin olduğunu söylemiştir. Ancak bu bilgileri dikkatle incelemek gerekir. Çünkü sadece Eherî ve Hafız Âbrû değil Mîrhând, Hândmîr, Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn gibi daha sonraki dönemlerde kaleme alınan kaynakların hiç birisi de bu olaydan bahsetmemiştir. Bkz., Smith, Hurûc u Ürûc, s.129.

Celayiroğulları⁶⁵ veya diğeri adı ile İlkanlılar Devleti'nin temeli atılmış oldu. (740 /1339-1340)⁶⁶.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan⁶⁷ bu başarısının sonucunda komşu ülkelere birer fetihname göndererek galibiyetini ve Süleyman Han'ın ilhanlığını duyurdu.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın, Orhan Gazi'ye gönderdiği 740/1340 Tarihli fetihnamede özetle Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Celayirli Şeyh Hasan'a karşı kazandığı başarı anlatılmakta, Süleyman Han'ın İlhan ilan edildiği bildirilmektedir. Bu sayede halkın huzur ve rahata kavuştuğu vurgulanmaktadır. Orhan Gazi de cevaben Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın bu başarısını övgüyle karşıladığını ve kendisinin de Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a bağlılığını bildirmektedir⁶⁸.

⁶⁵ Yılmaz Bülent, Celayirliler, s.81-100.

⁶⁶ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.210; *Fasîh-i Havâfi*, III/58; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/185; *Mîrhând*, V/551; *Hândmîr*, III/230; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.250; *Ebulgâzî Bahadır Han*, s.168; *Deguignes*, VI/75; *Howorth*, III/645; *Muhammed Hasan Han*, I/633; *Zeyneloğlu*, s.69; *Browne*, III/60; *İkbâl*, s.359; *Âzzâvî*, I/534; *Ğanî Kasım*, I/43; *Beyânî*, s.27; Boyle, "*Dynastic And Political History Of The Ilkhans*", Iran, V/415; *Piriyev*, s.43; *Zerrînkûb*, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.256.

⁶⁷ *Feridun Ahmed Beg*, (I/73) mektubu yazanın Celayirli Şeyh Hasan olduğunu belirtmiştir. Ancak mektubun içeriğinden bu fetihnameyi Çobanlı Şeyh Hasan'ın yazdığı anlaşılmaktadır.

✽ عجم شاهي شيخ حسن جلايري شيخ حسن چوپاني بوزديغي افاده سني حاوي محبت بوزنده ✽
✽ خنمگان سلطان اورخان غازي حضرت تيرينه كوندر مش اولديغي نامه تك صورتيدر ✽

چون هر که را سعادت جاودانی در تمهید قواعد کما مرانی مساعدت نمود و ناید
آسمانی در تأکید میانی جهانی موافق و موفق بود و مملکت پادار بدستکاری
شمسیر آبدار دولت او را دست داد و کردون سرکش سبایش حکم او را بواجبی کردن
نهاد و صفحات آفاق بنمختار صبت سائر او معطر گشت و وجبات انام بحسنات عدل
شامل او مورد شد و لطف صنع باری مثال طاعت ساری و فرمانبرداری او را بتوفیق
و اولی الامر منکم موشیح فرمود و تعظیم و تنویه ذکر او بنیان ✽ و رفع مالک ذکر ✽
مشریح کرد ایند و در نفع دوستان و دفع دشمنان قدرت و نصرت را بر آبی و رایت او
همعان کردد و در اعانت ابرار و اهانت اشرار صلاح و نجساح را بار ویت و نیت او
هر کاب ساخت باید که در تصاریف احوال و تضاعیف اعمال تقبل بقول ایزدی که
✽ فن یعمل مثقال ذره خیرا یره و من یعمل مثقال ذره شرابره ✽ واجب دارد هر که احرام
خدمت او بست و پای در حریم اخلاص او نهاد و دست در فترک طاعت او زد و بچسب
متین دولت او تمسک جست و نواصی هواری در تحری رضای او مملک کردد و اقبال
در یافت خدمت او را بافاضه شکر نعمت استقبال نمود و شرایط اخلاص و طاعت ساری
در قامت و ظانیف خدمتکاری او بچسای آورد دعای همت ملکانه و مساعی کرم بی کرانه
بر طبق ✽ من جاء بالحسنة ✽ در تقرب و ترحیب و انعام و احسان او متوفر شد و آثار
ثمره اخلاص و فر سعادت اختصاص بر چهره احوال او ظاهر کردد و باز هر کس ربقه
طاعت بر مقتضای فرمان او سرشاید خذلان و عصیان روزگار او را در باید و سوابق
حقوق را بکفران و عقوق مقابله روا دارد و بخت بد و سوس کج خدمتی بدل و خاطر
او کارد عزم درست ما که بیزید اصابت مخصوص باشد بر موجب حکم ربانی که
✽ ذلك بما قدمت ایدیکم ✽ بواعث سیاست و حجت را در تعریک او بواجبی تحریک دهد
چنانکه صورت آتش هیبت باد غفلت از سر آن خاکسار بواسطه شمشیر آبدار بر شکلی
بیرون برد که هیچ آفریده دیگر جز جاده مطاوعت و منجیح متابعت نبرد و هر کاه که
این دو قاعده استقرار یافت و این دو قانون استقرار گرفت و هر کس جزای فعل خویش دید

و کاشتنه عمل خود بدر وید و فتوای کلام بزداقی در تحقیق این معانی که
 ان احسنتم احسنتم لانفسکم وان اساتم فلها * با مضار سید و دوست موافق از دشمن
 منافق مغر شد هر آینه کسوت جهان بینی بطراز کامرانی معنی گردد و مقاصد و آمانی
 نیکو و وجهی حاصل و مسلم شود و دانی و قاضی و مطیع و عاصی را در امثال فرمان
 تفاق کله بدید آید و رعیت و بندگان در طاعت هر ساعت بیفزایند بحکم دلالت این مقالت
 و مقتضای این حالت که چون از عت نعمته و تمت کلمه رقم سلطنت * وان الارض لله
 یورثها من یشاء من عباده * بر ناصیه روزگار ما کشیده است و خزان رحمت را در بر ما
 کشاده و دقایق نعمت را بر سر ما شمار کرده و جبروت مملکت ما در جبهه که لاعین رأی
 و لا اذن سمعت و لا خطر ببال بشر رسائیده و ما را قدرت کانه و قوت شامه و الحمد لله
 علی ذلك کرامت فرموده تا هر که بای از خط فرمان بیرون نهد و سر از جاده اطاعت
 فرا کشید دست بر دوشهای او بیا جی بدیم و چون کسی بسوا بقی مرضی در خدمت
 مستظهر باشد باندازه درجه و حسب استحقاقی که دارد بر قضاای حقوق او تو فرماییم
 نادر و نظایف بکفر نعمت بموجب الشسا کر یستحق المزید انواع اصطناع او زباده فرماییم
 لهذا شیخ حسن چو بانی که از سر راه ایلخانی بسایه سپهسالاری عراق عرب فائز گشته
 و د و قبل از قوت سلطان ابوسعید رحمه الله در قلعه کاخ حبس بود تا گاه یک حید
 خود را از ان جا بیرون انداخته و بعضی از ائمه و او باش بشود جمع کرده و طفلی سلیمان
 نام را از اولاد ایلخان بشهر ری نصب کرده و بجانب عراق عرب رفته و ریایت محافظت
 بر افراشته و بخزیر بلاد و تعزیب قباد آغاز نموده و رعایا و برابرا از ظلم و تسلط او بجهان
 آمده از روی دادخواهی فریاد و فغان خود را بگوش هوش همایون مادر رسائیدند
 در حال آتش غضب شاهنشاهی بالا گرفته قدم بر کباب باد پای همت نهاده بانگ شگری چون
 سبیل روان و دریای خروششان روی برقع و دفع آن کاشلیم و خاند محبت را با فرق
 آن بچی بی رفتار انباشتیم و از جوان مراده تلافی صفین واقع گشته بعد از کوشش
 بسیار و کشتن دشمنان * وان حن بنالهم الغالبون * نصب بخت پیدار ما کنت و انکسار
 و خذلان بهم دشمنان افتاده در طرفه العین متفرق و پریشان گشتند و سر بخندول
 من بود را یکی از مخصوصان تهران نام ازین خبیثش جسد آ کرده بر رسم سهند مستند
 سرنگون براهکنند و شهرزاده سلیمان بانابکی این مخلص را ضعیف گشته در خدمتش قیام
 نموده بودیم که بتقدیر الله او نیز داعی اجل را اجابت گفت و خلافت طامه را جمهور علما
 و اعدای جماع امت بذات همایون ما و بدید نمودند و در ساعت سعد و وقت مبارک باورنگ
 دروات جاروس نموده سکه و خطبه ماحمت اشاعت پذیرفت و حکومت بغداد را در پادش
 خدمت بشارس میدان جلالت همین بها در من یور که در بزم و غایا این اخبار یون
 ورداوست مقرر فرمودیم بیت * در صد هزار قرن سپهر پیاده رو * نارد چو او سوار میدان
 روزگار * و خاص و عام در سایه سعادت انجام ما آسوده حال و مرفه البال گشته و زنگ فتن
 از چهره روزگار زدوده شده سپاس و حمدت ککو یان جریده اخلاص برسبیل اخبار
 و اعدای باطراف و اکاف عالم و ما لیسان مرقوم گشته و دارنده طورمش یک را بتخصیص
 محبت کرامی متمنا و معین نموده فرستاده شد تا در وقت وصول در پادشاهت و خیر خواهی
 فرزوده باقی حکایات بقریر او حواله گرفته و هر خدمتی که بوده باشد با مشار الیه اعلام
 بخشند که بتقدیم رسائیده آید ان شاء الله تعالی و نوعی فرمائید که کلزار مودت پر مرده

شکسته کلهای امید دوستان همواره ازان شکسته و چیده آید و در محل غزا که مظان
احابت دعاست ما را نیز یاد کرده اگر معاونت احتیاج افتد در ارسال قشون توقف نخواهد
کرد ظلال رأفت ممدود باد کتب فی اوائل شهر شعبان المعظم سنه اربعین و سبعمائه
باز السلطنة تبریز

نامه فرخ قال و مشال بیضا که از درگاه سلطنت پناه توین اعظم و شهریار معظم ملک
ملوک ایران و خدیو خواقین توران المؤید من عند الله ذی المنن ابو النصر شیخ حسن
ایده الله وادامه و ضاعف عزه و قدره و حشمته و سلطنته شرف اصمدار یافته بود
و املاء اخلاص و رقم اتحاد من قوم و مویش کشته و صفحات آن بقوش هواداری متوسم
و نقیضات مصافات از غاوی آن متنجم بود رسا نیندند و وفود ارتساح بورود آن متواصل
افتاد و سعادت می که مجلس سامی ملکی برادری من السیما والدین را دام سامیا مساعدت
کرده است و با قبال و همت آن مجلس رفعه الله فتی بزرگ و نظری شکر فرشته و چهره
دین و دولت بزیقت آن مجال گرفته و دیده ملک و ملت مشاهده آن مکمل کشته این
دوست را موجب صد هزار اعتماد و اعتقاد شد چه از راه صدق و وفادار و فرط اتحاد
از هر سعادت که آن مجلس را روی نماید و از هر دولت که بدان جناب صایون متوجه
شود این دوست حفظ اکل و نصب او فرخویش دادند خصوصاً از آنچه اعلام اسلام
بد و مرتفع شود و امداد فساد بدان منفع کرد و وارکان مفضل اساس معاندان
پرو سواس بواسطه آن تزلزل کرد و اعتقاد شریعت باسطنیه آن قوت بایداری باید
و بمن تقیت و صفای عقیدتی که آن مجلس را باصلت و همت دوستان مخلص
چنین تمهید و فضل کرد کار و توفیق پروردگار در اجابت حسانه بیضه اسلام چنین
آری نماید * هو الذی ارسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهر علی الدین کلمه
ولو کره المشرکون * از انشاء خطاب کریم بشیارت انصاف بدار الملک تبریز معلوم
شد و موجب احتیاج تمام کشت این دوست نیز برین حدت بر توین معرفان و معتقدان
فرستاده است و از تصمیم عزیمت خویش بر کفایت مهم کفره بجزیره روم ایلی که تا این غایت
اسوانح تقدیر الهی در بند تأخیر و تراخی افتاده بود و لایمور مرهونه باوقایف خبر داده
و اسنهایض و توجه موافقت جمهورانام و سلاطین اسلام بمن الله انصار هم تعلق دازد
بشوق حضرت عزیمت اسماعیل عزم و جزم نموده در خواست کرده است که اگر مپسر
کرد و وقت دست دهند بذات مبارک بحشم حرکت فرماید تا آنکه فتن مشرکین منطقی
کشته و همت دین و دولت در ضمن آن مکفی شود و اگر چنانچه این آرزو باعذار
و موافق رو در جناب تمیز کشد باری امراء دولت و ساکنان سرحد محسنت را که درین
کار شرکت حقیقی و ددین راه صورت رفیق دارند و بافرزندان چند در داری سلطنت
و داری سپهر شجاعت المؤید من عند الله سلیمان شاه طال پناه که هادی این طریق
شده است فرمان دادیم که بافرزند مشار الیه حشم ساخته در بیوندند و با دیگر احوان دولت
در کفایت مهمات ایستادگی نمایند یقین و ائق وطن صادق است که این از غایت صحیحی
اعلام رفعت و از مجلس پرده عارف رسول فرخ پیغام طورش یک اعاده الله باخیر بایرک
اوقات ما را مشرف ساخته و با آداب کامله تبلیغ رسالت کرده و چهل تفصیل احوان
و فتوح و عزائم فرخ قال را باز کشته و از خلوص طوبیت و رعایت مصالحت در ترتیب

۱۱۱

مهم و آغاز و انجام مرام آن عالی مقام همت این مخلص را بحجت فاطمه بامضا رسانیده
 و اکنون این دوست بواسطه انتقال حاکم قره سی ایلی عجلان بك بآن طرف متوجه
 گشته و نواحی اولو بادرا از تصرف کفار پرفساد مستخلص ساخته و بعضی از قلاع
 حصنه که در آن حدود پابرجا بود باطراف آن منجبتها بر کار کرده و بدو سه روز چنانکه
 معتمدان مجلس رفیع رفته الله مشاهده کردند و معاینه دیدند يك دو برج بلندی که از ارتفاع
 بر آسمان فضله می جست باز زمین برابر گشت و خندش اگر چه عرضی بسط و عمقی
 دور باز داشت انباشتم و درین پنج و شش روز فراغ دل ازین يك مهم که اتمام آن
 از لوازم بود حاصل خواهد آمد اللهم وفق این غایت را از جمله مواضع دور دست
 شمرده لشکرها از هر طرف در سلك خدمت منخرط شدند و بواسطه اتحادی که
 خداوندی را با این مخلص بود و رسول نامی و رساله کرامی اش در رسیدگی و یا حشم
 منصوره از حضرت علیه امداد پذیر شد و این مهم بموافقت و مطابقت یکدیگر تمسبت
 یافت و اطراف امن و قنیه ساکن و دل های رعایا مطمئن شد و فراغ خاطر و صلاح
 احوال جوانب را شامل آمد و این مخلص در مقام انتظار است تا این معنی مجلس رفیع
 زاده الله رفته بسمع اخلاص و دوستی اصفا فرماید و اثر مرضی که بقصود مفضی باشد
 هر باره در باب مصادقت بظهور رسانند و سعی مشکوری که منت آن ابدالدهر مذکور ماند
 تقدیم فرماید تا عقد اعتقاد و قاعده اتحاد بر م و محکم تر شود و روزنامه دوستی بد کر آن
 مورخ گردد و بنمت و محمدت فراوان پیوندند زندگانی مجلس رفیع در مزید کامرانی
 و حصول اغراض و امانی هزار سال باد بحمد و آله و صحبه الابدالی یوم النقاد حرر فی او اخر
 ذی الحجة الحرام سنه اربعین و سیه مائه حامدا لله تعالی و مصليا علی نبیه پیورت اولو باد

3.1.12 Süleyman Han'ın İlhan Seçilmesinden Sonraki Siyasi Gelişmeler:

Kendisi ve Çobanlı Ailesi için en büyük tehlikelerden biri olan, Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur'u bir kez daha mağlup eden Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, adından başka hiç bir varlığı olmayan Süleyman Han'ı da yanına alarak 741/1340-1341 yılı sefer ayında Tebriz'e geldi. O, bu son galibiyeti ile Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arran, Gürcistan ve Mugan bölgelerinde hakimiyetini pekiştirmiş, bu bölgelerde rakipsiz duruma gelmiş, hepsinden önemlisi İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e hakim olmuştu. Bu durum bir çeşit Çobanlı saltanatının ilanıydı.

Çobanlılar, İlhanlı devletinin mirasına talip olmuşlar ve bu yüzden Celayirlilerle mücadele etmişlerdir. Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra yaklaşık 21 yıl boyunca kesintisiz olarak Azerbaycan, Arran, Irak-ı Acem ve Anadolu'nun önemli bir bölümünde hakimiyet kurmuşlardır. Bütün iktidar Çobanlı/Suldus kabilesi mensublarında olmasına rağmen hakimiyetleri kukla ilhanlara tabiiyet şeklinde olmuştur. Asla bağımsızlıklarını ilan etmemiş ve bağımsız bir devlet kurmamışlardır.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Tebriz'de bir süre devlet yönetimine çeki düzen vermekle meşgul olarak kendi yakınlarını ve adamlarını muhtelif bölgelerin yönetimine tayin etti. Kendisi de Tebriz'de kalarak bir taraftan devlet idaresi ile bir taraftan da ordunun yeniden düzenlenmesi ve güçlendirilmesi ile meşgul oldu. Satı Beg Hatun'un oğlu Çobanlı Emir Suyrgan'ı kendi kardeşi Melik Eşref ile birlikte Irak-ı Acem ve Sultaniye'nin, amcasının oğlu Emir Pir Hüseyin'i de Fars bölgesinin yönetimine tayin etti. Çobanlı emirler ve yandaşları bu bölgelerde bir süre halka baskı, zulüm ve zorla haraç toplamakla meşgul oldular. Onların baskı ve zulümlerinden dolayı bu bölgelerde yaşayan halk topraklarını terketmek zorunda kaldı. Tarım ve hayvancılık yapılamadığı için Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de kıtlık ortaya çıktı⁶⁹.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın yaptığı bu yeni düzenleme ile, 740 /1339-1340 yılında İlhanlı Devleti'nin toprakları çeşitli kabile ve hanedanlar tarafından şu şekilde idare edilmekteydi:

⁶⁹ el- Eherî, s.168; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.210; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/185; Mîrhând, V/551; Hândmîr, III/230;

Irak-ı Arab'ın büyük bir kısmı, Bağdad ve Musul ile Cezire'nin bazı kısımlarında Emir Şeyh Hasan Celayir bağımsız olarak hakimiyet sürüyordu. Irak-ı Acem, Sultaniye, Azerbaycan, Karabag (Arran) Gürcistan, Mugan ve Fars Eyaletleri küçüklü büyüklü bütün bağlı bölgeleri ile Çobanlı Şeyh Hasan'ın ve onun kuklası durumundaki Süleyman Han ve Çobanlı Hanedanının ileri gelenlerinin elinde idi. Herat ve Horasan'ın bir kısmı Emir Hüseyin b. Emir Giyaseddin Kert tarafından yönetiliyordu. Şiraz, Isfahan; sık sık el değiştirmekle birlikte Fars'ın bir kısmı İncu emiri Ebu İshak İncu'nun, Yezd, Kirman, Varka ve bağlı bölgeleri ise Ebu Said Bahadır Han zamanından beri bu bölgelerin idaresini üstlenmiş olan Muzafferoğulları beyi Emir Muhammed b. Muzaffer'in hakimiyeti altında idi. Sebzar bölgesi, Beyhak ve Nişabur dolaylarında ise Serbedarlar sınırlı bir hakimiyet sürdürüyorlardı. Curcan, Kazvin ve Horasan'ın diğer kısımları ise Togatimur Han ile ona tabi emirler tarafından idare ediliyordu.

Anadolu'ya gelince, İlhanlılar zamanında Anadolu Eyaleti olarak adlandırılan bölgenin neredeyse tamamı bazen Emir Şeyh Hasan Celayir'i bazen de Mısır Memlûkluları'nı metbu ilan eden Emir Eretna'nın, Diyarbekir, Erzurum ve Ahlat dolayları Şeyh Hasan Celayir'in müttefiki, Sutaylılar'ın reisi Hacı Togay'ın, Musul'un bir kısmı ve havalisi Hacı Togay'ın yeğeni, aynı zamanda Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın müttefiki İbrahim Şah'ın, Karahisar Kalesi ve havalisi ise yine Çobanlılar'dan Melik Eşref'in hakimiyet sahasını meydana getirmekteydi⁷⁰.

3.1.13 Sutaylılarla Mücadelesi:

Şeyh Hasan Celayir, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a karşı uğradığı bütün yenilgilere rağmen mücadelesinden vazgeçmemekle birlikte hem yalnız kalmış hem de kuvvetlerinin büyük bir kısmını yitirmişti. Bu nedenle Bağdad'da bulunduğu süre içinde özellikle Çobanlılar'la çatışmaya girmekten kaçınarak Musul havalisinde bulunan Türkmen grupları ile Cezire beldelerine yöneldi ve bu bölgelere doğru genişleyerek nüfuzunu artırmak ve kuvvetlenmek siyasetini

Muhammed Hasan Han, I/633; Spuler, *İran Moğolları*, s.150; *Ġanî Kasım*, I/40; *Beyânî*, s.27; *Rûdgâr, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr*, s.39.

⁷⁰ Howorth, III/646; *Muhammed Hasan Han*, I/633; *İkbâl*, s.365-366; *Ġanî Kasım*, I/37; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 97-99; Piriyev, s.40-41; Nevâî, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, s.15; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, II/54; Zerrînkûb, *Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.254-256

devam ettirdi. Nitekim Bağdad'a çekildiği dönemde Musul havalisinde dağınık bir halde yaşayan Türkmen aşiretlerini ve Cezire bölgesindeki Arapları hakimiyeti altına aldıktan sonra mücadelesine kaldığı yerden devam etmek için 740 /1339-1340 yılı içinde yeniden harekete geçti. Bu çerçevede öncelikle Türkmen, Arab ve Celayirlilerden oluşan bir ordu oluşturdu. Ayrıca o sıralar Uyrat kabilesinin reisi durumunda olan Ali Padişah'ın kardeşi Emir Seyfeddin Hafız'ı da kendi tarafına aldı. Hatta galibiyetini garantiye almak için Çobanlılar'a karşı Mısır Memluk sultanı Melik Nasır'a elçi göndererek ondan yardım istedi. Ayrıca Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'a karşı uğradığı son mağlubiyetin ardından ilişkilerin bozulduğu Diyarbekir hakimi Hacı Togay ile barışmaları için de Melik Nasır'ın aracılık etmesini rica etti. Melik Nasır aracılık ederek Hacı Togay ile Şeyh Hasan Celayir'in barışmasını sağladı ancak yardım göndermek için kendisini metbu olarak tanıma şartını ileri sürdü⁷¹.

Bu gelişmelerin kendisi aleyhine şekillenmekte olduğunu gören Çobanlı Küçük Şeyh Hasan hiç vakit kaybetmeden harekete geçerek 741/1340-1341 yılında Süleyman Han ile birlikte güçlü bir orduyla Diyarbekir'e yöneldi. Bu bölgede önce Sutaylılar'ın yaylak bölgesi olan Muş ve havalisinde eşi görülmemiş bir tahribatta bulundu. Halkın evlerini, çiftçilerin harmanlarını yakarak Mardin sınırına kadar ilerledi. Mardin hakimi itaatini bildirerek şehri yağma ve tahribattan kurtardı. Hacı Togay ise kuvvetleri ile kaçarak Bağdad'da Emir Şeyh Hasan Celayir'e sığındı. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Diyarbekir Eyaletinin ve Sutay ulusunun beyliğini kendi müttefiki olan Hacı Togay'ın yeğeni İbrahim Şah 'a verdi. Ardından Emir Hacı Bey b. Emir Hüseyin Çobani emrindeki büyük bir orduyu Celayirli Şeyh Hasan'ın üzerine gönderdi. Kendisi de bu bölgede karargah kurdu⁷².

Öte taraftan Emir Şeyh Hasan Celayir kendisine sığınmış olan Hacı Togay ile birlikte Bağdad'da hutbe okutup sikke bastırarak adet olduğu üzere bir elçi ile

⁷¹ İbn-i Haldûn, el-İber, IV/649, 792; Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/299-300; Howorth, III/646; Spuler, *İran Moğolları*, s.383; İkbâl, s.359; Âzzâvî, II/30-31; Beyânî, s.27; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 99-100; Yınanç, "*Diyarbekir*", İA, III/620; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, II/7.

⁷² el- Eherî, s.168; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.211-212; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/204; *Mîrhând*, V/552-553; *Hândmîr*, III/230-231; Spuler, *İran Moğolları*, s.151; İkbâl, s.359; Beyânî, s.27-28; Sümer, *Türk Beylikleri*, s.58-59; Yınanç, "*Diyarbekir*", s. 620.

bu sikkelerden bir kısmını Melik Nasır'a göndererek yardım göndermesi karşılığında Irak-ı Arab, Bağdad, Musul ve havalisini kendisine bırakacaklarını ve onu metbu olarak tanıyacıklarını bildirdiler. Bunun üzerine Melik Nasır bir ordu ile Irak-ı Arab'a yöneldi. Ancak, Melik Nasır -öteden beri hasta olduğundan dolayı-⁷³ yolda hastalığı şiddetlenerek 741 /1341 Yılıının zilhicce (Mayıs) ayının 11'inde öldü⁷⁴.

Celayirli Şeyh Hasan ve Hacı Togay, Melik Nasır'dan gelecek yardımdan da ümidi kesince çaresiz Çobanlı Şeyh Hasan'ın gönderdiği Hacı Beg b. Emir Hüseyin Çobani'ye karşı koymak üzere emrinde bulunan Kara Koyunlu oymağı beyi Kara Hasan'ı seçkin askerlerden oluşan kuvvetli bir ordu ile Bağdad dışına gönderdiler. İki ordu arasındaki oldukça şiddetli geçen çarpışma sonucunda Kara Hasan'ın üstün gayretleri sonucunda Çobanlılar büyük bir hezimete uğradılar ve savaş meydanında çok sayıda ganimet bırakarak Diyarbekir'e, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın yanına geri döndüler(741 /1340)⁷⁵.

Celayirli Şeyh Hasan böylece ilk kez Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Süleyman Han'a karşı başarılı olmuştu. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ise bu yenilginin verdiği hırs ve intikam duyguları ile Süleyman Han'ı da yanına alarak Anadolu'ya yöneldi. Yolları üzerinde bulunan Celayirli Şeyh Hasan'a bağlı bölgelerde büyük bir tahribatta bulundular. Her tarafı yakıp yıktılar. Süleyman Han yolda yanına bir miktar kuvvet alarak Tebriz'e döndü⁷⁶. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ise Erzurum'a gelerek burada bir ay kaldı. Şehrin ileri gelenlerinden yüklü miktarda haraç alarak Hacı Togay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından bayındır hale getirilmiş olan Hasankale'ye gitti. Burada Hacı Togay'ın inşa ettirdiği caminin

⁷³ *Makrîzî, Melik Nasır'ın yola çıkacağı sırada Şeyh Hasan Celayir ve Hacı Toğay'ın Çobanlılar ile barış yaptığı haberinin geldiğini, zaten hasta olan Melik Nasır'ın bu haber üzerine üzüntüsünden öldüğünü ifade etmiştir. Ancak Farsça kaynakların hiç birisinde böyle bir barışın yapıldığından bahsedilmemiştir.* Bkz., Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/300-301.

⁷⁴ *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/792; Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/300-301; Howorth, III/646-647; İkbâl, s.359-360; Âzzâvî, II/31; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 100-101; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", s. 312; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, II/7.

⁷⁵ *İbn-i Haldûn, el-İber*, IV/649; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.212; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/204; *Mîrhând*, V/553; *Hândmîr*, III/231; Howorth, III/647; Spuler, *İran Moğolları*, s.151; İkbâl, s.359; Âzzâvî, II/34; *Beyânî*, s.28; *Zerrînkûb*, Abdülhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.256.

⁷⁶ *Beyânî ve İkbâl*, Süleyman Han'ın da Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile Anadolu seferine katıldığını ve Tebriz'e birlikte döndüklerini söylemişlerdir. Bkz., *Beyânî*, Şirin, *Târîh-i Âl-i Celayir*, s.28; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, s.360.

mihrap ve minberini yaktırdı. Halkın evlerini, ekin tarlalarını ve harmanlarını ateşe verdi. Hacı Togay'ın oğlu Şeyh Hasan'ın cesedini mezarından çıkartarak başını kestirip yerlerde süründürdü ve elinden gelen her türlü eziyeti yaptırdı. Onun bu şiddet ve zulmünden kaçan Sutaylılar, Avnik (أونيك) Kalesi'ne sığındılar. Avnik Kalesi savunmaya elverişli bir kale olduğu için Çobanlı Şeyh Hasan kuşatmadan bir sonuç alamadı. Nihayet aynı yılın cemadievvel ayında Tebriz'e döndü⁷⁷. Kışı Süleyman Han ile Tebriz'de geçirdi. Bu süre içinde Vezir Giyaseddin Muhammed Ali'yi Sultaniye'ye göndererek daha önce kardeşi Melik Eşref ile Sultaniye'nin yönetimine gönderdiği Emir Suyurgan'ı, Horasan Padişahı Togatimur Han ile kendisine karşı işbirliği yaptığı gerekçesi ile yakalatarak Tebriz'e getirtti. Onu bir süre Tebriz'de tutuktan sonra Anadolu'da kendi mülkiyetinde bulunan Karahisar (قلعه قراحصار) Kalesi'ne kale hapsine gönderdi⁷⁸.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın, Diyarbekir'den ayrılmasından sonra araları açık olan Hacı Togay ve yeğeni İbrahim Şah barışarak Çobanlılar'a karşı güç birliği yaptılar. Bunu haber alan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ise 742/1341-1342 senesi bahar mevsiminde tekrar bu bölgeye yöneldi. Burada Hacı Togay ve İbrahim Şah'ın karargahlarının bulunduğu Aladağ bölgesi ve Bulanık'ı yağmaladı. Buralarda büyük tahribatta bulunda. Hacı Togay tekrar kaçarak Şeyh Hasan Celayir'e sığınırken İbrahim Şah da yeniden Çobanlılar'ın tarafına geçti. Bu olaydan sonra da Diyarbekir Eyaleti ikiye bölündü. Hacı Togay, Celayirliler'le ittifakla Musul ve Diyar-i Rabia (ديار ربيعة) bölgesine, İbrahim Şah da Diyarbekir merkez ve bağlı bölgeleri ile Ahlat havalisine hakim oldu. Ancak aralarındaki ihtilaf devam etti ve uzun mücadeleler sonunda İbrahim Şah 743/1342 senesinde Hacı Togay'ı mağlup ederek öldürdü ve Musul bölgesine de hakim oldu⁷⁹.

740/1339-1340 yılında Şiraz'da hakimiyet süren Emir Mesud Şah b. Emir Mahmud Şah İncu, Emir Muhammed Şah Muzafferi'den yardım alarak Şiraz'a

⁷⁷ el- Eherî, s.169; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.212-213; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/205; *Mîrhând*, V/553; *Hândmîr*, III/231; *Howorth*, III/647; *İkbâl*, s.360; *Beyânî*, s.28; Yınanç, "*Diyarbakir*", s. 620; Yınanç, "*Erzurum*", *İA*, IV/350; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.85

⁷⁸ el- Eherî, s.169; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.212-213; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/205; *Mîrhând*, V/553; *Hândmîr*, III/231; *Howorth*, III/647; *İkbâl*, s.360; *Beyânî*, s.28

⁷⁹ el- Eherî, s.171; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s.213; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/205; Sümer, F., *Kara Koyunlular*, c.I, Ankara 1984, s.4; Yınanç, "*Diyarbakir*", s. 620.

yönelen Çobanlı Emir Pir Hüseyin'e karşı koyamayacağını anlayarak kaçmış ve Celayirli Şeyh Hasan'a sığınmıştı. Şeyh Hasan Celayir ve ona devlet işlerinde önemli katkıları olan eşi Dilşad Hatun, Mesud Şah İncü'yu dostane bir şekilde karşılamışlar ve Dilşad Hatun'un kız kardeşi Sultan Baht Hatun (سلطان بخت خاتون) ile evlendirmişlerdi. 742 /1341-1342 Yılında Emir Çoban'ın sekizinci oğlu olan Emir Yağıbastı kendi amcasının oğlu olan Şeyh Hasan Çobani'nin kendisini öldürteceği korkusuna kapılarak ilk önce Sultaniye'ye kaçtı ancak Sultaniye'de de kendisini güvende hissetmedi ve oradan Bağdad'a gelerek Emir Şeyh Hasan Celayir'e sığındı⁸⁰.

Celayirli Şeyh Hasan, Emir Yağıbastı'yı Şiraz emirliğine, Mesud Şah İncü'yu da Şiraz hakimliğine tayin ederek bir miktar kuvvetle Şiraz'a gönderdi. Yağıbastı ve Mesud Şah İncü, Şiraz'a ulaşınca Emir Pir Hüseyin Çobani onlara karşı koyamayacağını anlayınca Şiraz'ı terkederek Isfahan tarafına çekildi. Şiraz'da bulunan Mesud Şah İncü'nun kardeşi Emir Şeyh Ebu İshak İncü ise karşı koymaksızın şehrin bütün yönetimini ağabeyi Mesud Şah İncü'ya bıraktı. Bu şekilde Şiraz da 742 /1341-1342 senesinde gittikçe güçlenen Emir Şeyh Hasan Celayir'in hakimiyet sahasına dahil edilmiş oldu. Ancak bu durum yaklaşık bir yıl kadar sürdü. Şiraz halkının kendisine çok fazla itibar etmemesinden rahatsız olan Emir Yağıbastı yanlarında hiç kimsenin bulunmadığı bir sırada Mesud Şah İncü'yu öldürerek Şiraz'da kendi hakimiyetini sağlamak istedi ise de Mesud Şah İncü'nun kardeşi Ebu İshak İncü, Şiraz halkının da desteği ile 743/1342 yılında Yağıbastı'yı şehirden çıkardı ve bağımsız olarak Şiraz'ın idaresini üstlendi⁸¹.

Emir Yağıbastı, Şiraz'dan çıktıktan sonra o sıralar Sultaniye'de bulunan Çobanlı Melik Eşref b. Temurtaş'ın yanına gitti. Ancak her ikisi de Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın kendilerini ortadan kaldırmak için fırsat kolladığı endişesini taşıyorlardı. Bu nedenle Celayirli Şeyh Hasan'ın tarafına geçme kararı aldılar ve Irak-ı Arab'a geldiler. O sıralarda karargahı Kürdistan tarafında bulunan Şeyh Hasan Celayir'in ordugahına gelerek ona itaatlerini bildirdiler. Yine

⁸⁰ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.214; *Fasîh-i Havâfî*, II/57 Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/209; *Mîrhând*, V/551,553; *Hândmîr*, III/223,230; *Howorth*, III/688-689; *İkbâl*, s.360-361; *Ğanî Kasım*, I/44

⁸¹ *Şabânkâreî*, s.312-313; *Şîrâzî*, *Şîrâz-nâme*, s.111-113; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.215-216; *Fasîh-i Havâfî*, II/64; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/209; *İkbâl*, s.361-362; *Ğanî Kasım*, I/48-49; *Beyânî*, s. 29.

bu sırada bölgede bulunan çok sayıdaki Uyrathlı emir, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın tarafını bırakarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in tarafına geçtiler. Böylece Şeyh Hasan Celayir yeniden etrafında toplanılan merkezi bir güç durumuna geldi.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan bütün bu olanları öğrenince çare olarak hemen yeniden bir hileye daha başvurdu ve Celayirli Şeyh Hasan'ın karargahına bir adam göndererek Yağıbastı ve Melik Eşref'e hitaben "*Sizi oraya düşmanımı ortadan kaldırmamız için göndermiştim. Şu ânâ dek sizden bir haber çıkmadı. Eğer sizin için şartlar uygun değilse ben başka bir çare düşüneyim*" şeklinde bir mesaj yazdı. Bu mesaj plana uygun olarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in eline geçince o, daha önce de bir çok kez Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın oyunları karşısında zor durumda kaldığı için bu haberin doğru olduğuna inanarak hemen Yağıbastı ve Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için harekete geçti. Ancak Yağıbastı ve Melik Eşref bunu haber alarak Celayirli Şeyh Hasan gelmeden her şeylerini bırakarak kaçmak zorunda kaldılar. Celayirli Şeyh Hasan'ın adamları onları bir süre takip ederek bir çok kişiyi öldürdülerse de Yağıbastı ve Melik Eşref kaçarak canlarını kurtarmayı başardılar. Bu mücadeleden sonra birkaç yıl Cobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Celayirli Şeyh Hasan arasında her hangi bir mücadele meydana gelmedi, yalnız 744 /1343 Yılında Celayirli şeyh Hasan'ın oğlu Şehzade İlkan'ın Diyarbikir havalisinden Çobanlılar'ın çekilmesinin ardından bu bölgedeki bazı yerleri Sutaylı İbrahim Şah'ın elinden almış bulunuyordu⁸².

3.1.14 Emir Eratna Üzerine Seferi:

Emir Çoban'ın ve oğlu Dımaşk Hâce'nin Sultan Ebu Said tarafından öldürülmesinden sonra Emir Çoban'ın oğlu İlhanlı Anadolu Genel Valisi Temurtaş'ın beklemediği bu gelişmeler üzerine Mısır'a iltica ettiğini görmüştük. İlhanlı Anadolu Genel Valisi Temurtaş, Mısır'a iltica ederken genel valilik görevine kendi naibi olarak Eratna'yı atamıştı. Sultan Ebu Said , Emir Çoban tehlikesini atlattıktan sonra tutkunu olduğu Bağdad Hatun ile evlenmiş ve Bağdad Hatun'un ilk kocası olan Şeh Hasan Celayir'i de kendisine başka sıkıntılar yaratmaması için Anadolu Genel Valisi olarak Anadolu'ya göndermişti. 736 /1336 yılında Ebu Said Bahadır Han öldüğünde bu görevde bulunan Şeyh Hasan

⁸² el- Eherî, s.169; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.215-216; Fasîh-i Havâfî, II/64; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/211, 233; Mîrhând, V/553-554; Hândmîr, III/233; Kazvîni, Kitâb-i Lubbu't-tevârih, s.272 ; Ğanî Kasım, I/57.

Celayir, Arpa Han'ın (Arpagaun) İlhan ilan edilmesine olumlu ya da olumsuz bir tepki göstermemiş, aynı yıl içinde İlhanlı Devleti içinde yaşanan taht kavgalarında aktif rol oynamak amacıyla Azerbaycan'a hareket ederken kendi yönetimi altında bulunan Anadolu Eyaletinin idaresine de tam yetkili naib ünvanı ile bir Uygur Türkü olan Emir Eretna'ya⁸³ bıraktığı hususlarına değinilmiştir⁸⁴.

Ebu Said'in ilhanlığı sırasında ve Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu Eyaleti genel valisi olduğu dönemde Anadolu Eyaleti Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Ankara, Bayburt, Erzincan, Gümüşhane, Amasya Eyaleti ile ona bağlı olan Sinop, Samsun, Doğu Karahisar, Çorum ve Tokat sancaklarından oluşuyordu⁸⁵. Emir Eretna, Emir Şeyh Hasan Celayir'in Azerbaycan'a dönmesinin ardından merkezi Sivas'a taşıyarak Eyaleti buradan yönetmeye başladı. O bu dönemde şeklen Muhammed Han'a bağlı olmakla birlikte bütün emirleri Celayirli Şeyh Hasan'dan alıyor ve ülkeyi onun adına yönetiyordu. Şeyh Hasan Celayir'in Azerbaycan'a döndükten sonra Ali Padişah ve Musa Han'ı bertaraf ederek İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'i ele geçirmesi ve yönetimi kendi eline almasının ardından Emir Eretna'nın da konumu Anadolu'daki diğer bey ve emirlere karşı daha da yükseldi⁸⁶. 738 /1337 yılına kadar olan kargaşa dönemine rağmen Emir Eretna, Emir Şeyh Hasan Celayir'e bağlı olarak Anadolu'daki otoritesini sürdürerek hakimiyeti altındaki toprakları elinde tutmayı başardı. Ancak bu yıl içinde Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ve Yalancı Temurtaş'ın Celayirli Şeyh Hasan'ı ağır bir yenilgiye uğratmaları sonucunda Celayirli Şeyh Hasan'ın makam ve itibarını kaybetmesiyle Emir Eretna bir anda bağımsız, ancak himayesiz kaldı. Bunun üzerine Emir Şeyh Hasan Celayir'den ümidini kesen Emir Eretna bir hamisi

⁸³ Halil Edhem, "Emir Eretna'nın Ebu Said'in ölümünden sonra bir süre Küçük Şeyh Hasan'a daha sonra da Mısır Memluk sultanı Melik Nasır'a tabi olduğunu" bilgisini vermektedir. Bkz., Edhem, Halil, Kayseriye Şehri, İstanbul 1334 h., s.15. Ancak bu bilgi doğru değildir. Çünkü yukarıda da anlatıldığı üzere Ebu Said Bahadır Han'ın öldüğü 736 h. yılında Küçük Şeyh Hasan Karahisar Kalesi'nde bulunuyordu ve henüz saltanat mücadelelerine başlamamıştı.

⁸⁴ Şabânkâreî, s.299; el- Eherî, s.159-161; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, s.197; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/489; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.64; İkbâl, s.352; Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, I-II, Ankara 1995-1999, I/71; Beyânî, s.19; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 101; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", Bell., XXXII/126, Ankara , 1968, s.165; Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s.295.

⁸⁵ İbn-i Battûta, I/358-362; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/489; Howorth, III/639; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.61-65; Uzunçarşılı, "Eretna", İA, IV/309; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/6; Deyânet, Ali Ekber, "Erzincan", DMBİ, VII/560.

⁸⁶ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/17-18; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.64; Akdağ, I/192-193; Cahen, s.52; Turan, "Bayburt", İA, II/366; Uzunçarşılı, "Eretna", s. 309.

olmaksızın varlığını ve konumunu devam ettiremeyeceğini bildiği için Celayirli Şeyh Hasan ile ilişkisini bozmamakla birlikte Mısır'daki Memluk Devleti padişahı Melik Nasır, koruyuculuğunu elde etmek için girişimlere başladı. Nitekim çok fazla bir süre geçmeden Eretna'nın tahmin ettiği gibi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, babası Emir Temurtaş'ın eski hakimiyet sahasını yeniden Çobanlı hakimiyetine almak için harekete geçerek Emir Eretna'yı kendisine tabii olmaya çağırdı. Eretna ise ona tabii olmayı reddetti⁸⁷.

Emir Eretna'nın kendisine tabii olmayı reddetmesi üzerine Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, onun idaresi altındaki bazı yerlere saldırarak buraları yağmaladı. Bunun üzerine varlığını ve konumunu tehlikede gören Eretna kendi hamisi Celayirli Şeyh Hasan'dan da ümitsiz olduğu için Memluk sultanı Melik Nasır'a bir elçi gönderdi. Melik Nasır'ın Çobanlı Şeyh Hasan'a karşı kendisine yardım etmesi durumunda onu metbu olarak tanıyacağını ve Anadolu'yu kendisinin adına yöneteceğini bildirdi. Melik Nasır onun bu teklifini kabul ederek Eretna'ya hil'at ve değerli hediyeler gönderdi. Onu kendisinin Anadolu naibi tayin etti. Eretna ise Melik Nasır adına sikke bastırarak Anadolu'nun kendi hakimiyetinde olan bölgelerinde onun adına hutbe okuttu 738/1337⁸⁸.

Ancak Emir Eretna'nın bunu sadece kendisini ve topraklarını güvenlik altına almak için yaptığı anlaşılıyor. Çünkü O, bir taraftan Melik Nasır'ı metbu olarak kabul ederken bir taraftan da önceki metbu Şeyh Hasan Celayir'e olan bağlılığını sürdürüyor ve onun ilhan adayları Togatimur Han ve Cihan Şah Timur adına da sikke bastırarak hutbe okutuyordu. Ayrıca ona bağlılığında samimi olduğunu ispat için de kendi oğlu Şeyh Hasan'ı eski metbuunun hizmetine göndermekten de geri kalmıyordu. Emir Eretna 740 /1339 yılına kadar görünüşte Melik Nasır'a gerçekte ise Celayirli Şeyh Hasan'a bağlılığını sürdürdü. Ancak bu

⁸⁷ Eretna'nın bu teklifi kabul edip etmediği konusunda çeşitli bilgiler mevcuttur. İbn-i Haldûn, Eretna'nın önce itaati kabul ettiği ancak sonradan Melik Nasır'ın tabiiyeti altına girdiğini belirtmiştir. Bkz., İbn-i Haldûn, el-İber, IV/804. Uzunçarşılı, Çobanlı Şeyh Hasan'ın Eretna'yı 738 h. yılında Anadolu Eyaleti genel valisi olarak atadığını ve Eretna'nın da bu bölgeyi Süleyman Han adına idare ettiğini belirtmişlerdir. Bkz., Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", s. 126/165. Spuler ise Eretna'nın 1336 yılından itibaren Mısır sultanının himayesi altında olduğunu ve 1341 yılında tamamen bağımsız kaldığını belirtmiştir. Bkz., spuler, İran Moğolları, s.140.

⁸⁸ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/21; Howorth, III/639-640; Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, s.64-65; Spuler, İran Moğolları, s.151; Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", s. 126/164-166; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 101; Merçil, s.295; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/8-9.

durum Melik Nasır'ın dikkatinden kaçmadı ve Eretna'ya gözdağı verilmesi amacı ile onun hakimiyetinde ulan uç bölgelerinin yağmalanmasını emretti. Bu nedenle de 740/1339 yılında Darende Memlûklular tarafından işgal edilerek yağmalandı. Bunun üzerine Eretna yeniden Melik Nasır'ı tanımak ve onun adına hutbe okutup sikke bastırmak zorunda kaldı⁸⁹.

Bu şekilde Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Emir Eretna'yı dolayısıyla da Anadolu'yu kendi hakimiyetine almak için yaptığı ilk girişimde başarısız olmuş bilakis, Eretna akli ve zekası sayesinde Melik Nasır kozunu oynayarak daha da güçlenmiş, kendi hakimiyet sahasını korumakla kalmayıp hem Anadolu'daki nüfuzunu artırmış hem de Çobanlılar'a ait bazı bölgeleri de ele geçirmişti. Bu nedenle Çobanlı Şeyh Hasan hem Anadolu'yu ele geçirmek hem de Eretna'yı cezalandırmak için tekrar harekete geçerek 743/1343 yılında Süleyman Han ve Emir Yakup Şah kumandasındaki büyük bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Süleyman Han'ın üzerine geldiğini öğrenen Eretna, Çobanlılar'dan her an böyle bir saldırı beklediği için hazırlıklı olmakla birlikte derhal harekete geçerek kendi kuvvetlerinden başka Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden Moğol ve yerli ahaliden de asker toplayarak ordusunu takviye etti. Süleyman Han'ın hedefi Eretna'nın başkenti durumunda bulunan Sivas'ı ele geçirerek Emir Eretna'nın hakimiyetine kesin bir darbe vurmaktı. Bunu bilen Eretna Sivas'tan çıkarak Çobanlı ordusunu Sivas-Erzincan arasında kalan Karanbük Ovası'nda karşıladı. İki tarafın orduları arasında geçen şiddetli çarpışmada başlangıçta Çobanlı ordusu Eretna'nın ordusunu hezimete uğrattı. Ancak Süleyman Han'ın emrindeki askerler ganimet elde etmek için kaçanların arkasından gidince asli kuvvetleri ile bir tepenin arkasında bekleyen Eretna, Süleyman Han'ın dağınık bir haldeki kuvvetlerine saldırarak onları darmadağın ettiler. Süleyman Han ve emirleri ise kaçarak canlarını zor kurtardılar ve perişan bir durumda Tebriz'e döndüler(Cemadielevvel 743/ eylül-ekim 1343)⁹⁰.

⁸⁹ Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/300-309; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III/25-26; Howorth, III/639-640; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.64-65; Uzunçarşılı, "*Sivas-Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti*", s. 165-167; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 102-104.

⁹⁰ el- Eherî, s.169; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/217; Makrîzî, *Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk*, III/302; *Mîrhând*, V/555; *Hândmîr*, III/231; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III/34-36; Howorth, III/648; Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.65;

3.1.15 Öldürülmesi:

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Emir Eretna'ya karşı uğranılan bu mağlubiyete oldukça kızmıştı. Bu yenilginin faturasını emirlerinden Emir Yakub Şah ve Çobanlı Emir Koç Hüseyin'e çıkararak her ikisini de tutuklayıp hapse attırdı. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın eşi İzzet Hatun (عزت ملك خاتون)'un öteden beri Emir Yakub Şah ile gayri meşru bir ilişkisi vardı. İzzet Hatun, Emir Yakub Şah'ın hapse atılması üzerine kocasının bu ilişkiyi öğrendiği endişesine kapılarak, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmaya karar verdi ve haremde bulunan diğer bir kaç kadınla birlikte geceleyin onu utanç verici bir şekilde öldürdü(20 recep 744 /19 kasım 1343)⁹¹.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümü ve ölüm şekli şair Selman-i Saveci tarafından şöyle anlatılmıştır⁹²:

ز هجرت نبوی رفته هفتصد و چل و چار در آخر رجب افتاد اتفاق حسن
 زنی چگونه زنی خهر خهرات حسن ازور بازوی خود خصیتین شیخ حسن
 زهی خجسته زن خایه دارو مرد افکن گرفت و محکم داشت تا بمرد و برفت

“ Hasan'ın olayı Hicret-i Nebvi'nin 744. yılı recep ayının sonunda vuku buldu. Kadın! Hem de ne kadın! Aferin! Bravo! Kendi bileğinin gücü ile Şeyh Hasan'ın hayalarını ... kavradı ve iyice sıktı. Ta ki sonunda geberip gitti. övülecek kadın! Adamı kaldırıp yere çalan kadın!”

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden hiç kimsenin haberi olmadı. Çünkü, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın odasına kendisi izin vermedikçe hiç kimse giremezdi. İki gün iki gece kendisinden haber alınamayınca meraklanan kölelerden birisi, onun odasına girince, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın cesediyle karşılaştı. Bu işi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın karısı İzzet Mülk'ün yaptığını

Akdağ, I/71; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 104-105; Merçil, s.295; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/11-12.

⁹¹ el- Eherî, s.169; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.217; Fasîh-i Havâfî, III/67; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/218; Makrîzî, Kitâbus'sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, III/306; Mîrhând, V/555-556; Hândmîr, III/231; Ebulgâzî Bahadır Han, s.168; Müneccimbaşı, Sahâyifu'l-ahbâr, III/8-9; Deguignes, VI/75; Howorth, III/648; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.151; İkbâl, s.362; Âzzâvî, II/45; Ğanî Kasım, I/58-60; Râzî, s.335; Beyânî, s.29

⁹² İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.217-218; Fasîh-i Havâfî, III/67; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/217-218; Mîrhând, V/555-556; Hândmîr, III/231; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/60; Ğanî Kasım, I/58-60; Beyânî, s.29.

anlayan Şeyh Hasan'ın emirleri, hanımı İzzet Mülk ve suç ortaklarını yakaladılar, onların etlerini doğradıktan sonra, köpeklere yedirdiler⁹³.

3.1.16 Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Kişiliği:

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, babası Temurtaş gibi dirayetli, cesur ve oldukça zeki bir insandı. Kısa hayatında yaptığı işler onun kişiliğinin kanıtıdır. İsmi hiç duyulmamışken umulmadık bir anda ortaya çıkarak dikkatleri kendisinde toplamayı başarmıştır. Kendi çağdaşı olan Celayirli Şeyh Hasan, Hacı Tugay, Tuga Timur ve Mısır Sultanı Melik Nasır onun başarıları karşısında hiçbir varlık gösterememişlerdir.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan başarılarını kılıcının yanı sıra, siyasi manevralarla da gerçekleştirmiştir, bu siyasi manevraları yaparken yalan söylemek ve hile yapmaktan çekinmemiştir. Başarılarını tamamen bu kişisel yeteneklerine borçluydu. İç dünyasında dindar⁹⁴, radikal, ve hoşgörülü bir insan olduğunu söyleyebiliriz⁹⁵. Ayrıca babası ve dedesi Emir Çoban gibi kendisi devrin önde gelen din alimlerinden Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin müridi idi⁹⁶. Kendi

⁹³ Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.217.

⁹⁴ Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.218-219.

⁹⁵ Kendisi ölümünden bir gece önce, Tebriz'in önde gelen ulemasından Mevlana Fahreddin ile sohbet ederken Mevlana Fahrettin'e "Eğer ölüm bir şahsa vaki olurda o şahıs Kelime-i Şahadet getiremeden ölürse Müslüman olarak ölmüş sayılır mı ? sorusunu sormuş Mevlana Fahreddin de , eğer o kişinin niyeti bu ise mümin olur" cevabını almıştı. Bu anektota dayanan kaynak yazarları Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın temelde dindar bir insan olduğunu ifade etmektedirler. Bkz., Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/218.

⁹⁶ İlhanlıların son zamanlarında olduğu gibi, şeyhler, fakihler ve sufiler ruhani tabakanın en önemli kesimini teşkil ediyorlardı. Sultan dahil toplumun bütün sınıflarının saygı duyduğu kimseler idiler. Din alimleri, sufiler ve şeyhlerin İlhanlı sultanları nezdinde özel bir makamları vardı. Hakim tabaka onlara karşı oldukça cömert davranıyor ve her alanda himaye ediyorlardı. Onlara vergi muafiyetleri sağlamak, değerli hediyeler göndermek ve tevazu göstermek suretiyle bu saygı ve himayelerini ortaya koyuyorlardı. Sultanların müşavirlerini bu tür kimseler teşkil ederlerdi. Önemli ve hassas görevlere bu kimseler arasından seçilen kişiler tayin edilirdi. Hanedan mensupları din ve tasavvuf ehline daima değerli hediyeler gönderirlerdi. İlhanlı Sultan ve Sulduz/Çobanlı hanedanının çoğunluğu Safiyeddin Erdebili gibi devrin önde gelen şeyhlerinin dergahlarının müridi idiler (Bkz., İbn-i Bezzâz, Saffet's-safâ, s.348-349,792,912; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Tezkiretu's-şu'êrâ, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran 1337 h.ş., s.363-364; İkbâl, s.498-512; Beyânî, Dîn u Dovlet der İnan-i Ahd-i Moğul, Tahran 1367-1375 h.ş., II/517-518; İbn-i Kerbelâî, II/537-540,674-675; Fâikî, Azerbaycan, I/504-505).

Tekkeler sosyal ve siyasi birer kurum haline dönüşmüşlerdi. Buraların kapıları toplumun bütün kesimlerine özellikle de fakir ve çaresiz insanlara açıktı. Bu tür insanlar çareyi buralara sığınmakta buluyorlardı. Bu dönemde yaklaşık olarak bütün şehirler, kasabalar hatta köylerde bile küçüklü büyüklü tekke ve zaviyeler mevcuttu. Bu tekke ve zaviyeler şeyhler tarafından yönetiliyordu. Kendilerine vakfedilen taşınır taşınmaz mülkler sayesinde önemli derecede gelire sahip oluyorlardı. Bu gelirler müritler, şeyhler ve fakir halkların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyorlardı. Ülkenin servetinin büyük bir kısmını tekke ve zaviyelaerin vakıfları oluşturuyordu. Sultanlar, şehzadeler, devlet büyükleri ve zenginler varlıklarının bir

kısmını buralara vakfedyordular. Ayrıca her yıl da para veya mal olarak bu mekanlara adaklar gönderiyorlardı. Bu para ve mallar şeyhin gözetim ve denetimi altında fakir fukaraya dağıtılıyor veya hayır işlerinde kullanılıyor.

Siyasi bakımdan da tekkeler ülke idaresinde önemli bir rol oynuyordu. Ruhani şahsiyetler sarayda kendilerine yer edinmişlerdi. Kurultaylara katılarak memleket işleri ve politikaları üzerinde de etkili olabiliyorlardı. Ayrıca kendilerine duyulan saygıdan dolayı gerek sultanlar arasında gerekse devlet ve toplum arasında arabuluculuk rolü üstlenmişlerdi. Zira sultanlar ve önemli şahsiyetlerin çoğunluğu mutlaka bir tarikat şeyhinin nüfuzu altında bulunuyordu. Bu nedenle şeyhler memleket işlerine müdahale etme imkanına sahip idiler. Öyle ki ülke idaresinde görevlendirilen şahısların çoğunluğu onların talepleri doğrultusunda iş başına getiriliyor veya görevden uzaklaştırılıyor ya da mali yükümlülüklerden muaf tutuluyorlardı.

Sonuç olarak temelleri İlhanlılardan önce atılmış olan tekkeler ve vakıflar ile bu tekkelerin başında bulunan şeyhler hicri 8. asırda ülkenin idaresinin ve sosyal hayatın önemli siyasi ve mali unsurlarından biri durumundaydılar (Bkz., Nahcevanî, Destûru'l-kâtib, II/229-235; Beyânî, Dîn u Dovlet, II/519-521; Fâikî, Azerbaycan, I/505).

Bu tekkeler bir şeyhin başkanlığı ve özel şartlar altında idare edilen geniş birer teşkilat durumunda idiler. Mali güçlerini ise sahip oldukları sonsuz vakıf gelirleri ve geniş mali muafiyetlerden alıyorlardı. Saltanat ve devlet erkani dışında halk da onlara sonsuz saygı gösteriyor ve itaat ediyor, hatta şeyhlerin kendileri için ettikleri hayır duadan memnun oluyorlar beddualarından ise son derece korkuyorlardı.

Bu konu ile ilgili olarak Erdebîlî'nin Menâkibnâmesi'nde şeyhlerin toplumun değişik sınıfları üzerindeki etkilerini anlatan bir olay, bir tüccarın ağzından şöyle anlatılmıştır (Bkz., Beyânî, s.149).

“Bir şehirden diğer bir şehire ticaret malı götüren bir kafilideydim. Kafilenin yolu eşkiya tarafından kesildi. Eşkiyalar herkesin mallarını yağmaladılar. Sıra benim mallarıma gelince ben, “Şeyh Safiyyedin Erdebîlî'nin mallarını taşıyorum” dedim. Bunun üzerine onlar mallarıma el dahi sürmeden beni serbest bıraktılar.

Tekke şeyhliği ve fakihlik çoğunlukla babadan oğula miras yolu ile geçerdi. Ancak bu sultanın onayı ile olurdu. Bu kimseler üstlendikleri sosyal, ekonomik ve siyasi öneme binaen sultan tarafından medreselerde ve tekkelerde dini eğitim görmüş toplumda saygınlığı olan dini şahsiyetler arasından seçilerdi. Tekke(hanegah) şeyhi, fakih veya sufi olmak için belli bir eğitimden ve süreçten geçmek, devrin önde gelen din alimlerinden icazetneme almak gerkiyordu (Bkz., Nahcevanî, Destûru'l-kâtib, II/229-235).

İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han, Celayirli Emir Hüseyin Küregen, Celayirli Büyük Şeyh Hasan, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Bağdad Hatun, İlhanlı vezirleri Hacı Reşideddin Fazlullah, Hacı Giyaseddin Muhammed Reşidi, ve diğer bir çok makam sahibi kimsenin onun müridi müridi oldukları Şeyh Safiyyedin Erdebîlî'nin sarayı, sultanların sarayları ile mukayese edilebilecek derecede ihtişamlı idi. Bu sarayın kapıları padişahlara da kölelere de açıktı. Onlar daima Erdebîlî dergahlarına, buralarda yaşayan müritler için değerli hediyeler ve sayısız adaklar gönderirlerdi. Hatta Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Safiyyedin Erdebîlî için saltanat nişanesi sayılan saltanat davulu ve sancak göndermişti. Erdebîl şehri dönemin dini merkezlerinden biri haline gelmişti. Safiyyedin Erdebîlî devrinin en zengin kişilerinden biri idi. Azerbaycan'ın Erdebîl ve sair şehirlerinde geniş araziler, bu arazilerde bulunan sayısız büyük ve küçük baş hayvan ev ve binanın sahibi idi. Bu mülk her geçen gün de artıyordu. Zira ülkenin dört bir yanından ve saraydan ve diğer varlıklı kimselerden sürekli hediye, mal ve adaklar gönderilmeye devam ediyordu. Bununla birlikte, bütün bu mallar tekkenin vakıf malı sayılıyordu. Nitekim Şeyh Safiyyedin Erdebîlî öldüğünde 1000 dinar şahsi borcu kalmış, geride bu borcu ödeyecek kadar mal bırakmadığından çocukları bu borcu ödemek için eşine ait mallardan bir kısmını satmak zorunda kalmışlardı (Bkz., İbn-i Bezzâz, s.295,349,792,912; İkbâl, s.498-512,530; Beyânî, Dîn u Dovlet, II/672; Mirza Bala, “Erdebîl”, İA, IV/290).

Onun ölümünden sonra yerini alan oğlu Şeyh Sadreddin Musa da devrinin önde gelen tairkat şeyhlerinden biri oldu. O da babası gibi halktan ve saraydan saygı ve himaye görüyordu. Onun en büyük hamilerinden biri Sultan Ahmed Celayir olmuştur. Sultan Ahmed Celayir çıkardığı yarlıkla onun vakıf mallarının tamamını bütün vergülerden muaf tutmuştur (Bkz.,

çevresindeki insanların ihanetlerini hoşgörü ile karşılamış ve bu durum onun daha büyük başarılar elde etmesini engellemiştir.

Fasîh-i Havâfi, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın 716 /1316 Yılında doğduğunu belirtir. Bu bilgiye göre doğumu Sultan Ebu Said'in tahta çıkışına denk gelmekteydi. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 27 yıl yaşadı. Beş yıl yedi ay saltanat sürmüştür⁹⁷.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 742 /1342 Yılında Tebriz'de büyük bir cami, medrese ve buna bağlı kompleks bir külliye inşa ettirdi. Bu camii günümüzde Tebriz'de Miyor-i Miyor mahallesindedir. Caminin kitabesinde "*Emir Alaüddeve Şeyh Hasan Küçek*" ismi ve kendisinin ilhan ilan ettiği Süleyman Han'ın isimleri yazılıdır⁹⁸.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra İlhan olan Süleyman Han duruma hakim olamadı, çıkan karışıklıkları sonlandırmak için Melik Eşref ve Yağıbastı'dan yardım istediysede bu onun aleyhine sonuçlar doğurdu ve Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ülkesi kardeşi Melik Eşref'in eline geçti.

3.2 Melik Eşref (744-758 h./1343-1358 m.):

Temurtaş'ın ikinci oğlu olan Melik Eşref, kardeşi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra idareyi eline alarak 14 yıl boyunca hakimiyet sürmeye çalışmıştır.

Melik Eşref'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Fasîh-i Havâfi'ye göre 717-718 /1317-1318 Yılları içinde doğmuştur⁹⁹.

Melik Eşref, babası Temurtaş'ın Anadolu Genel Valiliği yaptığı dönemde yanında bulunmuş, babası Temurtaş'ın Mısır'a iltica etmesinden sonra kendisi, Halası Bağdad Hatun'un himayesinde bir süre Sultaniye de kalmış daha sonra tekrar Anadolu'ya kendi ailesinin yanına dönmüştür.

Kazvîni, "*Hâfiz u Sultan Ahmed Celayir*", I-1/12; Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.210; Beyânî, s.151-152).

⁹⁷ Fasîh-i Havâfi, III/67.

⁹⁸ Camii'ye kuzey tarafında bulunan kapıdan girildiğinde iç avluya çıkan uzun bir koridor yer alır. Bu koridorun uzunluğu yaklaşık olarak 22m. Genişliği ise 3,5m. dir. Kubbe'nin yüksekliği 15m. olup kare planlıdır. Caminin kitabeleri Hattat Abdullah Sirefi ve öğrencisi tarafından yazıldığından Mescid-i Ustad-u Şagird (Hâce ve Öğrenci Camisi) ismiyle anılmaktadır. Camii geçirdiği deprem yüzünden yıkılmış ve Abbas Mirza tarafından onarılmıştır. Bkz., Beyani, Şirin, Târih-i Âl-i Celayir, Tahran , 1345 hş, s. 352-353; Nahcevanî, Hâc Huseyn, Çehel Mekâle, neşr. Yûsif Hâşimî-neseb, Tahran, 1343 h.ş., s.88-89; Mîrzâvâhid, Şehzade Nadir, Târih u Coğrâfyâ-yi Dâru's-saltana Tebriz, elyazması, , s.107-108.

⁹⁹ Fasîh-i Havâfi, III/68.

Melik Eşref'in 14 yıl saltanat sürmesinde ki en önemli neden Melik Eşref'in Canikli ve Rum köleleri ile Anadolu Türk ve Türkmenler'den oluşan kalabalık sayıda bir hassa ordusuna sahip olması idi. Melik Eşref Moğol beylerinin bir çoğunu öldürerek onların mevkillerini, Memluklerine ve Anadolu Türk emirlerine vermiştir. Sultan Şah-ı Candar (سلطان شاه چاندار), Ahi Şah Melik, Aliği Bahadır, Muhammed-i Rumi, Emir Ahmed-i İvdecî, Ömer Şah-ı Candar, Delu Bayezid, Elfi ve Beğcugüz, bu emirlerin başlıcalarından idi¹⁰⁰.

3.2.1 Melik Eşref'in Siyasi Faaliyetleri:

Melik Eşref kardeşi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hakimiyet mücadelesinde kendisi de Diyarbekir bölgesinde Sutay'lılarla mücadele içindeydi. Fakat Melik Eşref, kardeşi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın mücadelesinde onun kimi zaman dostu kimi zaman da düşmanı olmuştur¹⁰¹.

Melik Eşref Küçük Şeyh Hasan'ın İlhan ilan ettiği Süleyman Han'ın Muhammed Han ile olan mücadelesinde kardeşinin yanında mücadeleye katılmış ve bozguna uğrayan Muhammed Han'ı Kenkavar'a kadar takip etmişti¹⁰². Ayrıca 741 /1341 Yılında Süleyman Han'ın emri üzerine, Emir Suyurgan ile beraber Rey Bölgesine gönderilen Melik Eşref Toga Timur'a karşı mücadele etmiş ve bu mücadeleden de başarıyla ayrılmıştı. Bu başarısına karşılık Irak-Acem kendisine verilmişti¹⁰³.

Melik Eşref, Irak-ı Acem le beraber Isfahan bölgesini de kendi hakimiyet sahasına katmak istiyordu. O sırada Isfahan hakimi Mahmut Şah İncü'nun oğlu Cemaleddin Ebu İshak idi ve kendisi Çobanlı Emir Pir Hüseyin'e tabii bulunuyordu. Cemaleddin Melik Eşref'le anlaşarak Isfahan'ı ona teslim ettiği gibi Şiraz'ı da ele geçirmesi için telkinde bulunuyordu. Bu durumu anlayan Pir Hüseyin Melik Eşref'e karşı harekete geçti fakat başarı elde edemeyerek kaçtı. Melik Eşref'ten izin alarak Şiraz'da asayişî temin etmek amacıyla önce Şiraz'a giren Cemaleddin, şehri teslim aldıktan sonra kale kapılarını kapatarak Melik Eşref'in Şiraz'a girmesini engelledi. İhanete uğrayan Melik Eşref amcası Yağıbastı ile birlikte başarısızlıklarından dolayı Çobanlı Küçük Şeyh Hasan

¹⁰⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 106-107.

¹⁰¹ *Mîrhând*, V/547

¹⁰² *el- Eherî*, s.168.

¹⁰³ *el- Eherî*, s.168.

tarafından öldürülecekleri endişesine kapılarak Celayirli Şeyh Hasan'a sığındılar¹⁰⁴.

Bu haberi alan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan durumu lehine çevirmek amacıyla kurnazca bir hileye başvurdu. Melik Eşref ve Yağıbastı'nın Celayirli Şeyh Hasan'ı öldürmeleri için kendisi tarafından gönderildiği haberini yaydı. Bunu duyan Melik Eşref ve Yağıbastı Celayirli Şeyh Hasan'ın kendilerini öldüreceği korkusuna kapılarak İran'a kaçtılar. Bu esnada yolları üstünde bulunan Melik İsen Kutlug'un orduğahını yağma ettiler, Isfahan'a saldırdılar Kirman'a doğru hareket ederken Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölüm haberini alarak rahatladılar¹⁰⁵.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın öldürülmesinin ardından Şeyh Hasan Celayir'in yanından kaçarak Isfahan ve Şiraz taraflarına giden ve buralarda hakimiyet kurmaya çalışan Melik Eşref ve Yağıbastı hiç vakit kaybetmeden Tebriz'e döndüler. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümü ile desteksiz kalan Süleyman Han hapiste bulunan Koç Hüseyin b. Emir Hasan b. Emir Çoban'ı katli etti, devlet erkani ve Emirlere ihsanlarda bulunarak Hacı Hamza Molay'ı ve Çoban Ahtacı (چوپان اختاجی)'yı da "*Ulus Emiri*" yaparak Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hazinelerini¹⁰⁶ de alarak kendi yandaşları ile birlikte kışı Karabag'da geçirmek üzere Ucan'a gitti¹⁰⁷.

Bu esnada Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Karahisar Kalesi'ne kapatmış olduğu Suyurgan da bir fırsatını bularak kalenin komutanını öldürdü ve kalede bulunan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hazinelerini de ele geçirerek, çok sayıda da asker toplayarak kaleden ayrıldı¹⁰⁸.

Bütün bu gelişmelere ek olarak Süleyman Han, Melik Eşref ve Yağıbastı'ya haber göndererek ittifak önerdi. Onlar Süleyman Han'ın bu teklifini kabul ederek onu karşılamak üzere yola çıktılar ve Nahçıvan'ın Mamuriye (معمریه) (Şerur) bölgesinde bir araya geldiler. Diğer katılımlarla birlikte burada

¹⁰⁴ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.215-217; *Fasîh-i Havâfî*, III/64-67; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/209-218.

¹⁰⁵ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.216-217; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/211.

¹⁰⁶ *Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın servetinden yalnız Süleyman Han'ın kendisine 2700Tümen nakid altın para ayrıca mücevharat ve kıymetli eşyanın düştüğünü yazmaktadır.* Bkz., el- Eherî, s.170.

¹⁰⁷ Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/219.

çok büyük bir kalabalık toplandı. Bu kalabalık grup Şerur'dan Emir Çoban'ın yaylak bölgesi olan Kemerli Köşk¹⁰⁹ (Kasr-ı Tak) ve Gökçedeniz'e giderek yaklaşık iki ay orada kaldılar. Daha sonra da Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra sahipsiz kalan Tebriz'e ulaştılar orada büyük bir kargaşa ve huzursuzluk çıkardılar. Şehri yağmaladılar. Öte yandan Ucan'da bulunan Süleyman Han, Çobanlılar'ın oluşturduğu bu ittifaktan rahatsız ve huzursuz oldu. Nitekim çok geçmeden onun taraftarları arasında da kopmalar meydana geldi. Bunun üzerine Süleyman Han bu bölgede daha fazla kalmayı uygun bulmayarak Diyarbekir tarafına, İbrahim Şah'ın yanına gitt¹¹⁰.

Süleyman Han'dan ayrılanlar ise Melik Eşref, Yağıbastı ve Suyurgan'a katılınca bunlar bir anda büyük bir güç durumuna geldiler. Tebriz'de bir hafta boyunca tam bir dehşet havası estiren Çobanlı hanedanı üyeleri buradaki bütün hakimiyeti ele geçirerek ülkeyi kendi aralarında bölüştüler. Bu taksimata göre, Tebriz'den Sultaniye'ye kadar olan bölge Suyurgan'a; Merend, Nahçıvan ve Anadolu'da hakimiyet altında bulunan bütün bölgeler Melik Eşref ve kardeşlerine; Arran, Şirvan ve Gürcistan bölgeleri ise Yağıbastı'ya verildi. Ancak bu ittifak fazla uzun ömürlü olmadı. Suyurgan kendisine verilen bölgeye çekilerek zevk-ü safaya dalmıştı. Bunu fırsat bilen Melik Eşref, kendi emrindeki emirler ve kardeşlerini de yanına alarak Tebriz'e yöneldi. Suyurgan Onlara karşı koyamayacağını anlayarak kaçtı. Yağıbastı da Melik Eşref'in kendisine

¹⁰⁸ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.219-225; *Mîrhând*, V/558; *Hândmîr*, III/234

¹⁰⁹ *Kemerli Köşk Nişabur Şehrine yakın Shadyakh kasabası civarında bulunmaktadır. Şehrin kuzeyinde bir tepenin yamaçlarından aşağı doğru akan Chashmah-i Sabz (Yeşil Nehir) adı verilen bir kaynak vardır. Suyu tatlıdır fakat suyun rengi yeşildir. Bu yüzden Yeşil nehir adı verilmiştir. Emir çoban bu suyun kıyısına bir köşk yaptırmıştır. Bu nehir hakkında ilginç bir hikaye vardır. Her Cuma gecesi bu nehirden korkunç çığlıkların yükseldiği söylenir. Bu yüzden evliyaların sabaha kadar bu nehirdin geçimini sağlayan insanların ve su içen hayvanların korkmamaları için nöbet bekledikleri belirtilmektedir. Ayrıca Emir Çoban'ın bu Yeşil Nehir'e kulaklarında güvercin yumurtası büyüklüğünde incili küpe bulunan bir balık bıraktığı ve Emir Çoban'ın aile ve arkadaşlarının bu balığa ekmek atarak inciye almaya çalışarak eğlendikleri, bölge halkının da dikkatinin çekildiği, Ebîbekr b. Ahmed b. Hamdullah Mustevfî, tarafından belirtilmiştir. Bkz., Ebîbekr b. Ahmed b. Hamdullah Mustevfî, *Nuzhat-al-Qulub*, Neşr.G. Le Strange, Londra 1919, s.147-148.*

¹¹⁰ *Süleyman Han'ın Diyarbekir'e gitmeden önce Celayirli Şeyh Hasan'dan yardım istediği, Celayirli Şeyh Hasan'ın da bunu kabul ederek Süleyman Han ve Satı Beg Hatun ile birlikte Tebriz'e gittiklerini, buradan dönüşte Süleyman Han ve Satı Beg Hatun'un Diyarbekir'e, İbrahim Şah'ın yanına, Celayirli Şeyh Hasan'ın ise Bağdad'a gittiğini kaydetmiştir. Ancak bu bilgiler diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır. Bkz., el- Eherî, s.171-172.*

saldıracağı korkusu ile Suyurgan'a katıldı¹¹¹. Birlikte Anadolu'ya gelerek burada, Emir Eretna'ya sığındılar. Bir süre sonra da onu Melik Eşref'e karşı kışkırtmaya başladılar. Ancak Eretna bu tahriklere kapılmadı. Melik Eşref ise Suyurgan ve Yağıbastı'ya haber göndererek onlara teminat verdi ve kendi yanına davet etti. Yağıbastı bu teklifi kabul ederek İran'a döndü. Suyurgan ise yolda ondan ayrılarak Diyarbekir tarafına gitti. O sıralarda bu bölgenin bir bölümünün idaresini üstlenmiş olan Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan'a sığındı. İlkan başlangıçta Suyurgan'ı sıcak karşılayarak ona karşı hürmetle davrandı. Ancak daha sonra babası Şeyh Hasan Celayir'in isteği ile uygun bir fırsatta onu yakalayıp öldürttü. Yağıbastı ise Melik Eşref'le birleşerek Tebriz'e gitti. Ancak aradan bir süre geçtikten sonra 744 /1343 senesinde Melik Eşref onu ortadan kaldırarak¹¹² Anuşirvan (انوشیروان) isimli bir Moğol şehzadesini ilhan ilan etti. Kendisi de bütün işlerin kontrolünü eline geçirecek bölgenin tek hakimi durumuna geldi¹¹³.

¹¹¹ Bu olayı Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, şu şekilde anlatmaktadır: "Tebriz ahalisi Suyurgan ve Yağıbastı'ya daha güçlü görüyorlardı ve Melik Eşref bundan rahatsız oluyordu. Haber gönderdi ki Moğolların şehirde oturmaları Cengiz hanın geleneğine uygun değildir. Sehend dağının etekleri otlaklarla doludur. Onlarda bunu uygun gördüler. Ama oyalanıyorlardı. Melik Eşref bundan vehme kapıldı. Bir gece emir Kutluğ Şah Gazani'nin oğlu emir Celaleddin Tebriz'den gelerek Melik Eşref'e haber ulaştırdı ki Suyurgan ve yağıbastı bir ordu teşkil ettiler ve sana baskın yapmak istiyorlar. Melik Eşref kendi ordusunu toplayarak savaşa hazırlandı ve bozkırda ateşler yakırdı. Sabaha kadar ordusu at sırtında bekledi. Ertesi gün ise toplanarak kardeşi Mısır melik ile birlikte Tebrize yöneldi. Şehre yaklaşınca Suyurgan ve Yağıbastı'nın geceleyin göç ederek Hoy tarafına gittiğini öğrendi. Melik Eşref onları takibe devam etti. Onlar ise Nahçıvan Dağının eteklerinden geçerek Mamuriyede konakladılar. Onlara ulaştı ve İğtihad bölgesinde taraflar arasında savaş oldu. Her iki taraf da kazanmak için çok çaba sarfetti ancak sonunda Suyurgan ve Yağıbastı hezimete uğulayarak kaçtılar. Emir ciday onları takibe koyuldu. Melik Eşref ise daha önce bir şehir olan Şemkur'un matil bölgesinde konakladı. Nuşirvan adlı birini tahta oturtarak onun adını Nuşirvan-i adil koydu. Vesselam." Bkz., Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/221.

¹¹² Melik Eşref'in Yağıbastı ile olan ilişkilerini Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, ifadesinde şu şekilde belirtmektedir: "Melik Eşref fetihten sonra Gence'ye geldi ve emir Suyurgan ve Yağıbastı Bani bölgesine giderek kadı Muhyeddin Berdai ve Fahreddin Habeş'i aracı yaparak barış istediler. Melik Eşref kabul etti. Ancak suyurgan bundan pişman oldu ve Yağıbastı'dan ayrılarak Emir Şeyh Hasan Bozurg'un oğlu İlkan'ın yanına Diyarbakır'a gitti. O Suyurganı tazimle karşıladı ancak daha sonra uygun fırsat bulunca onu ortadan kaldırdı. Yağıbastı ise Melik Eşref'e katıldı ve birbirlerini iyi karşıladı. Birlikte Tebriz'e gitti. Yolda Melik Eşref Hacı Hamza Molayi'yi öldürttü ve Tebriz'de Rey Kapısı'nda konakladı Yağıbastı ise Mohamen kapısında yerleşti. Bir kaç gün sonra Melik Eşref Yağıbastı'ya kendi yanına çağırtdı sonra da yakalayıp onu hiç kimsenin anlayamayacağı bir şekilde öldürttü. Daha sonra da Yağıbastı kaçtı diye haber yaydı. Bu şekilde Melik Eşref tek başına bağımsız kaldı." Bkz., Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/222.

¹¹³ el- Eherî, s.170-172; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Kutbî, s.141; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.219-225; Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzîde, Neşr. İrec Afşâr, Tahran 1372 h.ş., s.28-35; Fasîh-i Havâfî, III/69; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/219-222; Mîrhând, V/557-560; Hândmîr, III/234-235; Kazvînî, Kitâb-i Lubbu't-tevârih, s.253; Ebulgâzî Bahadır Han, s.168; Howorth, III/617, 649-650; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.152; İkbâl, s.362-363; Ganî Kasım, I/60; İbn-i İmadü'd-devle

Artık Melik Eşref'in korkulacak bir rakibi kalmamıştı. Bu yüzden Melik Eşref 745 /1345 Yılında kardeşi Mısır Melik ve komutanlarından Aliği Bahadır ile Yahya Candar'ı Tebriz'de bırakarak kışı geçirmek üzere Karabaga gitti. Bu bölgeye gidişinin asıl amacı Şirvan Hakimi Kavuş (كاوس حاكم شروان) ile karşılaşmak idi. Fakat Tebriz'den gelen haberler Melik Eşref'i bu kararından vazgeçirdi. Tebriz'e dönen Melik Eşref kendisi aleyhine faaliyetlere girişen kardeşi Melik Mısır'ı hapse attı, Emirlerden Aliği Bahadır ile Yahya Candar'ı da öldürttü. Onlardan boşalan mevkilere de Canikli Memluk emirlerine verdi¹¹⁴.

3.2.2 Çobanlı- Celayirli Mücadeleleri:

Melik Eşref, Yağıbastı'yı ortadan kaldırdıktan sonra iktidar mücadelelerinde rakipsiz kalmıştı. İlhan ilan ettiği Anuşirvan Han ise tıpkı diğer İlhanlar gibi bir kukladan ibaretti. Melik Eşref, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Arran'da tam bir tahakküm, zulüm ve baskı ile hakimiyet sürüyordu. En önemli rakibi Celayirli Büyük Şeyh Hasan ise daha çok Irak-ı Arab bölgesinde Çobanlılarla fazla bir sürtüşmeye girmeden idaresini devam ettiriyordu. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra 747 /1346 yılına kadar Çobanlılar'la Celayirliiler arasında herhangi bir çatışma meydana gelmedi.

Bu yıl içinde ise İran'ın Kürdistan bölgesinde Melik Eşref'in kuvvetleri ile Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan arasında bir çarpışma oldu. Ancak İlkan yenilerek geri çekildi. Melik Eşref işlere çeki düzen verip ordusunu takviye ettikten sonra 748 /1347 yılında¹¹⁵ bölgede kalan tek güçlü rakibi Celayirli Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak ve Irak-ı Arab ile Bağdad'ı da ele geçirmek için harekete geçti ve büyük bir ordu ile Bağdad'a yöneldi. Emir Şeyh Hasan Celayir bunu haber alınca ona karşı koyamayacağı endişesi ile Bağdad'ı terkederek o sıralar hâlâ kendi mülkiyetinde bulunan Kemah Kalesi'ne gitmek istedi. Ancak başta Dilşad Hatun ve Mercan Hâce (مرجان خواجه) olmak üzere bütün devlet erkani onu Melik Eşref'e karşı koymaya ikna ettiler. Bunun üzerine vakit geçirmeden savaş hazırlıklarına başladı. Bağdad'ın surlarını tahkim ederek Bağdad Kalesi'ne

Hemedâni Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 h.ş., I/47; *Beyânî*, s.29-30.

¹¹⁴ el- Eherî, s.170-172. Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, I-II, Fran. Neşr. François Bernard Charmoy, St. Petersburg, 1873, II/359-360; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, I-II, Arap. Text. Neşr. V. Veliâmmof-Zernof, St. Petersburg 1860, II/45-46.

¹¹⁵ *Fasîh-i Havâfi*, (III/74) bu olayı 749 h. yılı olayları içinde belirtmektedir.

çekildi. Melik Eşref'in ordusu Bağdad şehrini kuşattıysada da bir sonuç elde edemedi. Yaz mevsimi olması nedeni ile sıcak ve susuzluktan dolayı Melik Eşref'in askerleri perişan bir hale geldiler. Ayrıca Celayirli askerlerinin kaleden çıkarak ani baskınlar yapmaları neticesinde Çobanlılar büyük kayıplar verdiler. Neticede Melik Eşref amaçladığı sonucu alamadan dağınık ve perişan bir halde Azerbaycan'a geri dönmeye mecbur kaldı. Melik Eşref bu bozgunun sonra Celayirlilere karşı her hangi bir saldırıda bulunmadı¹¹⁶.

Azerbaycan'a dönen Melik Eşref, Bağdad seferinin başarısızlığının acısını çıkarmak istercesine Tebriz ahalisine zulüm ve baskı uygulamaya başladı. O kadar büyük baskı ve zulüm uygulandı ki Tebriz halkı şehirden göç etmeye başladı. Bir kısım halk Şirvan, Altınordu'ya bir kısım halk ise Anadolu'ya göç etti¹¹⁷.

Melik Eşref 749 /1349 Yılında Şirvan hakimi Kavuş üzerine harekete geçti. Kavuş, Melik Eşref'e karşı koyamayacağını anlayınca, şehri ona teslim etti , şehir üç gün üç gece yağma edildi. Bu bölgede çok fazla kalmayan Melik Eşref Gürcistan üstüne yürüdü. Gürcistan Emiri Güday'ı tabiiyetine aldıktan sonra , Emir Güday'ı öldürdü. Melik Eşref kendi veziri Hâce Abudlhay (عبدالحی وزیر)'ı ortada ciddi hiçbir sebep yokken sadece servetini ele geçirmek amacıyla öldürdü, yerine onun damadı Hâce Mesud'u vezir tayin etti¹¹⁸.

3.2.3 Anadolu'da Siyasi Durum:

Emir Şeyh Hasan Celayir'in bazen müttefiki bazen de tabii olan Diyarbekir, Ahlat ve Erzurum bölgelerinin hakimi Sutaylı Hacı Togay'ın 743 /1342 yılında kendi yeğeni ve aynı zamanda Çobanlılar'ın müttefiki durumundaki İbrahim Şah tarafından öldürüldüğü ve bu bölgelerin büyük bir kısmının onun tasarrufu altına geçtiğini daha önce ifade etmiştik. İbrahim Şah, sözü edilen bu bölgelerde 749 /1350 yılına kadar kimi zaman bağımsız kimi zaman da Çobanlılar'a bağlı olarak hakimiyetini devam ettirdi. 749 /1350 yılında onun

¹¹⁶ el- Eherî, s.172-174; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.226-227; Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.42-43; *Fasîh-i Havâfî*, III/74; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/250-251; *Mîrhând*, V/561-564; *Hândmîr*, , III/235; *Howorth*, III/650-651; *Zeyneloğlu*, s.70; *İkbâl*, s.363; *Âzzâvî*, II/53-54; *Beyânî*, s.30-31; *Zerrînküb*, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.257; *Rûdgâr*, *ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-neh*, s.55; Cheref Han Bidlisi, *Cheref-Nameh*, frs. Text.II/401-402; Arap.Text.II/46-47.

¹¹⁷ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.226-227.

¹¹⁸ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.226-227; *Fasîh-i Havâfî*, III/74-75.

ölümünden sonra ise topraklarının tamamı Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan¹¹⁹ tarafından fethedilerek Celayirlilerin hakimiyet sahasına dahil edildi. İlkan aynı zamanda fethedilen bu bölgelerin idaresini de üstlenmişti.

Anadolu Eyaletine gelince, Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu Eyaleti naibi Emir Eretna, Süleyman Han ve Çobanlı ordusuna karşı kazandığı beklenmedik galibiyeti ile hem rahat bir nefes almış hem de Anadolu'da bulunan diğer beyliklerin emirlerine karşı itibarını artırmıştı. Onun 744 /1343 yılında kazandığı Karanbük Savaşından sonraki konumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler temelde onun Karanbük galibiyetinden sonra sultanlığını ilan ederek bağımsızlığını kazandığı, sultan ünvanını kullanmaya başladığı ve kendi adına hutbe okutup sikke bastırıldığı yönündedir. Ancak Emir Eretna, bu zaferden sonra Anadolu'da büyük bir prestij kazanmakla beraber ihtiyatı elden bırakmamış ve Çobanlılar'ın topraklarına tecavüz etmediği gibi Çobanlılar'ın daha önce kendisinden aldığı bazı bölgeleri dahi geri almak için her hangi bir girişimde bulunmadığı şeklinde görüşlerde ileri sürülmüştür¹²⁰. Fakat bu görüşü ortaya koyanlar, Eretna'nın bu dönemdeki konumunun kesin olarak belli olmadığını, Celayirli Emir Şeyh Hasan ile olan ilişkilerinin içeriği konusunda elde net bilgilerin bulunmadığını, Eretna'nın bağımsızlığını kazanmakla beraber öteden beri yaptığı gibi her hangi bir tehlike ile karşı karşıya kaldığında hemen bir hami bulduğunu, hatta bu çerçevede Melik Eşref'in baskıları neticesinde Celayirli Şeyh Hasan ile irtibatını devam ettirirken 751 /1350-1351 yılında tekrar Mısır'a elçi göndererek Memlük sultanı Melik Salih'e onun Anadolu naibi olmak istediğini ve bu konuda bir ferman göndermesini istediğini de ifade etmişlerdir¹²¹.

Bu görüşlere karşılık, Farsça kaynaklarda ise bu dönemde Emir Eretna'nın Anadolu naibi ünvanı ile Celayirli Şeyh Hasan'a bağlı olduğu kesin bir dille belirtilmiştir¹²². Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi Melik Eşref'in 748 /1347-

¹¹⁹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.224, *de İlkan'ın adını Olcatay olarak kaydetmiştir. Ancak bu ad diğer kaynakların tamamında İlkan olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Olcatay ile İlkan aynı kişiler olmalıdır.*

¹²⁰ Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.65-66; Akdağ, I/71; Uzunçarşılı, "*Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti*", s. 126/169; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 110; Merçil, s.295.

¹²¹ Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, s.66-67; Uzunçarşılı, "*Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti*", s.126/170; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.110-111

¹²² Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.227; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, Matlâu's-sâdeyn, I/233.

1348 yılında Bağdad'ı ele geçirmek için harekete geçmesi üzerine Celayirli Şeyh Hasan'ın endişeye kapılıp Bağdad'ı terkederek o sıralarda Anadolu'da kendi mülkiyetinde bulunan Kemah'a gitmek istemesi de¹²³ onun bu tarihlerde henüz Anadolu'da hakimiyetini devam ettirdiğini ve Emir Eretna'nın da ona tabi olduğu görüşünü desteklemektedir.

3.2.4 İsfahan Seferi:

750 /1350 Yılında Yezd hakimi Muhammed Yezdi (محمد يزدي معين الين), Şiraz hakimi Ebu İshak tarafından rahatsız edildiğini öne sürerek Melik Eşref'ten yardım istedi. Melik Eşref İsfahan ve Şiraz bölgesine düzenlenecek sefere emirlerinden Beğcuğüz'ü görevlendirdi. Kendisinde 751 /1351 Yılı'nın ilkbaharında İsfahan'a yürüdü. İsfahan valisi olan İmadeddin Kirmani (عمادالدين فقيه كرمانى), şehri Melik Eşref'e teslim etmediği gibi güçlü bir müdafa hattı oluşturdu. Melik Eşref kaleyi elli gün muhasara etmesine rağmen olumlu bir sonuç elde edemediği gibi önemli komutanlarından Arab Şah ve Ömer Şeyh Candar' da bu kuşatmada öldürüldüler. Kuşatmadan olumlu bir sonuç alamayacağını anlayan Melik Eşref, İmadeddin Kirmani'ye Şerafeddin Nahçıvani (شرفالدين نخجوانى) adlı elçisini göndererek Anuşirvan adına para basılmasını ve Hutbe okunmasını istedi. Bu isteğini kabul eden İsfahan hakimi İmadeddin Kirmani, Anuşirvan adına para bastı ve Hutbe okuttu. Bunun üzerine Melik Eşref de kuşatmayı kaldırıp Tebriz'e geri döndü¹²⁴.

752 /1352 Yılında Melik Eşref'in iki büyük komutanı olan Delu Beyazıd (دلو بايزيد) ve Elfi (الفي), Melik Eşref'e karşı isyan ettiler. Bu iki komutan Gence ile Tiflis arasında bulunan Libarik bölgesinde kuvvet topladılar, Tebriz'e doğru harekete geçtiler. Melik Eşref bu isyanı sonlandırması için Tuktimur komutasında bir orduyu asilerin üstüne gönderdi. Fakat Togtimur (توقتيور) bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine hakimiyetinin tehlikede olduğunu gören Melik Eşref, hazinesinin kapılarını açarak para karşılığında ücretli bir ordu toplayarak asilerin üzerine hareket etmek istedi. Tebriz'de bu gelişmeler yaşanırken Asi liderlerden Deli Beyazıd ve Elfi arasında çıkan anlaşmazlıktan dolayı isyancılar arasında

¹²³ el- Eherî, s.172-174; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.226-227; Mustevfi, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.42-43; Fasîh-i Havâfî, III/74; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/250-251; Mîrhând, V/561-564; Hândmîr, III/235; İkbâl, s.363; Âzzâvî, II/53; Beyânî, s.30-31.

¹²⁴ el- Eherî, s.175; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.230; Mîrhând, V/563.

kopmalar ve dağılmalar meydana geldi. Deli Beyazıd intahar etti, Elfi ise yakalanarak başı kesildi¹²⁵.

Eğer, bu iki Türk komutanın arasında meydana gelen anlaşmazlık yaşanmamış olsaydı, başlamadan sona eren bu isyan teşebbüsünün siyasi ve sosyal etkileri çok farklı sonuçlar doğurabilirdi. Melik Eşref'in tahakkümünün sona ermesi ve bu coğrafyada kurulacak olan yeni bir Türk Devletinden söz etme şansımız olabilirdi.

3.2.5 Hakimiyetinin Zayıflaması, Canı Beg'in Tebriz'i Alması:

Melik Eşref, zalim, dengesiz, hasta denilebilecek derecede kuşkucu ve sözüne asla güvenilmeyecek karakter yapısına sahip bir insandı. 754 /1354 Yılından itibaren bu karakter yapısı yaşantısına daha çok etki etmeye başladı. Hakimiyeti altındaki bölgelerde uyguladığı şiddet ve servet edinme hırsı¹²⁶ bu bölgelerde yaşayan insanların göç etmesine neden olmuştu. Melik Eşref'in İlhan ilan ettiği Anuşirvan ise esrarengiz bir şekilde tarih sahnesinden kayboldu, ne olduğu, nereye gittiği, ne şekilde yaşadığı, hayatta olup olmadığı hakkında hiçbir bilgi dönemin kaynaklarında belirtilmemektedir. 1355'den sonrada sikkelerde ismine rastlanılmamaktadır¹²⁷. Anuşirvan'ın sessiz sedasız tarih sahnesinden kaybolmasını bir Melik Eşref klasiği olarak nitelendirebiliriz. Kendisi hiçbir neden yokken sadece serveti yüzünden Vezirini öldürmüştü, nerde bir zengin duysa derhal bir bahane ile kendisini öldürttü, servetini eline geçirirdi. Bu ve buna benzer bir çok olay Melik Eşref döneminde yaşanmıştı, Çünkü Melik Eşref'in karakter yapısı bu tür davranışlar sergilemesine uygundu¹²⁸.

¹²⁵ el- Eherî, s.177, Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.230; Mîrhând, V/563.

¹²⁶ *Melik eşref'in servet edime hırsı ile ilgili bir anektot kendisinin bu konudaki düşüncesini açıkca rtaya koymaktadır ; "İlhanlılar ile Venedik ve Cenevizliler arasında gelişmiş olan ancak Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra meydana gelen içi kargaşalar nedeni ile kesilen ticari ilişkiler koşulların bir nebze de olsa düzelmesi sonucunda 745h./1344-1345m. yılında yeniden başladı. Bu yıl içerisinde İran'ın önemli bir bölümünde hakim durumunda olan Çobanlı Melik Eşref, Venedik Dükü'ne bir elçi göndererek Venedikli tüccarları kendi ülkesine davet etti. Venedik Dükü, Melik Eşref'in bu davetini kabul etti. Ardından da Cenevizli tacirler ticaret malı taşıyan kafilelerle İran'a galdiler. Ancak Melik Eşref verdiği sözleri yerine getirmediği gibi bu tacirlerin mallarına göz dikerek bir kaçını muhtelif bahanelerle öldürttü geri kalanlarını ise hapse attırdı. Hepsinin mallarına el koydurttu. Bu şekilde İran ile Batı arasındaki ticari ilişkiler başlamadan son bulmuş oldu." Bu durum dahi servet edinme hırsından vaz geçmesine neden olmamıştır. Bkz., Beyânî, s.164.*

¹²⁷ Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.230-250.

¹²⁸ *Melik Eşref'in bu tür dengesiz davranışlarına bir örnekte el-Eheri vermektedir. El-Eheri ifadesinde: "Hatta kendisi Tebriz'in dışında Rub-i Reşîdî bölgesinde yeni bir saray inşa ettirmiş, buraya Tebriz halkını ve esnafının yerleşmesini emretmişti. Halk bu emre itaat etmek zorunda*

Çobanlı Melik Eşref Azerbaycan'daki hakimiyet döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din alimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terkederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz kadısı Muhiye'd-dîn Berdâi (قاضى محيى الدين) (بردى) de o sıralar Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altınordu Devleti hükümdarı Canı Beg Han (جانى بيك جان)'ın başkenti Saray'a gitmişti ve Saray'daki camilerde vaaz vermekle meşgul idi. Muhiye'd-dîn Berdâi, Canı Beg Han ve devlet erkanının da katıldığı bir vaaz meclisinde Melik Eşref'in Azerbaycan'da halka yaptığı zulüm ve baskıları öylesine etkili bir şekilde anlattı ki mecliste bulunanlar duydukları karşısında ağladı. Berdâi ayrıca meclistekilere, bu zulmün önüne geçmelerini, bunu yapmadıkları takdirde ahirette bunun hesabını vereceklerini söyledi. Bu sözler Canı Beg ve Altınordu devlet erkani üzerinde hemen etkisini gösterdi ve Canı Beg Han savaş için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra 758 /1356-1357 yılında Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek Bakü Derbend'i üzerinden Tebriz'e yöneldi.¹²⁹

Melik Eşref, Canı Beg Han'ın Tebriz'e yöneldiği haberine ilk önceleri inanmadı. Ancak gerçek olduğunu anlayınca ona karşı koymak istedi ise de bozguna uğradı ve bütün aile efradı ile o döneme kadar zorla topladığı çok büyük miktardaki hazinelerini de yanına alarak kaçtı. Fakat çok geçmeden Canı Beg Han'ın askerleri tarafından yakalandı ve Tebriz'e getirilerek Canı Beg Han'ın emri ile 758 /1358 yılının Recep ayının 5.ine rastlayan Cuma günü başı kesilip Meraga Camii'nin önüne asıldı¹³⁰. Çobanlı Hanedanı Melik Eşref'in ölümü ile artık eski güç ve otoritesini kaybetti.

kalmış gündüz burada bulunup geceleyin tekrar Tebriz'e geri dönmüştür.Sadece kendisi için bir suni kalabalık oluşturdu" Bkz., el- Eherî, s.177.

¹²⁹ Fasîh-i Havâfi, III/88; Mustevfi, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.57-59; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.232-233; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/312; Mîrhând, V/566-567; Hândmîr, III/75; Ebulgâzî Bahadır Han, s.168; Bakıhanov, s.74; Zeyneloğlu, s.68; Ğanî Kasım, I/152; Âzzâvî, II/95-96; Yakubovski,A. Yu, Altınordu ve Çöküşü, Ankara 1976, s.159-160; Kirzioğlu, Kars Tarihi, s.460; Sümer, Kara Koyunlular, s.40-41.

¹³⁰ İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Fasîh-i Havâfi, III/88; Mustevfi, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.59-63; Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.233-235; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/312-315; Mîrhând, V/567-568; Hândmîr, III/236-239; Ebulgâzî Bahadır Han, s.168; Bakıhanov, s.74; Spuler, İnan Moğolları, s.153-154; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.160; Ğanî Kasım, I/152; Âzzâvî, II/96-97; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/134; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Yıldız, Hakkı Dursun, Doğuştan

Canı Beg, Tebriz'i fethedip Melik Eşref'i ortadan kaldırdıktan sonra kendi oğlu Berdi Beg (بردی بیک)'i naibi olarak 50 000 kişilik bir ordu ile Azerbaycan'ın yönetimine bıraktı ve Deşt-i Kıpçak'a geri döndü. Geri dönerken de her hangi bir kargaşaya meydan vermemeleri için Melik Eşref'in oğlu Temurtaş'ı¹³¹ ve kızı Sultan Baht Hatun'u da yanına alarak Saray'a götürdü. Ancak Berdi Beg, çok geçmeden babası Canı Beg'in hastalandığı haberi üzerine saltanat arzusuna kapılarak Saray'a gitti. Giderken de Çobanlı hanedanından Çobanlı Ahi Cuk'u kendi naibi olarak Tebriz ve Azerbaycan'ın yönetimine getirdi¹³².

3.2.6 Çobanlı Ahi Cuk:

Canı Beg Tebriz'i fethedip Melik Eşref'i ortadan kaldırdıktan sonra yerine naip olarak bıraktığı Berdi Beg'in Deşt-i Kıpçak'a geri döndüğünü haber alan Celayirli Sultan Uveys¹³³ derhal sefer hazırlıklarına başlayarak 759 /1357-1358 yılı bahar mevsimi başlarında eski İlhanlı Devleti'nin başkenti olması nedeniyle saltanat variscisi olduklarını idda eden bütün grupların ilgi merkezini oluşturan Tebriz'i ele geçirmek ve Çobanlı hanedanına son vermek amacıyla büyük ve donanımlı bir ordu ile Azerbaycan'a yöneldi.

Çobanlı Ahi Cuk (أخی جوق), Sultan Uveys'in kendi üzerine geldiğini öğrenince ona karşı koymak için bir ordu ile Tebriz'den çıkarak Suntay Dağı civarına geldi. Aynı yılın şaban ayının sonlarında (Haziran, 1358) bu bölgede iki taraf arasında şiddetli bir savaş yaşandı. Çobanlı Ahi Cuk'un kuvvetleri Sultan Uveys'in ordusunun sol kanadını oluşturan ve aralarında bir uyum olmayan

Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV, İstanbul, 1986-1989, VIII/443; Sümer, **Şahıs Adları**, I/311.

¹³¹ *el-Kalkaşendî, Temurtaş için Alaaddin ünvanını kullanmaktadır.* (El-Eşref b. Alaaddin Temurtaş) *Başka hiçbir kaynak eser bu ünvanı kullanmamaktadır.* Bkz., Ebu'l Abbâs Ahmed b. Âlî el-Kalkaşendî, *Suûhu'l-A'sâ fi smâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Kahire 1963, VII/261-262

¹³² İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; Fasîh-i Havâfî, III/88; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.64; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.236; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/315; Mîrhând, V/569-570; Hândmîr, III/75-76; Bakıhanov, s.74; Howorth, III/654; Ğanî Kasım, I/152-153; Âzzâvî, II/96; Beyânî, s.34; Minorsky, "*Uveys*", İA, VIII/134; Sümer, *Kara Koyunlular*, s.41; Smith, "*Djalayir*", s. 401.

¹³³ *Sultan Uveys, babası Şeyh Hasan Celayir'in 757 /1356 yılında vefatından ve gerekli yas döneminin geçirilmesinin ardından diğer şehzadeler ve devlet erkânı arasında her hangi bir ihtilaf olmaksızın aynı yılın recep ayında bütün hatun, şehzade, emir ve devlet erkânının ittifakı ile 19 yaşında iken Celayirli Devleti'nin tahtına oturtuldu* Bkz., el- Eherî, s.175; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; İbn-i Tağrıberdî, *el-Menhelus'-Sâfî*, III/117; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.232; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, , I/310; Mîrhând, V/570; Hândmîr, III/238; Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, s.258; İbn-i Kerbelâî, I/335; Bakıhanov, s.74; Howorth, III/654; Muhammed Hasan Han, I/635; Huart, s.13; Ğanî

Uyratlı askerleri dağıttılar. Sultan Uveys'in kuvvetleri ise Çobanlı Ahi Cuk'un ordusundaki Çobanlı kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Bu şekilde ilk gün savaşın kesin galibi belli olmadı. İki tarafın ordusu da geceyi geçirmek için kendi karargahlarına çekildiler. İkinci gün iki taraf da savaşa devam için hazırlık yaparken henüz savaş başlamadan Çobanlı Ahi Cuk'un kuvvetleri dağıldı. Çobanlı Ahi Cuk ve askerleri savaş meydanını terkederek Tebriz'e doğru kaçmaya başladılar. Celayirli ordusu onları takip ederek yolda bir çoğunu katlettilerse de Çobanlı Ahi Cuk kurtularak Tebriz'e ulaşmayı başardı. Sultan Uveys onun toparlanmasına fırsat vermemek için ordusu ile onu takibe devam ederek ansızın Tebriz'e girdi. Henüz toparlanmaya fırsat bulamadan Celayirli ordusunu karşısında gören Çobanlı Ahi Cuk ise karşı koyamadan Tebriz'i terkederek Nahçıvan tarafına kaçtı. Sultan Uveys her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan büyük bir azametle 759 /1358-1359 Yılı'nın Ramazan ayında Tebriz'e girerek şehre hakim oldu. Burada İmaret-i Reşidi ya da diğer adı ile Rub-i Reşidi (ربع رشیدی)'de karargah kurdu¹³⁴.

Selmân-i Sâvecî, Sultan Uveys'in Tebriz'e girişini kutlamak için söylediği kasidesinin bir beytinde bu olayı şöyle tasvir etmişti¹³⁵.

“Tebriz şehri Sultan Uveys'in mübarek adımını basmasından dolayı Peygamber'in gelişi ile Mekke'nin çıktığı makama çıktı ve sefa ile doldu.”

Sultan Uveys'in Tebriz'e girmesinden sonra şehirde bulunan Melik Eşref'in çok sayıdaki emiri ve devlet erkani huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Sultan Uveys ise onları değerli hediyeler ve hilâatlerle ödüllendirdi. Ancak çok geçmeden bu emirlerden bir grup ihanet ederek Sultan Uveys'i öldürmek için harekete geçtiler. Sultan Uveys ise bu durumu önceden haber alarak

Kasım, I/120; İkbâl, s.456; Âzzâvî, II/81; Beyânî, s.33; Fâikî, *Azerbaycan Der Mesîr-i Târîh-i İrân*, I/490; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, s.258.

¹³⁴ İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; *el-Eherî*, s.181-182; *Fasîh-i Havâfî*, III/90; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s. 66-67; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 236-237; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/316; *Mîrhând*, V/570-571; *Hândmîr*, III/239; Kazvîni, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, s. 258-259; Bakıhanov, s. 74-75; Howorth, III/654-655; Lane Poole, Stanly, *Düvel-i İslamiyye*, Çev., Halil Edhem, İstanbul 1927, s.391; Muhammed Hasan Han, I/635; Huari, s.14; İkbâl, s.456; Ğanî Kasım, I/111; Âzzâvî, II/97-98; Minorsky, “*Üveys*”, s. 134; Kuliyeve, C.B., “*Djalair*”, ACE, Bakü 1987, X/410; Mu`in, V/201; Vekîlî, Seyyid İsmail, *Azerbaycan*, I-II, Tebriz, 1362 hş, s.251; Yıldız, VIII/443; *Meşkûr*, s.243; Sümer, *Şahıs Adları*, I/311.

¹³⁵ Sâvecî, *Divan*, s.369.

onları amaçlarına ulaşmadan yakaladı ve ramazan ayı olmasına rağmen bu emirlerden kırk yedisini öldürttü¹³⁶.

Bu olay üzerine Melik Eşref'in diğer bir grup emiri kendilerinin de aynı akibete uğrayabilecekleri endişesine kapılarak Çobanlı Ahi Cuk'a katılmak üzere Nahçıvan tarafına gittiler. Orada yeniden Çobanlı Ahi Cuk'un etrafında toplandılar. Ardından onunla birlikte Karabag'a gittiler. Çobanlı Ahi Cuk Karabag'da karargah kurarak iki ay süreyle hem kuvvetlerini düzene sokmak hem de kendilerine yeni katılımların olmasını sağlamak için bekledi. Ancak bu süre zarfında her hangi bir katılım olmadı.

Sultan Uveys kendisine karşı oluşturulmak istenen bu oluşumdan haberdar olunca Emir Ali Pilten (علی پیلتن) adlı komutanını bir grup diğer emir ve güçlü bir ordu ile Karabag'a gönderdi. Ancak Emir Ali Pilten, içten içe Sultan Uveys'e karşı beslediği ihanet ve art niyetten dolayı oldukça yavaş hareket ederek üç günlük mesafeyi bir ayda katetti ve Karabag'a ulaştığında Verd Deresi havalisinde karargah kurdu. Oysa o sırada Karabag'da bulunan Türkmen beyleri ve askerleri ona katılmak için Ali Pilten'in gelmesini bekliyorlardı. Ancak ondaki bu isteksizlik ve art niyeti farkedince Çobanlı Ahi Cuk'un kuvvetlerine katıldılar. Bu katılımlarla oldukça güçlenen Çobanlı Ahi Cuk, Ali Pilten'in emrindeki Celayirli ordusuna saldırdı ve onları büyük bir hezimete uğrattı. Ali Pilten ve çok sayıda kayıp veren Celayirli ordusu dağınık bir halde Tebriz'e geri döndü¹³⁷.

Bu mağlubiyet üzerine Sultan Uveys bizzat kendisi bu asi grubun üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Ancak mevsimin kış olması nedeni ile Celayirli ordusunun büyük bir kısmını dağıtmıştı. Bundan dolayı bu kararından vazgeçerek, Çobanlı Ahi Cuk tarafından gelebilecek ani bir saldırı ihtimalini de göz önünde bulundurarak Tebriz'de kalmayı uygun görmedi. Şiddetli kar ve soğuk kış

¹³⁶ el- Eherî, s.182; Fasîh-i Havâfî, III/91; Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.67; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî, s. 237; Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/316; Mîrhând, V/571; Hândmîr, III/239; Kazvînî, Kitab-i Lubbu't-tevârih, s.259; Deguignes, VI/78; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; İkbâl, s.456; Âzzâvî, II/98; Minorsky, "Üveys", s. 134.

¹³⁷ Beyânî, s.34, *de Ali Pilten'in Çobanlı Ahi Cuk'a katıldığını söylemiştir. Ancak anlatılacağı üzere Ali Pilten bu mağlubiyetin ardından bir süre daha Sultan Uveys'in emrinde bulunmuştur.*

şartlarına rağmen oldukça zor koşullar altında *Suntay* (سنتای) Dağı'nı aşarak Bağdad'a döndü¹³⁸.

Sultan Uveys'in Bağdad'a dönmesinden sonra Çobanlı Ahi Cuk ve yandaşları yeniden Tebriz'e girdiler. Çobanlı Ahi Cuk, Kutluğ Şah Yarlû (يارلو) adlı emirini Sultan Uveys'in ardından gönderdi. Kutluğ Şah, Meraga'ya kadar gitti ise de kimseyi bulamadan geri döndü. Bu kez Çobanlı Ahi Cuk kendi orudusunu toplayarak Celayirli Devleti'nin hakimiyet sahasında bulunan Kürdistan'ı yağmalamak üzere harekete geçti. Ancak bu bölgedeki Kürt aşiretleri ona karşı birleşerek onun bu amacına ulaşmasına engel oldular¹³⁹.

Öte yandan Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgelerinde İncu hanedanını mağlup ettikten sonra iyice güçlenmiş olan Muzafferi Devleti hükümdarı Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer (محمد مظفر امير مبارزالدین) Azerbaycan ve Tebriz'i ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Sultan Uveys Bahadır Han'ın Tebriz'i terkettiğini ve Çobanlı Ahi Cuk'un yeniden Tebriz'i ele geçirdiğini öğrenince 760 /1359 yılı baharında kalabalık bir ordu ile Sultaniye'den Tebriz'e yöneldi. Aynı yılın şevval ayında Çobanlı Ahi Cuk ve Muhammed Muzaffer arasında Verzigân (ورزقان) bölgesinde yapılan savaşta Çobanlı Ahi Cuk yenilerek kaçtı. Muhammed Muzaffer ise kazandığı bu galibiyetle Tebriz'i ele geçirerek Azerbaycan'a hakim oldu. Etrafa fetihnameler göndererek Cuma namazında kendi adına hutbe okuttu. Cuma namazını bizzat kendisi kıldırdı¹⁴⁰.

Ancak Emir Muhammed Muzaffer Tebriz'de sadece bir hafta kalabildi. Zira Sultan Uveys, Muhammed Muzafferi'nin Tebriz'i ele geçirdiğini öğrenince hiç vakit kaybetmeden ikinci kez Azerbaycan'a yönelmişti. Tebriz'de ansızın Celayirli ordusunun yaklaştığı haberi yayılınca Muhammed Muzaffer derhal Tebriz'i terketti ve İsfahan'a kadar hiçbir yerde durmadı. İsfahan'a ulaşınca

¹³⁸ İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; *el-Eherî*, s.182-183; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.67-68; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.237; *Fasîh-i Havâfî*, III/90-91; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/316; *Mîrhând*, V/571; *Hândmîr*, III/239; Kazvînî, *Kitab-i Lubbu't-tevârîh*, s.259; *Deguignes*, VI/78; *Howorth*, III/655; *Muhammed Hasan Han*, I/635; *Zeyneloğlu*, s. 70; *İkbâl*, s.456; *Âzzâvî*, II/98; *Beyânî*, s.34; *Vekîfî*, s.251; Minorsky, "*Uveys*", s. 134.

¹³⁹ *el-Eherî*, s.183; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.68; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.238; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/317.

¹⁴⁰ *el-Eherî*, s.183; İbn-i Haldûn, *el-İber*, IV/793; *Şabânkarâî*, s.318; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.69; *Kutbî*, s.76-78; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.238; *Fasîh-i Havâfî*, III/92; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/320-321; *Mîrhând*,

burada oğulları Şah Şüca ve Şah Mahmud kendi babalarına isyan ederek önce onun gözlerine mil çektiler. Ardından da öldürdüler.¹⁴¹

Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer'in Tebriz'i terketmesinden sonra Sultan Uveys buraya gelerek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan 760/1359 yılı içinde şehri ikinci kez ve kesin olarak fethetti. Tebriz'de şehrin ileri gelenlerinden Hâce Şeyh Kececi'nin evine indi ve burada misafir edildi¹⁴².

Bu arada Çobanlı Ahi Cuk ve diğer bir grup yandaşı emir, Muhammed Muzaffer'in önünden kaçtıktan sonra Kaban'a giderek devrin önde gelen şeyhlerinden ve aynı zamanda Çobanlı Ahi Cuk'un üvey babası olan Sadreddin Kabani (سدرالدين قبانى)'ye sığınmışlardı. Sultan Uveys Tebriz'i ikinci kez ele geçirdikten sonra Çobanlı Ahi Cuk'a haber göndererek onu kendisi ile işbirliğine ve kendi yanına davet etti. Aralarında bir kaç kez elçi gidip geldikten sonra Çobanlı Ahi Cuk işbirliğine razı oldu. Bunun üzerine Sultan Uveys, Emir Ali Pilten ve Hâce Celaledin Kazvîni (جلال الدين قزوینی)'yi Kaban'a göndererek Çobanlı Ahi Cuk'u kendi yanına getirtti ve onu çok güzel bir şekilde ve samimi olarak karşılayarak ona bir çok değerli hediyeler ve hilatler verdi. Ancak Çobanlı Ahi Cuk çok geçmeden Emir Ali Pilten, Hâce Celaledin Kazvîni ve diğer bir kaç emirle ittifak yaparak Sultan Uveys'i ortadan kaldırmayı planladı. Hâce Şeyh Kececi ise bunu öğrenerek Sultan Uveys'i uyardı. Bunun üzerine Sultan Uveys derhal bu emirlerin yakalanması emrini verdi. Ali Pilten, Çobanlı Ahi Cuk, Celaledin Kazvîni ve diğer asi emirler hep birlikte yakalanarak 760 /1360 yılında öldürüldüler¹⁴³.

Tebriz'in bu defa kesin olarak fethedilmesiyle ve Çobanlı Ahi Cuk'un öldürülmesinden sonra Azerbaycan, Arran ve Mugan, Kars ve İğdır gibi şehirler

IV/504-505; **Hândmîr**, III/292; Ğaffârî, **Cihân-ârâ**, s.222; Müneccimbaşı, **Sahâyifu'l-ahbâr**, III/14; **Howorth**, III/695-696; **İkbâl**, s.456; **Âzzâvî**, II/98; **Ğanî Kasım**, I/154; **Beyânî**, s.35.

¹⁴¹ **Şabânkâreî**, s.319; **Mustevfî**, **Zeyl-i Târîh-i Guzîde**, s.69-70; **Kutbî**, s.78-80; Hâfiz Âbrû, **Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî**, s. 238-239; **Fasîh-i Havâfî**, III/92; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, **Matlâu's-sâdeyn**, I/322-325; **Mîrhând**, IV/505-510; **Hândmîr**, III/292-294; **Howorth**, III/696; **Zeyneloğlu**, s. 70; **İkbâl**, s.457; **Âzzâvî**, II/98-99; **Ğanî Kasım**, I/154; **Bosworth**, C. E., **The Islamic Dynasties**, Edinburgh 1967,s..162; **Minorsky**, "**Uveys**", s. 134.

¹⁴² **İbn-i Haldûn**, el-İber, IV/793; **Mustevfî**, **Zeyl-i Târîh-i Guzîde**, s.70; Hâfiz Âbrû, **Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî**, s.238-239; **Mîrhând**, V/571; **Hândmîr**, III/240; **Zeyneloğlu**, s.70; **İkbâl**, s.457; **Âzzâvî**, II/99; **Beyânî**, s.35; **Kuliyev**, "**Djalair**", s. 410; **Smith**, "**Djalayir**", s. 401.

¹⁴³ **Mustevfî**, **Zeyl-i Târîh-i Guzîde**, s.70; Hâfiz Âbrû, **Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî**, s.238; **Fasîh-i Havâfî**, III/92-93; **Mîrhând**, V/571; **Hândmîr**, III/240; **Kazvîni**, **Kitab-i Lubbu't-tevârîh**, s.259; **Bakuhanov**, s.75; **Howorth**, III/655; **Muhammed Hasan Han**, I/635; **Âzzâvî**, II/99; **Râzî**, s.338; **Beyânî**, s.35-36; **Minorsky**, "**Uveys**", s. 134; **Sümer**, **Şahıs Adları**, I/311.

de bütünüyle Celayirlilerin eline geçti. Uveys bu bölgedeki bozulan güven ortamını yeniden tesis etti. Celayirli Devleti'nin hakimiyet sahası kuzey ve kuzey-doğuda da Hazar denizi kıyıları ve İlhanlıların eski başkenti Sultaniye'ye kadar genişledi. Uveys başkenti Bağdad'dan Çobanlıların payitahtı Tebriz'e taşıdı. Böylece İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz uzun mücadelelerin ardından Celayirli Devleti'nin başkenti oldu. Bu gelişme üzerine Celayirliler diğer rakiplerine karşı büyük bir prestij kazandılar¹⁴⁴.

3.2.7 Çobanlı Hanedanın Sonu:

761/1360 senesinde Altınordu Devleti hükümdarı Canı Beg Han'ın Tebriz'i fethinden sonra beraberinde götürdüğü Çobanlı Melik Eşref'in oğlu Temurtaş, Deşt-i Kıpçak'taki iç kargaşalardan istifade ederek serbest kalmıştı. Temurtaş, Bir süre başı boş bir vaziyette dolaştıktan sonra Ahlat'a gelerek Ahlat hakimi Hızır Şah'a sığındı. Bir süre burada kaldıktan sonra Sultan Uveys aleyhinde faaliyet göstermeye başladı. Ucan'da iken bu haberi alan Sultan Uveys hem babası Büyük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra Celayirli hakimiyet sahasından çıkan Ahlat'ı tekrar kendisine bağlamak hem de Temurtaş'ı etkisiz hale getirmek için büyük bir ordu ile Aladağ tarafına yöneldi. Sultan Uveys'in üzerine geldiğini öğrenen Hızır Şah, Temurtaş'ı yakalayarak 762/1362 yılında öldürttü. Başını da Sultan Uveys'e gönderdi. Uveys, Hızır Şah'ı bu hizmetinden ötürü çok değerli hediyeler ve nimetlerle ödüllendirerek kutladı. Ona "**Hızır Şah Koç**" ünvanını verdi. Temurtaş'ın başını da Çobanlı saltanatını yeniden canlandırma hevesini taşıyanların artık ümitlerinin kalmaması için Tebriz'e göndererek teşhir ettirdi¹⁴⁵.

Böylece Sultan Uveys , Çobanlıların son hanedan mirascısı Temurtaş'tan, dolayısıyla da Çobanlılar'ın her fırsatta ortaya çıkan muhalefetinden tamamen kurtulmuş oldu. Çobanlı, yani Suldus kabilesi bu tarihten sonra büyük ölçüde Celayirli Devleti'nin hakimiyetine girerek bu devleti oluşturan unsurlardan biri haline geldi.

¹⁴⁴ İkbâl, s.456-457; Âzzâvî, II/99; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.441; **Beyânî**, s.35; Sümer, **Kara Koyunlular**, s.41; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, **Donbâle-i Rûzgârân-i İrân**, s.259.

¹⁴⁵ Mustevfî, **Zeyl-i Târih-i Guzîde**, s.71-72; Hâfız Âbrû, **Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî**, s.238-239; **Fasih-i Havâfî**, III/93; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, **Matlâu's-sâdeyn**, I/332-333; **Mîrhând**, V/572; **İkbâl**, s.425; **Ānî Kasım**, I/60; **Beyânî**, s.36; **Mu'în**, V/201; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.125; Sümer, **Türk Beylikleri**, s.59.

Bu tarihten itibaren Suldus'lara tarihi kaynaklarda rastlamak oldukça zordur. Timur'un Save'deki Halac'lara gönderdiği 807 /1404 tarihli bir emirnamede, Rey'de bulunan Pir Ali Suldus'un birliklerini takviye etmesini bildirmiştir. Save'de Şah-Sevenler arasında bugün dahi bir Suldus Boyu vardır. XVI. yüzyıl başlarında Suldus'lar, Nukuz ve Tamadur'lar ile birlikte Türkistan'da Şeybani birlikleri içerisinde anılmaktadırlar. Bazı Özbek şecereleri Suldus'ları, Özbek boyları arasında zikretmektedirler. Fergana'da Altın Kül bölgesinin, Harezm bölgesinde Nukuz civarında bugün de Suldusların bulunduğunu Z.V. Togan'ı kaynak göstererek Minorsky belirtmektedir¹⁴⁶. Yine günümüzde Karapapaklar içerisinde Suldus'ların olduğu bilinmektedir.

Emir Çoban'ın isyanı ve öldürülmesi, Şeyh Hasan-ı Temurtaş'ın hükümdarlığı, Melik Eşref'in hükümdarlığı ve öldürülüş sebebi, Tebriz'de Ahi Cuk'un ortaya çıkışı, Celayirlilere yenilmesi ve öldürülmesi konularını destani bir tarzda anlatan Ahmedi, Suldus Kabilesinin yada bir başka ifadeyle Çobanlıların siyasi yaşamını kısaca eserinde özetlemiştir. Ahmedi İskendernamesinde bu siyasi yaşamı şu şekilde ifade eder¹⁴⁷:

İsyanı Emir Çoban ve halaliyi u

*Oldu çoban şöyle bir ulu emir,
Surur-u kişver guşa ve mülk-i gir.
Eyledi ol her işe çoban-ı has,
Çünkü çoban andan bula ihtisas.
Dökedicek derh çağını anın,
Div azdırdı dimağını anın.
Şah kendü işretündeydi müdam,
Etdi çobana itaat has-u am.
Nageh ayrıksu oldu anın endişesi,
Kendiyü artırma oldu pişesi.
Verdi bir ogluna ol rum-i tamam,
Kim temirtaş ona derlerdi benam.
Birini bagdad a etdi şehriyar,
Farsta birini etdi tacdar.*

¹⁴⁶ Temir, A., "Suldus", İ.A., XI, s.9-11.

Her yanadım begleri devşürdü ol,
 Kamusunu azl edip deksürdü ol.
 Kendi kulun kodu olanın yerine,
 Zahir oldu işine tedbürüne.
 Hamidi çoban işi vü ray süst,
 La cerem düşmedi ittiği dürüst.
 Ol ki kuldur kul gibi olmak gerek,
 Aldugunu maslahatca almak gerek.
 Verdiğin hem maslahatça veresi,
 Vermek ü almak da aklı diresi.
 Padişah kulun eğer sultan kıla,
 Kul gerek kim kullugunu bile.
 Ola endazyle her işki işleye,
 Ger ala ger vire ger bağışlaya.
 Bu saide dediler çoban kamu,
 İlleri aldı usunu devşir ulu.
 Kanı ulus kanı şehir ile diyar,
 Kanı mülk ü kanı il kanı hisar.
 Kendi özüne dönderip düzer tamam,
 Sen içersin bade işün kaldı ham.
 Badeyle hiç iş düşmez dürüst,
 Bade ider mülk erkamı süst.
 Bade durur bade viren devleti,
 İçmeye anı ol ola devleti.
 Çünkü gaflettür kamu bade işi,
 Nicesi devlet bula andan kişi.
 Bade ile kimse mülk olmuş degil,
 Baht-u mey bir arada olmuş degil.
 Bade dir bünyadını dinin yıkan,
 Bade dürür izzeti oda yakan.
 Bade içen daima rencür olur,

¹⁴⁷ Âhmedî, İskender-Name, İnceleme tıpkı basım İsmail Ünver, Ankara 1983,s.63b-64b.

Taht-u baht-u memleketten dur olur.
 Padişaha iş bu söz edüp eser,
 Gönlü oldi gussadan zir ü zeber.
 Verip idü çoban okudu gelmedü,
 Buyrugunu anın itaat kılmadı.
 Bu saidi şah ki ulu sultan idi,
 Adı dillerde bahadur han idi.
 Komadı oturmağa anı nam-ı neng,
 Az kişiyle yürüdü çobana teng.
 El gerek kim bezm günü bezm ede,
 Rezm gününde ana göre rezm ede.
 Halk kim çoban katında var idi,
 Kim ümidi daima onlar idi.
 Bu saidin adını ki işittiler,
 Orada çobanı koyup gittiler.
 Kaçiben çoban horasana varır,
 Raht-u bahtın cümle taraca virür.
 Ol dahi ol fitnede oldu helak,
 Anı dahi yidi hem bu tire-hak.
 Böyle olur olki işin bilmeye,
 Elde iken işe çare kılmaya.
 Diledi çoban ki olaydı tacdar,
 Lakin oldı kendi eliyle tacdar.
 Kendini bilse gerektir her kişi,
 Ta muradınca ola anın işi.
 Çünkü çobanın işi oldu tamam,
 Bu saidin aldı eline girü cam.
 Ud-u çeng ile geçirdi gündüzün,
 Cam-ı cem içüp unuttu kendüzün.
 Bu durur ancak şarap içene nefh,
 Kim olur renç ü gazap anınla şefh.
 Cam-ı mey dür kim virür cana safa,

Cam-ı meysüz ne dürür dirlik cefa.
Ruma leşker virdidi kim varalar,
Fitnessin temurtaşın gidereler.
Rum dahi yağı olmuşdu ana,
Zalim olanın işi niçe ona.
Ana uyanlar koyu ban gittiler,
Anı şöyle hor u meftun ettiler.
İder eyelükde sadakat her kişi,
Ol yavuzlukta degül kimse işi.
Çün temurtaş gördü kim ham oldu kar,
Kendi kendizine dedi el fırar.
Şam a söyle diyü gitti rumdan,
Korkar idi yolda rag-u bumdan.
Gitti vü andan belir medü nişan,
Noldu encamı bilinmedi ayan.
Neler ider bu sipih-r-i mihri kur,
Kimse neye hiç viremi mihri gur.
Çünkü çobanın işi oldu tamam,
Girü sultan bu said istedi cam.
La' bidi işi nuş-a nuş-ı mey,
Hem sema-ı el ganun-u çeng-ü ney.
Memleket işine meşgul olmadı,
Hiç kimseden nasihat almadı.
Hasılı ne badenin şerrü fuzul,
Bade içen pend-imi ider kabul.
La cerem her yana düştü şeytanat,
Süst düştü anda sugl-ı saltanat.
Çün çoban mest ola yata uyuya,
Kurd-u ugru ana koyun mu koya.
Bade yile memleket cem olmaz,
Ol olan yerde dahi iş yer bulmaz.
Gördiler kim mülk kaygısın yemez,

Meydan artık nesneyi benüm demez.
 Halk anın işinden azar aldılar,
 Belki andan cümle bizar oldular.
 Akıbet bagdat anın avreti,
 Ki ol idi mahbûb-u vü hem sohbeti.
 Birkaçıyla düzülüp virdi ana zehr,
 Gör neler etti vü eder iş bu dehr.
 Zi acep iş kim bir ulu padişah,
 Mekk ile bir kahbenün oldu teba.
 Ger er isen avrada inanmagıl,
 Sana eylük edesi dür sanmagıl.
 Kim olardır fahişat-u facirat,
 Sahiratü kazban-u makirat.
 Ol ölüncek toldı alem dargir,
 Bu anı etti vü ol binu esir.
 Niceler tahta oturdu ki ola şah,
 Tahta-i tabuta girdi olup tebah.
 Niceler kast ettiki ola zudmir,
 Oldu şöyle kim şerer dür zudmir.
 Ahir-ül emr irişip emr-i ilah,
 Şeyh hasan oldi ol ile padişah.

Padişah-ı Şeyh Hasan-ı Temurtaş

Kamu Çobaniler ona uydular,
 Ki anda devletten alamet tuydular.
 Yedi yıl sultan olup İran'a ol,
 buldu ecel çengili ana dahi yol.
 Eşrefe kim kardeşidür irdi baht,
 Anın oldu mülk-ü mal-u tac-u taht.

Padişahiyi Melik Eşref

Oldu bir sultan Melik Eşref ki mihr,
 Görmedi anın gibi döneli sipihr.

Niçe gerek bilir dü saltanat,
 lik anda galib idi şeytanat.
 katı bi rahm idi vü bidatger,
 adl den yok idi andan hiç eser.
 dünyada her neki var fisk-u fesad,
 vardı anda hem dahi kibr-ü inad.
 döyemedi her giz ana il-ü şehri,
 kim nihayetsiz ederdü halka kahr.
 bir haremde komadı bir perde sag,
 komadı kim ola Ruşen bir çerag.
 halkın oğlu kızına sundu ol el,
 devletine laceram düştü hanel.
 halk zulmünden çü cana yettiler,
 hanumanlar terk edüben gittiler.
 Deşt iline şah-ı han-ı han idi,
 Kim ten idi kişverü ol can idi.
 Adl ile insaf idi işi anın,
 Niçe diye vasfını kişi anın.
 Kaçiben eşreften ana geldiler,
 Yalvarıben ana zari kıldılar.
 Dedilerki seni etmişüz penah,
 Kim halifesin sen ey zull-ı ila.
 Ehlümüzü kurtarı virgil bize,
 Çarkerü bende olalım cümle size.
 Bunca nefsi gersen ihya kılasın,
 Halk katında kurb-ı menzil bulasın.
 Ol müselmanları itmeklik halas,
 Çünkü farz olmuştur ol sultana has.
 Altıyüzbin kişi cem edüp tamam,
 Yüridi Tebriz'e şah-ı nikman.
 Var idi Eşrefte doksan bin kişi,
 Kim kamunun ceng etmekdü işi.

Durdu eşref bir yüce yere çıkup,
 Kim göre düşmem sevadına bakıp.
 Çün ıraktan gördü bir derya gelür,
 Kim neye kim ugrasa yıkar alır.
 Cümle kaçtılar deyü ben el firar.
 Kim sene idemedi bir dem karar.
 Anda tutup eşref-i ettiler esir,
 Olmadı kimsene ana destgir.
 Anı dutanlar ki hana vardılar,
 Anı hanın kullarına verdiler.
 Han gelip tebriz'e kıldı bargah,
 Bir zaman tebriz'de oturdu şah.
 İller-ü cümle musahhar eyledü,
 Beğleri kendüye çaker eyledü.
 Eşref'e dahi nevaziş eyledü,
 İstimalat verüben hoş söyledü.

Sebebi Helakı Melik Eşref

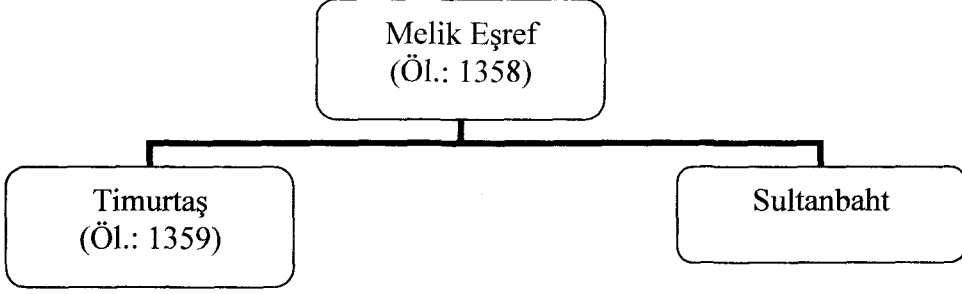
Eşref-ün bir kızı var idü meğer,
 Kim kam-u hüsn idi ol tapa vüser.
 Kaşları idi anın mihrabı cam,
 Zülfi sevdasında yanardı cihan.
 Suretin sorsan ne idi afitap,
 Ger tenin ansam ne diyem mah tap.
 Agzı mim la'lidi ol dahi nihan,
 Mimden aynı hayat olmu revan.
 Aldı anı padişah kabin ile,
 Halvetine virbidi ayin ile.
 Mihr bulamada anda padişah,
 Oldu ol işten anın gönlü tebah.
 Didi bu iş nerden durur sana,
 Didi atamdur bunu iden bana.
 Eşref-i ol gece ettirdü helak,

Böyle olur kişi ki anda olmaya bak.
 Ko yavuz işi ki o dirlik değil,
 Hain olmagıl ki ol erlük değil.
 Şehvete uymaki afet dürur ol,
 Dünyü ukbide nahafet durur ol.
 Öldü eşref buldu halk andan halas,
 Hane canlardan dualar oldu has.

Zuhur-ı Ahicuk der-Tebriz ve İnhizam Helaket-i u

Yog idi anda padişahlıktan neseb,
 Kimse yog idi etti sultanlık taleb.
 Söylekim adet ediptür asuman,
 Anı dahi aldadı birkaç zaman.
 Cem idi ben muzaffer çok sipah,
 Yürüdi ki ide Ahicuk'u tebah.
 İde Tebriz i kendiye ram,
 Kim acem mülkü anun ola tamam.
 Ol yana Bağdad tan sultan Üveys,
 Yürüdi üstüne anın han Üveys.
 Çün muzafferle Ahicuk düzdü saf,
 Ki ideler ceng ile birbirin telef.
 Şah Üveys irdi orada bir yeri,
 İhtiyar edüp yasadı leşkeri.
 Ol arada düzdi leşker şah hem.
 Basmadı ayruk yere ol bir kadem.
 Gözedir idi ol iki leşkeri,
 Kim bozan basan kim ikiden biri.
 Basılan ardınca çün basan vire,
 Atı yorula vü kendisi ire.
 Vara bu anınla ceng ide tiz,
 Başını kopara anın rüsthiz.
 Kü si harp uruldu çalındı nefir,
 Etiler birbiriyle dar-ı gir.

Her yanadın tir-i baran ettiler,
 Yayı ebru oku baran ettiler.
 Tig-i sertiz ejdaha-yı girdar idi,
 Sevgüyi diyeydün ef-iyi mar idi.
 Başıdı her yana kim etsen nazar,
 Gövdeyi idi nereye kılсан güzar.
 Yeryüzü kandan buhar olmuş idi,
 Kan buharıyla hava dolmuş idi.
 Atlar ayagı tozundan asuman,
 Şöyle idi ki görünmezdi ayan.
 Geh sügüy ile iderlerdi harp,
 Geh kılıçla ururlardı darp.
 Dan-u dad anda ziyafette idi,
 Canı ten orada afette idi.
 Çünkü germ oldu tenevvür-i karzar,
 Anda basıldı Ahicuk horuzar.
 Kaçtı Ahicuk ardına düşdi çeri,
 Şol kadar kim kaldı at erdi eri.
 Şah Üveys açıban oradan kemin,
 Kim muzafferle ide ol cengi kin.
 İtti Uveys anda bir ulu kar-ı zar,
 Kaçtı önünden muzaffer-i horizar.
 Yezd-ü Şiraz-ü sıfahan leşkeri,
 Şöyle kaçılarkı kalmadı biri.
 Niçe öldü niçeler oldu esir,
 Basılan kişiye kimdir dostgir.
 Ol muzaffer ki ermiş idi ona şikest,
 Şehr zafer buluban anı etti pest.
 Key bahadır idi Üveys-i tig-i zem,
 Leşker-i arayüdi hem saf-şiken.

Tablo 6: Melik Eşref'in soy kütüğü :

IV. BÖLÜM

4. Çobanlılarda Kültür ve Medeniyet

4.1 Toplum Sınıfları ve Sosyal Hayat: Çobanoğulları dönemi ile ilgili olarak İlhanlılar devrinin aksine gerek sosyal yaşantı gerekse de iktisadi hayat ve devlet yapısı hakkında kaleme alınmış fazlaca kaynak eser bulunmamaktadır. Ayrıca VIII-IX/XIV-XV. Yüzyıllar İran, Azerbaycan, Irak gibi coğrafyaların tarih, kültür ve sanatı ile sosyal konularda araştırma yapan tarih araştırmacılarının bir çoğu da Çobanlılar devri kültür ve medeniyetini çoğunlukla İlhanlılar dönemi içinde kabul etmiş ve tek bir başlık altında irdelemişlerdir.

Aslında siyasi tarihleri ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgilere bakarak, Büyük Selçuklu ve Harezmsahlardan sonra İran ve Batı Asya'nın kaderinde ve tarihinde önemli rol oynamış ve toplum hayatı üzerinde derin izler bırakmış olan İlhanlılar Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devlet coğrafyasında hakim olan ve kendilerinin İlhanlıların varisi oldukları iddiası ile ortaya çıktıkları Çobanlıların toplum sınıflarının, kültürel ve sosyal yaşantının İlhanlılardan çok farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu hanedan mensupları hakimiyetlerini kukla İlhanlar aracılığıyla sürdürmüşlerdir. Bu hanedan mensupları asla bağımsızlıklarını ilan etmemişlerdir. Bu nedenden dolayı Çobanlı kültür ve medeniyetini, İlhanlı kültür ve medeniyetinden ayrı değerlendiremeyiz. Ayrıca Cengiz Han'ın ortaya çıkışından itibaren önce Mogolistan ve Çin'de, ardından da Hülegü ile birlikte Batı Asya'ya göç ederek İlhanlılar Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde hayati bir rol oynayan, İlhanlılar Devleti'ni oluşturan en önemli unsurlardan biri olan ve onlarla yakın akrabalık bağları bulunan Çobanlı kabilesi mensuplarının da İlhanlılardan çok farklı olduğu düşünülemez.

Elbette ki zamanın etkisi ve yaşadıkları coğrafyanın sosyal ve dini yapısı nedeni ile Çobanlıların yaşam koşullarında İlhanlılar'a nazaran bir takım değişiklikler meydana gelmişti. Ancak bunların bir kısmı zaten İlhanlılar devrinden itibaren yaşanmaya başlayan, diğer bir kısmı ise devlet idarecilerinin fazla bir katkısı olmaksızın zamanın gerektirdiği değişimlerdi. Zaten Çobanlılar dönemi hakkında bilgi veren tarih kaynaklarının hiç birisinde, Çobanlıların

İlhanlılardan kalan sistem ve yapı üzerinde önemli ve kökten bir değişiklik yaptıkları yönünde bir bilgi bulunmamaktadır¹.

Çobanlılar zamanında da İlhanlılar zamanında olduğu gibi devleti oluşturan toplumda farklı sınıflar ve yaşam biçimleri mevcuttu. Çobanlılar devrindeki toplumun yapısı, sosyal, kültürel ve ekonomik durum genel olarak iki devrede incelenebilir. Bunlardan birincisi Emir Çoban'ın hakimiyetinden başlayıp Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüne kadar ki refah dönemi, ikincisi ise Sultan Ebu said Bahadır Han'ın ölümünden başlayıp Küçük Şeyh Hasan ve Melik Eşref'in ölümüne kadar devam eden kargaşalar ve bir çok olumsuzluğun hakim olduğu devredir.

Sözü edilen birinci devrede Emir Çoban İlhanlı Devletini siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan tamamen kontrolü altına almış ve devleti yönetmiştir. Bu dönemde bir huzur ve güven ortamı yaratılmıştır. Emir Çoban devleti imar etmek ve halkın refah seviyesini yükseltmek için çaba sarfetti. Özellikle Bağdad, Tebriz, Sutanıye eski ihtişamına yeniden kavuşmaya başladı.

Sözü edilen bu birinci dönem dışında kalan ve yaklaşık 75 yıllık bir süreyi kapsayan ikinci dönemde ise bunun tam aksine bir durum mevcuttu. İlhanlıların yıkılmasının ardından otorite boşluğuna düşen İran, Azerbaycan, Irak, Ermeniyeye (Ermenistan) ve Anadolu coğrafyalarında yaşanan saltanat mücadeleleri sırasında, aralıksız devam eden savaşlar neticesinde söz konusu bölgeler eşi az görülür bir kargaşa ortamına ve saldırılara maruz kaldı. Bu kargaşa, savaş, yağma ve tahribatlardan ise daha çok sık sık el değiştiren bu bölgelerde yaşayan halkın alt tabakaları etkilendi.

Veba, sıtma, diğer salgın hastalıklar, sel baskınları, depremler ve bunun gibi doğal afetlere ilaveten, sürekli savaş halinde olan feodal emirlere asker, para ve mal sağlamak zorunda kalan çiftçi, köylü ve diğer alt kesimler bu dönem boyunca büyük yokluk, baskı ve sıkıntılara maruz kaldılar. İlhanlılar devrinde özellikle Gazan Han devrinden sonra kaydedilen her alandaki gelişmeler yerini

¹ Ebubekr el-Kutbî el- Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954 s.175; Köprülü, M. Fuad, "*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi*", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul, 1931, yeniden neşir, Orhan F.Köprülü, İstanbul, 1981, s.35-36, Yınanç, "*Celayir*", *İA*, III/ 65.

tekrar tahribat, feodal çekişmeler ve siyasi, kültürel ve ekonomik kargaşaya bıraktı².

Halbuki daha önceki bütün devrelerde olduğu gibi Çobanlılar zamanında da sosyal yaşantıda temel rolü ve memleketin idaresini üstlenmiş olan hanedan üyeleri, diğer saray efradı, feodal beyler ve askeri meslek sahibi olan kimselerin oluşturduğu hakim sınıf ile ruhani şahsiyetler ve nispeten ticaret erbabı olanlar her zamanki gibi toplumun rahat kesimini teşkil ediyorlardı. Bu kesim, ülkenin içinde bulunduğu savaş ve karmaşa ortamına rağmen rahat bir yaşam sürdürüyorlardı. Devletin bütün imkanlarından istedikleri düzeyde istifade ediyorlardı. Millettin çoğunluğunu ve üreten kesimi teşkil eden çiftçi, hayvancı ve sanatkârlar ise her zaman olduğu gibi zor şartlar altında olmakla birlikte diğer sınıfları sırtlarında taşıyorlardı³.

Sekizinci hicri asırda, Çobanlılar döneminde alt tabakanın çoğunluk kısmını teşkil eden köylüler ve çiftçiler çok zor ve ağır şartlara sahip idiler. Köylüler toprağa bağlı olarak yaşıyor ve toprakla birlikte alınıp satılıyorlardı. Asker ya da sivil bir efendiye bağlı idiler. Herhangi bir seçme şansları yoktu. Bütün vergiler çoğunlukla onlar tarafından üstlenilmişti. Devlet memurlarının ve askerlerin maaşlarını onlar karşılıyorlar, savaş zamanında da ordunun önemli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Ayrıca devletin zaaf içine düştüğü dönemlerde devleti temsil eden hakimler, beyler ve vergi memurlarının suistimallerine maruz kalıyorlardı. Devletin tayin ettiği vergiler dışında fazladan, hatta mükerrer vergi ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Bütün bu zorluklara karşı koyamayan köylü ve çiftçiler vatanlarını terkederek ya şehirlere ya da daha sakin bölgelere göç ediyor, köyler boşalıyor ve verimli tarım alanlarını işleyecek nüfus bulmak zorlaşıyordu. Bütün bunların sonucunda ise hem halk hem de gelirleri azalan devlet fakirleşiyor, sosyal ve ekonomik durum içinden çıkılmaz bir hal alıyordu⁴.

Yine alt tabakanın diğer bir kısmını oluşturan sanatkârların durumu ise köylülere nazaran daha iyi sayılırdı. Zira Mogol istilası devrinin bütün evrelerinde

² Beyânî, Şirin, *Târîh-i Âl-i Celayir*, Tahran , 1345 hş., s.114; Piriye, B.Z., *Azerbaycan (Hülagular Devletin Tenezzülü Devrinde)*, Bakü 1978, s.89-92.

³ *Beyânî*, s.123; Zerrinküb, Abdülhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i İrân*, Tahran, 1375 hş, I/245-248.

⁴ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976, I-2/474-476; *Beyânî*, s.154

sonsuz bir gelir kaynağı olarak görülen bu grup özel bir ilgi görüyordu. Savaş ve istila dönemlerinde sadece din adamı, alim, sanatçı ve sanatkarlar yağma ve katliamlardan daha az etkileniyorlardı. Bunlar yerlerinde bırakılarak teşvik ediliyorlar ya da bilim, sanat ve endüstrinin ilerlemesi için devlet idarecileri tarafından ülkenin muhtelif noktalarına görevlendiriliyorlardı. Bu tür görevlendirmelerde, yaptıkları işlerde her türlü imkan ellerine veriliyor maaşları bizzat saray tarafından karşılanıyordu.

Kendi istekleri ile şehirlerde çalışan sanatkarlar iki gruba ayrılıyordu. Birinci grup devlete ait olan iş yerlerinde çalışıyorlardı. Onların maaşları Büyük Divan tarafından karşılanıyordu. İkinci grubun ise kendilerine ait iş yerleri ve atölyeleri vardı. Buralarda ürettikleri malları halka ve devlete satıyorlardı. Ancak bunlara da türlü vergiler yükleniyor ya da devletin ihtiyacı olan mallara indirim uygulanıyor, devletin zor durumda olduğu dönemlerde ise çoğu zaman mallarına zorla el konuluyordu. Sonuç olarak kendilerine usta denilen bu üretici ve sanatkar grubu özellikle Gazan Han döneminden sonra nispeten daha müreffeh bir hale gelmişlerdi ve Çobanlı hanedanının bu gruplara verdikleri özel önem nedeniyle de toplumun rahat kesimlerinden birini teşkil etmişlerdi⁵.

Aralıksız süren savaş ve saltanat mücadeleleri sonucunda toplumdaki fakirlik ve devlet otoritesinin tam olarak sağlanamaması nedeni ile şehir ve köylerdeki asayiş büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Hırsızlık, fuhuş, gasp ve yağma yaygınlaşmıştı. Geceleri, hatta gün ortasında dahi sokaklarda gasp, soygun ve adam öldürme neredeyse normal bir hale gelmişti. Hırsızlar geceleri dükkanların ve evlerin kapı ve pencerelerini kırmak ya da duvarlarını yıkmak suretiyle soygun yapıyorlar veya yolda çevirdikleri insanların yanlarında bulunan para ve mallarını gaspediyorlardı. Bu nedenle halk gündüzleri bile sokağa çıkmaktan kaçınıyordu. Bu ise sosyal yaşamın gelişmesine engel oluyordu. Çoğu zaman en kalabalık merkezlerde bile cadde ve sokaklar bomboştu. Bazen devlet mekanizmasında bulunan hakimler, şahneler ve diğer zabita kuvvetleri bu hırsızlarla işbirliği halinde bulunuyorlar ve onların çaldıkları ya da gaspettikleri malları aralarında bölüşüyorlardı.

⁵Àzzâvî , Abbas, *Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyn*, I-III , Bağdad, 1936-1939, II/77-78,324-327; Piriyev. s.88-89; Yımanç, "*Celayir*", İA, III/ 65; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258; *Beyânî*, s.154-155.

Şehir dışında yol güzergahlarına yerleşen eşkiya grupları buralardan geçen halkın, tüccarların yolunu kesiyorlar, hatta askerlerin karargahlarına ve devlet malı taşıyan kervanlara dahi baskınlar düzenleyerek onların mallarını yağmalıyorlardı. Devlet bu tür olayların önüne geçmek, eşkiya gruplarını ortadan kaldırmak ve cezalandırmak için güvenilir ve cesur kimseler emrindeki askerleri görevlendirmek zorunda kalıyor, ayrıca bölgede yaşayan haktan da bu kuvvetlere yardımcı olmaları isteniyordu. Bu kuvvetler yakaladıkları eşkiya, gaspçı ve diğer kimselerin mallarına el koyuyor ve adalete teslim ediyorlardı⁶.

İlhanlılar ve Çobanlılar devrinde toplumda revaç bulan ve sosyal yaşamı olumsuz etkileyen diğer bir unsur da fuhuş ve içki idi. Eşleri savaşlarda ölen ya da esir alınan, fakirlik ve sefalet nedeni ile geçim sıkıntısına düşen kadınlar çareyi fuhuş yapmakta buluyorlardı. Fuhuş öylesine yaygınlaşmıştı ki fahişeler sokaklarda ve yollarda oturarak gelip geçenleri rahatsız ediyorlardı. Bazen de önde gelen nüfuzlu kimseler esir kadınları satarak bu işten menfaat temin ediyorlardı. Sarhoşlar toplum içinde, çarşı pazarda halkı rahatsız ediyorlardı. Bu durum şehirlerde yaşayan toplumun diğer kesimlerini rahatsız ediyordu. Bu nedenle sık sık sultana mektup yazmak ya da bizzat sultanın huzuruna çıkarak rahatsızlıklarını dile getiriyor ve bu durumun önüne geçilmesini istiyorlardı. Sultanlar da fermanlar çıkarmak sureti ile yerel makamlardan toplumda huzursuzluk yaratan bu tür gayri ahlaki problemlerin ortadan kaldırılmasını, içki ve kadın satıcılarının yakalanarak mallarına el konulmasını, müslüman olan fahişelerin evlendirilmesini, maddi yokluktan dolayı fahişelik yapan kadınlara divan gelirlerinden para veya mal yardımında bulunulmasını talep ediyorlar, ancak çoğu zaman bu konuda yeterli derecede başarılı olamıyorlardı⁷.

4.2 Saltanat Hanedanı:

Suldus kabilesi ve daha sonra Emir Çoban'a nisbeten Çobanlılar olarak isimlendirilen bu kabile ve kabile mensubları İlhanlı devletinin, siyasi, sosyal ve ekonomik tarihinde önemli roller oynamışlardır. İlhanlı Devletinin yıkılmasından sonra kendilerini İlhanlıların varisi olarak görmelerine rağmen bağımsız bir siyasi oluşum kurmamışlardır. Hakimiyetlerini ilhan olarak ilan ettikleri kukla İlhanları

⁶, Muhammed Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/328-335.

⁷, 'Ibn-i İmadu'd-devle Hemedânî Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârîh*, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 hş, II/1087; Muhammed Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/289-293; *Beyânî*, s.114-119.

tahakkümleri altına alarak sürdürmüşlerdir. Bu nedenden dolayı Çobanlıların kültür ve medeniyetini İlhanlı Kültür ve medeniyetinden ayırmak mümkün değildir. Bu yüzden Çobanlı Kültür ve Medeniyetini İlhanlı Kültür ve Medeniyeti ile beraber incelemek zorundayız.

4.2.1 Hükümdar: İlhanlı Devleti'nde hükümdarlık çoğunlukla babadan oğula geçmiştir. Ancak hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadeleleri sırasında cereyan eden olaylar İlhanlılarda saltanatın sadece babadan oğula geçmesi gerektiği yönünde kesin bir kuralın olmadığını göstermektedir.

İlhanlı devletinde padişahlar Mogollarda olduğu gibi özel bir cülus töreni ile tahta oturtulardı. Veliabd olarak kabul ve tayin edilen kimse bütün şehzade ve hatunların, feodal beylerin, devlet erkanının, noyanların yani büyük ordu komutanlarının ve diğer ileri gelenlerin katıldığı büyük bir kurultayda özel bir törenle tahta oturtulardı. Önde gelen iki emir sultanın iki kolundan tutarak tahta oturtulardı. Sultan tahta oturduktan sonra hatunlara, şehzadelere, emirlere ve diğer devlet erkanına hilat ve suyurğaller, askerlere ise bahşişler verirdi. Bu törene katılanlar tören esnasında, herhangi bir nedenle katılamayanlar ise daha sonra huzura gelmek ya da değerli hediyelerle elçi göndermek suretiyle sultana biat ettiklerini bildirirlerdi. Bu törenler süresince gerek devlet erkanı gerekse halk son derece süslü ve değerli elbiseler giyerler, günlerce süren büyük eğlence meclisleri teşkil edilir, ardından sultan ülkenin idaresini diğer şehzadeler ve büyük emirleri arasında bölüştürdü. Bütün önde gelen görevlere yeni atamalar yapılırdı. Sultan istediği makam sahiplerini değiştirir, istediklerini ise eski yerlerinde bırakırdı. Eski yarlıklar, fermanlar ve beratlar yeni sultanın adına çıkarılırdı⁸.

İlhanlı Devleti'nde diğer tüm devletlerde olduğu gibi hükümdar ve ailesi toplumun bütün sınıflarının üzerinde ve ülkenin sahibi durumunda idiler. Toplum üzerinde özel bir statüye sahiptiler. Sultan ülkenin külli ve cüzi bütün işlerinde tek

⁸ el- Eherî, s.175; Hamdullah Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, neşr. İrec Afşâr, Tahran, 1372 hş., s.92-93; Hâfız Âbrû, , *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş., s.232,246-247; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn*, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş., I/310; Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş., V/570,579; Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, *Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş.III/238, 243; Âzzâvî, II/81; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258; Sümer, "*Ahmed Celayir*", *DİA*, II/53.

ve son sözü söyleyen kimse idi. Bütün toprakların ve mal varlığının sahibi sayılırdı. Siyasi ve idari işler dışında dini ve askeri işlerin hükümetini de kendi uhdesinde bulundururdu. Din ve devlet işlerini örf veya şeri kurallara uygun olarak düzenlemekle ve kanunların adilane bir şekilde uygulanarak hakkın yerini bulmasını sağlamakla yükümlü idi. Bununla birlikte hükümdar kendi hakimiyetinde bulunan toprakların idari ve mali işleri ile doğrudan ilgili değildiler. Bu işler daha çok vezir tarafından idare edilirdi⁹.

Sultanlar zamanlarının büyük bir kısmını bazen savaş bazen de av veya yaylak için çıktıkları seferlerde geçirirlerdi. Padişahların seferleri sırasında yolculuğun başlangıcından itibaren sonuna kadar her aşamasında özel bir teşrifat sistemi uygulanırdı. İbn-i Battûta, Ebu Said Bahadır Han'ın seferi sırasında uygulanan teşrifat sistemini ve "ordu" (اوردو)'sunu¹⁰ (ordugah-karargah) şu şekilde anlatmıştır:

"Bağdad'dan Sultan Ebu Said'in ordusuyla birlikte hareket ettik. Irak Padişahı'nın ordusunun yol esnasında ve menziller arasında nasıl bir tertiple hareket ettiğini öğrenmek istiyorduk. Sultan'ın ordugahı (ordû) tan vaktinde yola çıkar ve gün doğumuna kadar bir menzil yol katederdi. Emirlerden her biri emrindeki askerleri, davul ve sancaklarıyla, kendilerine özel belirlenmiş mahallerde yer alırlar ve saf oluşturlardı. Padişah at bindiği sırada göçün başladığını bildiren göç davulu, boru ve borazanlar çalardı. Her bir emir padişahı selamlayarak kendileri için daha önceden belirlenmiş olan yerlere geçerlerdi. Hacip ve nakibler padişahın önünden hareket ederlerdi. Onların peşinden yaklaşık yüz kişiden oluşan şarkıcı ve çalgıcılar güzel elbiseleriyle seçkin ve süslü atlara binerek hareket ederlerdi. Çalgıcıların ön sırasında on atlı davulcu ve beş atlı klarnetçi olurdu. Klarnete onların deyimiyle "namite" deniliyordu. İlk önce bir süre davul ve klarnet çalınıyor onlar susunca on çalgıcı devam ediyor ardından tekrar davul ve klarnetçiler devam ediyordu. Bu olay bu şekilde sürekli tekrar ediliyordu. Sayıları elli olan büyük emirler sultanın iki tarafında yol alıyorlardı. Sancakçılar, boru ve borazancılar sultanın

⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/126-133; Togan, *"Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I"*, I/36-37; *Beyânî*, s.122

¹⁰ "Ordu" Türkçe bir kelime olup Moğolar devrinden itibaren kağanların sarayları için kullanılmıştır. Kaynaklarda "ordu" terimi bu dönemde sultanların karargahı, ordugah, başkent ve hükümdarın ikametgahının bulunduğu şehir, veya mahaller için kullanılmıştır.

arkasından gidiyorlardı. Özel saltanat gulamları ve küçük emirler de rütbe ve derecelerine göre ardarda hareket ediyorlardı. Emirlerin her birinin kendilerine mahsus sancak, davul ve boruları vardı. Bu seyahatlerin düzenleme ve idaresinden Emir-i Candar sorumlu idi. Emir-i candar emrindeki çok sayıda görevli ile sefer kurallarına uyulmasını temin ediyordu. Kendi grubundan ayrılan ya da yerini değiştiren veya geri kalanlar şu şekilde cezalandırılıyorlardı. Şapkasına kum doldurularak boynundan asıyorlardı. O bir menzillik mesafeyi bu halde katetmeye mecbur ediliyordu. Menzile ulaşınca Emir-i Candarın emri ile yüz üstü yatırılarak 25 kırbaç vuruluyordu. Bu cezaların icrasında istisna olmazdı. Büyük de küçük de cezalandırılırdı.

Sultan ve gulamları ayrı ordularda menzil tutarlardı. Hatunların da her birinin ayrı ayrı orduları vardı. Her ordunun ayrı imam,müezzîn, kârî ve pazarı vardı. Vezirler, debirler ve mali memurlar da ayrı ayrı yerlerde menzil tutarlardı. Emirlerin her birinin de kendilerine ait menzil yerleri olurdu.Öğlenden sonra bir grup sultanın huzuruna gelir, gece yarısına kadar ellerinde meşalelerle kendi yerlerinde dururlardı. Hareket esnasında ilk önce kôs, sonra melike ya da hatunun davulu, ardından da diğer hatunların ve başvezirin davulları çalınırdı. Daha sonra öncü birliğinin komutanı kendi askerleri ile yola çıkardı. Daha sonra hatunlar, eşya ve mutfak kafileleri hareket ederdi. Bir grup emir, hatunların kafilesine yabancı kimselerin girmemesi için bir grup askerle yola çıkardı.Onların peşinden ise ordunun diğer fertleri rütbelerine göre ardarda hareket ediyorlardı... ”¹¹

Hükümdarlık alametleri davul (tabl), tuğra, bayrak, sancak ve çetr, yarlıg (برلیغ), tamga ve sikke idi. Ayrıca Cuma günleri hakimiyet alanındaki bütün camilerde sultanın adına hutbe okutmaktı.

4.2.2 Hatunlar: Türklerde öteden beri var olan devlet idaresinde kadınlara karşı gösterilen saygı ve itibar İlhanlılarda da aynı şekilde devam etmiştir¹². Hatunlar (خاتون) sultan seçimlerinde söz sahibi idiler ve cülus törenlerine katılarak sultanın sağ tarafında yer alırlardı. Padişahların eşleri, yani hatunlar, çoğunlukla diğer hükümdarların veya asil beylerin kızları arasından seçilirdi. Hatunlar genel olarak

¹¹ Muhammed b. Abdullah Tancî İbn-i Battûta, *er-Rihle*, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (*Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II*), 1376 hş., I/282-283; *Beyânî*, s.128.

¹² Eski Türklerdeki hatunların durumu hakkında daha geniş bilgi için bak. S. Gömeç, “*Kağan Ve Hatun*”, AÜ. DTCF. TAD., sayı 29 (1996) s.81-90.

ülkedeki hayır kurumları ve vakıf işleri ile ilgilenirlerdi. Zamanlarının çoğunluğunu bu tür işlerle veya saltanat sarayından ayrı bir saray olan kendi malikhanelerinde devrin önde gelen sanatkar, şair ve bilim adamları ile şiir ve eğlence meclisleri ya da sanat ve edebiyatla ilgili toplantılar düzenlemek sureti ile geçirirlerdi¹³.

Hatunların da memleketin dört bir köşesinde gelir getiren arazileri, şehir merkezlerinde dükkan, hamam, ev ve bunun gibi çok sayıda mülkleri vardı. Bu mülklerin gelirleri tamamen kendilerine aitti. Bu mal ve mülklerin gelirleri ve giderleri ile diğer bütün işleri hatunların sarayında bulunan devlet görevlileri tarafından yerine getirilirdi.

Hatunların sarayındaki görevliler arasında en önemlileri mutemedlerdi. Adından da anlaşılacağı üzere mutemedler güvenilir şahıslar arasından seçilirlerdi ve hatunların bütün değerli eşyaları, mücevherleri ve hazineleri bunlara teslim edilirdi. Bu hazine ve değerli eşyaların korunmasında mutemedler sorumlu idi. Yaylak veya kışlak için çıkılan seferlerde hatunlar, şehzadelerle birlikte seyahat ederlerdi. Ancak ayrı yurtları (بورت) ve taşınma araçları vardı¹⁴.

Bununla birlikte, bu devrede hatunların devlet idaresinde oldukça etkili oldukları sık rastlanılan bir durumdu. Genel olarak Mogol geleneğinde hatunların sultanların nezdinde önemli bir yeri vardı ve devlet işlerinde etkili idiler. Nitekim, Emir Çoban'ın kızı olan Bağdad Hatun, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han ile evliliğinden sonra bütün işlerin idaresini kendi eline geçirmiş ve Vezir Ğiyaseddin Muhammed ile birlikte bütün ülkeyi uzunca bir müddet idare etmiştir. Güzel olduğu kadar akıllı ve siyasetçi bir kadın olan Bağdad Hatun, ülkenin dört bir tarafına yarlıklar çıkarmış Ebu Said'i de etkisi altına almış olduğu için bütün işler onun istediği şekilde yapılmaya başlanmıştı. Emir Çoban'ın öldürülmesinden sonra darmadağın olan ve her biri bir tarafa kaçan Çobanlı hanedanının üyeleri

¹³ Semerkandî Devletşâh, *Tezkirtu's-şuérâ*, neşr. Muhammed Abbasî, Tahran, 1337 hş., s.286-294; Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s.192-193; *Âzzâvî*, II/68-69; *Beyânî*, s.31-32; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/133; Zerrinkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258.

¹⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/134-136; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.193-194; *Beyânî*, s.122.

Bağdad Hatun sayesinde yeniden İlhanlı Devleti yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardı¹⁵.

Aynı şekilde Dımaşk Hâce'nin kızı, Büyük Şeyh Hasan'ın ikinci eşi ve baş hatunu olan Çobanlı Melikesi Dilşad Hatun da çok akıllı ve zeki bir kadındı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in saltanat mücadeleleri döneminde çok önemli ve etkin bir rol oynamıştı. Büyük Şeyh Hasan'ın savaşlarla meşgul olduğu zamanlarda devletin idaresini üstlenmiş ve önemli konularda ona vekalet etmişti. Celayirli Devleti'nin emirleri ve devlet erkânı üzerinde olağan üstü bir nüfuzu vardı. Barış dönemlerinde Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad'da bulunduğu dönemlerde ise daha çok hayır işleri ile uğraşırđı. Bağdad'ın imar edilmesinde büyük çabalar sarfetmiş çok sayıda bina ve eser yaptırmıştır¹⁶.

4.2.3 Şehzadeler: Padişahların çocukları ya da hanedan üyesi diğer şehzadelerin her birinin ayrı ayrı ve atabeg denilen birer eğitmenleri(mürebbi) vardı. Şehzadeler bu atabeglerin gözetimi altında ve onlar tarafından eğitilirdi. Bunun dışında çoğunlukla vakitlerini av, şiir ve eğlence partileri ile geçirirdi. Aldıkları eğitim nedeni ile İlhanlı şehzedelerinin çoğunluğu şair ve sanatkar idiler¹⁷.

Atabeglerden (اتابك) aldıkları siyasi ve askeri eğitim dışında zamanın ve kendi coğrafyalarının önde gelen bilim adamı, sanatkar , şair ve ediplerinden de dersler alırlardı. Çoğu zaman şehzadelere *suyurğal* (سيورغال) olarak, bir eyaletin tamamı veya bir kısmı ya da bir şehir verilir ve buralara gönderilerek deneyim kazanması amaçlanırdı. Bu şehzadeler bir atabeg ya da deneyimli bir emir gözetiminde kendisine verilen bölgelerin korunması ve yeni fetihlerle meşgul olurlardı¹⁸.

Bir bölgenin idaresi ile görevlendirilen şehzadeler sorumluluklarında olan yerlerde kendilerine ait bir idare teşkilatına sahip idiler. Ancak gerek iç gerekse de dış ilişkilerinde merkezin aldığı kararlara uymak zorundaydılar. Fakat bu durum

¹⁵ İbn-i Battûta, I/280-281; Hâfiz Âbrû, , *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.185; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/117; *Mîrhând*, V/527; *Hândmîr*, III/215; *Âzzâvî*, I/493.

¹⁶ Semerkandî, *Tezkiretu's-şuérâ*, s.286-294; *Âzzâvî*, II/68-69; *Beyânî*, s.31-32; Minorsky, "*Üveys*", s. 133; *Zerrînkûb*, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258; *Rûdgâr*, Kanbarâli, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, s. 54 .

¹⁷ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/136-140; *Beyânî*, s.122-123

¹⁸ Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.113; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.276; *Mîrhând*, V/592; *Hândmîr*, III/249; *Beyânî*, s.75; Yınanç, "*Celayir*", s. 64; *Zerrînkûb*, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.260.

tamamen merkezin kudreti ile ilgiliydi. Zira zaman zaman bu şehzadelerin sultana isyan ederek kendi bölgelerinde bağımsız olarak hakimiyet sürdürdükleri de oluyordu¹⁹. Sultan Ahmed Celayir'in şehzadeliği döneminde yayınladığı bir fermanan anlaşıldığı üzere suyuşğal sahibi şehzadeler kendi sorumluluk sahaları ile ilgili mali ve askeri konularda yarlıg çıkarma hakkına sahip idiler. Ayrıca bunların kendilerine ait “*Al Tamğaları*” (تمغای آل) da vardı ve yarlıgların üzerine kendi mühürlerini basabiliyorlardı²⁰.

Bunun dışında şehzadelerin kimi zaman ordu komutanı olduğunu ve fetihlerle görevlendirildiği de oluyordu²¹. Merkezde, sarayda kalan şehzadeler ise diğler saltanat hanedanı üyeleri gibi zamanlarının çoğunu eğlence meclislerinde ve av partilerinde geçirirler, savaş zamanlarında ise sultan ile birlikte savaşa katılırlardı. Hükümdarların kız çocuklarına gelince onlar da hatunlar gibi zamanlarının çoğunu sarayda ya da kendi malikanelerinde şair, sanatçı veya bilim adamları ile düzenledikleri eğlence meclislerinde ya da hayır işleri ile uğraşmakla geçirirlerdi²².

4.2.4 Yas ve Taziye Merasimleri: Sultanların ya da saltanat hanedanı üyelerinden birinin ölümü durumunda sultan tarafından yas ilan edilir ve bütün halk tarafından yas tutulurdu. Yas süresince çıplak bedene “*Kara Peçenek*” denilen özel bir yas elbisesi giyilirdi. Bu giysi kaba keçeden yapılan rahatsız edici bir elbiseydi ve ölen kişinin ölümünden dolayı duyulan üzüntüyü ve eziyeti ifade ediyordu. Bu tür uygulamalar sultanların çok sevdiği kimseler için de uygulanıyordu²³.

İlhanlı topraklarından geçen İbn-i Battuta da İze şehrinde şahit olduğu bir cenaze törenini anlatırken benzer bilgiler vermiştir:

“...Şehre girdiğimde kaduların, hatiplerin ve ileri gelenlerin bir duvara yaslandıklarını gördüm. Kalabalıktan duracak yer yoktu. Bütün halk ya ağlıyor,

¹⁹ Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.103; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.263; *Mîrhând*, V/586; *Hândmîr*, III/245; *Âzzâvî*, II/159; *Beyânî*, s.65

²⁰ *Beyânî*, s.229-230.

²¹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.183; *Âzzâvî*, II/80; *Beyânî*, s.32.

²² Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.73-77; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.240-241; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/384-385; *Mîrhând*, V/572-573; *Hândmîr*, III/240; *Beyânî*, s.31-32.

²³ Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.72,83; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.239,243; Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/333,415-417; *Mîrhând*, V/572,575; *Hândmîr*, III/240-241; *Âzzâvî*, II/102-103; *Beyânî*, s.53-54; Minorsky, “*Üveys*”, s.135; Sümer, *Şahıs Adları*, I/315-316.

ya ağlamaklı ya da sessiz bir şekilde biribirinin yüzüne bakıyordu. Orada bulunanlar elbiselerinin üzerine kaba ham pamuktan ve düzgün dikilmemiş, astarı dışına çıkmış elbiseler giymişlerdi. Ve her biri siyah renkli, parçalanmış bir hırka ya da çul ile başlarını bağlamışlardı. Taziye sahipleri bu elbiseleri kırk gün üzerlerinde bulunduruyorlar. Bu merasim onların nazarında hüznün ve başa gelen musibetin sonsuz göstergesiydi....”²⁴

4.3 Ordu: Daha önceki Türk ve Mogol devletlerinde olduğu gibi İlhanlı Devleti’nde de ordu devleti oluşturan kurumlar içerisinde en önde geliyordu. Gerek sürekli mücadele halinde oldukları komşu devletler gerekse de iç isyanların etkisiz hale getirilmesi hatta sultanların tahta oturması ya da tahttan indirilmesi konularında ordu birinci derecede rol oynuyordu. Bu önemine binaen de hassas askeri görevler son derece güvenilir olan şahıslara veriliyordu. Daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi bu devrede de askeri görev ve meslekler hanedan üyelerine ya da Türk ve Mogol kökenli kabile beylerine veriliyordu²⁵.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Çobanlıların hakim olduğu dönemde ordunun toplanma ve idare şekli konusunda büyük ölçüde İlhanlılardan kalma yöntemler cari idi. Ancak bahsedildiği üzere diğer kurumlarda olduğu gibi bir takım küçük değişiklikler de meydana gelmişti. Örneğin İlhanlıların ilk dönemlerinde tümen komutanı, binbaşı ve bunun gibi yüksek askeri meslek sahiplerine genel anlamda “*noyan*” (نویین - نویان - نویین) (noyon-nuyin) deniliyordu. Ordudaki en üst makam *beylerbeyi* ya da diğer adıyla “*emiru’l-umera*” (امیرالامرا) idi. Onun ardından *ulus ve ülke emirleri* daha sonra da noyanlardı. Noyanlar beylerbeyine karşı sorumlu idiler.

İlhanlılarda ordu, Mogollarda olduğu gibi *onlu sisteme* göre tanzim edilmişti. Ülkenin ordusu 10.000 kişilik gruplara taksim olunurdu ve her bir gruba Mogolcada on bin anlamına gelen tümen (تومان) (tuman) denirdi. Ancak çoğu zaman bu tümenler 10.000 sayısına ulaşamaz ve daha az sayıdaki kuvvetten teşkil

²⁴ İbn-i Battûta, I/242-243.

²⁵ Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/37; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.221; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.31.

edilirdi. Ordunun tümenden sonraki birlikleri, binlikler, yüzlükler ve onluklardan oluşurdu²⁶.

Sultan tarafından savaş kararı alındığında Sultan tarafından ülkenin dört bir yanına yarlıklar gönderilerek ordunun vakit geçirmeden ve hazır bir halde istenilen yerde olmaları istenirdi.

Orduyu oluşturan askerler paralı ve tımarlı sipahi (*iktalı*) olmak üzere iki kısımdı. Birinci kısım kışlalarda, baskak'larda (*باسقاق*) (Karakol) sürekli olarak görev yapan maaşlı askerlerdi. Piyade ya da sipah denilen kısmı ise savaş olmadığı zamanlarda ve kış mevsimlerinde dağıtılarak emirleri ile birlikte iktalarının bulunduğu bölgelere gönderilir savaş hali durumunda ise ferman çıkarmak suretiye göreve çağrılırlardı. Askerlerin tamamı buldukları rütbelere göre savaşlardan elde edilen ganimetlerden pay alırlardı²⁷.

4.3.1 Beylerbeyi (Emîru'l-umerâ): Beylerbeyilik ordudaki en üst rütbedir. Bu devrede başkomutanlar daha çok emirler emiri ya da beylerbeyi anlamına gelen "*emiru'l-umera*" olarak ünvanı ile anılmışlardır. Ülkenin bütün ordularının başında bulunan onları sevk ve idare eden kimse idi. Ülkenin askeri, siyasi ve sosyal konularında son derece etkili olan emiru'l-umera aynı zamanda devleti oluşturan bütün feodal kabile reislerinin de komutanı durumunda idi. Dört ulus emirinden biri beylerbeyi olarak seçilirdi. Ülkenin askeri idaresini bu feodal beyler arasında taksim eder, savaş ve barış dönemlerinde onlar arasındaki koordinasyonu sağlardı. Bütün ordu mensupları beylerbeyine karşı sorumlu idiler. Bir sultanın ölümünden sonra onun yerine gelen sultanın yarlık çıkararak beylerbeyinin, ulus ve ülke emirlerinin ve diğer önde gelen emirlerin buldukları konumları onaylaması gerekiyordu.

Nitekim Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhan ilan edilen Arpagaun yarlığı çıkarmak suretiye Büyük Şeyh Hasan'ın ulus emirliği ünvanını yenilemiş ve adını diğer bütün emirlerin başında yazdırmak suretiye ona beylerbeyi makamını vermişti²⁸.

²⁶ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/66; Togan, A. Zeki Velidi, "*Moğollar Devrinde Anadolunun İktisadi Vaziyeti I*", I/37; Yakubovski, s.31; Spuler, *İran Moğolları*, s.435-436; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.225-226.

²⁷ el- Eherî, s.182-183; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s. 67-68; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 237; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/316; *Mîrhând*, V/571; *Hândmîr*, III/239; *Âzzâvî*, II/98; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.227; *Beyânî*, s.34.

²⁸ el- Eherî, s.159.

Başkomutanlar güvenilirliğinden emin olunan, savaşlarda büyük başarılar kazanan, cesur, akıllı, toplumda saygınlığı olan kimseler arasından bizzat sultan tarafından seçilirdi ve bu devrede idari anlamda padişahattan sonra gelen ikinci kişi konumunda bulunuyorlardı. Yarılgılarda beylerbeyinin adı ve mührü sultandan sonra gelirdi. Görevleri, savaş sırasında orduyu toplayarak tanzim etmek, savaş için her türlü hazırlığı yapmak, orduyu sevk ve idare etmek, savaş zamanları dışında ise iç asayişini temin etmek ve suçluları yaklayarak cezalandırmaktı.

Bizzat padişah tarafından çıkarılan yarılgıla atanırdı. Bütün ulus emirleri, vezirler, tümen komutanları, inaklar, eyalet hakimleri ve diğer makam sahiplerinden emiru'l-umeraya riayet etmeleri, hiçbir olayda onun emir ve bilgisi olmaksızın onun emrindekilerin işlerine karışmamaları, yakaladıkları suçluları derhal başkomutanı temsil eden kimselere teslim etmeleri ve emirlerine itiraz etmemeleri istenirdi. Bu görev sadece Mogol ve Türk kökenli kimselere bırakılırdı. Onun ve emrindekilerin maaşları genellikle iktâ yöntemi ile karşılanırdı²⁹.

4.3.2 Ulus Emirliği: Ulus bu devrede her şeyiyle bir sultanın, şehzadenin ya da hakimiyeti altında bulunan reaya verilen addı. Bu reaya ise *ulus emirleri* aracılığıyla idare edilirdi. Ulus emirleri sultan tarafından çıkarılan ve ülkenin bütün noktalarında görevli olan devlet görevlilerine ulaştırılan bir yarılgıla atanırlardı.

Deneyimli, başarılı, adil, sultana sadakati ispatlanmış ve ülkede itibarı olan kimseler ve genellikle de feodal kabile beyleri arasından seçilirdi. Devletin iç güvenliği ile ilgili bütün konularda sultanın naibi durumunda idi. Asileri, bozguncuları, halka zulüm edenleri, halk üzerinde baskı yaratarak onlara kötü davranan idarecileri tespit eder, cezalandırır ve bu tür olayların önüne geçerdi. Kendi görev alanında bulunan bütün olaylardan ve önemli konulardan haberdar olurdu. Daha alt kademelerde buluna görevliler onu ülkenin değişik noktalarında gelişen olaylardan haberdar etmek zorunda idiler. Büyük küçük bütün emirler ve askeri rütbe sahipleri onun şeriat, yasa ve yasaklara uygun emirlerini yerine getirmek zorunda idiler. Divan sahipleri her yıl kendi gelirlerinden bir miktarını

²⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/155-156; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/37; Köprülü, M. Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi", s.52-53; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.225.

ona ve nökerlerine vermekle ve devlet adına çalışan bütün resmi görevliler onun emirlerine uymakla yükümlü idiler³⁰.

Ulus emirlerinin sayısı İlhanlılar zamanında biri beylerbeyi (*emiru'l-umera*) olmak üzere dört idi. Diğer üç ulus emir "*kol emiri*" (امير قول) olarak da anılmakta idiler. Sultan adına çıkarılan fermanlarda sultanın adından sonra bu dört ulus emirinin, ardından vezirin³¹ adları ve mühürleri yer alırdı. Çobanlılar dönemindeki sayısı ve durumları hakkında ise elde mevcut kaynaklarda fazlaca bir bilgi verilmemiştir.³²

4.3.3 Ülke Emirliği: Ülke emirleri de padişah tarafından tayin edilirdi. Bu emirler de tıpkı ulus emirleri gibi başarılı, adil, halka karşı adil ve merhametli, kendisine verilen görevleri layıkı ile yerine getirmiş kimseler arasından seçilirdi. Ülke emirleri birden fazla olur ve en kıdemli tümen beyleri arasından seçilirlerdi. Merkezi hükümet tarafından ülkenin muhtelif eyaletlerine o eyaletlerdeki isyan, bozgunculuk ve başı bozuklukları bertaraf etmeleri, sınır eyaletlerinde ülkenin sınırlarını korumaları ve isyan veya savaş sonrası bozulan durumu düzeltmeleri için görevlendirilir, padişah tarafından çıkarılan yarığda görevlendirilen ülke emirinin gönderiliş maksadı anlatılır ve o eyaletteki her devlet görevlisinin onun emirlerine uymaları ve yardımcı olmaları istenirdi. Söz konusu yarığlarda ayrıca o eyalet yetkililerine ülke emirinin ve emrinde görevli kimselerin görevleri sırasında ihtiyaç duyacakları gerek para ve gerekse mal ya da malzemeleri temin etmeleri için bütün giderlerinin o eyaletin gelirlerinden karşılanması emri verilirdi³³.

4.3.4 Tümen Emirliği: Bahsedildiği üzere İlhanlılar devrinde noyan denilen ve "*on bin emiri*" anlamına gelen tümen emirinin bugünkü karşılığı tümgeneraldir. Tümen emiri orduyu oluşturan ve 10.000 kişilik en büyük askeri birlik

³⁰ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/9-19.

³¹ Köprülü, ("*Bizans Müesseseleri*", s.52-53) bunun tam tersini söylemekte ve sultandan sonra vezirin adının daha sonra beylerbeyi ve ulus emirlerinin adının yer aldığı söylemektedir. Ancak günümüze ulaşan yarığlara bakıldığında bu iddianın doğru olmadığı görülmektedir. Nitekim Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın 736 h. yılında Muhammed Han'ı İlhan ilan etmesinden sonra çıkarılan fermanında Muhammed Han'ın adının ardından birinci sırada beylerbeyi Büyük Şeyh Hasan, ikinci sırada ulus emiri Hacı Togay b. Suntay, ondan sonra da vezir Zekeriyya Suseni'nin adları yazılmıştır. (Bak s.94)

³² Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/9-19; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/37; Köprülü, "*Bizans Müesseseleri*", s.50; *Beyânî*, s.130-131; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.225-226.

³³ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/20-25.

durumundaki tümenlerin komutanı durmunda idi. Diğer askeri birliklerin komutanları olan emirler onun emrinde olurlardı. Kendi emrinde olan tümenin, asker, at, silah, çadır ve bunun gibi ihtiyaçlarını belirlemek, temin etmek, asker ve silahları tertip ve tanzim etmekle yükümlü idi. Savaş çıktığı anda her türlü eksikliğini gidermiş ve savaşa hazır durumda olması gerekirdi.

Nahcevani'nin ve diğer kaynakların verdiği bilgilere göre tümen komutanlığı babadan oğula miras olarak da geçebiliyordu. Ancak bunun dışında tümen komutanı olarak atanacak kimsenin başarılı, halk tarafından sevilen ve layık biri olması gibi şartlar da gözetilirdi. Tümen komutanlarına “*noyan*” da deniliyordu. Şehzadelerin ya da hanedan üyesi durumundaki prenslerin de *noyan* ünvanı anılmaları mümkündü. Nitekim Çobanlı Küçük Şeyh Hasan “*Şeyh Hasan Noyan*” ünvanı ile anılıyordu³⁴.

4.3.5 Bin Emirliği (Binbaşılık): “*Hezare*” Farsçada 1000 rakamını ifade etmektedir. Tümeden sonra ikinci büyük askeri birlik olan ve 1000 kişiden oluşan birlik (hezare) komutanına, bin kişinin komutanı anlamına gelen “*Emir-i Hezare*” (امير هزاره) denirdi. Mogollar döneminde “*minghan-o noyan*” (binbaşı) denilen bu unvan İlhanlılardan itibaren değişikliğe uğramıştır.

Minghanlar, yani binbaşılar Cengiz Han zamanında bizzat Cengiz Han tarafından atanırdı.³⁵ Nahcevani'nin verdiği bilgilere göre İlhanlılar ve Çobanlılar devrinde de binbaşılar, yani hezare emirleri, tümen emirleri gibi bizzat padişah tarafından ve yarlıg çıkarmak sureti ile tayin ediliyorlardı. Maaşları Büyük Divan tarafından belirlenir ve ödenirdi. İlhanlıların sonunda 1000 dinar olan maaşlarının Celayirliler devrinde ne kadar olduğu bilinmemektedir³⁶.

4.3.6 Yüz Emirliği (Yüzbaşılık): İlhanlı ordusunda yüz kişilik askeri birliğin komutanı, günümüzde yüzbaşı anlamına gelen “*emir-i seleh*” (امير سلاح) adını taşıyordu. Onluk komutanları arasından seçilirdi. Mogollar zamanında “*Caun-o*

³⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/26; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/37; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.226.

³⁵ Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-çhao Pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara, 1986, s.93, 151-152, 158; Reşîdeddîn, I/53,406.

³⁶ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/29; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/37; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.226.

nöyan” denilen bu ünvan İlhanlılar zamanından itibaren değişikliğe uğramıştır. Maaşları *Büyük Divan* tarafından yarılıkla belirlenir ve ödenirdi³⁷.

4.3.7 On Emirliği (Onbaşılık): “*Dehe*” Farsçada onluk anlamındadır. Emir-i dehe, on kişilik askeri birliğin komutanına verilen addır. Mogollarda harban-o nöyan olarak anılan bu ünvan daha sonraları İlhanlılar devrinde “*emir-i dehe*”ye dönüşmüştür. Onbaşılar en küçük askeri birliğin komutanı durumunda idiler. Maaşları diğer askeri birlik komutanları gibi *Büyük Divan* tarafından ödenirdi³⁸.

4.3.8 Ordu Bukavulu: *Bukavul* (بوکاول - بوکاولان) kelimesi Mogolcada aşçı ve çeşinici anlamına gelir³⁹. Ancak Nahcevani, ordu bukavulu ve onun görevlerini şöyle tarif etmiştir.

*“Ordu büyükleri ve emirlerinden sonra asker taifelerinin en büyüğü odur. Ordudaki büyük emirlerin uygun tedbirleri ile [sefer sırasında] yolculuğun idaresi, askerlerin düzene sokulması, kendileri için Büyük Divan tarafından tayin edilen görevleri yerine getirmek, ülke ve vilayetlerin fethinden sonra ele geçen ganimetleri adil bir şekilde dağılmasını ve [ganimeti bölüşenlerin] birbirlerine baskı uygulamalarına engel olmaktır.”*⁴⁰

Bukavullar ayrıca askerin sayısını, ordunun idaresini, maaşlarını ve ihtiyaçlarını belirleyerek Büyük Divan’a bildirir ve bu ihtiyaçların temininde aracılık ederdi. Ordu bukavulları da üst düzey askerler gibi sultan tarafından yarlığ çıkarılmak suretiyle tayin edilirdi. Bu yarlıklar gereği orduda görevli diğer üst düzey komutanlar, hatta vezirler onun işlerine müdahale edemezlerdi. Ganimetlerin paylaşımı sırasında herkes onun uygun gördüğü miktara razı olmak zorunda idi. Komutanlar onun rahat çalışmasını ve baskı altında kalmamasını temin etmekle görevli idiler. Maaşları (mersum) Büyük Divan tarafından karşılanırdı. Her tümende bir bukavul bulunurdu⁴¹.

³⁷ Reşideddîn, I/400; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti 1*”, I/37; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.226; *Beyânî*, s. 132.

³⁸ Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti 1*”, I/37-38; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.226; *Beyânî*, s.132.

³⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.189; Togan, *Giriş*, s. 113.

⁴⁰ Muhammed Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/53-54; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.108; *Beyânî*, s.132.

⁴¹ Muhammed Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/54-56; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.108; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.228.

4.3.9 Ordugahlar ve Ordular Yasavulu:

Önde gelen askeri mesleklerden biri de “*Ordular ve Ordugahlar Yasavulluğu*” (ياساول)’dur. Sefer esnasında at binme ve konaklama sırasında attan inme sıralarını tayin ile ordunun düzenli bir halde hareket etmesini sağlar, büyük küçük herkesin bulunacağı yeri ve sırayı rütbelerine göre belirlerdi. Sefer sırasında onların ordugahlarının kendilerine ayrılmış olan bölümden ayrılmamalarını, konaklamalarda herkesin ordugahını kendilerine gösterilmiş olan yerlere kurmalarını tayin ederdi. Aynı şekilde kurultaylarda ve büyük toylarda vezirler, ulus ve ülke emirleri, büyük divan sahipleri, tümen, hezare ve sedeh emirlerinin bulunmaları gereken yerleri tanzim ederek kargaşa oluşmasının önüne geçerdi. Rütbesi ve makamı ne olursa olsun herkesin onun belirlediği yerleri kabul etmeleri ve itiraz etmemeleri gerekiyordu. Ordugah ve ordu yasavulları da diğer üst düzey askeri kimseler gibi Sultan tarafından deneyimli ve başarılı kimseler arasından seçilir ve yarlığ çıkarılmak suretiyle tayin edilirdi. Maaşları yıllık olarak Büyük Divan tarafından karşılanırdı⁴².

Nahcevani dışındaki mevcut kaynaklarda Çobanlılar devrinde, hatta İlhanlıların son dönemlerinden itibaren “*yasavul*” terimi kullanılmamıştır. İbn-i Battûta’nın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İlhanlıların sonlarından itibaren yasavulların yerini aynı görevi üstlenen “*Emir-i Candar*” almıştı⁴³.

4.3.10 Yurt ve Yurtçi: Türkçe bir kelime olan “*Yurt*” (يورت) , konaklama dinlenme ve iskan yeri anlamlarına gelmektedir⁴⁴. Sultan ve hakimlerin yolculukları sırasında konkladıkları yerler “*yurt*” olarak adlandırılıyordu. Bu yerler daha önceden “*yurtçi*” adı verilen ve görevleri sadece bu olan kimseler tarafından belirlenirdi. Yurtçiler ordunun geçeceği güzergahlarda karargah kurmak için uygun olan yerleri önceden belirlerlerdi. Bu yerlerin su, yeşil alan ve diğer yönlerden karargah kurmak için uygun olması gerekirdi. Yolculuk esnasında sultanın beraberinde bulunan gruplar bir mahalde karargah kurmak istedikleri

⁴² Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/57-62; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.228.

⁴³ İbn-i Battûta, I/282-283; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.188; *Beyânî*, s.128.

⁴⁴ Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.31,77.

zaman “*yurtçi*” tarafından kendileri için belirlenmiş olan yerlere inerlerdi. Sultanın özel bir yurtu olurdu⁴⁵.

Nahcevani, yurt konusunda şunları söylemektedir:

*“Saltanatın önemli kurallarından biri de padişahın yaylak ve kışlakta, bütün menzil ve merhalelerde, avlamlarda ve indiği her yerde belirli bir yurtunun olmasıdır. Ta ki şehzadeler, emirler, vezirler, inaklar, devlet erkanı ve âyânı o yurtu dikkate alsınlar ve onun yurtunun neresi olduğunu ve nereye ineceğini bilsinler. Padişahın yurtu belirlenmeden onların yurtu da belli olmaz. Mesela, şehzadeler sultanın “Bravungar” denilen sağ tarafına, ulus emirleri de şehzadelerin sağına ordu kurarlardı. Vezirler sultanın Caun gar denilen sol tarafında karargahlarını teşkil ederlerdi. İnaklar ise vezirin ordusunun etrafına dizilirlerdi. Devlet erkanı Türk kökenli olurlarsa emirlerin yurtunda, Tazik(Tacik) olurlarsa vezirlerin yurtunda yer alırlardı. Son olarak bitikçiler, kadılar ve din alimleri sultanın yurtunun karşısında kurulan mescidin yakınında yurt kurarlardı.”*⁴⁶

Ayrıca bütün grupların yararlandığı ayrı bir yiyecek karargahı bulunurdu. Sultanın dergahında makamı olan devlet erkanı ve emirler akşam namazından sonra huzura gelirler, yatsı namazından sonra ise meşaleler ışığında kendi ikametgahlarına dönerlerdi⁴⁷.

Emirlerin makamları ve konumları ne olursa olsun savaşta ihmali görülenler, kaçanlar, ya da ihanet ya da isyan edenler yarguya çekilerek suçlarının derecesine göre hapis, azil, dayak ya da ölümle, bazen de para cezası ile cezalandırılırlardı. Aynı şekilde sultana hizmetleri ölçüsünde suyuğal, hilat ve bunun gibi hediyelerle ödüllendirilirdi⁴⁸.

4.4 İdari Teşkilat:

Nahcevani eserinde Divan-ı Âlâ, Divan-ı Saltanat, Divan-ı Emaret, Divan-ı Bozorg, Divan-ı Vezaret, Divan-ı İstifa, Divan-ı Kaza-i Memalik, Divan-ı İnşa,

⁴⁵ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/62-67; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.31,77; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.186; *Beyânî*, s.129.

⁴⁶ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/62-63.

⁴⁷ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/62-67; *Beyânî*, s.129.

⁴⁸ *el- Eherî*, s.182; Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.67,99; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 237,254-255; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/316; *Mîrhând*, V/571,581-582; *Hândmîr*, III/239,244; *Âzzâvî*, II/98,155; *Beyânî*, s.34,62.

Divan-ı Resalet, Divan-ı Evkaf-ı Memalik, Divan-ı Bayirat, Divan-ı Beytu'l-mal, Divan-ı Kanun, Divan-ı Mezalim ve Divan-ı Vakf olmak üzere 15 ayrı divan adı zikretmiştir. Mezenderani ise bu divanlara ilaveten Divan-ı Eşraf ve Divan-ı Nazar gibi divan adlarından bahsetmiştir⁴⁹.

Nahcevani'nin verdiği divan isimleri ve sayısı Reşideddin, Vassaf ve Aksarayı'nın İlhanlılar devrinde mevcut divan sayısından daha fazladır. Bu itibarla Celayirliler devrinde divanların daha da yaygınlaştığı ve ülke idaresinin şekillendiği birer kurum haline geldiklerini söylemek mümkündür.

Nahcevani kimi zaman *Divan-ı Âlâ* ile *Divanı Saltanat*'ı, *Divan-ı Bozorg* ile de *Divan-ı Vezaret*'i birbirinin yerine ve aynı anlamla kullanmıştır. Bu itibarla bu divanların aynı divan oldukları halde ayrı ayrı isimlerle zikredildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Mezenderani ise *Divan-ı Uluğ Bitikçi*, *Divan-ı Eşraf* ve *Divan-ı Nazar*'ın adlarına eserinde yer vermekle birlikte görevleri konusunda bir açıklama yapmamıştır.

Bu divanların her birinin ayrı ayrı görevleri ve yapılanmaları vardı. Bütün divanların çalışma sistemi fevkalade bir öneme sahip defterler aracılığı ile sağlamaştırılıyordu. Bütün idarelerde deneyimli münşiler ve hesapdarlar görev yapıyorlardı. Bunlar büyük bir itina ile düzenli defterler tutuyorlardı. Her birinin sorumluluk sahaları ve işlevleri farklı olmakla birlikte oldukça girift bir yapıya sahiptiler. Muhtelif divanların işleyiş tarzı ve yapıları incelendiğinde Çobanlılar devrindeki idari sistemin ve divanların yapılarının İlhanlılar ile yaklaşık olarak aynı olduğunu söylenebilir⁵⁰.

4.4.1 Divan-ı Saltanat: Adından da anlaşılacağı üzere bu divan diğer divanların üzerinde bir konuma sahipti. Devletin sair idarelerinin tamamı ona bağlı idiler. Bu divan ülkenin önde gelen en büyük ve en meşhur şahsiyetleri aracılığı ile idare edilirdi ve çok önemli bir teşkilatlanması mevcuttu. Görevi daha ziyade sarayın iç ve dış işlemlerinin denetimi ve gözetimi, yani sultan, şehzadeler, hatunlar, harem ve bunların idari mülki işlemlerini gerçekleştirmektir.

Divan-ı Saltanat teşkilatı; hazineler, saraydaki yatak, yorgan çadır gibi eşyalar ile seferler sırasında sultanın çadırını kurup toplamakla görevli "*ferrâş*"

⁴⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/24, 30, 101,328, I-2/487, 368, II/121,120, 143, 211, 311, 270.

⁵⁰ Köprülü, "*Bizans Müesseseleri*", s.35-37; Beyânî, s.177-178; Yınanç, "*Celayir*", s. 65.

(فراش - فراشان) denilen hizmetçilerin bağlı olduğu “*Ferraşhane*”, tarla ve ahırlardan sorumlu *ahtacıların* sevk ve idare edildiği *Beytü’r-rikab*, silahlardan sorumlu görevlilerin bağlı olduğu *Beytü’z-zerd Teşkilatı*, *Taşthane (Teşrifat İdaresi)* ile Anbarlar ve Evler İdaresi bölümlerinden oluşuyordu. Bunların dışında sultanın çetrini taşıyan *şukurçiler*, sultanlığın alametlerinden biri olan *nevbet*’in çalınması görevini yerine getiren *nekkareciler*, sultan ve şehzadelerin av partilerini düzenleyen *av emirleri* (emir-i şıkar) ve bunun gibi çok sayıda saray görevlisi de Saltanat Divanı’na bağlı teşkilatlarda görevli kimselerdi. Divan başkanı naib-i divan ünvanını taşıyordu ve sultana vekalet ediyordu. Divanın diğer üyeleri onun emrinde çalışıyorlardı.

Naib-i Divan başkanlığında çalışan bu üyeler, divana bağlı çeşitli idare başkanları, diğer şehirlerde görevlendirmiş olan saltanat hanedanına ait malların kontrolü ve vergilerin toplanmasından sorumlu divan eyalet temsilcileri, divanın gelir ve giderlerine nezaret eden vekiller, yolculuk ve av seferleri sırasında ordunun konaklama yerlerini belirlemekle görevli olan yurtçi, hacib, sultan meclisi emiri, ahursalarlar, hara mülazımları, deveciler ve başçobanlar da bu divana bağlı idiler⁵¹.

4.4.1.1 Saltanat Naibliği: Bütün bu sayılanlar dışında saltanat naibliği (niyabet-i saltanat) adındaki bir başka meslek ile daha bulunmaktaydı. Saltanat naibi, bizzat sultan tarafından seçilerek ve ülkenin dört bir yanına yarlıg çıkarmak suretiyle atanırdı. Bu makama atanacak kimse kendisine verilen bütün görevleri başarı ile yerine getirmiş, deneyimli, bilgi sahibi, adil kanunları ve devlet idaresini bilen şahıslar arasından seçilirdi.

Nahcevani’nin verdiği bilgilere göre saltanat naibi ülke idaresi ile ilgili her konuya doğrudan müdahale etme hakkına sahipti. Onun ülkedeki bütün olaylardan haberdar olması, ortaya çıkan problemleri sorup soruşturmak suretiyle adil bir şekilde halletmesi gerekiyordu. Yine bu emirde ülkenin vezirinin, diğer bütün devlet erkanının, vilayet hakimlerinin, kadıların, emir ve komutanların ona karşı saygılı davranmaları, ülkedeki küçük büyük bütün önemli olaylarla ilgili olarak kendisine bilgi vermeleri ve onun uygun göreceği her türlü çözüm yoluna hiçbir

⁵¹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/97-98; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.189-190; *Beyânî*, s.178-179; Aka, *Timur Ve Devleti*, Ankara 1991, s.115-116.

şekilde itiraz etmemeleri ve maaşının her yıl divan gelirlerinden ödenmesi emredilirdi⁵².

4.4.1.2 Saltanat Divanı'nın Gelir ve Giderleri: Sultan ve saltanat hanedanı üyelerinin ülkenin dört bir yanında, saray tarafından görevlendirilen vekiller, nazırlar ve divan temsilcileri tarafından idare edilen ve gelirleri merkeze gönderilen geniş arazileri ve mülkleri vardı. Bu mülklerin gelirleri her yıl görevli kimseler tarafından toplanarak divana gönderilirdi. Sultan ya da saltanat hanedanı üyelerinin ülkenin muhtelif noktalarındaki mülklerini işleten bu temsilciler ikta, ziman veya emanet adı verilen muhtelif usullerle seçilirdi.

El-Mâzenderânî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere bütün hesaplar dakik ve düzenli olarak defterlere işleniyor, her gün, her ay ve her yıl bir incelemeye tabi tutuluyordu. Gelir ve giderlerin değiştirilmemesi için her bir görevlinin kendisine ait bir hesap defteri bulunuyordu ve o görevli bu defteri düzenli olarak tutmakla mükellefi⁵³.

4.4.1.3 Divan Hazinesi: *Saltanat Divanı* gelirleri ve hanedan mülkiyetinin mahsüllerinden teşkil olunana hazineler müşrif, nâzır ve hazin adı verilen üç kişi aracılığı ile yönetiliyordu. Gelirler, sarayın dahili harcamaları dışında alim ve şeyhlerin maaşları, muhtaç kimselere, tekke ve zaviyelere, medreselere ve diğer hayır işlerine harcanıyordu. *Saltanat Divanı*'ndan kendilerine maaş bağlanan kimselere bu maaşları üçer aylık dilimler halinde ödeniyordu. Günlük olarak hazinelere giren ve çıkan bütün mallar ve nakit para münşiler tarafından defterlere işleniyor, yıl sonunda da yıllık hesap yapılarak ayrı bir deftere kaydediliyordu⁵⁴.

4.4.2 Büyük Divan : *Büyük Divan* (ديوان بزرگ) (Divan-ı Bozorg) Ülkenin askeri, idari, mali ve bunun gibi bütün işlerini kontrol ve müdahale yetkisine sahip olan *Büyük Divan* ya da diğer bir adıyla *Divan-ı Vezaret* (ديوان وزرات) ülkenin vezirinin emri altında bulunurdu. Diğer divanlar arasında asli yeri bu divan alırdı. Bu itibarla vezir dışında, ülke ve ulus emirleri başta olmak üzere ülke idaresinin gerçekleştirildiği diğer divan idarecileri Büyük Divan'ın üyeleri durumunda idiler. Zaten ülkenin sair divanlarının çoğunluğu Büyük Divan'a bağlı olarak çalışırdı.

⁵² Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/92-94; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.207; *Beyânî*, s.179-180.

⁵³ *Beyânî*, s.182-183.

⁵⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/110-123; *Beyânî*, s.183.

Önemli konularda Bu divanda görüşülüp karar alınmadan herhangi bir iş yapılması mümkün değildi. Ahaliden alınan vergi ve haraçlar bu divanda toplanır ve buradan gerekli yerlere dağıtırdı⁵⁵.

4.4.2.1 Vezirlik: Büyük Divan'ın (ديوان بزرگ) (Divan-ı Vezaret) başında bulunan ve devlet idaresinde çok hassas ve önemli görevleri yerine getiren kimseler İlhanlılar devrinde daha çok “*sahib-i divan*” ünvanı ile anılıyorlardı. Bu terim İlhanlıların son dönemlerinden itibaren yerini Selçuklular zamanında da kullanılan vezir kelimesine bırakmıştır.

Vezirler devlet idaresinde sultan, beylerbeyi ve ulus emirlerinden sonra geliyordu. Ancak ordu işleri hariç diğer idari konularda sultandan sonra gelen kimse idi. Bununla birlikte çoğunlukla sultanlar devlet idaresi ile ilgili işlerle çok fazla ilgilenmedikleri için ülke idaresi gerçekte vezirlerin elinde idi. Bütün divanların kontrolü onun uhdesinde bulunuyordu. Bu nedenle “*naib-i sultan*” olarak da anılırlardı. Fermanlarda vezirin adı ve mührü, ulus emirlerinin ad ve mühürlerinden sonra yer alırdı. Altın mürekkep hokkası, altamga ve değerli taşlarla bezenmiş olan kuşak vezirlik alametlerinden sayılmaktaydı.

Vezirler, eyalet hakimleri, makam sahipleri, divan memurları ve sorumluluğu fazla olan meslek sahiplerini tayin ve azletme yetkisine sahip idi. Vezirin en önemli görevleri şehir, kasaba ve köylerin mamur olarak korunması ve imar edilmesi, Büyük Divan, emirler, hakimler ve diğer divanların bütçelerinin tanzimi, muhtelif devlet görevleri için liyakat sahibi kimselerin seçilip atanması, ruhani kesim temsilcilerinin himaye edilmesi ve din ile ilgili işlerin onlara verilmesi idi. Sonuç olarak vezirlerin ülkenin idari ve adli işlerinde sınırsız yetkilere sahip oldukları ve sultanlardan daha fazla rol oynadıklarını söylemek mümkündür⁵⁶.

4.4.2.2 Vezir Naibliği (Niyabet-i vezaret): Adından da anlaşılacağı üzere vezirin vekili ve yardımcısı durumunda idi. Vezirin olmadığı zamanlarda ona vekalet eder, diğer zamanlarda ise onun yükünü hafifletmek için işleri kontrol ederek gerekli gördüklerini vezire aktarırdı. Divan ile ilgili işlere nezaret eder, gelir gider

⁵⁵ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/92-93; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.109; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.208-212; *Beyânî*, s.184.

⁵⁶ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/73-92; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/37-38; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.109-110; Spuler, *İran Moğolları*, s.307-310; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.208-213.

defterlerini ve tutulan kayıtları günlük olarak inceler, gelirlerin ve vergilerin girişini giderlerin çıkışını takip eder ve bunları vezire arzederdi.

Vezirlerde olduğu gibi, adından da anlaşılacağı üzere vezirin yardımcısı durumunda olan naib-i vezirler de bilgi sahibi, tecrübeli ve kendisine güven duyulan devlet arkanı arasından, sultan tarafından seçilir ve bir fermanla tayin edilirdi. Naib-i vezir aynı zamanda vezirin *Büyük Divan*'daki naibi durumunda idi. Atanması sırasında ülkenin her tarafına gönderilen yarıglarda ulus emirleri, tümen, hezare ve sede komutanları, hakimler, mutasarrıflar ve bitikçilerin *Büyük Divan*'ı ilgilendiren her konuda ilk önce vezir naibine başvurmaları onun onayını almadan hiçbir işe kalkışmamaları emredilirdi. Eyalet hakimleri onun bilgisi olmaksızın kendi bölgelerinde vergi memuru dahi görevlendiremezlerdi. Yıllık hesap defterlerinin bir nüshasını ona gönderirlerdi. Onun maaşı da yıllık olarak divan gelirlerinden ödenirdi⁵⁷.

4.4.2.3 Ülke Genel Hakemi: “*Ülke Genel Hakemi*” ünvanını taşıyan bu görevli ülke idaresinde gerek remi gerekse de diğer konularda kurumlar ya da kişiler arasında çıkan ihtilafların halledilmesinden sorumlu idi. Nahcevani, ülke genel hakeminin görevlerini sayarken “*Hakim ile mahkum, amir ile memur, galip ile mağlup ve zalim ile mazlum arasındaki ihtilafları, şahısların durumuna göre şeriat ya da örf ve adet kanunlarına göre çözer*” demektedir⁵⁸.

Nahcevaninin ifadesinden ve adından da anlaşılacağı üzere gerek halk ile devlet görevlileri, gerekse de devlet görevlilerinin kendi aralarında çıkan ve mahkemelerde çözüme ulaşamayan bütün konularda bir tür hakemlik yapan *Ülke Genel Hakemi* aynı zamanda şeriat hükümleri ile örf ve adet kuralları arasında meydana gelebilecek ihtilaflarda da arabuluculuk yapma ve karar verme yetkisini taşıyordu.

Ülke Genel Hakemi sultan tarafından, tecrübeli, şeriat ve örf kurallarını iyi bilen dürüst ve tecrübeli kimseler arasından seçilir, yarlığ çıkarılmak suretiyle atanırdı. Çıkarılan yarıglarda konumu ve makamı ne olursa olsun onun vereceği karara itiraz etme hakkının bulunmadığı, herkesin onun vereceği karara karşı

⁵⁷ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/122-125; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213; *Beyânî*, s.186.

⁵⁸ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/114-115.

saygılı olması ve ona baskı uygulamaması gerektiği belirtilirdi. Maaşı *Büyük Divan* gelirlerinden senede bir kez ve nakit olarak ödenirdi⁵⁹.

4.4.2.4 Divan Malları Emîni: Sultan tarafından güvenilir ve emin olduğu bilinen kimseler arasından seçilir ve bir yarlığ ile atanırdı. *Büyük Divan*'a ait malların korunmasından sorumlu idi. Divandan bir berat gelmedikçe hiç kimseye hiçbir şey verme hakkına sahip değillerdi. Maaşları divan gelirlerinden yıllık olarak ve yarlığda belirtilen miktar kadar ödenirdi⁶⁰.

4.4.2.5 Vilayetler Kalemliği: *Büyük Divan* tarafından bütün vilayetlere divan temsilcileri gönderilirdi. Bu temsilciler gönderildikleri bölgenin gelir ve giderlerini, emirlerin, vilayetlere gönderilen elçilerin ve diğer devlet görevlilerinin harcamalarını ve tahsisatlarını kontrol ederek bir deftere kaydedirdi.

Bütün hakimler, kadılar ve vilayetteki müfettişlerin tamamı her gece iş bitiminden sonra kendi tuttukları defterlerini divan temsilcisine göstermek zorunda idiler. Bu temsilciler görevlendirildikleri bölgenin gelir ve giderleri ile ilgili olarak tuttukları defterleri yıl sonunda *Büyük Divana* gönderirlerdi. Bu dosyalar *Büyük Divanda* incelemeye tabi tutulduktan sonra arşivlenerek saklanırdı⁶¹.

4.4.2.6 Tamga (Gümrük) İdaresi: Tamga hakimleri ziman, emanet veya mukataa usullerinden biri ile seçilip atanırdı. Bu idarenin görevlileri katipler, kayyumlar, ve tamga memurları idi. Katipler alınan vergileri ve aynı şekilde tamga harçlarını özel defterlere işlemekle, kayyumlar vergilendirilecek bir takım malların tahmini bedellerini belirlemekle, tamga memurları ise şehir ve eyaletlerdeki muhtelif işyerleri, pazarlar, hatta meyhane ve haşhaşanelerin vergi ve haraçlarını toplamakla yükümlü idiler.⁶² Çobanlılar devrinde bu kimselere "*Tamgaçi*" (تمغاچی) deniliyordu⁶³.

4.4.2.7 Muhtesib: *Büyük Divanda* görevli bir diğer meslek sahibi ise *Muhtesib* idi. *Büyük Divan*'dan çıkarılan bir yarlıkla tayin edilirdi. Her şehir ve eyalette muhtesip bulunurdu. Muhtesib o dönemde tedavülde olan ağırlık ve ölçü

⁵⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/115-117.

⁶⁰ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/163.

⁶¹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/164-165; Beyânî, s.187.

⁶² Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/138-139.

⁶³ Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.99; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.257-258; *Mîrhând*, V/582-583; *Hândmîr*, III/245; *Âzzâvî*, II/156-157.

birimlerinin doğru bir şekilde kullanılmasını sağlamakla görevli idi. Satıcıların geçerli ölçü birimleri dışında kendilerine göre ölçü belirleme ve kullanmalarının önüne geçirdi. Haftada bir kez ticarethane sahipleri işyerlerinde kullandıkları ölçüleri Muhtesibin emrindeki görevlilerle ona gönderirler, o bunların gerçek ölçülere uyup uymadığını tespit ederdi. Bu şekilde halkın satıcılar tarafından kandırılmasının önüne geçirdi⁶⁴.

4.4.2.8 Defterler: Büyük divanın önemli teşkilatlarından biri Defterler ve Senetler Dairesi (İdare-i Defatir ve Esnad) idi. Deneyimli ve eğitilmiş münşiler ve katiplerin görev yaptığı bu bölümde devletin bütün gelir ve giderleri her biri ayrı formlara ve özelliklere sahip muhtelif defterlere özel yöntemlerle işlenirdi. Bu defterler ihtiyaç duyulduğunda incelenebilmesi için her zaman hazır halde olması gerekiyordu⁶⁵.

4.4.2.9 Divan Askeri Teşkilatı: Ordudan bağımsız ve büyük divana bağlı olarak oluşturulan askeri teşkilat oldukça geniş ve güçlü bir teşkilata sahipti ve büyük divanın bir şubesi sayılırdı. Etki alanları çok genişti ve devlete bağlı idarelerde bu birimden birer kişi görev yapardı. Divan Askeri Teşkilatında görev yapan önemli makam sahipleri şunlardır.

4.4.2.9.1 Şahnelik: Şehir ve eyaletlerin iç güvenlik sorumlusu şahne idi. Görevi, emri altındaki çok sayıda görevlinin yardımı ile kendi sahasındaki kanunsuzluk ve düzensizliğe izin vermemek, adli suçları ilgilendiren konularda suçluları tespit etmek, baskı veya başka yollarla hakları gaspedilen kimselerin durumlarını araştırmak suretiyle, haksızlığa uğrayanların haklarını kendilerine geri vermek idi. Sultan tarafından güvenilir, iş bilir, adil ve itibar sahibi kimseler arasından seçilerek yarlığ çıkarılmak suretiyle atanırlardı⁶⁶.

4.4.2.9.2 Bekçiler Emirliği (Emaret-i Ases): Geceleri şehir ve pazar yerlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla bir *Ases Teşkilatı* oluşturulurdu. Bu sistem Osmanlılar'da da aynı şekliyle mevcuttu. Büyük Divan tarafından atanan Bekçiler Emiri'nin (*Emir-i Ases*) emrindeki görevliler, geceleyin şehrin pazar, cadde ve diğer bölgelerinde dolaşarak sarhoş, hırsız ve başıbozuk kimselerin başkalarına

⁶⁴ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/224-227; *Beyânî*, s.189-190.

⁶⁵ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/73-92;

⁶⁶ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/35-39; Spuler, *İran Moğolları*, s.303-304; *Beyânî*, s.189.

zarar vermelerini, halkın ev ve işyerlerini soymalarını ve gasp gibi kanunsuz işleri gerçekleştirmelerini engellerlerdi. Bu tür kimseleri ya da şüpheli birini yakaladıkları zaman Bekçiler Emiri'nin bulunduğu karargaha götürürlerdi. Bekçiler Emiri bu şahsı sorgulayarak suçlu bulması halinde kadıya teslim ederdi. Bekçiler Emiri'nin ve emrindeki görevlilerin maaşlarını görevli olduğu bölgenin halkı karşılardı. Halk ve mahalli yetkililer Bekçiler Emiri'ni ilgilendiren konularda onunla işbirliği yapmak ve onun emirlerini uygulamak zorunda idiler⁶⁷.

4.4.2.9.3 Bularğuçi: “*Bularğu*” Mogol örfünde, kayıp ya da sahipsiz ğulam, cariyeye ve hayvan anlamına gelmektedir⁶⁸. *Bularğuçiler*, *Büyük Divan* tarafından tayin edilirler ve ordunun göçü esnasında kendi emrindeki kimselerle yurtların etrafında dolaşarak başboş kalmış ya da kaybolmuş olan ğulam, cariyeye ve hayvanları kendi karargahına götürürler ya da başkaları bulursa getirerek Bularğuçilere teslim ederlerdi. Bu kayıplar karargahta korunur sahipleri gelerek o ğulam, cariyeye ya da hayvanın kendisine ait olduğunu ispat edebilirse kendilerine teslim edilirdi. Ordugahta başkalarının tanıyarak rahatça bulabilmeleri için *Bularğuçilerin* yurtlarına özel bir işaret konurdu. Bularğuçilerin ve emrinde çalışan görevlilerin maaşları *Büyük Divan* tarafından yılda bir kez ödenmek şartı ile karşılanır ve divanın gelir gider defterlerine işlenirdi⁶⁹.

4.4.2.10 Büyük Divanın Gelirleri:

4.4.2.10.1 Eyalet Vergi Gelirleri:Büyük divan çok büyük ve geniş teşkilatı ve çok sayıdaki çalışanı ile gelirleri ve aynı oranda giderleri fazla olan bir teşkilat idi. Gelirlerinin büyük bir kısmını eyalet ve şehirlerden gelen vergi gelirleri teşkil ederdi.Eyalet ve şehir hakimleri her yıl kendi sorumluluk sahasından elde ettikleri gelirlerin bir kısmını büyük divana göndermekle yükümlü idiler.

Bu şehir ve eyaletlerden gerek nakit gerekse de mal olarak gönderilen vergiler çok büyük meblağlar oluştururdu. Örneğin Büyük Şeyh Hasan'ın saltanatı döneminde Celayirli hakimiyeti altında olan ve Bacsera, Bakube, Numaniyye, Hille, Vasıt, Basra, Bağdad, Havize, Necef ve Kerbela şehirlerini kapsayan Irak-ı

⁶⁷ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/157-158; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213; *Beyânî*, s.189.

⁶⁸ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/67; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.230.

⁶⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/67-72; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.230-231.

Arab Eyaleti'nden 750/1349 yılında *Büyük Divan*'a gönderilen vergi gelirleri, toplam 2.500.000 dinar, Mardin, Erbil, Musul, Cezire, R'esu'l-ayn, Sincar ve Hararan şehirlerini kapsayan Diyarbekir eyaletinin vergi gelirleri ise 3.400.000 dinardı. El-Mâzenderânî, bu devrede Emir Eretna tarafından idare edilen ve Büyük Şeyh Hasan'a bağlı olan Rum (Anadolu) eyaletinin Büyük Divan'a gönderdiği vergi gelirini de 300.000 dinar olarak kaydetmiştir⁷⁰.

4.4.2.10.2 Tamga Vergisi Gelirleri: Büyük Divanın bu eyaletlerden gönderilen gelir vergileri dışındaki diğer bir gelir kaynağını ise *Tamga* ya da bugünkü adı ile gümrük vergileri oluşturuyordu.

Büyük divanın elde ettiği bu gelirler Büyük Divan hazinelerinde toplanır ve divan katipleri tarafından nakit veya mal cinsinden gelen her şey kaydedilirdi. Bu defterler yıl sonunda yeniden özel amaçlı başka defterlere geçirilir günlük ve aylık hesaplar ayrı ayrı ve dikkatle tutulurdu. Büyük Divan'ın gelirleri kadar giderleri de çöktü. Bu şekilde toplanan vergiler muhtelif şekillerde harcanırdı. Büyük Divan harcamalarının önemli bir kısmını maaşlar oluşturuyordu. Vergi memurları, Adalet, din ve eğitim ile ilgili kurumlarda çalışan görevlilerin maaşları bu divan tarafından ödeniyordu. Aynı şekilde Sosyal hizmetler ve hayır işleri için de büyük harcamalarda bulunuyordu⁷¹.

4.4.2.11 Maaşlar: Nahcevani'nin verdiği bilgilere göre İlhanlılar Çobanlı ve Celayirliler Devleti'nde devlet tarafından ödenen maaşları üç gruba ayırmak mümkündür.

İlk grup maaşlar, geçmişte yaptığı faydalı hizmetler karşılığında kişilere sultan tarafından bağışlanan nakit para ya da mülk cinsinden yapılan ödemelerdi. Bunlara "*in`âm*" ve "*ihsan*" denirdi. Ancak bu ödemeler sadece geçmişte faydalı hizmetlerde bulunan kimselere yapılmıyordu. Sultan tarafından ihtiyaç sahibi şeyhler, sufiler ve onların müritleri için de bu tür maaşlar bağlanabiliyordu. Bu ödemeler padişah tarafından çıkarılan Altun Tamgalı yarlıklarla tahsis edilir ve yarlıgda belirtilen miktar yıllık olarak ödenirdi. Bu tahsisatlar türlü şekiller ve

⁷⁰ Beyânî, s.190-192.

⁷¹ Beyânî, s.192-194.

adlar altında verilir ve divan katipleri tarafından düzenli olarak gelir gider defterlerine işlenirdi⁷².

4.4.2.11.1 Edrar: Edrar padişahların bir devlet görevlisine ya da dini bir şahsiyete bağışladıkları, onun ölümünden sonra da oğul ve torunlarına ebediyen verilen ve divan gelirlerinden nakit olarak ödenen maaş veya bir mülkün geliri idi.

4.4.2.11.2 Mukassa: Mukassa ise bir hizmet karşılığında veya sultanın takdir etmesi ile bir kimseye nakit yerine bir mülkün gelirlerinin ebediyen temlik etmesi idi. Mukassa da kişinin ölümünden sonra onun çocuk ve torunlarına miras olarak geçerdi.

4.4.2.11.3 Edrar ile mukassa: Bu türde ise bir köy ya da mahallin önceden belirlenmiş gelirleri hesap edilmek suretiyle ödenirdi. Sultan tarafından çıkarılan yarığda belirtilen mahallin gelirleri ebediyen bu kişi ya da kişilere veya bir vakfa ve şahsın ölümünden sonra da onun varislerine tahsis edilirdi. Bazen de bir köy ya da bölgenin gelirlerinin tamamı değil de bir kısmı bir kimseye tahsis edilirdi. Bu türde de sultan tarafından çıkarılan yarığdaki bölge gelirlerinin yine yarığda tayin edilmiş olan miktarı, kişi hayatta olduğu sürece ve ardından onun varislerine ebediyen tahsis edilirdi. ve o bölgenin hakimleri ve diğer idarecileri bu yarığda belirtilen hükümlerin korunmasını sağlamakla mükellef idiler. Yeni tahta çıkan sultanlar tahta oturduktan sonra yeni bir yarığ çıkarmak suretiyle bu ödemeleri devam ettirirlerdi⁷³.

4.4.2.11.4 Maişet: Maişet de sultan tarafından Altun Tamgalı yarığla bir kimseye tahsis edilen maaş idi. Diğerlerinden farkı ise kendisine maaş tahsis edilen kimsenin hayatta olduğu sürece verilmesi ve onun ölümünden sonra kesilmesi idi. Maişet de iki şekilde ödeniyordu. Birincisi kişiye divan gelirlerinden her yıl nakit olarak para ödenmesi idi. Buna maişet deniyordu. Bir bölgenin gelirlerinin tamamı ya da bir kısmının bir kimseye tahsisi edilmesine ise mukassa yolu ile maişet deniyordu. Bu yöntemde de o kişinin ölümünden sonra kesilmesi esas idi⁷⁴.

⁷² Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/260-272; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.241-242; *Beyânî*, s.213-215.

⁷³ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/260-272; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.243; Togan, *Giriş*, s.291-294; Hermann-Doerfer, "*Ein Persich-Mongolischer Erlass*", CAJ, IXIX/1-2, s.119-22; *Beyânî*, s.213-215.

⁷⁴ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/260-272; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.243; Togan, *Giriş*, s.291-294; Hermann-Doerfer, "*Ein Persich-Mongolischer Erlass*", s. 1-4; *Beyânî*, s.213-215.

4.4.2.11.5 Mersumat: Nahcevani'nin tarifinden de anlaşılacağı üzere *mersumlar* yukarıda bahsedilen şekillerin aksine devlet adına çalışan ve yaptıkları bir hizmete karşılık yapılan ödemelerdi. Vezir, naib-i vezir ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin maaşları da mersum olarak adlandırılıyordu. Merkezde çalışan ya da merkez tarafından görevlendirilen devlet görevlilerinin maaşları genellikle *Büyük Divan*'ın gelirlerinden ödeniyordu. Ancak diğer divanlara bağlı olarak çalışan görevliler maaşlarını kendi divanlarından alıyorlardı.

Genel olarak her görevli maaşını bulunduğu eyalet veya şehirden alırdı. Ancak bazen idari teşkilattaki aksaklıklar nedeni ile başka bir yere ya da merkeze giderek almak zorunda olduğu zamanlar da olurdu. Mersumlar, yani bugünkü anlamıyla maaşlar, sultan tarafından çıkarılan Altun Tamgalı yarılgılarda belirtilen miktara göre yılda bir kez nakit para olarak ödendiği gibi bir arazinin ya da mülkün gelirlerinin bir kimseye tahsis edilmesi şekli ile mal ya da mülk verilmek suretiyle de ödenebiliyordu. Bu maaşların sultan, sehzadeler ve diğer saltanat hanedanı üyesi kimselerin emrinde çalışanlarına, vezir, hakim ve bunun gibi yüksek meslek sahibi kimselere ödenen mal ya da paraya itlak, diğer devlet görevlileri için ödenen mal ya da para cinsinden maaşa ise mukarreri deniliyordu⁷⁵.

4.4.2.11.6 İktalar: Eyalet ve şehirlerin hükümetine görevlendirilen emirlerin ve ordu komutanlarının seçilmesi ve tayin edilmeleri sultan tarafından gerçekleştirilirdi. Bu emirlerin ve komutanların maaşları veya harcamaları da sultanın emri ile büyük divan tarafından karşılanırdı. Bu ise ikta denilen bir sistem dahilinde gerçekleştirilirdi. İlhanlılardan önce Selçuklular zamanında da kullanılan bu yöntem özellikle Gazan Han'dan itibaren İlhanlılarda da oldukça fazla ve yaygın bir şekilde riayet etmişlerdir⁷⁶.

Nahcevani, iktanın tarifini şu şekilde yapmıştır: "*İktà müstevfilerin örfünde padişahın emirlere ve askerlere divan tarafından kararlaştırılan ve icraya koyulan oranda, onların ihtiyaçlarını karşılamaları ve bu ihtiyaçları nedeni ile divana başvurmamaları için divan mülklerinden bir bölgenin gelirlerini bağışlaması ve onların bu gelirlerden yıl yıl istifade etmeleridir.*

⁷⁵ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/272-274; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/37-38; Beyânî, s.198-199,213.

⁷⁶ Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/39.

Lugat anlamı ise Sultan tarafından verilen şeydir. Luğat anlamı da istilahi anlamı gibidir. ⁷⁷

Bahsedildiği üzere ülkenin her köşesinde *Büyük Divan*'a ait geniş tarım alanları, kervansaraylar ve dükkanlar gibi gelir getiren emlak, bağ ve bahçeler vardı. Bu mülkler ve arazilerin gelirleri her vilayet ve şehirde bulunan hakim veya üst rütbeli ordu komutanlarına bırakılır ve onların maaşlarını ve diğer harcamalarını buradan karşılamaları sağlanırdı. Halktan alınacak vergiler bu kimseler tarafından *Büyük Divan* yerine iktâ sahiplerine verilir, bu şekilde askerler ve hakimler *Büyük Divan* ile halk arasında köprü görevi üstlenirlerdi. Bu sistemin adına iktâ denirdi. Bu sistemin *İktâ Defterleri* denilen özel defterleri bulunurdu. Bu defterlerde bütün iktâ toprakları, şartları, iktâ sahiplerinin ve bu topraklarda yaşayan halkın hukuken uyması gereken kurallar ve iktâ olarak verilen bölgenin kalkınmışlık ve bayındırlık durumu kaydedilirdi

Usulen mezarlar ve köyler ve diğer mülkler içinde yaşayan köylüler ile birlikte iktâ olarak verilirdi. Bu köylüler hiç bir şekilde yaşadıkları köyleri terkedemezlerdi. Hatta iki köy veya mülkün iktâ olarak verildiği iktâ sahipleri dahi bir köylüyü kendi mülkiyeti altındaki diğer bir köye gönderme hakkına sahip değildi⁷⁸.

İktâlar zincirleme bir şekilde aşağıya doğru zincirleme bir şekilde bölüştürülebilirdi. Yani kendisine bir köy ya da mezra iktâ edilen bir tümen komutanı kendi iktasını hezare komutanlarına (binbaşı) hezare komutanları da sedeh komutanlarına (yüzbaşı) ve daha alt rütbe sahiplerine bölüştürür ve herkesin hissesi bir deftere kaydedilerek bir nüshası *Büyük Divan*'a gönderilmek suretiyle merkeze bildirilirdi. Diğer nüshası ise iktâ sahibinde kalırdı. Hiç kimsenin kendi iktasını bir başkasına satma veya devretme hakkı yoktu. Bu arazilere divan tarafından vergi tahakkuk ettirilmiyordu. Bu iktâ sahiplerinin tek mükellefiyeti her yıl saray anbarlarına 50 "*Tebriz Menî*" ölçüsünde buğday göndermekti⁷⁹.

⁷⁷ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/48.

⁷⁸ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/48-49; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/38-39; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.237.

⁷⁹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/48-49; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.239; *Beyânî*, s.133-134.

İkta sahipleri kendilerine verilen bu bölgelerden elde ettikleri gelirleri asker beslemek, savaş zamanlarında ihtiyaç duyulabilecek silah ve malzemeleri tedarik etmek için kullanıyorlardı. Ayrıca ikta sahipleri bu bölgeleri mamur etmek ve gelirlerini artırmak zorunda idiler⁸⁰.

İkta sistemi ile devlet, ordu için sürekli olarak asker beslemek zorunda kalmıyor bu ikta sahiplerinin beslediği askerler her istenilen an savaş için hazır bulunuyorlardı. İkta sahiplerinin savaş zamanlarında ihtiyaç duyulması halinde derhal askerlerini toplayarak istenilen bölgeye gitmeleri gerekiyordu⁸¹.

4.4.2.11.7 Suyurğal: Yukarıda bahsedilen maaş türleri ve iktalar dışında İlhanlılar devrinde suyurğal adı verilen bir başka yöntem daha bulunuyordu. “*İnâm*” da denilen *Suyurğal* daha çok maaş olarak sultan tarafından bir kimseye bağışlanan ve çoğunlukla o şahsın ricası ile vergilerden muaf tutulan arazi ya da arazi geliri anlamına geliyordu. Bazen bir şehir ya da bir eyalet suyurğal adı ile bir şehzade ya da şahsiyete verilir. Bu durumda bu topraklardan elde edilen ve daha önce sultanın hazinesine ödenen gelir ve vergiler suyurğal sahibine verilmeye başlanıyordu. Bu şahıs genellikle kendisine suyurğal olarak verilen şehir ya da eyalete gider ve kendi mülkünün başında merkezi hükümetin müdahalelerinden uzak olarak hükümetle meşgul olurdu. Ana hatları ile iktâ sistemine benzerdi. İktadan en önemli farkı suyurğal sahibinin kendisine verilen suyurğali bir başkasına satma, bağışlama veya devretme hakkının olması ve babadan oğula geçmesi idi. Suyurğal sahibi kendi bölgesindeki bir şahsın ya da arazisinin vergilerini almama hakkına da sahipti. Yani suyurğal, verilen kimsenin malı idi ve o suyurğal üzerindeki bütün haklar sahibinin tasarrufunda bulunuyordu.⁸²

4.4.2.12 Hakimler ve Eyaletlerin İdaresi: İlhanlı Devleti'nin topraklarını ve hakimiyet alanlarını genel anlamda iki kısma ayırmak mümkündür.

- 1- Kendi iç işlerinde bağımsız olan ancak merkeze tabi olan eyaletler.
- 2- Doğrudan mekezi hükümetin kontrolü altında olan eyaletler.

⁸⁰ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/47-50; *Beyânî*, s.134.

⁸¹ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/46-48; *Beyânî*, s.134.

⁸² Togan, “*MoğollarDevrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/38; Spuler, *İran Moğolları*, s.358; Yakubovski, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.116-117; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.236; 210; *Beyânî*, s.215,229-230.

Birinci gruba dahil olan eyaletler Şirvan, Gilan, Mazenderan, Diyarbekir ve Rum eyaletleri idi.

İlhanlıların hakimiyetindeki ikinci grup eyaletler ise doğrudan merkeze bağlı olan ve bizzat hükümdar tarafından çıkarılan yarlğ ile atanan hakimler tarafından idare edilirdi. Bu eyaletler; Azerbaycan, Arran, Muğan, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'den ibaretti. Bu bölgeler zaman zaman Celayirlilerin hakimiyetinden çıkmışsa da genel olarak onların hakimiyetinde kalmıştır.

Doğrudan merkeze bağlı olan bu eyaletlerin hakimleri ülkenin itibar ve şöhet sahibi, deneyimli ve başarılı kimseleri arasından seçilirdi. Daha küçük şehir ya da bölgeler ise hakim ya da "*Darugaçiler*"(*darugacı*) tarafından idare edilirdi. Celayirlilerden sonra Timurlular ve Safeviler'de varolan *darugaçilerin* asli görevleri buldukları yerlerin korunması olmakla birlikte, buralardaki yargı işlerine de bakarlar, gerekli hallerde başında bulunduğu askerlerle birlikte savaşımlara katılırlardı. Kimi zaman darugaçilerin yanında, kalenin korunması görevini kale muhafızı anlamına gelen *kutval* denilen bir görevli üstlenirdi. Ancak darugaçilik ve kutvalliğin tek bir şahısta birleştiği de vaki idi. Hakim ve darugaçiler vezirin emri altında ve *Büyük Divan*'a bağlı olarak görev yaparlardı. Eyalet ve şehir hakim ya da darugaçileri genel olarak dört yöntemle tayin edilirdi⁸³.

4.4.2.12.1 Emanet: Hükümdar bir kimseyi genellikle bir yıllık süre için yarlık çıkarmak suretiye bir bölgenin hükümetine tayin ederdi. Maaşı (mersum) *Büyük Divan* tarafından karşılanırdı. Bu yöntem daha çok bir vilayet ya da bölgenin herhangi bir sebeple viran olduğu ve hakimın yeniden yapılanmayı ve bayındır hale getirmeyi sağlaması için gönderildiğinde kullanılırdı⁸⁴.

4.4.2.12.2 Ziman ve Mukataa: Bu tür atamanın süresi de bir yıl idi. Emanet yönteminin aksine bu tür atamalarda hakimın maaşı *Büyük Divan*'dan değil tayin edildiği bölgenin gelirlerinden karşılanması gerekiyordu ve çıkarılan yarlıgda bu bizzat ifade ediliyordu. Hakim bir yıl sonunda kendi hükümeti dönemindeki gelir

⁸³ Hâfiz Âbrû, , *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.272; *Mîrhând*, VII48; Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/132-137; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.16,110; *Beyânî*, s.199-200; Aka, *Timur Ve Devleti*, s.115.

⁸⁴ Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/132-136; *Beyânî*, s.200.

ve giderleri özel bir deftere kaydeder ve Büyük Divan'a gönderirdi. Göreve atanırken aldığı beratları ve mazbatayı geri verir karşılığında bir tutanak alırdı⁸⁵.

4.4.2.12.3 Tamga Hakimliği: Bir eyalet ya da bölgedeki gümrük ya da diğer gelirlerin toplanması ve merkeze gönderilmesi konularında bir sıkıntı başgösterdiği zaman başvuru bir yöntemdi. Sultan tarafından çıkarılan yarlığ ile bilgi sahibi ve güvenilir kimseler arasından seçilen bir kişi bahsekonu bozuklukları gidermesi ve işlerin bir düzene sokulması amacı ile tayin edilirdi⁸⁶.

4.4.2.12.4 Zirai Eyalet Hakimliği: Daha çok zirai üretimi ile önem taşıyan eyaletlerdeki mahsulatın azalması, üretilen malların iyi değerlendirilememesi veya gelirlerinde bir düşüş yaşanması durumunda söz konusu problemleri ortadan kaldırması için bir hakim tayin edilirdi. Bu görevli ya da emrindeki görevliler bizzat çiftçilerin ürünlerini başına giderek ürünlerden alınacak vergiyi belirler ve kaydederlerdi. Çıkarılan yarlığda her kesin ürettiği mahsulün onda ikisini hakime vermesi gerektiği bildirilirdi. Bu hakimler de çoğunlukla bir yıllık süre için gönderilirdi⁸⁷.

Bunların dışında kimi zaman halkı dindar olan şehir ve vilayetlerin hakimleri dini kesim temsilcilerinden seçilip atanırdı. Örneğin **İbn-i Battûta**'nın verdiği bilgilere göre, Necef'ten geçtiği sırada bu şehrin hakimi aynı zamanda şehrin *nakibu'l-eşrafı* idi.

İbni Battuta bu konuda şunları söylemektedir:

“... Necef şahrinde ne vergi memurları ne de vali var. Şehrin bütün işleri Nakibu'l-eşrafın elinde... Nakibul eşraf Irak padişahı tarafından tayin edilir. Onun padişahın huzurunda büyük bir makamı var. Nakibin seyahati sırasında büyük emirler için adet olan özel teşrifati onun için de uyguluyorlar. Sancaklar ve davullar onunla birlikte yol alıyorlar. Her sabah ve akşam malikanesinin kapısında davul çalınıyor. Şehirde ondan başka hakim yok. Ne sultan için ne de başka biri için halktan vergi alınmıyor. Benim bu şehre seyahatim sırasında Necef'in hakimi Nizamuddin Hüseyin b.Taceddin el-Âvî idi.”⁸⁸

⁸⁵ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/132-136-137; *Beyânî*, s.201.

⁸⁶ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/138-140; *Beyânî*, s.201.

⁸⁷ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/140-141.

⁸⁸ *İbn-i Battûta*, I/221-222.

Gazan Han devrinden itibaren her şehirde ve vilayette “*Daru’s-seyyade*” olarak anılan bir idare teşkil edilmiş ve buraların sorumluluğu “*Nukeba-yi Sadat*” ünvanını taşıyan kimselere verilmişti. Bu kimselerin görevi buldukları bölgelerdeki peygamber soyundan gelen kimselerin şecerelerini tutmak, dini eğitim vermek ve onların haklarını savunmak idi. Bu kimseler taşıdıkları sığfata binaen toplum içinde muteber ve sözü geçen kişilerdi. Buldukları şehirdeki dini şahsiyetlerin kontrolü de bunlar tarafından sağlanırdı. Merkezde ise ülke genelindeki bütün nakiblerin başkanı durumunda “*Nakîbu’n-nukebâ-yi Sadat*” ünvanını taşıyan bir şahıs bulunurdu. Bu kimseler de peygamber soyundan gelen kimseler arasından ve sultan tarafından seçilip atanırdı⁸⁹.

4.5 Mali Teşkilat:

4.5.1 Divan-ı İstifa: İlhanlılar devrinde devletin mali işleri, *Büyük Divan*’a bağlı olan ve oldukça geniş ve büyük bir teşkilata sahip olan *Divan-ı İstifa* tarafından idare ediliyordu. Devletin gelir ve giderleri, vergiler ve sair mali işlemleri, *Divan-ı İstifa* tarafından ya da onun nezareti altında gerçekleştiriliyordu. *Divan-ı İstifa* gerek sultan gerekse diğer divanlar tarafından devlet görevlilerine ya da sultan tarafından takdir edilen kimselere verilen maaşların nasıl ve ne şekilde verildiğini de kontrol ederdi. Divan katip ve münşileri bu maaşları düzenli olarak defterlere kaydederek devletin giderlerine işlerlerdi. Ayrıca *Divan-ı İstifa* da gerekli gördüğü zamanlarda ülkenin muhtelif bölgelerinde meydana gelen sel, yangın, deprem ve bunun gibi afetlerde o bölgede yaşayanlara mali yardımda bulunur veya bir bölgeyi imar etmeleri şartı ile cüzi miktarlarda paraya bir takım kişilere satarak ve bu kişilere vergi muafiyeti tanıyarak oraların bayındır hale gelmesini sağlama yetkisi vardı⁹⁰.

Divan-ı İstifanın da kendi içinde ayrı birimleri ve meslek sahipleri mevcuttu.

4.5.1.1 Mustevfi-yi Memalik: *Divan-ı İstifa* diye adlandırılan mali teşkilatın başında sultan tarafından seçilip atanan “*Mustevfi-yi memalik*” bulunurdu. Mustevfi-yi memalik uhdesinde bulundurduğu makamın önemine binaen mali

⁸⁹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/202-207; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.246-247.

⁹⁰ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/94, 309-311; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.216.

konularda bilgi sahibi ve deneyimli, daha önce yapmış olduğu hizmetler sırasında kendisini ispatlamış, dürüst ve toplumda itibar gören kimseler arasından seçilirdi.

Ülkedeki vergilerin toplanması, gelir ve giderlerin nasıl gerçekleştiği ve diğer bütün mali konulardan haberdar olması ve bütün mali işlemlerin onun kontrolü altında gerçekleşmesi gerekiyordu. Bu itibarla sultan tarafından çıkarılan yarlıglarda başta diğer şehir ve eyaletlerdeki müstevfi, vergi memurları ve diğer mali görevliler olmak üzere hakimler, kadılar, mutasarrıflar, naibler ve diğer tüm kamu görevlileri ve ahaliye bütün mali konularda müstevfi-yi memalike yardımcı olmaları, onun mali konularda uygun gördüğü her konuyu itiraz etmeden kabul etmeleri, kendi sorumluluk sahalarındaki her türlü mali problem ve gelişmeyi derhal haber vermeleri, talep etmesi halinde kendisine ya da onu temsil eden görevliye hesap defterlerini teslim etmeleri gerektiği emredilirdi.

Nahcevani'de bulunan ferman örneklerinden anlaşıldığı kadarı ile Müstevfi-yi memalik padişahın naibi olarak ülkedeki mali işlerin büyük bir kısmını kendi uhdesinde bulunduruyordu. Onun başlıca görevleri ülkenin gelir ve gider durumunu kontrol altında bulundurmak, memur maaşlarını (mersumat) düzenlemek, ödemek ve kontrol etmek, vergi memurlarını (muhassıllar) belli zamanlarda vergi toplamaları ve mahalli idareciler tarafından toplanmış olan vergileri merkeze getirmeleri için ülkenin muhtelif bölgelerine göndermek, mali defterlerin düzenlenmesine başkanlık ve nezaret etmek, divana ait mali raporları düzenleyerek Büyük Divan'ın başkanı durumundaki vezire ve padişaha sunmak idi⁹¹.

Müstevfi-yi memalik'in her şehir ve eyalette bir naibi olurdu. Bu naibler eyalet, şehir ve köylerde divana ait malların, gelir ve giderlerin gözetim ve denetimini yapar, bunları defterlere kaydederdi. Gelir ve giderlerin ya da mahsulatın artması ya da azalmasının nedenlerini araştırması ve sorulduğunda cevap vermesi gerekirdi. İstifa Divanı tarafından çıkarılan fermanla atanırlardı ve maaşları gittikleri bölgenin divan gelirlerinden nakit ya da mal olarak ödenirdi⁹².

4.5.1.2 Vilayet Nazırı: Çoğunlukla gerek merkezden gönderilen gerekse mahallinden görevlendirilen vergi toplama memurları (*Muhassıllar*) devletin

⁹¹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/94-105; *Beyânî*, s.205-206.

⁹² Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/99-104.

kendilerine tanıdığı hak ve yetkileri aşarak halktan fazladan vergi alırlar veya mallarına el koyarlardı. Ya da tam tersi olarak devletin kendilerine vergi muafiyeti, ya da indirim hakkı tanımadığı kimselere iltimas ederek onlardan vergi almazlar veya almaları gerekenden az alırlardı. Bu tür davranışların önüne geçmek için *Divan-ı İstifa* tarafından vilayetlere vergilerin toplanma tarzını kontrol etmeleri, halka haksız yere baskı uygulanmasını ve fazladan vergi alınmasını engellemeleri amacı ile vilayet nazırları tayin edilirdi.

Nazırlar gönderildiği vilayetlerin hazinelerine nezaret görevi de üstlenirlerdi. Bu görevli, merkezi hükümetin o vilayetteki nazırı durumunda idi ve mahalli görevlilerin tamamı bütün mali konularda vilayet nazırının isteklerini yerine getirmek zorunda idiler. Vilayet Nazırı, kendisinin seçtiği görevlileri kendi sorumluluğundaki vilayetin köy ve kasabalarına göndererek buralardaki durumu da denetlerdi. Bu görevliler gönderildikleri yerlerdeki durumu kontrol ederek vilayet nazırına bilgi vermekle yükümlü idiler⁹³.

4.5.1.3 Tadil-i Kanun: Kimi zamanlarda merkezi hükümet tarafından vilayetlere gönderilen vilayet nazırları da halktan kanunların belirlediği ölçülerin dışında vergi alır veya vergi mükellefleri ile ihtilafa düşer, vergi muafiyeti veya indirim tanınmış kimselerden fazla ya da az vergi alırdı. Bu durum halk tarafından merkeze bildirildiğinde İstifa divanı tarafından durumu incelemek, varsa haksızlığı gidererek fazladan alınan miktarı sahibine iade etmek ya da ihtilafları ortadan kaldırmak için gönderilirdi⁹⁴.

4.5.1.4 Vergi Tahsildarları: (Muhassıllar) Muhassıllar, yani tahsildarlar adından da anlaşılacağı üzere divan tarafından emrine verilen memurlar ve amillerle birlikte bir eyalete görevlendirilir ve kanun çerçevesinde belirlenmiş olan vergileri halktan toplardı. Muhassıllara göreve gönderildikleri sırada gidecekleri bölgenin yetkilileri ve halkına hitaben sultan tarafından Altun Tamgalı bir yarlıg çıkarılır ve kendilerine yardım edilmesi istenirdi. Ayrıca bu görevlilere görevleri ile ilgili Altun Tamgalı beratlar verilirdi⁹⁵.

⁹³ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/141-145; *Beyânî*, s.212.

⁹⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/145-146; *Beyânî*, s.212-213.

⁹⁵ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/176-177; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.216; *Beyânî*, s.213.

Kimi zaman muhassıllar kendilerine verilen hak ve yetkilerin dışına çıkarak halktan zorla ya da yanlışlıkla fazla vergi alırlardı. Bu durum ahali tarafından merkeze bildirilir ve haklarının geri verilmesini talep ederlerdi. Devlet böyle durumlarda deneyimli ve bilgili memurları eyalet ve şehirlere göndererek durumu araştırmasını ve varsa haksızlığın giderilmesini ve fazladan alınan para ya da mahsulün iade edilmesini sağlardı. Bu işleme “**İstihrâc-ı Vilâyât**” denirdi⁹⁶.

4.5.2 Defterler: Devletin mali anlamdaki bütün kayıtlarının bulunduğu hesap defterleri bu dönemde oldukça önem taşıyor ve bu defterlerin tutulmasına fevkalade bir önem veriliyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere divanların işleri hesapların defterlere geçirilmesine dayanıyordu. Bu defterlerin düzen ve tertibi de yine bu konuda bilgi sahibi olan ve uzmanlaşmış kimseler tarafından sağlanıyordu. Bu kimselere Mogolcada defterdar anlamına gelen “**Bitikçi**” (بتیکچی) deniliyordu.

Bütün Bitikçiler merkezdeki “**Uluğ Bitikçi**”ye bağlı idiler. Uluğ Bitikçi başta gelir ve giderler olmak üzere divanın bütün işlerine nezaret etmekle yükümlüydü. Nahcevani’nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla her şehir ve eyalette bir bitikçi görev yapıyordu. Bundan da her şehir ve eyalette bir maliye teşkilatının olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür⁹⁷.

Nahcevani, İlhanlılarda Gazan Han’a kadar düzenli defterlerin bulunmadığını ve düzenli defterlerin Gazan Han’dan sonra tutulmaya başladığını söylemektedir. İlk olarak devletin gelir ve giderleri ile beytülmalın kaydı için tutulmaya başlanan defterler zaman içinde genişleyerek bütün sahalara yayılmıştır⁹⁸.

İstifa Divanı’nın her biriminde devletin gelir ve giderleri günlük, aylık ve yıllık olarak ve muntazam bir şekilde kayda geçiriliyordu. Bu defterler kendi sahasında uzmanlaşmış kimseler tarafından ve önceden belirlenmiş yöntemlerle tutuluyordu. Özel terimleri ve tertibi vardı. Bu defterler türlü sınıflara ayrılmıştı⁹⁹.

⁹⁶ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/152-155; Spuler, *İran Moğolları*, s.341-342.

⁹⁷ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/105-106; Mansuroğlu, *Mecdud*, “*Bitikçi*”, İA, II/657.

⁹⁸ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/129-131; *Beyânî*, s.207.

⁹⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/129-131; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.216; *Beyânî*, s.207.

4.5.2.1 Ruznameçe: Gün içinde gerçekleşen mali olaylar divanın o günkü gelirleri ve harcamaları, mali konulardaki bir görevlinin bir göreve gönderilmesi veya tayin edilmesi, gelen ve giden yazılar ve bunun gibi küçük büyük her olay ruznameçe denilen defterlere işlenirdi. Bu işlem divan katipleri tarafından her gün günün bitiminde gerçekleştirilirdi¹⁰⁰.

4.5.2.2 Avarece: Devletin hakimiyeti altındaki şehir ve eyaletlerden gelen ya da bu bölgelere giden ve Rûznâmeçe'ye işlenmiş olan para miktarı avarece denilen defterlere aktarılıyordu. Ruznameçe'de ayrı ayrı kaydedilmiş olan miktarlar bu defterlere işlenerek kontrol edilmek istendiği zaman avarecede derhal ve toplu bir halde bulunması sağlanıyordu¹⁰¹.

Bu defterler dışında yine farklı amaçlara uygun olarak tutulan Defter-i Kânûn-i Memleket, Mevamire, Tevcihât, Tahvilât, Müfredât ve Câmi`u'l-hesâb gibi defterlerde mevcuttu¹⁰².

4.5.3 Haraçlar-Vergiler (Tevcihat-Avariz ve Maliyat):Diğer bütün mali ve idari konularda olduğu gibi Çobanlılardaki vergi sistemi da yaklaşık olarak İlhanlıların vergi sistemi ile aynıydı. Çobanlılar devrinde de İlhanlılar'da olduğu gibi halktan ve toplumun diğer kesimlerinden değişik isimler altında çok miktarda vergi ve haraç alınıyordu. Devletin gelirlerini, dış ticaretten elde edilen gümrük gelirleri dışında halktan toplanan vergiler ve savaş ganimetleri ile tâbi devletlerden alınan hediye ve haraçlar (Bac) teşkil ediyordu.

Toplumda üretim kesimini oluşturan çiftçi ve köylüler ile ticaret erbabı bin bir güçlük altında ürettiği ya da kazandığı paranın büyük bir kısmını devlete vergi olarak ödemek zorunda bırakılıyordu. İç kargaşa ve savaşların aralıksız devam etmesi, şehir ve eyaletlerin sık sık el değiştirmesi nedeni ile halktan alınan vergiler gittikçe ağırlaşıyor baskı ve savaşlar nedeni ile boşalan köylerde ve tarım bölgelerinde yaşayan halk devletin ve efendilerinin ihtiyaçlarını karşılayamıyordu.

İktidarın zayıfladığı dönemlerde devletin yasal yollardan aldığı vergilerin dışında, mahalli hakimler ve onların emri altındaki kimseler köylülerden ve ticarethane sahiplerinden, hatta her türlü vergiden muaf olan vakıflardan bile zorla ve işkence ile para ve mal topluyorlardı. Yasak olmasına rağmen gittikleri

¹⁰⁰ Pakalın, III/60.

¹⁰¹ Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye der `İlm-i Siyâkat*, neşr. Walther Hinz, Wiesbaden , 1952, s.104-105.

¹⁰² el-Mâzenderânî, s.57-58,111,122,153,173.

yerlerde halkın evlerinde konaklıyorlar, onlara getirdikleri maddi külfetin yanında evlerde göz koydukları güzel kız ve kadınlara akıl almamak davranışlarda bulunuyorlar ya da zorla alıp götürüyorlardı. Bu ise halkın tamamen fakirleşmesi ve yaşadıkları bölgeleri terkederek daha güvenli yerlere gitmesi, böylece tarım alanlarının gerektiği gibi işlenememesi sonucunu doğuruyordu. Merkezi hükümet ise bu tür olumsuzlukların ortadan kaldırılması için merkezden özel görevle müfettişler gönderiyor ve çıkardığı fermanlarla şehir ve eyalet hakimlerinden önlem almalarını ve suçluları cezalandırmalarını istiyordu¹⁰³.

Haraçlar, tabii devletlerden sabit ve genellikle yılda bir kez alınan vergilerdi. Celayirli devrinde tabii devlet ya da eyaletlerin merkezi hükümete savaş zamanlarında asker yardımı yapma dışında nakit ya da mal olarak sultanın hazinesine yılda bir kez haraç ödeme yükümlülükleri bulunuyordu¹⁰⁴.

Bu dönemde vergiler genel anlamda iki ana başlık altında toplanıyordu.

1-Divân-ı İstifa tahsildarları tarafından toplanan ve devlet hazinesinin gelirlerini teşkil eden genel vergiler.

2-Ruhani sınıf temsilcileri tarafından toplanan ve beytülmalın gelirlerini teşkil eden şeri` vergiler.

Başta Nahcevani olmak üzere kaynaklarda behre, toğar, tamga, kupçur, haraç, ulufe, nüzul, mal ve müteveccihat (mal ve gelirler), tabğur, susun, zekat, numari, cizye, aş, haneşumar, bağşumar, serşumar, bac, sadaka, avariz, cerime, kırkırak, rusum-i şahnegi, hakku'l-tahrir, hakku'l-takrir, zevayid, surpa ve bunun gibi çok sayıda vergi ve haraç türünden bahsedilmiştir. Elbette bu vergiler ve haraçların tamamı tek bir gruptan veya sürekli olarak alınmıyordu. Her bir meslek sahibi veya toplum kesiminden bazen sürekli bazen de ihtiyaç duyulması halinde tahsil ediliyordu. Çiftçiler ve şehirlerde yaşayan halktan savaş zamanlarında ve olağanüstü hallerde ordu teşkil etmek ve bunun gibi özel nedenlerden dolayı

¹⁰³ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/184-193, II/283-289; Spuler, *İran Moğolları*, s.337-340; Piriyeve, s.88-Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/245-248.

¹⁰⁴ Mustevfi, *Zeyl-i Târîh-i Guzide*, s.78-82; Hâfiz Âbrû, , *Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî*, s.241-242; Kemalü'd-dîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/386-387,401-402; *Mîrhând*, V/573-574; *Hândmîr*, III/240-241; *Âzzâvî*, II/114,116-117; *Beyânî*, s.42-43; Ahmedoğlu, C. Hüseyin, *Srednevekoviy Gorod Şemaha*, XI-XVII veka, Bakü, 1981, s.81.

Büyük Divan veya feodal emirler tarafından toplanan vergilere “*avariz*” ve “*tevcihat*” adı verilirdi¹⁰⁵.

4.5.3.1 Bâc: (باج - باج) Türk ve İslam devletlerinde çok eski zamanlardan itibaren kullanılan bu vergi türü İlhanlılar ve Çobanlılar devrinde oldukça geniş anlamlarda kullanılmış, bazen vergi bazen de haraçlar için “*bac*” teriminden istifade edilmiştir. Örneğin Reşideddin, Celayirliler devrinde de cari olan ve Gazan Han döneminde büyük kervan yollarının güvenliğini temin etmek için alınan yol koruma vergisi (*Mâliyât-i Râhdârî*) ve tarım ürünlerinden alınan 1/3 oranındaki “*Mevâşî ve Kupçur*” vergileri yerine “*bac*” terimini kullanmıştır.¹⁰⁶ Aynı şekilde diğer bazı kaynaklarda da “*bac*” terimi haraç, cizye, tamga, zekat ve diğer vergilerle birlikte genel bir vergi gibi kullanılmıştır¹⁰⁷.

Ancak Nahcevani'nin eserinden anlaşıldığı üzere “*bac*” tam olarak yol güvenliği vergisi, yani “*Maliyat-i Rahdari*” yerine alınmakta idi ve bu vergiyi kervan yollarının güvenliğini sağlamakla görevli olan “*tatağavulve “rahdarlar”*” toplamakla yetkili idiler. Tatağavul ya da rahdarların tayin fermanlarında kervan sahiplerinin *Tatağavul*'a hükümet tarafından bac ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi emrediliyordu. Bu itibarla tatağavul ya da rahdar aynı zamanda “*bacdar*” ünvanını da taşıyabiliyordu.

Nahcevani'nin kaydına göre kervan sahiplerinin her bir baş deve, katır yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe *bac* denilen bir vergi ödemekle yükümlü idiler. Elbetteki bu oran kervan yolunun mesafesine göre de değişiklik gösteriyordu. Örneğin İlhanlılar devrinde İskenderun-Tebriz arasını katedecek olan tacirler her bir baş ticaret malı yüklü hayvan için yol koruma vergisi olarak 50 dirhem ödüyorlardı. Tatağavul aldığı bu paraların bir kısmını verilen beratlar gereğince harcar geri kalanını ise *Büyük Divan*'a gönderirdi¹⁰⁸.

4.5.3.2 Mevaşi ve Kupçur: Bu vergiler **İlhanlılar** devrinde bağ bahçe, tarım ve hayvancılık gelirlerinden alınan vergi idi. Tarım ürünlerinden “*kalan*” ya da

¹⁰⁵ Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/247.

¹⁰⁶ Köprülü, M.Fuad, “*Bâc*”, *İA*, II/188.

¹⁰⁷ Köprülü, “*Bâc*”, s. 188; *Hakikat*, s.45; *Pakalın*, I/144; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/237,247; *Meşkûr*, s.239; Fâikî, *Azerbaycan*, I/423-424.

¹⁰⁸ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/165-169; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/16-17,39; *Beyânî*, s.166,217; Köprülü, M.Fuad, “*Bâc*”, s. 188-189.

“*kupçur*” adı ile 1-7 dinar arasında nakit ya da mal olarak alınır. Çobanlılar devrinde ise nakit para, ürün ya da mal olarak tarım şehirlerindeki tarım ürünlerinden alınan % 20 vergisinden ibaretti. Bu vergi kanun ile belirlenir yılda bir veya iki kez ve 20 günlük bir süre içinde, daha çok sonbahar mevsimlerinde toplanır. Vergi memurları kanun ile belirlenen miktardan daha fazlasını alma hakkına sahip değillerdi.

Hayvancılık gelirlerinden alınan vergiye ise “*Mevaşî*” denilirdi. Bu tür vergi daha çok göçebe durumda yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan kimselerden alınır. *Divan-ı İstifa* tarafından görevlendirilen muhassıllar ülkenin dört bir tarafına gönderilir, bu görevliler şehir, kasaba, köy ve bozkırlarda oba oba dolaşarak göçebe halde yaşayan sürü sahiplerinin hayvanlarını tek tek sayarak bunlardan vergi alırlardı. Her bir 100 baş deve, at, merkep, koyun ve sığırdan biri vergi olarak alınır. Göçebelere alınan bu vergi ise yılda bir kez ve daha çok ilkbahar mevsiminde 20 günlük süre içinde tahsil edilirdi.

Bu vergiden tekke ve zaviye şeyhleri, sufiler, bilim ve din adamları muaf tutulur ve vergi memurları bu kimselerden vergi talep edemezler veya kendi başlarına her hangi bir kimseye vergi muafiyeti tanıyamazlardı¹⁰⁹.

4.5.3.3 Vergi Tahsildarları Vergisi: Köylü ve çiftçiler vergi toplamak için gelen tahsildarlarının, onların hayvanlarının, sayım memurlarının ve vergi memurlarını köy köy dolaştırarak onlara rehberlik eden kılavuzların her türlü yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak ve çoğu zaman onlara türlü hediyeler vermek zorunda idiler. Bunun dışında yine bunların masrafları için her 100 dinar vergiye ilaveten 20 dinar daha ödemek mecburiyetinde idiler¹¹⁰.

4.5.3.4 Ölçü ve Tahmin Vergisi (Maliyat-i Hezr ve Tahmin) : *Hezr* kelime anlamı olarak ölçmek ve takdir etmek manasına gelir. Bu vergi yöntemi, vergisi daha önce belirlenmemiş olan tarım alanları için kullanılırdı. Devletin maddi sıkıntıya düştüğü ya da savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu dönemlerde *Divan-ı İstifa* tarafından bir yarlığ çıkarılmak suretiyle ziraat ve vergi konularında uzman

¹⁰⁹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/149-152, 176-177; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, I/19; Barthold, V.V. “*Ani Kitabesi*” (*İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet*), *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I/135-159, İstanbul, 1931, yeniden neşir Abdulkadir İnan, *Makaleler Ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s.531; *Beyânî*, s.217; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/247-248.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.216-217; *Beyânî*, s.217.

kişiler görevlendirilerek daha önce vergilendirilmemiş tarım alanlarına başına gider ve ölçme tahmin etme ve mukayese yöntemlerini kullanarak bir tarım alanından alınacak olan vergiyi belirler ve ödenmesi gerekli vergi miktarını kayda geçirirlerdi. Bu muhassılın vergi miktarını oldukça dakik ve adil olarak tespit etmesi, onun tayin ettiği vergi miktarını da mükelleflerin kabul etmesi gerekirdi. Bu tür vergiler alınma yönteminden dolayı bu isimle adlandırılırdı¹¹¹.

4.5.3.5 Ağnam Vergisi (Maliyat-i Ağnam): Kelime anlamı olarak Arapçada koyun anlamına gelen “*ğanem*” kelimesinin çoğuludur. Bununla birlikte vergi ıstılahında genel bir anlamda kullanılmış ve koyu dışında keçi, deve ve diğer hayvanların tamamından alına vergiyi kapsamıştır. Hayvan ticaretinden alınan vergidir. Osmanlılar’daki *Bâc-ı Ağnam* ile aynıdır. Ticaret malı olarak alınıp satılan her canlı koyundan **İlhanlıların** son zamanlarında 1.1/6 dinar, her kesilmiş koyundan 1.1/3 dinar, her canlı sığırdan 5 dinar, her kesilmiş 4 sığırdan ise 12 dinar vergi alınırdı. Bu vergiler, biri Nevruz’da diğeri de sonbaharda olmak üzere yılda iki kez ödenirdi¹¹².

4.5.3.6 Dükkan ve Pazarlar Vergisi: Bütün şehirlerde her türlü boyacı, derici, anberci, marangoz ve bunun gibi her ticarethaneden ve hayvan pazarı, gıda maddesi pazarları ve diğeri her türlü Pazar esnafı vergiye tabi idi. Dükkan sahipleri ve pazar esnafından her 1000 dinar kazançları için 20 dinar vergi alınırdı¹¹³.

4.5.3.7 Tamga (Gümrük) Vergisi: *Damğa* ya da *tamga* vergisi ıstılah olarak “*bac*” ile benzerlik göstermekte hatta çoğu yerde birbirinin yerine kullanılmaktadır. Kimi kaynaklarda “*bac-i tamga*” ve “*bac-i bozorg*” (bac-i büzürk) ıstılahları ile de karşılaşmak mümkündür. Ticaret yolları üzerinde tesis edilen gümrük bürolarında ihraç veya ithal edilen her türlü malın alım satımından ¼ oranında vergi alınırdı. Bu vergilere bac-i bozorg, şehirlerde meyhaneler de dahil olmak üzere ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerin her türlü alışveriş işleminden ve kesilen hayvanlar için alınan bütün vergilere ise *bac-i tamga* denirdi¹¹⁴.

¹¹¹ Muhammed Hindüşâh Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/147-149; *Beyânî*, s.217.

¹¹² *Beyânî*, s.218; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü*, I-II, İstanbul, 1993, I/25-26,144-145.

¹¹³ *Beyânî*, s.219

¹¹⁴ Barthold, W., “*Ani Kitabesi*” , s.531-532; Köprülü, M.Fuad, “*Bâc*”, s. 188-189; Pakalın, I/144-145.

4.5.3.8 Köle Ticaret Vergisi: Daha çok Hindistan, Türkistan, Anadolu ve Gürcistan ile yapılan köle ticareti de vergiye tabi idi. Bu tür ticareten elde edilen her 1000 dinar gelir karşılığında 20 dinar vergi kesilirdi¹¹⁵.

4.5.3.9 Cizye Vergisi: İslam devletlerinde ülkede yaşayan gayrı müslimlerden alınan bir vergi türü idi. İlhanlılarda olduğu gibi Çobanlılar devrinde de cizye vergisi iki şekilde alınıyordu. Birinci şekilde örfe uygun olarak *Büyük Divan* tarafından alınırdı. Bu görev için “*cizye mutasarrıfı*” adı altında görevliler bulunurdu. İkinci şekilde ise imamlar tarafından alınan ve miktarı tam olarak belli olmayan şeri vergi idi. Bu oranı imamlar tayin ederdi. Kimi zaman müslüman bir fakiri evinde bir veya birkaç gün barındırma, yedirip içirme şeklinde de tahsil edilebiliyordu. Devlet kendi topraklarında yaşayan gayrı müslimlerden yüksek kesimde yer alanlardan kişi başına yılda bir kez 8, orta tabakadan 6, alt tabakadan ise 4 dinar cizye vergisi alırdı. Bu vergilerden elde edilen gelirler daha çok hayır işlerinde kullanılırdı. Cizye mutasarrıfları gayrı müslimlerden beratlarla belirtilen miktardan fazlasını talep edemezlerdi¹¹⁶.

4.5.3.10 Zekatlar: Daha önce de bahsedildiği gibi zekatların toplanması için *Büyük Divan*'a bağlı olan özel bir *zekat amilliği* mesleği tahsis edilmişti. Dini bir nitelik taşıyan zekat vergisi zekat amili tarafından toplanırdı. Zekat amilleri görevlendirildikleri bölgedeki halkın mallarını inceleyerek alınacak olan şer'î zekat miktarını belirler ve bu miktarı alarak *Büyük Divan*'a gönderirdi¹¹⁷.

Bunların dışında av vergisi, sipah vergisi, meyhane ve genelev vergisi, orman vergisi, yargı vergisi, ulak (posta) vergisi, şahne ve ases vergileri adı altında halktan ve ticaret erbabından alınan çok sayıda vergi mevcuttu¹¹⁸.

Elbetteki bu vergilerin oranları, alınış zamanı ve şekilleri yıllara göre farklılık gösteriyor ve devletin paraya ihtiyaç duyduğu dönemlere göre artıp azalıyordu. Bunun dışında istisnai durumlar da ortaya çıkıyordu. Kimi zamanlar bir kimse, grup ya da bölge halkı vergi veya diğer mükellefiyetlerinden muaf tutuluyor veya kendilerine belirli bir süre için ya da ebediyen vergi muafiyeti

¹¹⁵ Beyânî, s.218.

¹¹⁶ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/248-251,294; Beyânî, s.220.

¹¹⁷ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/242-243; Beyânî, s.188,220.

¹¹⁸ Beyânî, s.217-219.

tanınıyordu. Hatta zaman zaman bir takım doğal afetler meydana geldiğinde vergilerin alınması bir yana bu bölgelere yardımda bulunuluyordu. Elbette bu indirim ya da muafiyetler için özel şartların oluşması gerekiyordu¹¹⁹.

4.5.3.11 Tahfif: Tahfif adından da anlaşılacağı üzere bir kimse, grup ya da bölge halkından alınması gereken vergide indirim yapılması anlamına geliyordu. Sadece bir yıllığına veya ebediyen olmak üzere iki şekilde uygulanıyordu. Bir köy halkı ya da vergi ödemesi gereken kimselerin kuraklık, savaş ve diğer nedenlerle *Divan-ı İstifa*'ya başvurarak o yıl ödeyecekleri vergide indirim veya muafiyet talep ederler ve durumları incelendikten sonra sultan tarafından çıkarılan yarlıg ile o yıla ait vergileri ya tamamen bağışlanır ya da vergi oranında indirime gidilirdi. Tanınan bu hak daha sonra bir olumsuz şartların devam etmesi ve Divan-ı İstifa'nın uygun görmesi halinde ebedi tahfife çevrilebiliyordu¹²⁰.

4.5.3.12 Muafiyet: Muafiyet sadece padişahlar veya hanedan mensubu kimseler tarafından tanınan bir hak idi. Mükelleflerin sultandan talep etmeleri neticesinde sultan veya hanedan üyeleri tarafından bir kimse ya da bir bölgede yaşayan insanların tamamı bir yıllığına ya da ebediyen her türlü vergi, haraç ve mükellefiyetten muaf tutuluyordu. Altun Tamgalı bir yarlıg çıkarılmak suretiyle de ilan ediliyordu. Şeyhler, önde gelen din adamı ve sufiler ile bunların emri altında bulunan tekke ve zaviyelerin vakıf gelirleri çoğunlukla her türlü vergiden ve mükellefiyetten muaf tutuluyorlardı¹²¹.

4.5.4 Para

4.5.4.1 Darphaneler ve Âyârlar Hakimi: İlhanlılar devrinde darphaneler (*Dâru'd-darb*) oldukça geniş ve muntazam bir yapıya sahip idi. Darphanelerin her birinin başında Darphane Hakimi (*Hakim-i Dâru'd-darb*) denilen bir görevli bulunuyordu. Darphane hakimleri sultan tarafından çıkarılan yarlıg ile seçilip atanıyordu ve sikkelerin kesilmesine nezaret etmekle de mükellefti. Darphanede çalışan bütün görevliler onun emrinde idiler. Onun bilgisi dışında görevliler külçe halinde olan altın ve gümüşlerin eritme ve kalıplara dökülme işine

¹¹⁹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/293-296; Beyânî, s.220.

¹²⁰ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/274-277; Uzunçarşılı, Medhal, s.244; Beyânî, s.220.

¹²¹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/277-283; Beyânî, s.220.

başlayamazlardı. Darphane hakimi ve diğer çalışanların tamamının maaşları, eğer darphane hakimi emanet yöntemi ile atanırsa “*Büyük Divan*” tarafından gönderilir, Ziman yöntemi ile atanırsa darphane gelirlerinden karşılanırdı¹²².

Ülke genelindeki bütün darphaneler ve darphane hakimlerinin bağlı olduğu “*Ülke Darphaneler ve Ayarlar Hakimi*” sıfatını taşıyan bir kimse bulunuyordu. Ülke Darphaneler ve Ayarlar Hakimi de tıpkı diğer darphane hakimleri gibi sultan tarafından sikke ve darphane konusunda deneyim kazanmış, diğer darphanelerde görev yapmış ve başarılı olmuş kimseler tarafından seçilip atanıyordu. Ülke Darphaneler ve Ayarlar hakimi, diğer darphane hakimlerinden farklı olarak sikke ayarlarını tayin ve ülkenin diğer darphanelerinde basılan sikkeleri kontrol ve kalpazanlıkla mücadele etmekle de mükellefti. Kalpazanlık işlerini araştırır, bu işle uğraşanları tespit eder ve yakalayarak adli makamlara teslim ederdi. Bu kimseler yargılanarak muhtelif şekillerde cezalandırılırlardı. Ülke genelindeki darphane çalışanlarını işe alma veya işten azletme yetkisi onun tasarrufunda idi¹²³.

Darphanelerde, gümüş veya altını eriterek kalıba dökülecek hale getiren sebikeciler,(Sebikesaz), darphanedeki işlemleri kaydetmekle görevli olan katipler, sikkelerin kesilme işlemine bütün aşamalarda nezaret etmekle görevli müşrifler, kalıpları hazırlamakla görevli neccarlar, sikke yapımı ile görevli tebb`âlar, sarraflar, sikkelerin kesim işini yapan kattâlar, va nakkaşlar başta olmak üzere çok sayıda meslek sahibi kimse çalışıyordu¹²⁴.

Tacirlerden satın alınan külçe halindeki altı ve gümüş ile tedavülde kalkan altın ve gümüş sikkeler ile savaşlarda ele geçirilen her türden altın ve gümüş darphanelere getirilerek buralarda eritilir ve tedavülde olan sikkelerin ayar ve şekillerine göre yeniden sikke haline getirilirdi.

4.5.4.2 Ayarlar-Ölçüler ve Sikkeler: İlhanlılar devrinde Gazan Han dönemine kadar ülke genelindeki ölçü ve ayarlar oldukça düzensizdi. Her bir eyalet ve vilayette farklı ölçü ve ayarlar kullanılıyordu. Taş ve kilden yapılan tek tip ağırlık ölçüleri kullanılıyordu. Bu ise kalpazanlık ve suistimallere neden oluyordu. Bu

¹²² Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/160-162; Beyânî, s.234.

¹²³ *Reşideddîn*, II/1054-1061; Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/160-162.

¹²⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/162.

nedenle Gazan Han ölçü ve ayarlar konusunda geniş çaplı bir ıslahat yaparak bütün İlhanlı topraklarında tek bir ölçü ve ayar sistemi getirdi. Taş ve kilin yerine demirden ağırlıklar yapıldı ve bunlara devleti temsil eden kimseler tarafından mühür vurulması zorunluluğu getirildi. Eski sikkeleri kullanımdan kaldırarak yeni ayarlar ve ölçülere göre altın ve gümüş sikkeler kestirdi. Onun devrinde sikkenin ağırlığı 2.5 gram olarak tayin edildi.

Bu devrede para ve ağırlık birimleri için *miskal*, *dirhem*, *dinar*, *balış* ve tümen terimleri kullanılıyordu. Ancak bunlar arasında daha ziyade dirhem, dinar ve tümen terimleri yaygındı. 10.000 dinar değerinde olan tümen cari bir para birimi değil, sadece nakit hesabı için kullanılan bir terimdi. Bir gümüş dinar 6 dirhem değerinde idi. Bu düzenlemelerle her İlhan devrinde ayrı ayrı ayar ve şekillerde kesilen sikkeler kullanımdan kaldırılmış ve İlhanlı hakimiyetindeki bütün topraklarda tek ayar ve şekilde kesilen sikkeler kullanılmaya başlanılmış, altını borax, ve gümüşü cıva ile karıştırmak ve ülke genelinde Tebriz ölçüsünü kullanmak suretiyle de kalpazanlığa karşı önlem alınmıştı¹²⁵.

Bu devrede coğrafyalara göre küçük farklılıklar göstermekle birlikte bir dinarın ağırlığı 4.231 grama denk geliyordu. Büyük bölümü İlhanlıların, ardından da Celayirlilerin hakimiyet sahasında kalan İran ve Irak'ta bir miskal altın 20 kırata, bir miskal gümüş ise 12 kırata tekabül ediyordu. Bir altın kırat 0.212, bir gümüş kırat ise 0.247 grama karşılık geliyordu. Bir İran dirhemi ise 3.26 gram idi¹²⁶.

Bu devrede kullanılan diğer bir ağırlık birimi de "*Menn*" idi. *Menn* daha çok eşyalar için kullanılan bir ağırlık birimi idi. VIII/XIV yüzyılın ortalarından itibaren kullanılan ve şeri kurallara göre 130 dirhem ya da 5-6 kg. ye karşılık gelen bu ağırlık daha sonraları yerini günümüzde de kullanılan 3 kg'lık *Tebriz Menni*'ne bırakmıştır¹²⁷.

¹²⁵ Reşideddîn, II/1054-1061; Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/160-162; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/1-4; Barthold, W., "*Ani Kitabesi*", s.526; Spuler, *İran Moğolları*, s.328-330,332; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.256-257; Hermann- Doerfer, "*Ein Persich-Mongolischer Erlass*", CAJ, IXIX/1-2, s.16-17; Artuk, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, I-II, İstanbul, 1976, II/764-765.

¹²⁶ Hinz, Walther, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Gottingen, 1955, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s.1,6-7; Hermann- Doerfer, "*Ein Persich-Mongolischer Erlass*", s.18-19; Artuk, *Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, II/765.

¹²⁷ Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.20-22.

Menn'den daha büyük olan ağırlık ölçü birimi de "Harvâr" idi. Kelime anlamı olarak "*merkep yükü*" anlamına gelen "Harvâr" at, katır, ya da merkep yüküne karşılık kullanılıyordu. Gazan Han devrinde yapılan islahatlar sırasında 1 harvâr 100 *Menn*'e karşılık olarak belirlenmişti. Buna "*Küçük Harvar*"(harvâr-i kûçek) deniliyordu. Bu da yaklaşık olarak 83.3 kg ediyordu. Celayirliler dönemine gelindiğinde ise bir harvar 100 *Menn* yani 288 kg. olarak kabul ediliyordu. Bu ise "*Büyük Harvar*" olarak adlandırılıyordu¹²⁸.

Bu devrede Çobanlıların hakimiyeti sahasında kullanılan uzunluk ölçü birimleri ise "*Gez*" ve "*Zirâ*" idi. "*Gez*" İran'da günümüzde 104 cm, bilek ve kol anlamına gelen "*Zirâ*" ise Türkiye'de yaklaşık 65 cm'lik uzunluğa karşılık gelmektedir. Arşın da denilmektedir. Çobanlılar devrinde bu ölçülerin kaç cm'lik uzunluğu ifade ettiği bilinmemektedir¹²⁹.

Yukarıda da bahsedildiği üzere bu ayar ve ölçülerin denetimi *Büyük Divan*'a bağlı olarak görev yapan muhtesibler tarafından gerçekleştirilirdi. Hakimiyet alanındaki her şehir ve eyalette bir muhtesip bulunurdu ve o dönemde tedavülde olan ve devlet tarafından belirlenmiş olan resmi ağırlık ve diğer ölçü birimlerinin doğru bir şekilde kullanılmasını sağlardı. Satıcıların geçerli ölçü birimleri dışında kendilerine göre ölçü belirleme ve kullanmalarının önüne geçirdi. Haftada bir kez ticarethane sahipleri işyerlerinde kullandıkları ölçüleri muhtesibin emrindeki görevlilerle ona gönderirler, o bunların gerçek ölçülere uyup uymadığını tespit ederdi. Bu şekilde halkın satıcılar tarafından kandırılmasının önüne geçilirdi¹³⁰.

En son olarak Gazan Han zamanında, Reşideddin Fazlullah'ın da gayretleri ile para konusunda gerçekleştirilmiş olan geniş çaplı düzenlemeler ve kullanılan sistem Çobanlılara kadar fazlaca bir değişiklik yapılmadan gelmiştir. Ancak devletin ekonomik durumuna göre sikkelerin ağırlıkları zaman içinde değişiklik göstermektedir. Nitekim Ebu Said Bahadır Han devrine gelindiğinde sikkelerin ağırlıklarında önemli ölçüde değişiklik yaşanmış, daha önce 6 dirhem değerinde ve ½ miskal ağırlığında olan bir gümüş sikkenin ağırlığı 1/3 miskale

¹²⁸ Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.17-18.

¹²⁹ Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.76-79; Pakalın, III/663.

¹³⁰ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/224-227; *Beyânî*, s.189-190; Pakalın, III/305.

düşmüştü. Yine Gazan Han devrinde 8.70 gram ağırlığında olan altın sikkeler Celayirliler devrine gelindiğinde 8.50 grama gerilemişti¹³¹.

Elbette bu tek ölçü sistemi az ya da çok nispi oranlara dayanıyordu. Zira ülkenin muhtelif noktalarında bulunan darphanelerde o devirde sikkeler el yardımı ile imal ediliyordu. Bu nedenle ayrı ayrı darphanelerde ve ayrı kimseler tarafından imal edilen sikkelerin hepsinin aynı şekillerde, çap ve ağırlıkta olması mümkün olmuyordu¹³².

Sikkelerin birimi bu devirde dirhem ve dinardı. Ancak büyük miktarlar için 10.000 dinar değerinde olan tümen birimi kullanılıyordu. Dinarlar çoğunlukla gümüşten bazen de devletin o sıradaki ekonomik durumuna göre altından basılıyordu. Her bir gümüş dinar üç miskal ağırlığında ve bir miskal altın dinar ise 12 miskal gümüş dinara denk geliyordu. Bir gümüş dinarın değeri altı dirhem idi. Celayirliler devrinde gümüş paralar tedavülde idi. Altın dinarlar ise sadece hediyelik olarak kesilmekteydi¹³³.

4.6 Adalet Teşkilatı. Çobanlılarda İlhanlılarda olduğu gibi adalet sistemini şerî ve örfî hukuk olma üzere ikiye ayırmak gerekir. Hülegü Han ile Mogolistan ve Türkistan'dan Batı Asya ve İran'a gelen Türk ve Mogol kabilelerinin çoğunluğu Çobanlılar devrine gelindiğinde İslamiyeti seçmiş olmakla ve adalet teşkilatı daha çok şeri kanunlara ve yazılı İslam fihkî kurallarına göre şekillenmekle birlikte Mogol kültür ve geleneğinin devamı niteliğindeki “*örf*” ya da “*yasa*” (ياسا) da henüz geçerliliğini büyük ölçüde koruyordu. Bu itibarla devleti oluşturan Türk ve Mogol kabilelerinden olan bireyler *Cengiz Han Yasası* ve *Mogol Örfü* kanunlarına göre, yerel halk ise şeriat hükümlerine göre yargılanıyorlardı¹³⁴.

4.6.1 Yarğu: Batı Asya ve İran'ın Mogollar tarafından istila edilmesi ve İlhanlılar Devleti'nin teşkil edilmesinden itibaren bu bölgelerde İslami kanun ve kuralların yanı sıra Mogolların tabi oldukları Cengiz Han'dan itibaren yürürlükte olan bir takım örf kuralları ve töreler de geçerli olmaya başladı. Hatta özellikle İlhanlıların

¹³¹ Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*”, 1/4-7; Barthold, W., “*Ani Kitabesi*”, s.525-526; Spuler, *İran Moğolları*, s.330-332; Artuk, *Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, II/765-766

¹³² *Beyânî*, s.233.

¹³³ Barthold, W., “*Ani Kitabesi*”, s.525-526; Spuler, *İran Moğolları*, s.327-328; *Beyânî*, s.234-235; Artuk, *Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, II/765-766.

¹³⁴ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/29-33, 177-186; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s. 116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.248; Togan, *Giriş*, s.386-387; *Beyânî*, s.264-265; Yıldız, IX/88.

ilk dönemlerinde uzunca bir süre “*örf*” ve “*töre*” şerî hükümlerin önünde gelir bir hale dönüştü.

“*Örf*” ün adalet sistemini ilgilendiren bölümü “*Yarğu*” ya da “*Yerğu*” olarak adlandırılıyordu. *Naḥcevani* “*Yarğu*”yu ve onun işleyişini anlatırken: ¹³⁵

“Yarğu kaidelerinin ihdası Cengiz Han Devleti ve Mogol sultanlarının yarattığı şeylerden olduğundan ve onlar onun gelişmesi konusunda mübalağa ederek hükümlerini kanun yerine koyduklarından ve onu kendi şeriatleri yaptıklarından...”

ve başka bir yerde

*“Mogol kavimleri eskiden buldukları konum gereği iki şahıs arasındaki olayları ona göre sonuca bağladıkları ve hiçbir tarafın haksızlık, baskı, zorbalık ve aşırılığa maruz kalmasına izin vermedikleri ve adına yarğuname dedikleri [kanunları olduğu] için, ehli İslamın tayifeler arasındaki ihtilafları gidermek için Şeriat-i Şerife-i Nuhammedi’ye başvurdukları gibi Mogol kavimleri de olaylarda yarğuya müracat etmektedirler.”*¹³⁶ demektedir.

Yine *Naḥcevani*’nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Mogol kabile bireylerinin yargılandıkları “*Yarğu*” (يارغو) sisteminin adına “*Yarğuname*” ve “*Cengiz Han Kutadgu bilig*” dedikleri yazılı kanunları ve kuralları vardı. Türk ve Mogol kabile beyleri, üst düzey makam sahipleri, tümen komutanları, binlik, yüzlük, onluk emirleri ve kabile bireyleri “*Yarğu*” hükümlerine göre yargılanırlardı¹³⁷.

4.6.1.1 Yarğu Emirliği: “*Yarğu Divanı*” denilen yargı sisteminin en başında sultan tarafından seçilip atanan “*Ordu Yarğu Emiri*” unvanındaki bir görevli bulunurdu. Yarğu emirlerinin kesinlikle töre ve örfü iyi bilen, tecrübeli budist *Mogol Bahşileri* ve Mogol veya Türk kökenli kimseler arasından seçilmesi gerekiyordu. Yarğu emirinin, aralarında çıkan anlaşmazlıkları çözmesi için *Yarğu Divanı*’na başvuran Mogol ve Türk kabile beyleri ya da onların emri altındaki kimselerin arasındaki ihtilafları “*Yarğuname*” (يارغونامه) ya da diğer bir adıyla

¹³⁵ Muhammed Hindüşâh Naḥcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/30.

¹³⁶ Muhammed Hindüşâh Naḥcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/32.

¹³⁷ Muhammed Hindüşâh Naḥcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/30-32; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.250; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.620.

Cengiz Han Kutadgu Biligi’nde yazılı olan kurallara ve yaşlı Mogol ileri gelenlerinden gördüğü şekli ile adilane bir şekilde çözmesi ve çok iyi araştırma yapmak suretiyle haklıyı haksızı ayırması, bir kimsenin baskı uygulayarak zorbalıkla başka kimselerin hakkını gaspetmesinin önüne geçmesi gerekiyordu. Emri altında *yarğuçiler* (يارغۇچى) (yargıçlar) ve “*Yarğu Divanı Katibi*” başta olmak üzere çok sayıda görevli bulunuyordu¹³⁸.

4.6.1.2 Bahşi: Çince ve Mogolcada “*Budist Rahibi*” anlamına gelen Bahşi terimini Semerkandî “*debir*” yani katip ve yazıcı anlamında kullanmıştır. İlhanlılarda Mogol kanunlarını yani yasayı ve töreyi çok iyi bilen ve bunların uygulanmasını gözeten ayrıca bu kanunları kaleme alan kimselere “*Bahşi*” denirdi. Bahşiler maaşlarını Büyük Divan’dan ve yılda bir kez alırlardı¹³⁹.

İlhanlıların Müslüman olmasından sonra uzunca bir süre gerek yarğu gerekse de şeriat mahkemeleri ile ilgili bütün hükümler ve kanunlar Arap dili ile kaleme alınıyordu. Fakat ayrı dil ve dinlere mensup halkların bu hükümleri ve kanunları tam olarak anlayamaması ve problemler çıkması nedeni ile kanun ve hükümlerin her eyalet ve şehirde o bölgede yaşayan insanların diline tercüme edilmesine, Mogol ve Türk kabilelerinin yoğun oldukları bölgede Mogolca, Arapların yaşadığı bölgelerde Arapça, diğer bölgelerde ise Farsça yazılmasına başlandı.

Bahsekonu bu fermanın çıkmasından sonra bahşiler, Mogol ve Türk kabile önde gelenleri ve mensuplarının anlayabilmeleri için kanun ve hükümleri Mogolca ve Türkçe olarak kaleme almaya ve bunların doğru olarak uygulanmasına nezaret etmeye başladılar. Mogol ve Türk kabile mensupları “*yarğuname*”de yer alan bir hükmün uygulanması konusunda anlaşmazlığa düştüklerinde bahşilere başvurarak onun alacağı karara göre davranırlardı¹⁴⁰.

4.6.1.3 Heylhane Kadısı: Yukarıda da bahsedildiği üzere göçebe durumda yaşayan Türk ve Mogol aşiret bireyleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesini “*Heylhane Kadısı*” (خيلخانه) olarak adlandırılan yargıçlar

¹³⁸ Muhammed Hindüşâh Nahcevânî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/29-35; Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü*, s.116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.251-253.

¹³⁹ Muhammed Hindüşâh Nahcevânî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/39-46; Semerkandî, *Tezkiretu’s-suérâ*, s.427; Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti 1*”, 1/38; Spuler, *İran Moğolları*, s.304; Köprülü, M.Fuad, “*Bahşi*”, İA, II/233-234.

¹⁴⁰ Muhammed Hindüşâh Nahcevânî, *Destûru’l-kâtib fî Tâ’yîni’l-merâtib*, II/39-46; Semerkandî, *Tezkiretu’s-suérâ*, s.427; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.219-220; Köprülü, “*Bahşi*”, s. 235.

sağlıyorlardı. Bunlar obalar halinde yaşayan aşiret fertleri arasında bir anlaşmazlık başgösterdiğinde “*yarğuname*”ye göre mahkeme teşkil etmek suretiyle adaleti sağlıyorlardı. Merkezi hükümet uzaktan sadece bunların işlerine nezaret etmekle yetinir herhangi bir müdahalede bulunmazdı¹⁴¹.

4.6.2 Kaza Divanı: İlhanlı ülkesi sınırları içinde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunu müslümanlar teşkil ettiğinden dolayı adalet sistemi aslında “*Divan-ı Kaza*”da temerküz ediyordu. Bu teşkilat oldukça geniş bir yapıya ve devlet idaresinde diğer kurumlara nazaran fevkalade bir öneme sahipti. Bu önemine binaen de bünyesinde çok sayıda birim ve meslek sahibini barındırıyordu. Bu teşkilat *Yarğu Divanı*’nın aksine dini bir yapıya sahip idi ve şeriat kanunları çerçevesinde çalışıyordu¹⁴².

4.6.2.1 Başkadı: Şerî adalet sistemi içindeki mesleklerin en önemlisini uhdesinde bulduran başkadı ya da zamanın deyimiyle “*kâzîyu’l-kuzât*” *Divan-ı Kaza*’nın başkanı konumunda idi ve diğer bütün üst düzey görevliler gibi sultan tarafından çıkarılan yarlığ ile tayin ediliyordu. Gerek *Reşideddin Fazlullah* gerekse *Naḥcevanî*’nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İlhanlılar ile Çobanlılar devrindeki adalet sistemi arasında önemli bir fark yoktu. En önemli farkı “*yasa*” ve “*örf*” kurallarının İlhanlılar devrine nazaran etkisini önemli ölçüde kaybetmiş olmasıydı¹⁴³.

Başkadı makamına atanacak olan kimsenin şeriat kurallarını, kuran, sünnet ve fıkıh hükümlerini çok iyi bilmesi ve icihad makamında olması gerekiyordu. Ülkenin adalet ile ilgili bütün işlemleri onun kontrolü altında gerçekleşiyordu. Her eyalette ve şehirdeki mahkemelerde temsilcileri vardı. Diğer kadılar da onun emrinde idiler. Bu durumdan sadece Irak-ı Arab istisna idi. Zira Bağdad’da da Tebriz’deki yetkilerin aynısına sahip bir başkadı daha görev yapardı. Bu nedenle merkezdeki başkadı Irak-ı Arab sınırları dahilinde meydana gelen olaylara müdahale edemezdi.

Başkadılara sahip olduğu konum gereği toplumun bütün kesimlerinde, devlet erkânı, askeri şahsiyetler ve diğer makam sahipleri ona büyük bir saygı gösteriyorlardı. Makamı ve konumu her ne olursa olsun adli işler konusunda hiç

¹⁴¹ *Beyânî*, s.265.

¹⁴² Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/177-178.

¹⁴³ *Reşideddin*, II/1005-1007; Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, *Destûru’l-kâtib fi Tâ’yîni’l-merâtib*, II/178.

kimsenin başkadı veya onun naiblerini kendi makamına çağırma hakkı yoktu. Başkadının ise ülkedeki adalet sisteminin başındaki kimse olarak her kim olursa olsun hak ve hukukun yerine ulaşmasını ve şerî kurallara göre suçluların cezasını çekmesini temin etmesi gerekiyordu.

Sultanlar, çıkarılan ve ülkenin bütün köşelerine ulaştırılan yarıglarda ülkedeki en küçüğünden en büyüğüne tüm makam sahiplerini ve bütün halkı başkadıya itaat etmelerini, onun vereceği kararlara itiraz etmemelerini, baskı yapmamalarını ve işlerine karışmamalarını emrediyorlardı. Onun ve emrinde çalışan diğer adli meslek sahiplerinin maaşları Büyük Divan tarafından karşılanır ve tayin edildikleri yarıglıda belirtilen şekilde ve miktarda yılda bir kez ödenirdi¹⁴⁴.

4.6.2.2 Vakıflar Hakimi: Nahcevani'nin eserinde yer alan belgelere göre başkadının diğer bir görevi de Vakıflar Genel Başkanlığı idi. Bunun nedeni vakıfların ve vakıflarla ilgili işlemlerin *Divan-ı Kaza*'ya bağlı olarak yürütülmesi idi.

Başkadı adalet teşkilatındaki görevi dışında ülke genelindeki bütün vakıfların idaresinden de sorumlu idi. Sosyal ve ekonomik anlamda ülke idaresinde son derece önemli olan vakıf müessesesinin taşıdığı hayati öneme binaen başkadı bu görevi de kendi uhdesinde bulundururdu. *Vakıflar Genel Başkanı* ünvanı ile başkadı, ülke genelindeki bütün vakıfların gelir-giderlerini ve mal varlıklarını kontrol, öksüz, yetim ve muhtaçların haklarını güvence altına almak ve mallarının ellerinden alınarak başkalarına verilmesini engellemekle yükümlü idi. Ayrıca vakıf mütevellilerinin ve mübaşirlerin tayin veya görevden azledilmeleri, diğer eyalet ve şehirlere, buralardaki vakıfların denetimi için temsilciler tayin etme yetkisini de taşırdı. Başkadı aynı zamanda bu görevlilerin görevlerini layıkı ile yerine getirip getirmediğini, para ve diğer bütün konulardaki faaliyetlerini çok sıkı ve titiz bir şekilde denetim altında bulundurur, vakıf mal ve gelirlerinde ve harcamalarında bir usulsüzlük olmaması için onların bütün hesaplarını ayda bir kontrol eder, vakıf müteveli heyetlerini tayin eder, vakıf işlerinin idaresinde şerî kanun ve kurallara göre davranılmasını sağlardı. Hiç

¹⁴⁴ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/178-186; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/38; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.246; *Beyânî*, s.266.

kimse onun bilgisi ve onayı olmadan en küçük bir vakıf malını dahi bir başkasına veremezdi.

Eyalet ve şehirlerdeki vakıf yetkilileri merkezde başkadı tarafından gönderilen temsilcilere sorumlusu oldukları vakıfların bütün mali kayıtlarını göstermek ve her konuda onları bilgilendirmekle mükellefler¹⁴⁵.

4.6.2.3 Başkadı Naibi ve Vakıflar Genel Hakimi: Başkadının sahip olduğu bütün yetki ve sorumluluklarda onun naibi durumunda idi. Onun yerine Adalet Divanı'na (*Divan-ı Kaza*) başkanlık ederdi.

Daha önce de denildiği gibi vakıflar teşkilatı *Divan-ı Kaza*'ya bağlı idi ve başkadının (*Kaziyul-kuzat*) başkanlığı altında idi. Fakat uygulamada ülke genelindeki bütün vakıfların idaresinin kontrolü başkadı naibi ve vakıflar hakimi ünvanını taşıyan bir makam sahibinin uhdesinde bulunuyordu ve başkadıya karşı sorumlu idi. Bu makam sahibi adli işlerin tamamında başkadının naibi idi. Vakıf gelirlerinin toplanması, harcanması, alım satım ve hayır işleri, adalet divanı ve vakıf görevlilerinin görevden azledilmeleri, beytülmalın denetim ve gözetimi, yetim ve vakıf mallarının korunması ve bunun gibi gibi başkadının uhdesinde bulunan görevlerin icrasını gerçekleştirirdi. Başkadının seçilip atanmasında aranılan özellikler onun naibi için de aranır ve adalet divanından çıkarılan ve sultan tarafından mühürlenmiş yarıyla ve geniş yetkilerle donatılarak atanırdı¹⁴⁶.

4.6.2.4 Kadı: Merkezde ve ülkenin diğer eyalet ve şehirlerinde görev yaparlardı ve davalara bakarlardı. Tıpkı başkadılar gibi sultan tarafından deneyimli, dindar ve dini kuralları iyi bilen kimseler arasından seçilerek atanırlardı. Başkadının emri altında ve onu temsilen görev yaparlardı. Merkezde görev yapan kadıların maaşları *Büyük Divan* tarafından, eyalet ve şehirlerde görev yapanları ise eyalet gelirlerinden karşılanırdı. Mahkemelerde davalara bakma dışında görev yaptıkları eyalet veya şehirdeki vakıfların sorumluluğu, vakıf mallarının korunması, nikahların kıyılması gibi konular da onun sorumluluğu altında idi. Bir yerleşim biriminin en yüksek yöneticisinin kadı olduğu zamanlar da mevcuttu. Makamı ne olursa olsun bütün devlet görevlileri adalet, vakıf, ve dini bütün işlerde ve problemlerin ortadan kaldırılmasında ona yardımcı olmak, zorunda

¹⁴⁵ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/207-213.

¹⁴⁶ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/191-202, 208-209; *Beyânî*, s.266-267.

idiler. Hiçbir makam sahibi ihtilafların ortadan kaldırılması için onu kendi makamına çağırma, baskı yapma veya işlerine karışma hakkına sahip değildi¹⁴⁷.

4.6.2.5 Divan Katibi: Görevi adalet divanı ile ilgili bütün dava ve mahkeme senetlerini yazmak, bu senetleri ayrı ayrı defterlere kaydederek gerekli görülmesi halinde arzetmek olan divan katibi tahsilli, deneyimli, bilgili, kalemi güçlü ve daha önce yapmış olduğu görevlerde liyakat ve güvenilirliğini ispat etmiş kimseler arasından seçilirdi. Divanın alım satım işleri ve divana ait malların korunması da onun uhdesinde idi. Divan tarafından verilen maaşının dışında yazdığı her 100 dinar değerindeki senetten 1 dinar para alırdı. *Adalet Divanı* katibinin emri altında dava kararlarının ve diğer yazıların yazılması işlerini yerine getiren diğer katipler de görev yaparlardı¹⁴⁸.

4.6.2.6 Divan Emni: Divan katibi gibi tahsilli, deneyimli, bilgili ve liyakat ve güvenilirliğini ispat etmiş kimseler arasından seçilirdi. Divan mallarının kayıtlı olduğu belgeler, yetim ve öksüzlere verilecek olan malların ve bu malların kayıtlı olduğu belgelerin korunması ve düzenlenmesi işleri onun sorumluluğunda idi¹⁴⁹.

4.6.2.7 Hacac ve Kabalat Müverrihi: Merkezde görev yapan müverrih her vilayet ve şehirdeki adli işlerin kaydını ve tasnifini yapardı. Vilayetlerden ve şehirlerden gelen dava belgeleri, nikah kayıtları ve adli işlemlerle ilgili senetleri ve tarihlerini her şehir ve eyalet için ayrı bir defter tutmak suretiyle bu defterlere düzenli olarak işlerdi. Bu şekilde geriye dönük olarak bir bilgiye ya da kayda ihtiyaç duyulduğunda bu defterlere müracat edilirdi. Bu nedenle tüm eyalet ve şehirlerde yapılan ve adli sistem ile ilgili olan işlemlerin birer nüshasının müverrihe gönderilmesi gerekiyordu¹⁵⁰.

Bahsedilen bu meslekler dışında *Adalet Divanı*'na (Divan-ı Kaza) bağlı bir diğer meslek sahibi de Başkadı Naibi ve Vakıflar Hakimi idi. Bu meslek sahibine vakıflar konusunda değinilecektir.

4.6.2.8 Zekat Amili: Adalet Divanı'na bağlı olarak çalışan görevlilerden biri olan zekat amilleri başkadı tarafından görevlendirilerek ülkenin muhtelif noktalarına

¹⁴⁷ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/186-191.

¹⁴⁸ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/237-238; *Beyânî*, s.267.

¹⁴⁹ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/238-240; *Beyânî*, s.267.

¹⁵⁰ Muhammed Hindûşâh Naḥcevânî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/240-242; *Beyânî*, s.267.

giderler, buralarda halkın mal varlıklarını tespit ve hesap ederek şerî kanunlara göre zekat vermesi gereken kimselerden yine şerî kanunların belirlediği ölçülerde zekatlarını alır ve divana gönderirdi. Zekatını vermek istemeyen kimselerden ise bu miktarı kanunlara dayanarak zorla alırdı. Aynı şekilde toplanan zekatların hak sahipleri arasında paylaşılması görevi de zekat amillerinin uhdesinde bulunuyordu¹⁵¹.

4.6.2.9 Beytülmal İdaresi: İlhanlılar Devleti'nde Gazan Han zamanından itibaren teşkil edilen "*Beytülmal İdaresi*" başlangıçta *Büyük Divan*'a bağlı idi. Daha sonraki dönemlerde ise *Kaza Divanı*'nın kontrolü altında bulunuyordu. Beytülmal idaresinin gelirleri şeriat ve örf olmak üzere iki ayrı yönetime göre alınırdı. Şerî kanunlara göre beytülmal vergileri kadılar ve imamlar aracılığı ile, örfe göre ise *Büyük Divan* tarafından görevlendirilen muhassıllar tarafından toplanır ve hayır işlerinde harcanırdı. Bu idarenin başında "*Beytülmal Mutasarrıfı*" adını taşıyan bir görevli bulunurdu. Beytülmal mutasarrıfı, beytülmal gelirlerinin onda birini kendisi ve emri altında çalışan görevlilerin maaşları için kendisine ayırırdı. Her bir vilayetin ayrı bir beytülmal teşkilatı bulunurdu. Bunlar merkezdeki idarenin denetimi altında idiler¹⁵².

4.6.3 Vakıflar: Türklerin islamiyeti kabulünden itibaren onların sosyal yaşantılarında önemli bir unsur olan vakıflar İlhanlılar devrinde de varlığını ve önemini koruyor ve İslamiyetin bir gereği olarak toplumun her kesimi tarafından önemli bir hayır işleme aracı olarak kabul ediliyordu.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminden itibaren vakıflar eski ihtişamına kavuşmaya, vergi indirimi ya da muafiyetleri tanınmaya başladı. Özellikle hükümdarların emriyle muhteşem büyüklükte vakıflar tesis edildi. Saltanat hanedanı üyeleri, diğer hakim sınıflar ve servet sahibi kimseler mal varlıklarından bir kısmını hayır işleri için harcıyorlardı ve bunun içinde daha çok mal veya mülklerinin belli bir bölümünü vakfetmek suretiyle medreseler, mescidler, hastaneler (*darüşşifa*) ya da aşevleri yaptırarak hayır işliyorlardı.

Hemen hemen her cami, medrese ve darüşşifanın bir vakfı ve bu vakıflara bağlı olarak büyük miktarlarda gelir getiren arazi, mal ve mülkü olurdu. Bu

¹⁵¹ Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/242-243.

¹⁵² Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/245-248; *Beyânî*, s.188-189.

şekilde toplum yapısında önemli işlevi olan eğitim, sağlık ve din konusunda hizmet veren teşkilatlar devletten herhangi bir yardım almadan, hatta devletin sırtından önemli oranda bir yükü kaldırarak işlevlerini sürdürürlerdi. Vakıfların devletin ekonomik yapısına büyük bir katkıları vardı. Zira daha önce de bahsedildiği gibi medrese, hastane, cami ve bunun gibi yerlerde çalışan bütün görevlilerin maaşları bu vakıfların gelirlerinden karşılanırdı. Hatta zaman zaman devletin ihtiyaç duyduğu durumlarda bu vakıf gelirlerinden fazladan vergi alındığı da olurdu¹⁵³.

Yukarıda anlatıldığı üzere ülkedeki vakıfların tamamının idaresi başkadı ve başkadı naibinin uhdesinde bulunuyordu. Fakat diğer eyalet ve şehirlerde faaliyet gösteren diğer vakıfların her birinin ayrı ayrı yönetimleri, mütevellî heyetleri ve ona uygun olarak idare edildikleri birer vakıfnameleri vardı. Bununla birlikte eyalet ve şehirlerde bulunan vakıfların idarecileri ve görevlileri başta mali konular olmak üzere her konuda aynı zamanda Vakıflar Genel Hakimi ünvanını da uhdesinde bulunduran başkadı ve onun naibine karşı sorumlu idiler ve merkezden görevlendirilen vakıf temsilcilerine idari ve mali konularda hesap verirdiler. Ayrıca vakıf gelirlerinin onda birini mütevellî hakkı adı altında merkeze göndermek zorunda idiler¹⁵⁴.

4.7 Divan-ı İnşa : İnşa yani yazım sanatı bu devrede başlı başına bir bilim dalı haline gelmişti. Bu itibarla da devlet idaresindeki en önemli ve hassas idarelerinden birini de *İnşa Divanı* teşkil ediyordu. Sultanların, vezirlerin ve saltanat hanedanı mensuplarının tamamının bütün ferman, siyasi, idari ve diğer bütün yazışmaları bu divan tarafından gerçekleştiriliyor ve bu tür belgeler burada tasnif edilerek korunuyordu. Bu devrede idari ve siyasi yazılar, sultanların ve vezirlerin birbirleri ile yazışmaları ile fermanların her biri ayrı ayrı ve çok özel tekniklerle gerçekleştiriliyor, büyük bir dikkat, beceri ve deneyim gerektiriyordu. Her bir yazışmanın ayrı terimleri, hitap biçimleri ve formları vardı. Münşiler bu kural, terim ve formları çok iyi bilmek ve uygulamak zorunda idiler. Zira özellikle sultanların ferman ve diğer sultanlarla yazışmalarında meydana gelebilecek en küçük bir hata telafisi mümkün olmayan sonuçlara hatta savaşımlara

¹⁵³ Reşîdeddîn, II/997-1004; Âzzâvî, II/85; Beyânî, s.283-284; Yedi yıldız, Burhaneddin, "Vakıf", İA, XIII/162.

¹⁵⁴ Muhammed Hindûşâh Nahçevânî, Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib, II/209-213.

sebebiyet verebiliyordu. Hatta sultanlar diğer ülke hükümdarlarına yazdıkları metuplarıyla ve mektuplarında kullandıkları Arapça ıstılahlar, ayetler, hadisler ve şiirlerle değerlendirilir, birbirlerine üstünlük taslamaya çalışırlardı. Bu nedenle de münşilerinin çok iyi olmasına gayret gösterirlerdi.

Ülke idaresindeki her resmi birimde görev yapan münşiler tahsilli, kalemi kuvvetli, deneyimli ve yetenekli kimseler arasından seçilirlerdi. Bu kimselerin iyi derecede Arapça ve Farsçanın yanı sıra Kur'an ve hadisleri de bilmesi, Arapça Farsça ıstılahları, ayet ve hadisleri mektuplarda ve diğer yazışmalarda ustaca kullanmaları gerekirdi.

İnşa ilminin, taşıdığı bu öneme binaen *Naḥcevani*, Sultan Uveys Bahadır Han'a takdim ettiği "*Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*" adlı eserinin önemli bir bölümünü inşa konusuna ayırmış, eserinde münşilerin vasıfları, münşi olmanın gerekleri, yazılarını yazarken dikkat etmeleri gereken hususlar, ve hatta yazı yazmanın zamanı ve kullandıkları aletlerin niteliklerine kadar çok geniş ve detaylı bilgiler vermiştir. *Naḥcevani* eserinde bununla da yetinmemiş hemen hemen her konuda bir veya birden fazla yazışma örneğini kitabına koymuştur¹⁵⁵.

Denildiği gibi sultanlar veya diğer kimselerin mektuplarında kullandıkları üslup ve sanatlar sayesinde amaç ve arzularına ulaşmaları imkan dahilinde idi. Örneğin, yukarıda anlatıldığı üzere Muzafferoğulları Devleti sultanı Şah Şüca ile kardeşi Şah Mahmud aynı anda Sultan Uveys Bahadır Han'ın kızkardeşi Tandu Hatun'a talip olmuş, Şah Şüca kardeşi Mahmud'dan daha yüksek bir makama sahip olmasına rağmen Şah Mahmud, elçisinin kaleme aldığı ustaca mektup ve bu mektubunda kullandığı üslup sayesinde sayesinde Tandu Hatun ile evlenmeyi başarmıştır¹⁵⁶.

4.7.1 Münşiyu'l-memâlik: *İnşa Divanı*'nın başında "*münşiyu'l-memalik*" ünvanını taşıyan bir şahıs bulunurdu. Bu şahsın emri altında çok sayıda münşi ve katip bulunurdu. Ülkenin önde gelen meşhur münşileri arasından seçilerek tayin edilirdi. Münşiliğin bütün kurallarını ve yazışmalar genellikle Arapça ve Farsça gerçekleştirildiği için bu dilleri, bu dillerdeki terimleri, Kur'an ayetlerini ve hadisleri çok iyi bilmesi gerekirdi.

¹⁵⁵ Muhammed Hindûşâh *Naḥcevânî*, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, I-1/55-101.

¹⁵⁶ Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/420-421; *Mîrhând*, IV/534; *Beyânî*, s.46.

Münşiyü'l-memalik, aynı zamanda sultanın makam münşisi idi. Sultanın diğer sultanlara yazdığı her türlü mektup, Divan-ı Âli (Divan-ı Saltanat) ve Divan-ı Bozorg'da yazılan bütün hükümler, bizzat münşiyü'l-memâlik ya da onun nezaret ettiği münşiler tarafından yazılırdı. Hiç kimse onun yazdığı metni değiştirme ya da itiraz etme hakkına sahip değildi¹⁵⁷.

Münşiyü'l-memâlik'in maaşı her yıl *Divan-ı Âli* gelirlerinden ve sultan tarafından çıkarılan fermanda belirtilen miktarda altın dinar olarak ödenirdi. Ayrıca *Büyük Divan* tarafından tayin edilen vilayet hakim ve murasarrıfları veya diğer üst düzey görevliler inşa hakkı olarak Münşiyü'l-memalike belli miktarlarda para öderlerdi¹⁵⁸.

4.8 Divan-ı Eşraf: *Naḥcevanî*'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile bu divanı devletin araştırma ve denetim kurulu olarak kabul etmek mümkündür.

Divan-ı Eşraf'ın başında sultan tarafından güvenilir ve deneyimli kimseler arasından seçilerek yarlığ çıkarılmak suretiyle atanan ve "**Müşrifü'l-memalik**" unvanını taşıyan bir görevli bulunuyordu. Bu divan, ülkenin ekonomi ile ilgili işlemlerinde devlet gelir ve giderlerinin araştırılması, kontrolü ve gözetiminden sorumlu idi. Hazinesinin, emirlerin, vezirlerin, hanedan üyeleri ve divan sahiplerinin ihtiyaçlarını belirler ve bu ihtiyaçların temin edilerek kendilerine verilmesini sağlardı. Gelirlerin ve vergilerin hazineye girişi ve makam sahiplerine tahsis edilen paraların doğru olarak harcanıp harcanmadığını kontrol ederek bu harcamalarda bir usulsüzlük olmasının önüne geçerdi.

Müşrifü'l-memâlik'in emri altında eyaletlerdeki temsilcileri dışında, ülkenin diğer divanlarında görev yapan ve işlerin işleyişine nezaret eden "**müşrif**" ünvanında kimseler bulunuyordu. Eyaletlerde bulunan müşrifler, hükümet görevlileri ve onların çalışmaları konusunda Müşrifü'l-memalik'e bilgi verirlerdi. Müşrifü'l-memâlikin ülkedeki genel durum hakkında her zaman tam bilgi sahibi olması, bu durumu sultana aktarması ve divana ait bütün ferman ve mektuplarda onun onayının olması gerekirdi. Onun atanması ile ilgili olarak çıkarılan yarlıglarda, vezir, ulus emirleri, inaklar, askeri rütbe sahipleri, divan sahipleri, vilayet hakim, mutasarrıf ve bitikçilerinin görevi ile ilgili olan konularda

¹⁵⁷ Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, **Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib**, II/117-121; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.220-221.

¹⁵⁸ Muhammed Hindûşâh Naḥcevanî, **Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib**, II/121.

onun onayını almaları, ona ve temsilcilerine ve yardımcı olmaları, bilgi vermeleri ve mali konulardaki her türlü belge ve gelir gider defterlerini talep etmesi halinde göstermeleri, görevli tayini ve bu görevlilere ödenecek paralarda onayını almaları ve her şehirde görevli naiblerinin maaşlarının vilayet gelirlerinden yılda bir kez ödemeleri emredilirdi. Ülkenin her bir eyaletinde görevli olan müşrifler eyaletin idari ve mali her türlü işine müdahale etme ve işlerin işleyiş şekline nezaret etme yetkisine sahip idiler¹⁵⁹.

4.9 Uluğ Bitikçi-Yi Memalik: *Bitik* Uygurcada mektup ve yazı, *bitikçi* ise kelime olarak katip-yazıcı anlamına gelmekle birlikte İlhanlılarda *bitikçiler* mali sistem içinde oldukça farklı bir rol üstlenmişlerdi. Her eyalette merkez tarafından tayin edilmiş bir bitikçi bulunurdu. Bunların görevleri Sultana ve devlete ait malların ve gelirlerin tespiti, kontrolü ve kaydedilmesi idi. Ancak çok geniş yetkilerle donatıldıkları hatta eyalet valileri ve beylerbeylerinden daha fazla yetkiye sahip oldukları durumlar da mevcuttu. Nitekim, Çobanlı Tuda'un Noyan ve Celayirli Tuku Noyan bahsinde anlatıldığı üzere Tuku Bitikçi Noyan Anadolu eyaleti idarecilerinin tamamının fevkinde yetkilerle donatılarak Anadolu'ya görevlendirilmiş ve ilhana ait bütün varlıkların, gelir ve giderleri kayda geçirmesi istenmişti¹⁶⁰.

Devletin merkezinde ise *Uluğ Bitikçi* ünvanı ile ülkedeki bütün bitikçilerin başkanı durumunda olan bir görevli bulunurdu. *Divan-ı Âlî* ya da diğer bir adıyla *Divan-ı Saltanat*'a bağlı olan bu görevli aynı zamanda *Uluğ Bitikçiler Divanı*'nın da başkanı durumunda idi. Sultan tarafından çıkarılan mali içerikli yarlıkların ve kararların yazımı, divana ait mali işlerin takip, kontrol ve kaydından Uluğ Bitikçi sorumluydu. Eyaletlerde bulunan bitikçilerin tayin edilmesi de onun yetkisinde idi¹⁶¹.

Yukarıda sayılan ve ülke idaresinin gerçekleştirildiği bu divanları dışında *Nahcevani*, Nezaret Divanı, Emirlik Divanı, Bayırlar Divanı, Beytü'l-mal Divanı,

¹⁵⁹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/111-114; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.217-218.

¹⁶⁰ *Reşideddîn*, II/768; Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.69; el- Eherî, s.134; Howorth, III/219; Togan, *Giriş*, s.239; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", *SAD*, I/38; *Beyânî*, s.6; Spuler, *İran Moğolları*, s.565; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, I/144; Mansuroğlu, "*Bitikçi*", s. 657.

¹⁶¹ Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fî Tâ'yîni'l-merâtib*, II/105-108; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.219; *Beyânî*, s.263.

Kanun Divanı, Mezalim Divanı ve Memalik Divanı gibi diğer bir kaç divan adı daha zikretmiştir¹⁶².

4.10 Güzel Sanatlar: Abbasiler ve Selçuklulardan sonra İran, Anadolu, Irak ve Azerbaycan başta olmak üzere çok geniş bir bölgeyi kasıp kavuran ve bu bölgeleri adeta bir harabeye çeviren Mogol istilası sırasında mezkur coğrafyalarda bulunan ve her biri dünyanın sayılı bilim ve sanat merkezlerinden biri olan büyük ve kalabalık şehirlerde büyük bir katliam, yağma, talan ve tahribat meydana geldi. Bu saldırılar sırasında camiler, medreseler, bilim ve sanat eserleri, geçmiş dönemlerin birikimlerini içinde barındıran kütüphaneler yakılıp yıkıldı. Devrin önde gelen bilim adamı, sanatkar, şair ve edipleri ya öldürüldüler ya da Mogol saldırılarından daha az etkilenecekleri noktalara göç ettiler. Mogol istilasından sonra uzunca bir dönem devam edecek olan kargaşa ve dehşet ortamı başladı. Önceki devirlerde önemli derecede gelişme gösteren bilim sanat ve medeniyet seviyesinde bir gerileme yaşandı.

Mogol saldırıları sırasında meydana gelen bu olumsuzlukların dışında onların henüz yerleşik hayata geçmemiş olmaları ve bu coğrafyada yerleşmelerinden sonra da en azından bir süre için bu bölgede gelişmiş olan güzel sanatlara önem vermemeleri de güzel sanatlarda bir fetret devrinin yaşanmasına neden oldu.¹⁶³

Ancak sonuçları her ne olursa olsun bu kargaşa ve dehşet ortamı çok uzun sürmedi. Bağdad'daki Abbasiler Devleti'nin 655/1257 yılında Hülegü Han tarafından yıkılması ve Hülegü Han emrindeki Mogolların İran merkezli olarak Batı Asya'da yerleşmeleri, onların ve onlarla birlikte gelen diğer Türk ve Tatar kabilelerinin de istila ettikleri bölgelerin kültürleri, inançları, dil ve sanatları ile tanışmaları ve zaman içinde bunları benimsemeleri sonucunu doğurdu. Ayrıca Mogol istilası özellikle İran kültür ve sanatında önemli bir devrin de başlamasına neden oldu.

Mogollar bir taraftan Batı medeniyetini benimsemeye başlarken diğer taraftan da Doğu kültür ve sanatı ile irtibatlarını koruyarak bu ekolü bu coğrafyaya taşımaya başladılar. Selçuklu ve Abbasi coğrafyasında yaşayan devrin

¹⁶² Muhammed Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi Tâ'yîni'l-merâtib*, II/15, 117, 120, 143, 270, 311.

¹⁶³ *İkbâl*, s.479,496; Wilson, J. Christy, *Histoire de l'Art Persan*, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, Tahran, 1938, s.164; *İkbâl*, s.496; *Âzzâvî*, II/333-338; *Beyânî*, s.325.

sanatkarları İlhanlıların önemli merkezleri olan Tebriz, Bağdad, Merağa ve daha sonraları da Sultaniye’de toplanmaya başladılar. İlhanlıların Çin sanatı ve kültürüne özel bir ehemmiyet vermeleri sebebiyle de Cengiz Han’ın Çin’deki fetihleri ve buradaki hakimiyetleri sırasında Çinlilerden Mogollara geçen Çin sanatı ve kültürü Hülegü ve halefleri zamanında İran’a oradan da diğer bölgelere taşınarak buralarda yeni bir sentezle Mogol-İran ekolünü yarattı.

Bu devrede İlhanlılar aslında Mogolistan ve Çin’deki imparatorlarla olan ilişkilerini büyük ölçüde kestilerse de Çin’den getirdikleri sanat ve kültüre ayrı bir önem verdikleri için Çinli işçiler, sanatçı, sanatkâr ve bilim adamlarını Batı Asya’ya getirmek suretiyle Çin ve Türkistan sanatının bu bölgeye aktarılmasında önemli ölçüde etkili oldular.¹⁶⁴

Çin ve Türkistan sanatının etkileri özellikle mimari, resim, minyatür, çinicilik, heykeltçilik, ağaç oymacılığı, dokumacılık, altın dokumacılığı ve diğer sanat türlerinde kendisini gösterdi ve Çin sanatı ve ekolü bu devrede yaygın olarak kullanılmaya, bununla birlikte de eski Çin ve Türkistan sanatında kullanılan motifler İran’da görülmeye başlandı. Ancak Çin ve Türkistan sanatı, daha çok Bağdad, Tebriz ve diğer birkaç önemli merkezde Abbasi, Selçuklu ve Harezmsahlr devrinde gelişmiş olan Türk-İslam sanatını sona erdirmeyi. Bilakis buradaki tarz ve unsurlarla birleşerek yeni bir ekolün ortaya çıkmasına ve Celayirli, Timurlu ve Safeviler devrinde zirveye çıkan güzel sanatların alt yapısını da teşkil etti.¹⁶⁵

4.10.1 Resim ve Minyatür: VII/XIII yüzyıl başlarında İran ve Anadolu’yu etkisi altına almaya başlayan Mogol saldırıları ve istilası sonrasında bu coğrafyalardaki eski Abbasi ve Selçuklu sanatında meydana gelen değişimler resim ve minyatürcülük alanlarında da etkili olmuştur.

Mogolların bu coğrafyalarda yerleşik hayata geçmeleri sonucunda onların Uzakdoğu’dan ve Orta Asya’dan getirdikleri motifler, resim ve minyatürlere de yansımış, bunun sonucunda da hicri yedinci asrın başlarından itibaren İran ve Anadolu resminde Çin resim sanatının etkileri görülmeye başlamıştır.

¹⁶⁴ İkbâl, s.496; Âzzâvî, II/333; Dimand, M.S., *Muhammadan Art*, New York, 1944, Farsçaya çev. Abdullah Faryar, Tahran, 1957, s.47; Togan, “*Azerbaycan*”, İA, II/110; Beyânî, s.325; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/252.

¹⁶⁵ Âzzâvî, II/333-334; Togan, *Giriş*, s.272.

Togan, “*Azerbaycan*”, s. 110; Beyânî, s.326-327; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/252.

Çin resim sanatının izleri başlangıçta süsleme, çini süslemeciliği ve dokumacılık eserleri ile İran'a girmiştir. Daha önceleri eserlerinde çoğunlukla doğa ve bitki motiflerini kullanan ressamın eserlerine, bu devreden sonra Çin resim sanatının o devredeki motiflerinden olan efsanevi canavar, hayvan ve kuş motifleri girmeye başlamıştır. Fakat daha sonraları bu etki tersine dönmeye başlamış ve İlhanlıların ilk dönemlerinde daha çok Çin ve Türkistan motifleri ve tarzını içeren resim ve minyatür sanatı bir süre sonra yerel tarz ve motiflerle karışmıştır. Mogolların Çin'den getirdiği Çinli ressam ve minyatüristler bu bölgedeki meslektaşları ile birlikte yeni bir ekol geliştirmişlerdir. Tebriz ve Bağdad ise bu ekolün merkezleri olmuştur¹⁶⁶.

¹⁶⁶ İbn-i Bezzâz, *Saffet's-safâ*, s.714; Âzzâvî, II/334-335; Togan, "*Azerbaycan*", s. 110; Beyânî, s.326-327; Zerrînkûb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/252.

SONUÇ

Moğolların Suldus boyundan Sorgan Şira, Yesugey Bahadır'ın oğlu Temuçin'in hayatını kurtarmamış olmasaydı bugün bizler ne Cengiz Han'ı ne de Moğolları bilecektik. Sorgan Şira bir insanın hayatını kurtarmakla kalmamış, tarihin akışını da değiştirmişti.

603/1206 de yapılan büyük kurultayda Han seçilen Cengiz Han'ın hizmetine giren Sorgan Şira, hayatını kurtardığı bu gencin, şimdide başarılarında yanında yer almak istiyordu. Kendisi ve tüm kabilesi artık onun hizmetinde idiler. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Suncak ile Tuda'un liderliğinde ki Suldus kabilesi, Hülagu Han ile birlikte 1253'de Batı Asya'ya göç ederek İlhanlılar devletinin kuruluşunda söz sahibi oldular. Özellikle Suncak Noyan önde gelen emirlerden birisi olup, kendisine bizzat İlhanlı Han'ı ve ailesi tarafından saygı duyuluyor ve "Aka" unvanı ile hitap ediliyordu. İlhan kendisini Moğollardaki en önemli memuriyet olan Baş Yargucu görevine getirmişti. Kardeşi Tuda'un'a gelince, o 1277 de Memluk sultanı Baybars ile yapılan savaşta hayatını kaybetmişti. İlhanlı Sultanı Gazan Han savaş meydanında Tuda'un'un cansız bedenini gördüğünde, bu değerli, cesur, korkusuz ve aynı zamanda sadık komutanını kaybettiği için gözyaşlarına hakim olamamıştı. Tuda'un, Sultan tarafından Anadolu'ya gönderildiğinde, Anadolu ilhanlı genel valiliği görevinde olan Şehzade Acay ve Samagar Noyan'ın tahakkümünden sancılı günler geçiren Anadolu Türklüğü, onun sayesinde rahat bir nefes almıştı. Tuda'un oğlu Melik, Suldus kabilesinin en silik şahsiyetlerinden birisiydi. Fakat onun oğlu Emir Çoban İlhanlı devletinin tarihinde derin izler bırakan, bu devletin siyasi tarihinde rol oynayan en önemli emirlerden biriydi.

Emir Çoban, dirayetli, çalışkan ve aynı zamanda ahlaki kurallara bağlı bir emir id. Bu özelliklerinden dolayı kendisi Gazan Han, Olcaytu ve Ebu Said Bahadır Han'ın vazgeçilmez emirleri arasındaydı. Emir Çoban, Sultan Ebu Said Bahadır Han döneminde gücünün ve otoritesinin zirvesine ulaşmış ve Suldus Kabilesi İlhanlı Devletinin kaderine etki etmeye başlamıştı. Kendisi hiçbir zaman sadakatle hizmet etmeye çalıştığı devlete isyan etmeyi düşünmemiş, otorite ve gücünün zirvesinde olduğu dönemde de asla bağımsız bir siyasi oluşum teşebbüsünde bulunmamıştır. Fakat zamanla oluşan siyasi şartlar onu sabit

sayılacak bu fikrinden vazgeçmesine neden olmuş, devletiyle kendisini karşı karşıya bırakmıştır.

Emir Çoban, Beylerbeylik görevinde bulunduğu dönemde çocuklarını da İlhanlı hakimiyetinde bulunan eyaletlere vali olarak atamıştı. Anadolu Genel valiliği görevine atanan oğlu Temurtaş, Anadolu'da düzen ve istikrarı sağlamıştı. Kendisini, Anadolu Türklüğü mehdî-i ahir zaman olarak ilan etmiş ve Anadolu Türklüğü de onun bu Mehdiliğini kabul etmiş, Moğol işgalini ahir zaman olarak nitelendirmiştir. O, Anadolu coğrafyasının siyasi ve kültürel tarihinde derin izler bırakmıştır.

Temurtaş, Anadolu Türkmen Beylerine karşı sergilediği sert tutumu hariç, Anadolu coğrafyasında bir bahar havası estirmiştir. Çekirge istilası nedeniyle doğa ile mücadele ederken aynı zamanda Moğol valilerinin baskı ve zulümleri karşısında yaşamaya çalışan Anadolu Türklüğü, bu genel valinin sayesinde biraz olsun huzurlu ve barışçıl günler yaşamıştır. Temurtaş babası ve Sultan Ebu said arasında yaşanan mücadele sırasında Mısır Memluk Sultanlığından siyasi sığınma talebinde bulunmuş ve bu talebi kabul edilmişti. Fakat siyasi şartlar ve kendisinin sınır tanımaz hareketleri öldürülmesine neden olmuştur.

Emir Çoban'ın hayatının hatası olarak oğlu Dımaşk Hâce'yi Sultan'ın naibi olarak bu görevde ısrarla tutmak istemesi düşünülebilir. Sultan Ebu Said ise Çoban'ın bu kendini beğenmiş oğlundan nefret ediyordu. Dımaşk Hâce'nin - dönemin sosyal yaşantısı içinde normal karşılanması gereken- gayri meşru ilişkiler yaşaması ve bunların Sultanın haremine kadar ulaşması da Sultan Ebu Said'in, Dımaşk Hâce'ye olan nefretini artırıyordu. Ebu Said'in Bağdad Hatun'a duyduğu büyük aşk ve Emir Çoban'ın bu aşkın yaşanmasına müsaade etmemesi Emir Çoban ve çocuklarının sonunun başlangıcı olmuştu.

Emir Çoban-Ebu Said Han arasındaki mücadeleyi Emir Çoban kaybetmişti. Yıllarca kendisine hizmet etmiş olduğu han'ın emriyle kendisinin yetiştirdiği Herat Meliki Gıyaseddin Kert tarafından öldürüldü. Emir Çoban yaşamı boyunca sadakatle devletine hizmet etmiş, asla ihanet etmeyi düşünmemişti. O, İnsanlığa unutulmayacak maddi varlıklar bıraktı. Mekke ve Medine şehirlerine su kuyuları inşa etmesi ve bunların günümüzde hala kullanılması onun hayatının gayesini açıklamaktadır.

Emir Çoban'ın ölümü ile Ebu Said'in hayatında yeni bir sayfa açılmış, tutku derecesinde aşık olduğu Bağdad Hatun'la evlenmişti. Sultan Ebu Said amacına ulaşmıştı. İhtiraslarının kölesi olan Sultan Ebu Said'in bir müddet sonra Bağdad Hatun'a olan bu büyük aşkı bitmiş ve yine bir Suldus Kabilesi kızı olan Dilşad Hatun'a yönelmişti. Sultan Ebu Said bitmek bilmeyen ihtirasları içinde kendisinden sonra saltanat varisi bırakmadan öldü. Onun ölümü ile yaklaşık yirmi yıl süren iç mücadeleler dönemi başladı. Bu mücadeleler İlhanlı devletinin parçalanmasına ve özellikle mücadele bölgesi olan İran ve Doğu Anadolu'nun harap ve halkının perişan olmasına neden oldu.

Yaşanan bu süreçte Çobanoğulları (Suldus Kabilesi) Celayirliler'le mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede Çobanlı Küçük Şeyh Hasan Süleyman Han'ı ilhan ilan ederek İlhanlı devletine bağlılığını kanıtlamıştır. Asla istiklalini ilan etmemiştir. Kendisinin halefi ve kardeşi Melik Eşref ise kardeşinin siyasi anlamda takipçisi olmuştur. Bu dönem içinde İlhanlı Devletini şeklen kukla İlhanlar yönetmiş, hükümet yetkisi Çobanoğulları'nda olmuştur.

Emir Çoban ve oğlu Temurtaş'ın yönetimleri buldukları coğrafyada ne kadar olumlu sonuçlar doğurmuşsa, Küçük Şeyh Hasan ve Melik Eşref'in yönetimleri de olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Sorgan Şira ile başlayan suldus kabilesinin siyasi yaşamı Altınordu Hanı Canı Beg'in Tebriz'i alarak Melik Eşref'i öldürmesi ile son bulmuştur. Fakat Suldus Kabilesi'nin maddi ve manevi varlıkları hakim oldukları İran, Anadolu ve Azerbaycan'da hala yaşamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Kaynak Eserler:

- Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ, el-Mâzenderânî, Risâle-i Felekiyye der `İlm-i Siyâkat, neşr. Walther Hinz, Wiesbaden , 1952
- Abdurrahman b. Muhammed, İbn-i Haldûn, el-`İber, Farsçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI) Tahran, 1375 hş.
- Ahmed b. Ali, Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, I-VIII, neşr. Muhammed Abdulkadir A'ta-Muhammed Ali Beydum, Beyrut
- Ahmed b. Ali, Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, I-XII, Neşr., Mustafa Zeyyade-Said Abdu'l-fettah Aşur, Kahire 1956
- Ahmed b. Celaledin Muhammed Fasîh-i Havâfî, Muçmel-i Fasîhî, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş.
- Ahmed b. Lütfullah, Müneccimbaşı, Camiu'd- Düvel, yay. Ali Öngül, İzmir 2000
- Ahmed b. Lütfullah, Müneccimbaşı, Sahâyifu'l-ahbâr, I-III, çev. Şair Ahmed Nedim, İstanbul, 1285 h.
- Alaeddin Muhammed Atamelik, Cuveynî, Târîh-i Cihân-guşây, I-III, neşr. Mîrzâ Muhammed Kazvînî, Tahran, 1375 hş.
- Anonim, Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-çhao Pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara, 1986
- Avedis Sanjian, Colophons Of Armenian Manuscripts, 1301-1408, Cambridge 1969
- Azîz b. Erdeşîr Âsterâbâdî, Bezm u Rezm, neşr. Köprülüzade M. Fuad, İstanbul, 1928

- Bakıhanov Abbaskuli, Gulistân-i İrem, Neşr. Abdulkerim Alizade,**
Bakü 1970
- Bedreddîn Aynî, Ikdu'l-Cüman fi Tarih-i Ehli'z-zeman, Beyazid**
Devlet Kitaplığı Veliyüddün Efendi Bölümü No: 2394-2394,
XXII/10
- Bedreddin, Ebu Muhammed, İbn-i Habib, Dürretü'l-Eslak fi**
Tarihi Devleti'l-Etrak, Ayasofya Kütüphanesi, No 849
- C., D'Ohsson, Histoire des Mongols, I-IV, çev. Mustafa Rahmi,**
(Moğol Tarihi, c.I) İstanbul 1340-1342 h.
- Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, İbn-i Tağrîberdî, el-Menhelu's-**
sâfi ve'l-mustevfi bâd el-vâfi, I-III, neşr. Muhammed Emin
Sa'îd Âbulfettah Âsûr, Kahire, 1956-1984
- Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, Cheref-Nameh, I-II, Arap.**
Text., Neşr.V. Velaminof-Zernof, St. Petersburg 1860
- Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, I-II, Fars., Neşr. François**
Bernard Charmoy, St. Petersburg 1873
- Derviş b. İsmail b. Hacı Muhammed İbn-i Bezzâz, Saffetu`s-safâ,**
neşr. Ğulâmrezâ Tabatabâi Mecd , 1376 hş.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Tancî, İbn Battuta, İbn Battuta**
Seyahatnamesi, I-II, Neşr., A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Tancî, İbn Battuta, er-Rihle,**
Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (Sefernâme-i
İbn-i Battûta I-II), 1376 hş.
- Ebu'l Fidâ, El-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer, Beyrut 1967, I-IV**
- Ebu'l Abbâs Ahmed b. Âlî, el-Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ fi**
sınâ'ati'l-inşâ, I-XIV, Kahire 1963
- Ebu'l-Ğazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Fransızcaya çev-neşr.**
Peter I. Desmaisons, Amsterdam, 1970
- Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali, Kâşânî, Târîh-i**
Olcaytu, neşr. Mahin Hambly, Tahran, 1348

- Ebubekr el-Kutbî, el- Eherî, Târîh-i Şeyh Uveys, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954**
- El-Huseyn b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rûgedî, İbn-i Bîbî, el-Evâmiru'l-Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye, tıpkıbasım, Ankara, 1956**
- Fahrû'd-dîn Ebû Süleyman b.Tacu'd-dîn, Benâketî, Ravzatu evlâu'l-elbâb fî mârifeti't-tevârîh ve'l- ensâb, neşr. Câfer Şi`âr, Tahran, 1348 hş.**
- Feridun Ahmed Beg, Mecmûà-i Münşeâtu's-selâfîn, I-II, İstanbul, 1274 h.**
- Gregory Abu'l-Farac, Abu'l Farac Tarihi, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945**
- Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş.**
- Hâfız Âbrû, Zubdetu't-tevârîh, I-II, neşr. Seyyid Kemâl Cevâdî, Tahran, 1372 hş.**
- Hâfız Huseyn-i Tebrîzî, İbn-i Kerbelâî, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultan el-Karâî , Tahran, 1344 hş.**
- Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com**
- Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com**
- Hamdullah b. Ebibekr b. Ahmed Mustevfî, Târîh-i Guzîde, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1362 hş.**
- Hamdullah b. Ebibekr b. Ahmed Mustevfî, Târîh-i Guzîde, tıpkıbasım, Edward Browne, London, 1910**
- Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Destûru'l-vuzerâ, neşr. Saîd Nefisî, Tahran, 1317 hş.**

- Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş.**
- İbn Mehmed Edirnevi, Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr, İstanbul 1286**
- İbn Şeddâd, Baypars Tarihi (II.cilt), çev. M. Şerefüddin Yalrkaya, İstanbul, 1941**
- İsmail el-Dimaşkî İbnu'l-Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, çev. Mehmet Keskin, (Büyük İslam Tarihi I-XV) İstanbul, 1994-1995**
- Joseph Deguignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923**
- Kadı Ahmed Kazvîni Ğaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, neşr. Muctebâ Minovî, Tahran, 1343 hş.**
- Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk, Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn, c.I, neşr. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.**
- Kemalu'd-dîn Abdurrezzâk, Semerkandî, Tezkirtu's-şuérâ, neşr. Muhammed Abbasî, Tahran, 1337 hş.**
- Mahmud b. Muhammed Kerimeddin, Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr, neşr. M.N. Gençosman, F. N.Uzluk, Ankara 1943**
- Mahmud b. Muhammed Kerimeddin, Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr, neşr. Osman Turan, Ankara 1944**
- Minhâc Sirâc, Cuzcânî, Tabakât-i Nâsirî, I-II, neşr. Abdül-hayy Habîbî, Tahran, 1343 hş.**

- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî,**
Târîh-i Ravzatu's-safâ, I-II, neşr. Abbas Zeryâb, Tahran,
 1375 hş.
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî,**
Târîh-i Ravzatu's-safâ, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran,
 1338 hş.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed, Şabânkâreî, Mecmau'l-ensâb,**
neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş.
- Muhammed Hasan Han, İtimadu's-saltana, Mirâtu'l-buldân, I-**
IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî- Mîr Haşim Muhaddis,
 Tahran, 1366-1368 hş.
- Muhammed Hindûşâh, Nahcevanî, Destûru'l-kâtib fî Tayîni'l-**
merâtib, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976
- Muhammed, Kutbî, Târîh-i Âl-i Muzaffer, neşr. Âbdulhuseyn**
Nevâî, Tahran. 1364 hş.
- Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i `Îmâdu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-**
tevârîh, (I.cilt) neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1965
- Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i `Îmâdu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-**
tevârîh, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 hş.
- Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i `Îmâdu'd-devle Hemedânî, Târîh-i**
Mubârek-i Gâzânî, neşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan
 Han's) London, 1940
- Selmân Sâvecî, Divan, neşr, Mansûr Muşfik,** Tahran, 1336 hş.
- Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer, Âskallânî, ed-Dürerû'l-Kâmine fî `Âyân**
el-Mi'eti's-Sâmine, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-
Hak, Kahire, 1966
- Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, Vassaf, Tecziyetu'l-**
emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr, neşr., Muhammed Mehdî
İsfahânî, tıpkıbasım, Tahran, 1338 hş.

- Şams-al-dîn Ahmed Al-Aflākî, *Al-‘Ārifî, Manākib Āl-‘Ārifîn*, yay.: Tahsin Yazıcı, Ankara 1980, I-II.**
- Şehzade Nadir, *Mîrzâvâhid, Târîh u Coğrâfyâ-yi Dâru’s-saltana Tebriz*, elyazması.**
- Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu’l-âlâm*, I-VI, tıpkıbasım, İstanbul, 1891**
- Şikari, Karaman Oğulları Tarihi, M. Mesud Koman, Konya 1946**
- Yahya b. Abdullatif, *Kazvînî, Kitab-i Lubbu’t-tevârîh*, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş.**
- Zeynu’d-dîn Mustevfî b. Hamdullah Mustevfî, *Nuzhat-al Qulub*, Neşr. G. LE Strange, Londra 1919**
- Zeynu’d-dîn Mustevfî b. Hamdullah Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, neşr. İrec Afşâr, Tahran, 1372 hş.**

2. Araştırma Eserler:

- Âbdurrefî` Hakikat, *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî*, Tahran, 1360 hş.**
- Afşâr, İrec, *Yâd-dâştâ-yi Kazvînî*, I-X, Tahran, 1363 hş.**
- Ahmedoğlu, C. Hüseyin, *Srednevekoviy Gorod Şemaha*, XI-XVII veka, Bakü, 1981**
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991**
- Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I-II, Ankara, 1995-1999**
- Ali-zade, Abdu’l-Kerim, *Soçialno-Ekonomičeskaya i Političeskaya İstoriya Azerbaycana XII-XIV vv.*, Bakü 1956**
- Artuk, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, I-II, İstanbul, 1976**
- Atalay, B., *Abuşka Lügatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970**

- Àzzâvî, Abbas, Târîhu'l-Îrâk Beyne'l-ihtilâleyn, I-III, Bağdad, 1936-1939**
- Barthold, V.V., "Ani", İA, I/435-437**
- Barthold, V.V., "Ahmed Celayir", İA, I/ 182**
- Barthold, V.V., "Ani Kitabesi" (İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet), Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I/135-159, İstanbul, 1931, yeniden neşir Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968**
- Barthold, V.V., Turkestan Down To The Mongol Invasion, London, 1928, çev. H. Dursun Yıldız, (Moğol İstilasına Kadar Türkistan) Ankara 1990**
- Baysun, "Bağdad", İA, II/201**
- Beyani, Şirin, Dîn u Dovlet der İnan-i Àhd-i Moğûl, I-III, Tahran 1367-1375 hş.**
- Beyani, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş.**
- Bloch, E., Histoire des Mongols, London 1910**
- Boran, Ali, Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri, Ankara 2001**
- Bosworth, C. E., The Islamic Dynasties, Edinburgh, 1967**
- Boyle, J.A., "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", The Cambridge History Of Iran, V/303-421, Cambridge, 1968**
- Brosset, M., Histoire de la Georgie, I, St. Petersburg 1879**
- Browne, Edward G. A., Literary History Of Persia, I-IV, Cambridge, 1969**
- Cahen, Claude, Preottoman Turkey, Paris, 1968, çev.Yıldız Morgan, (Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler) İstanbul, 1979**
- Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası İle Temasta Bulunan Şahsiyetler, İ.Ü. Edb. Fak. Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1970**

- Cleaves, F. W.*, “*Biography of Bayan of The Barin in The Yu’an Shih*”, HJAS., v.19, 1955, n.1-4
- Cleaves, F. W.*, “*The Bodistw-a Cari-a Awatar-un Tayilbur of 1312*”, HJAS 17(1954)
- Cleaves, F. W.*, “*The History of The Baljuna Covenant*” HJAS., December 1955, v.18, n.3
- Cleaves, F. W.*, *The Secret History of The Mongols*, England 1982
- Çiftçi, Hasan*, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara 2002
- Dâiretu’l-Mâârif-i Fârsî, I-II*, Tahran, 1345 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber*, “*Ahmed-i Celayir*”, *Luğatnâme*, III/1417-1418
- Dihhudâ, Ali Ekber*, “*Hasan-i Bozorg*”, *Luğatnâme*, XIX/585
- Dihhudâ, Ali Ekber*, “*Soldoz*”, *Luğatnâme*, V/576-577
- Eberhard, Wolfram*, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, çev. Nimet Ulutuğ, Ankara, 1942
- Edhem, Halil*, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul 1334 h.
- Fâikî, İbrahim*, *Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İnan, I-II*, Tebriz, 1375 hş.
- Göde, Kemal*, *Eratnalılar*, Ankara 1994
- Gökbilgin, Ö.*, “*1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti*”, *AÜEFAD*, IV-V (1972), (s.1-52)
- Grousset, René*, *L’Empire des Steppes*, Paris, 1939, çev. M.Reşat Uzman, (Bozkır İmparatorluğu), İstanbul, 1996
- Günaltay, M. Şemseddin*, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, yay. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991
- Gündoğdu, Hamza*, “*Erzurum ve Çevresinde Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü*”, *Güzelsanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1995 (2), s.43-47
- Gündoğdu, Hamza*, “*Köprüküy Hanı*”, *Güzelsanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1998 (4), s.79-90

- Güngör, Erol**, *Tarihte Türkler*, İstanbul, 1997
- Ġanî, Kasım**, *Târîh-i Àsr-i Hâfız, I-II*, Tahran, 1340 hş.
- Hâc Huseyn, Nahcevanî**, *Çehel Mekâle*, neşr.Yûsif Hâşîmî-neseb, Tahran, 1343 hş.
- Hermann-Doerfer**, “*Ein Persich-Mongolischer Erlass*”, CAJ, IXIX/1-2
- Hinz, Walther**, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Gottingen, 1955, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990
- Howorth, Henry, H.**, *History Of The Mongols, I-IV*, New York, 1876-1892
- Huart, Clement**, *Histoire de Bağdat*, Paris, 1901
- Hüseyin Hüsameddin, Abdzâde**, *Amasya Tarihi, I-III*, İstanbul, 1329-1332 h.
- İkbâl, Âştîyânî Abbas**, *Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, Tahran 1312 hş.
- Kâreng, Abdulâli**, *Âsâr-i Bâstânî-yi Azerbaycan*, Tahran, 1374 hş.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin**, *Kars Tarihi*, c.1, İstanbul, 1953
- Konukçu, Enver**, “*Bağdat Hatun*”, DİA, IV/444
- Konukçu, Enver**, “*Şahrah-i Garbi*”, XII. TTK 1994, Kongre’ye Sunulan Bildiriler, I-II, Ankara, 1999, II/649-654
- Konukçu, Enver**, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum, 1992
- Köprülü, M. F.**, “*Anadolu Beyliklerine Aid Tarihi Notlar*”, TM, II, İstanbul 1928
- Köprülü, M. F.**, “*Bâc*”, İA, II/188
- Köprülü, M. F.**, “*Bahşi*”, İA, II/233-234
- Köprülü, M. F.**, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1972
- Lane Poole, Stanly**, *The Mohammadian Dynasties*, Westminster, 1893, çev. Halil Edhem, (Düvel-i İslamiyye) İstanbul, 1927
- Mansuroğlu, Mecdud**, “*Bitikçi*”, İA, II/657

- Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1993
- Meşkûr, M. Cevâd, Târîh-i İrân-zemîn*, Tahran, 1372 hş.
- Minorsky, V., "Sulduz"*, İ.A., XI/11
- Minorsky, V., "Üveys"*, İA, VIII/133-135
- Minorsky, V., Hudud Al-Alam The Regions Of The World A Persian Geography*, London 1937
- Morgan, David, Mongols And Mamluks, The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1995
- Murtaza Nazmîzâde, el- Bağdâdî, Târîh-i Gulşen-i Hulefâ*, el yazması
- Nafiz, Rıdvan- Uzunçarşılı İ. Hakkı*, Sivas Şehri, İstanbul, 1928
- Nevâî, Âbdulhuseyn, Esnâd u Mekâtibât-i Târîhî-yi İnan*, Tahran, 1977
- Oral, M. Z., "Anadolu'da İlhanlı Devri Vesikaları"*, V. TTK. Kongre Zabıtları, Ankara 1960
- Pakalın, M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, İstanbul 1993, II/244
- Piriyev, B.Z., Azerbaycan (Hülagular Devletinin Tenezzülü Devrinde)*, Bakü 1978
- Radloff, Wilhelm, Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Gravenhage 1960, I-IV
- Râzî, Abdullah, Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tahran, 1334 hş.
- Roux, Jean-Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2001
- Rûdgâr, Kanbarâli, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr*, Tahran 1376 hş.
- Sâbîti, Seyyid Ali Mueyyed, Esnâd u Nâmehâ-yi Târîhî*, Tahran, 1346 hş.
- Safâ, Zebihullah, Târîh-i Edebiyyât der İrân, I-V*, Tahran, 1372 hş.
- Smith, John M., The History of Serbedar Dynasty*, Farsçaya çev. Yakub Ajand, (Hurûc u Urûc-i Serbedârân) Tahran, 1361 hş.

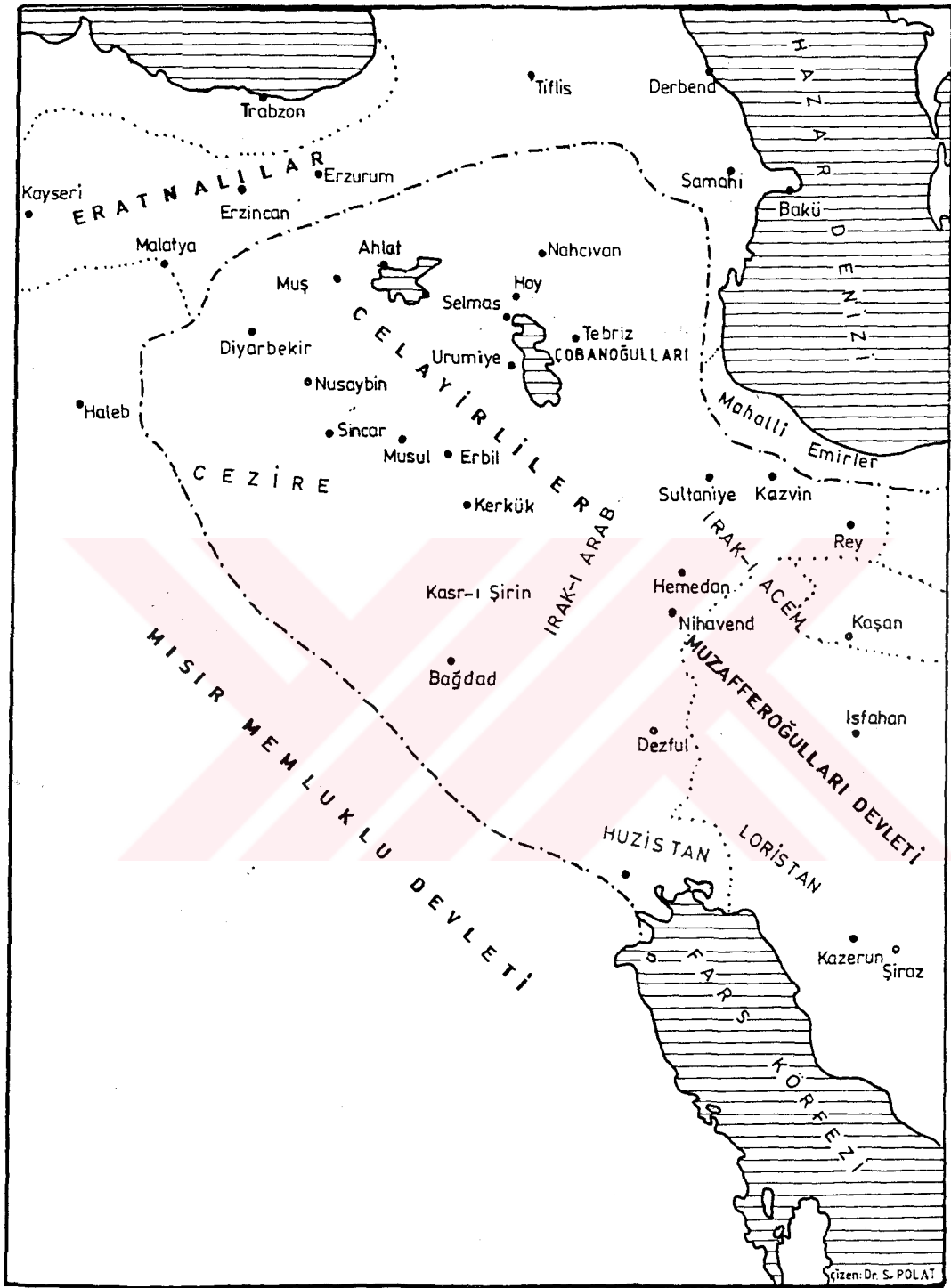
- Spuler, Bertold*, “*İlhanlılar*”, *İA*, V/ 967-997
- Spuler, Bertold*, *Die Mongolen In Iran*, Gottingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, (İran Moğolları), Ankara, 1957
- Sümer, Faruk*, “*Anadolu’da Moğollar*”, *SAD* I/1969, s.1-147, Ankara, 1970
- Sümer, Faruk*, “*İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir*”, *Bellekten*, LIII/206, s.175-197, Ankara, 1989
- Sümer, Faruk*, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992
- Sümer, Faruk*, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990
- Sümer, Faruk*, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul, 1999
- Şeyh Süleyman Efendi Buhari*, *Çağatay ve Türki Osmani*, İstanbul 1928, I-II
- Temir, Ahmet*, “*Anadolu İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan*”, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953
- Temir, Ahmet*, “*Suldus*”, *İ A.*, c. XI, s.9-11
- Togan, A. Zeki Velidi*, “*Azerbaycan*”, *İA*, II/91-118
- Togan, A. Zeki Velidi*, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981
- Togan, A. Zeki Velidi*, *Tarihte Usûl*, İstanbul, 1985
- Togan, A. Zeki Velidi*, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981
- Turan, Osman*, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993
- Turan, Osman*, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984
- Turan, Osman*, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971
- Turgal, Hasan Fehmi*, “*Camîu’-d-düvele Göre İlhaniler*”, *Konya Mecmuası*, yıl 2, sayı, 14-15/864-885, Konya, 1937

- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Eretna", İA, IV/ 309-310**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", Belleten, XXXI/124, Ekim 1967, (s.601-346)**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, XXXII/126, s.161-189, Ankara, 1968**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri, Ankara, 1988**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara 1970**
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, I-VI, Ankara 1972**
- Vekîlî, Seyyid İsmail, Azerbaycan, I-II, Tebriz, 1362 hş.**
- Vladimirtsov, B.Y., Obsçestvenny Stroy Mongolov, Leningrad, 1934, çev. Abdulkadir İnan, (Moğolların İctimai Teşkilatı) Ankara, 1995**
- Yakub Ajand, "Dlalayir- Djalayirid", EI, II/ 401-402**
- Yakubovski, A.Yu, Zolotoya Orda, Leningrad, 1937, çev. Hasan Eren, (Altınordu ve Çöküşü), Ankara, 1976**
- Yediyıldız, Burhaneddin, "Vakıf", İA, XIII/162**
- Yılmaz, Bülent, Celayirliler, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002**
- Yuvalı, Abdulkadir, "Hasan-ı Büzürg", DİA. XVI/311-312**
- Yuvalı, Abdulkadir, İlhanlılar Tarihi I(Kuruluş Devri), Kayseri, 1997**
- Zambaur, E. De, Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'Histoire de L'Islam, Hannover, 1927**
- Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, Tahran,1375 hş.**
- Zeyneloğlu, Cihangir, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, İstanbul,1924**

EKLER

- I. Çobanoğulları haritası.
- II. Çoban Köprüsü fotoğrafları.
 - Resim 1: Çoban Köprüsü genel görünüm.
 - Resim 2: Çoban Köprüsü detay görünüm.
 - Resim 3: Çoban Köprüsü kitabesi.
 - Resim 4: Çoban Köprüsü soldan görünüm.
- III. Samsun Kaleiçi Mescidi fotoğrafları.
 - Resim 5: Samsun Kaleiçi Mescidi kitabesi.
 - Resim 6: Samsun Kaleiçi Mescidi içten görünüm.
 - Resim 7: Samsun Kaleiçi Mescidi dıştan görünüm.

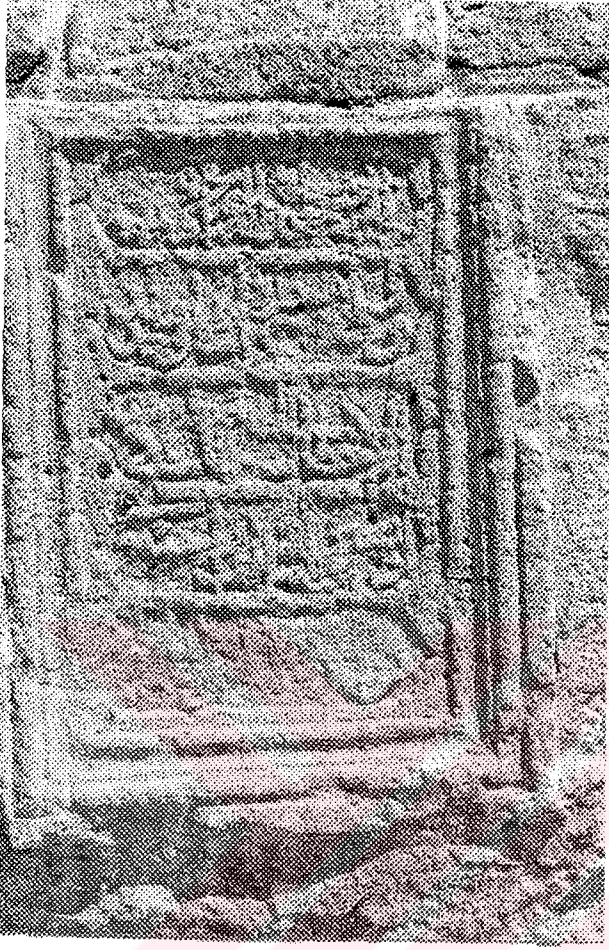

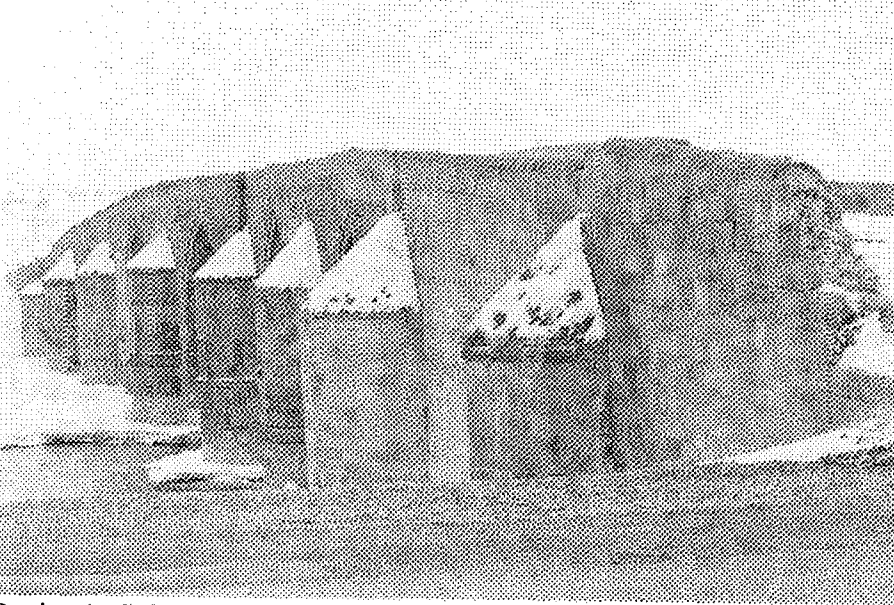
Resim 1: Çoban Köprüsü

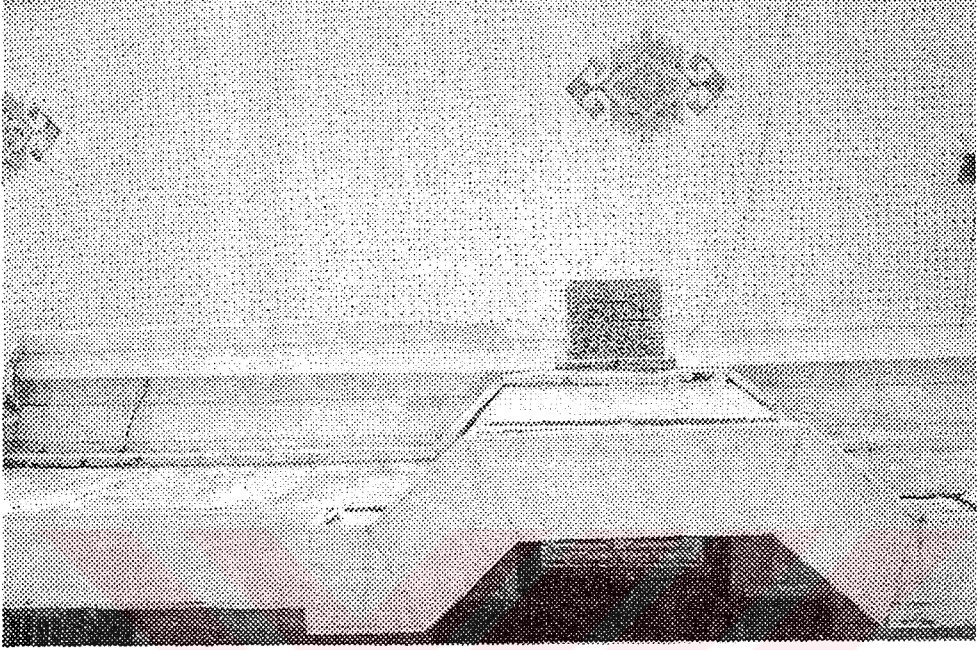
Resim 2: Çoban Köprüsü

Resim 3: Çoban Köprüsü Kitabesi

Resim 4: Çoban Köprüsü.

Resim 5: Samsun Kaleiçi Mescidi Kitabesi

Resim 6: Samsun Kaleiçi Mescidi'nin İçten Görünüşü

Resim 7: Samsun Kaleiçi Mescidi'nin Dıştan Görünüşü

ÖZGEÇMİŞ

Ş. Cem TUYSUZ 1971 yılında Erzurum’da dünyaya geldi. İlk ve orta öğretimini Erzurum’da tamamladı.

1989 yılında kazandığı Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü 1992-1993 öğrenim yılında bitirdi. 1995 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Yüksek Lisans eğitimini 1997 yılında tamamladı. Evli ve N. Gökçen’in babasıdır.